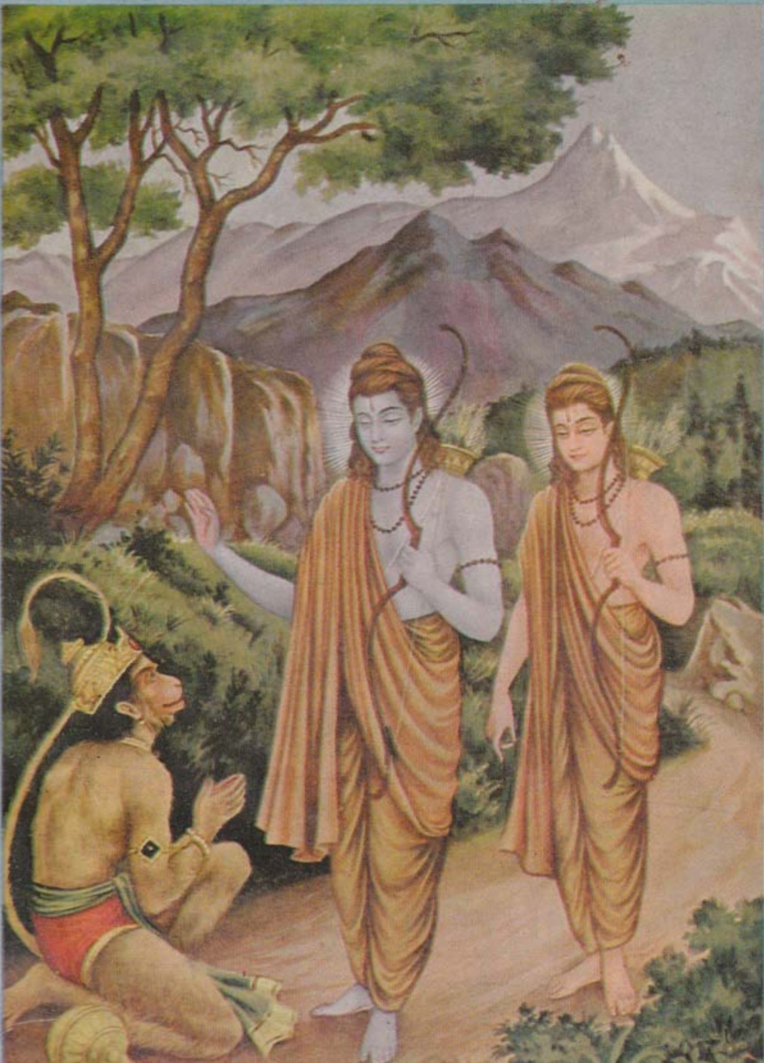
मानस गूढार्थ चंद्रिका

किष्किंधाकांड (संपूर्ण)

श्री. प. पू. प्रज्ञानानंद सरस्वती

श्री गोस्वामी तुलसीदासजींच्या 'श्री रामचरितमानस' यावरील मराठी बृहत् टीकेचा सारांश

श्रीरामचरितमानस

'गूढार्थ चंद्रिका' (टीका) मराठी

लेखक :
श्री. प. पू. प्रज्ञानानंद सरस्वती स्वामी महाराज

किष्किंधाकाण्ड (संपूर्ण)

प्रकाशक :
श्रीरामचरितमानस प्रेमी मंडळ, डोंबिवली

प्रथमावृत्ती :
विजयादशमी
५ आक्टोबर १९९२

प्रकाशक :
श्रीरामचरितमानस प्रेमी-मंडळ,
४, श्री गणेश अनंतराज सोसायटी, नेहरू रोड,
जलाराम मंदिरजवळ, डोंबिवली (पू.) ४२१ २०१.

अक्षर रचना :
एलिगंट ऑफसेट प्रिंटर्स
३५२४, नार्वेकर गल्ली
बेळगांव ५९० ००२
फोन : २४८४९

मुद्रक :
मे. इंप्रेशन्स्
३३६०/४, लिंगराज कॉलेज समोर,
गोंधळी गल्ली क्रॉस रोड,
बेळगांव ५९० ००२.
फोन : २१३०९

किंमत :
रु. ६० फक्त

प्रकाशकाचे निवेदन

ब्रह्मीभूत परमपूज्य परमहंस परिव्राजकाचार्य स्वामी श्रीप्रज्ञानानंद सरस्वती यांनी लिहिलेल्या 'श्रीरामचरितमानस' ग्रंथावरील 'मानस गूढार्थ चंद्रिका' या बृहत् टीकेतील 'संपूर्ण किष्किंधाकाण्डा'वरील टीका प्रकाशित करण्याचे महत् भाग्य आम्हाला लाभले ही फार मोठी भगवत् कृपाच होय असे आम्हास मनःपूर्वक वाटते. आधुनिक महाराष्ट्रात उच्च श्रेणीचे जे अनेक संत झाले आहेत त्यात पूज्य स्वामीजींचे स्थान वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. त्यांनी आपले जीवनाचा अधिकांश काल 'श्रीरामचरितमानसा'वरून ओवाळून टाकला होता असे म्हटले तर ती अतिशयोक्ति मुळीच ठरणार नाही. महाराष्ट्रात तुलसी रामायणाचा प्रसार फारसा नसल्याने पू. स्वामींच्या कार्याचे योग्य ते मूल्यमापन होण्यास बराच कालावधि लागेल असे वाटते. पण उत्तर भारतातील मानसप्रेमी वाचकांना त्यांच्या कार्याच्या मूल्याची थोडीफार कल्पना आहे.

पूर्वाश्रमात पू. स्वामींचे नाव श्री. दत्तात्रेय नारायण कर्वे असे होते. त्यांचा जन्म इ.स. १८९३ मध्ये १५ मे रोजी, सोमवार, वैशाख वद्य ३० या दिवशी कोंकणातील ठाणे जिल्ह्यातील पालघर तालुक्यातील माहीम येथे झाला. यंदा त्यांची जन्मशताब्दि येत असल्याने त्यांच्या वाङ्मयाचा अधिक जोमाने प्रचार करावा अशी 'श्रीरामचरितमानस प्रेमी मंडळा'ची तळमळ आहे.

पू. स्वामींनी सन १९१८ मध्ये बडोद्याहून संस्कृत विषय घेऊन बी.ए.ची पदवी प्राप्त केली. त्यानंतर सन १९३६ पर्यंत कोंकणातील काही गावी, मुख्यतः चिंचणी-तारापूर येथे त्यांनी अध्यापक म्हणून काम केले. परमार्थपरायण वृत्ति, चिकित्सक बुद्धि, चिकाटी व आधुनिक शिक्षण यामुळे या काळातच त्यांनी संत साहित्याचाही सखोल अभ्यास केला होता. श्रीरामकृपेने गोस्वामी तुलसीदासांचे परम भक्त बाबा श्रीगंगादास यांची १९३१ मध्ये भेट झाली आणि जवळ जवळ सात आठ वर्षे त्यांचे निकट सान्निध्यही लाभले. याचा परिणाम असा झाला की 'श्रीरामचरितमानसा'वर पूज्य स्वामींचा जीव जडला. सत्संगामुळे हरिकथा, कथेमुळे मोहनाश व विवेक प्राप्ती आणि त्यामुळे श्रीरामचरणी दृढ अनुराग अशा क्रमाने स्वामी प्रज्ञानानंदांना अनुभूति प्राप्त झाली. कृतकृत्यता लाभली! त्यांच्या सेवेने प्रसन्न होऊन रामायण गुरु बाबा श्रीगंगादास यांनी त्यांच्यावर पूर्ण कृपा केली. महाशिवरात्रीची रात्र होती. बाबा अत्यंत प्रसन्न होते. आपल्या प्रिय शिष्याला जवळ बोलावून ते म्हणाले, "बाबू! अब ज्ञानका रहस्य एकही बातमें कहूँगा । तेरी लायकात हो तो प्रचिती मिल जायेगी! देख! जैसे है वैसे रहना, कुछ बनना नहीं!" या वाक्याचा उच्चार होताच (स्वामी

प्रज्ञानानंदांच्या =) बाबूच्या हृदयात जणू भगवत् गीता आणि समस्त वेदांताच्या उपदेशाचे रहस्य एकाएकी प्रविष्ट झाले! अज्ञान नष्ट होऊन 'शब्दशक्तेरचिन्त्यत्त्वात शब्दादेवापरोक्षधी' ही श्रीमद् आचार्यांची उक्ति सत्यसृष्टित उतरल्याची साक्षात अनुभूति त्यांना आली! इतकेच नव्हे तर श्रीबाबा गंगादासांनी आपल्या प्रिय शिष्यावर बाबूवर अमोघ आशीर्वादांची अपार वृष्टिच केली. त्यातच एक आशीर्वाद होता, 'श्रीतुलसीदासजी तेरे मुखसे बोलेंगे।' या आशीर्वादाच्या प्रभावानेच श्रीरामचरितमानसाचा समवृत्त समच्छंद अनुवाद आणि त्यावरील हिंदी व मराठी 'मानस गूढार्थ चंद्रिका' ही बृहत् टीका इत्यादिंचे लेखन आपल्या हातून झाले अशी पू. स्वामींची दृढ श्रद्धा होती. 'श्रीरामचरितमानस' जणू पूज्य स्वामींचा बहिश्चर प्राणच होता. ते गृहस्थाश्रमी असून महान तपस्वी, विरक्त होते.

पन्नासाव्या वर्षी खेड (जिल्हा-पुणे) येथे चतुर्थाश्रम घेऊन नंतर आळे येथील श्री. पू. वासुदेवानंद सरस्वती (पोटे स्वामी) यांच्याकडून त्यांनी दंडग्रहण केला. श्रीसद्गुरु कृपेने त्यांची कवित्वशक्ति जागृत झाली व त्यांच्या हातून विपुल ग्रंथरचना झाली. संगीत समश्लोकी गीता, श्री गीता कीर्तन तरंगिणी (मराठी) हे गीताविषयक ग्रंथ, नर्कुटक रामायण आणि वेदांत सार रामायण (मराठी) हे रामायणविषयक स्वतंत्र ग्रंथ, ब्रह्मस्तुति व वेदस्तुति प्रभाकर (मराठी) हे श्रीमद् भागवतांतील तत्त्वविवेचक भागावर लिहिलेले भाष्य ग्रंथ, श्री परमामृत प्रकाश आणि गुरुगीताप्रबोधिनी हे अद्वैत सिद्धान्तविषयक मराठी भाष्य ग्रंथ आणि 'संध्योपासना' इत्यादि अलौकिक स्वतंत्र ग्रंथांची रचना त्यांनी केली. श्रीरामचरित मानसाचा मराठी अनुवाद केल्यानंतर त्यावरच हिंदी आणि मराठीत प्रत्येकी ६००० पृष्ठांची 'मानस गूढार्थ चंद्रिका' नावाची बृहत् टीका तर त्यांनी लिहिलीच शिवाय दोन्ही भाषांतील टीकेची मुद्रण प्रतही त्यांनी करून ठेवली. दररोज १५/१६ वर्षे हे लेखनकार्य अव्याहत चालू होते.

अयोध्या येथून प्रकाशित झालेल्या 'मानस पीयूष' (संपादक- पूज्य अंजनीनंदन शरणजी) या बृहत् टीकेत हिंदी टीकेचा काही अंश प्रसिद्ध झाला आहे. तसेच 'रामवन-सतना' येथून बालकांड दोहा ३४ पर्यंतची हिंदी टीकाही दोन खंडात श्री. शारदाप्रसादजी यांनी प्रकाशित केली होती. अनेक प्रसिद्ध रामायणी आणि रामभक्तांनी या टीकेची खूप प्रशंसा केली असून टीका वाचल्यानंतर वाचकांनाही पूज्य बाबा गंगादास यांच्या अमोघ आशीर्वादाची प्रचिती येते.

मार्च २३ सन १९६८, फाल्गुन वद्य दशमीच्या दिवशी स्वामी प्रज्ञानानंदांनी, आपले जीवित कार्य पूर्ण झाल्याने, प्रायोपवेशनपूर्वक परंडा (जिल्हा - उस्मानाबाद) येथे समाधि घेतली. येती पुण्यतिथी २५ वी पुण्यतिथी आहे. त्यांच्या ग्रंथांच्या रूपाने आपणास त्यांचे दर्शन केव्हाही घडू शकते.

'संध्योपासना' या पूज्य स्वामीजींच्या ग्रंथाने पूज्य आचार्य किशोरजी व्यास यांना पंचवीस वर्षांपूर्वीच प्रभावित केले होते. पण पूज्य स्वामींनी समाधी घेतल्याने

प्रज्ञानानंदांच्या) बाबूंच्या हृदयात जणू भगवत् गीता आणि समस्त वेदांताच्या उपदेशाचे रहस्य एकाएकी प्रविष्ट झाले! अज्ञान नष्ट होऊन 'शब्दशक्तेरचिन्त्यत्त्वात शब्दादेवापरोक्षधी' ही श्रीमद् आचार्यांची उक्ति सत्यसृष्टित उतरल्याची साक्षात अनुभूति त्यांना आली! इतकेच नव्हे तर श्रीबाबा गंगादासांनी आपल्या प्रिय शिष्यावर बाबूवर अमोघ आशीर्वादांची अपार वृष्टिच केली. त्यातच एक आशीर्वाद होता, 'श्रीतुलसीदासजी तेरे मुखसे बोलेंगे।' या आशीर्वादाच्या प्रभावानेच श्रीरामचरितमानसाचा समवृत्त समछंद अनुवाद आणि त्यावरील हिंदी व मराठी 'मानस गूढार्थ चंद्रिका' ही बृहत् टीका इत्यादिंचे लेखन आपल्या हातून झाले अशी पू. स्वामींची दृढ श्रद्धा होती. 'श्रीरामचरितमानस' जणू पूज्य स्वामींचा बहिश्चर प्राणच होता. ते गृहस्थाश्रमी असून महान तपस्वी, विरक्त होते.

पन्नासाव्या वर्षी खेड (जिल्हा-पुणे) येथे चतुर्थाश्रम घेऊन नंतर आळे येथील श्री. पू. वासुदेवानंद सरस्वती (पोटे स्वामी) यांच्याकडून त्यांनी दंडग्रहण केला. श्रीसद्गुरु कृपेने त्यांची कवित्वशक्ति जागृत झाली व त्यांच्या हातून विपुल ग्रंथरचना झाली. संगीत समश्लोकी गीता, श्री गीता कीर्तन तरंगिणी (मराठी) हे गीताविषयक ग्रंथ, नर्कुटक रामायण आणि वेदांत सार रामायण (मराठी) हे रामायणविषयक स्वतंत्र ग्रंथ, ब्रह्मस्तुति व वेदस्तुति प्रभाकर (मराठी) हे श्रीमद् भागवतांतील तत्त्वविवेचक भागावर लिहिलेले भाष्य ग्रंथ, श्री परमामृत प्रकाश आणि गुरुगीताप्रबोधिनी हे अद्वैत सिद्धान्तविषयक मराठी भाष्य ग्रंथ आणि 'संध्योपासना' इत्यादि अलौकिक स्वतंत्र ग्रंथांची रचना त्यांनी केली. श्रीरामचरित मानसाचा मराठी अनुवाद केल्यानंतर त्यावरच हिंदी आणि मराठीत प्रत्येकी ६००० पृष्ठांची 'मानस गूढार्थ चंद्रिका' नावाची बृहत् टीका तर त्यांनी लिहिलीच शिवाय दोन्ही भाषांतील टीकेची मुद्रण प्रतही त्यांनी करून ठेवली. दररोज १५/१६ वर्षे हे लेखनकार्य अव्याहत चालू होते.

अयोध्या येथून प्रकाशित झालेल्या 'मानस पीयूष' (संपादक- पूज्य अंजनीनंदन शरणजी) या बृहत् टीकेत हिंदी टीकेचा काही अंश प्रसिद्ध झाला आहे. तसेच 'रामवन-सतना' येथून बालकांड दोहा ३४ पर्यंतची हिंदी टीकाही दोन खंडात श्री. शारदाप्रसादजी यांनी प्रकाशित केली होती. अनेक प्रसिद्ध रामायणी आणि रामभक्तांनी या टीकेची खूप प्रशंसा केली असून टीका वाचल्यानंतर वाचकांनाही पूज्य बाबा गंगादास यांच्या अमोघ आशीर्वादाची प्रचिती येते.

मार्च २३ सन १९६८, फाल्गुन वद्य दशमीच्या दिवशी स्वामी प्रज्ञानानंदांनी, आपले जीवित कार्य पूर्ण झाल्याने, प्रायोपवेशनपूर्वक परंडा (जिल्हा - उस्मानाबाद) येथे समाधि घेतली. येती पुण्यतिथी २५ वी पुण्यतिथी आहे. त्यांच्या ग्रंथांच्या रूपाने आपणास त्यांचे दर्शन केव्हाही घडू शकते.

'संध्योपासना' या पूज्य स्वामीजींच्या ग्रंथाने पूज्य आचार्य किशोरजी व्यास यांना पंचवीस वर्षांपूर्वीच प्रभावित केले होते. पण पूज्य स्वामींनी समाधी घेतल्याने

समक्ष दर्शनाचा योग त्यावेळी चुकला. पण पूज्य स्वामींच्या साहित्य-प्रकाशनासाठी 'श्रीरामचरितमानस प्रेमी मंडळ' कार्यरत आहे हे कळताच आचार्यांनी गेल्या वर्षी आपली 'श्रीमत् भागवत कथा' सेवाभावाने या कार्यासाठी देऊ केली. त्या कथेचे आयोजन गेल्या वर्षी एप्रिलमध्ये मालाड येथे केले होते. त्यातून जो निधी उपलब्ध झाला त्याच्या आधारावरच 'किष्किंधाकांड' (हिंदी) व 'मराठी'चे प्रकाशन करणे मंडळास शक्य झाले आहे. हिंदी सुंदरकांडाची छपाईही चालू आहे. या सहाय्याबद्दल मंडळ पूज्य आचार्य किशोरजी व्यास यांचे सदैव ऋणी राहील. पूज्य तेजोमयानंदजी (चिन्मय मिशन) व पूज्य रामानुजानंदजी (रामकृष्ण मिशन) हेही पूज्य स्वामींच्या टीकेने प्रभावित झालेले आहेत व आपापल्या परीने सदैव सहाय्य करीत असतात. या सर्वांचे आभार मानण्यास शब्द अपुरे आहेत! सर्वांना आमचे विनम्र अभिवादन!

बालकांड, अयोध्याकांड इत्यादिंचा विस्तार प्रचंड असल्याने मर्यादित उपलब्ध निधीत 'किष्किंधाकांड' प्रकाशित केले आहे. ते रामायणाचे हृदय मानले जाते. तरी वाचकांनी सहकार्य देऊन आमचा उपक्रम यशस्वी करावा.

-- श्रीरामचरितमानस प्रेमी मंडळ

अनुक्रमणिका

श्रीगुरुभ्योनमः श्रीगणेशायनमः श्रीजानकी वल्लभो विजयते

श्री रामचरितमानस गूढार्थ चंद्रिका टीका

चतुर्थ सोपान किष्किंधाकाण्ड

अध्याय पहिला

मंगलाचरण (अनुवादक कृत)

स्रग्धरा - वैदेहीं मार्गमाणः प्रतितरुकुरगं जानकीं मन्यमानो ।
। गाढाश्लेषं च दत्वा वितरति सुगतिं दुर्लभां मुक्तिरूपाम् ॥
। दत्ते शोक प्रलापैः स्वहितपथवतां कामरूपे विरक्तिं ।
। कामान्धानां चरित्रं जनिमृतिभयदं दर्शयन् पातु रामः ॥१॥
पृथ्वी :- । महाभयनिवारकं कलिमलौघ-संदाहकं ।
। त्रितापकुमुदातपं हरिपदाब्ज-संदर्शकम् ।
। भ्रमादितम-हारकं निजसुखप्रभा-भास्करं ॥
। स्मरारि सुखदायकं मनुज रामनाम स्मर ॥२॥

अर्थ - वैदेहीचा शोध करीत असतां प्रत्येक झाडाला व हरिणाला जानकी मानतात आणि गाढ आलिंगन देऊन मुक्तिरूपी दुर्लभ सद्गति (जे) देतात; आत्महिताच्या मार्गानें जाणाऱ्यांस आपल्या शोकाच्या प्रलापानीं कामरूपाच्या (स्त्रीच्या) विषयी वैराग्य देतात; ते कामांधांचे जन्म-मृत्युभयदायक चरित्र लीला (करून) दाखविणारे राम (आमचें) रक्षण करोत ॥१॥ महाभयाचें निवारण करणारे, कलियुगांतील पापाच्या ओघानां साफ जाळून टाकणारे, त्रिविध ताप रूपी कुमुदानां सूर्याच्या तापासारखें (तापदायक), हरिचरण कमलांचे तापासासारखें उत्तम दर्शन करविणारें, भ्रमादिक अंधार नाहींसा करणारे, आत्मसुखरूप प्रकाश देण्यांत भास्करासारखें, आणि कामदेवाच्या शत्रूला (शंकरांस) सुखदेणारे रामनाम हे मनुजा! स्मरण कर ॥२॥ (तम हा अकारांत शब्द संस्कृतांत आहे, अ.व्या.सु.पहा.) यांवर टीकेची आवश्यकता नाहीं.

मूळ मंगलाचरण-

शा.वि. -। कुन्देन्दीवर-सुन्दरावतिबलौ विज्ञानधामावुभौ ।
। शोभाढ्यौ वरधन्विनौ श्रुतिनुतौ गोविप्रवृंद-प्रियौ ॥
। मायामानुषरूपिणौ रघुवरौ सध्दर्मवर्मौ हितौ ।
। सीतान्वेषण तत्परौ पथिगतौ भक्तिप्रदौ तौ हिन ः ॥१॥

। ब्रह्माम्भोधि-समुद्भवं कलिमलप्रध्वंसनं चाव्ययं ।
। श्रीमच्छम्भु-मुखेन्दु सुन्दरवरे संशोभितं सर्वदा ।।
। संसारामयभेषजं सुखकरं श्रीजानकीजीवनं ।
।। धन्यास्ते कृतिनः पिबन्ति सततं श्रीरामनामामृतम् ।।२।।

अर्थ - कुंदाची फुले व नीलकमल (इन्दीवर) यांप्रमाणें सुंदर, अति बलवान, विज्ञानाचे धाम (विज्ञानधामौ), शोभासंपन्न, श्रेष्ठ धनुर्धर, वेदानीं स्तुती केलेले, गाई व ब्राह्मण समुदाय ज्यानां प्रिय आहेत, मायेनें मनुष्यरूप धारण केलेले, रघुकुलांत श्रेष्ठ, सध्दर्माचे चिलखत (संरक्षक), (सर्वांचे) हितकर्ते, सीतेचा शोध करण्यांत तत्पर (अन्वेषण-शोधणें), मार्गांत असलेले, ते दोघे (उभौ) रघुवर (लक्ष्मण व राम) आम्हांला भक्ति प्रदान करणारे आहेत हें निश्चित (हि) ।।१।।

श्लो. २ रा - रामायणरूपी सागराचा (ब्रह्म = रामायण, अम्भोधि = सागर) समुद्भव (उत्पत्ति) ज्याच्यापासून झाला. (वेदरूपी सागरांतून ज्याची उत्पत्ति झाली) तें कलिमलाचा विध्वंस करणारें, अविनाशी (अव्ययम), श्रीमान शंभूच्या अतिसुंदर व श्रेष्ठ मुखचंद्रांत (मुख + इन्दु) सर्वदा शोभायमान असलेलें, भवरोगाचें औषध, सुखकारक, आणि श्रीजानकीचें जीवन असणारें श्री रामनाम रूपी अमृत जे सतत पान करतात ते कृती व धन्य होत. ।।२।।

टीका - श्लोक १ला - सूचना- या श्लोकांत धामौ, व वर्मौ असे शब्द आहेत ते व्याकरणानुसार चुकीचे आहेत असें पुष्कळांस वाटतें, धामन् व वर्मन् हे शब्द अधिक रूढ असले तरी धाम व वर्म असे अकारान्त शब्दही 'गुणादयो बहुलम्' (पाणिनि ३/३/१) या सूत्राच्या आधारें सिध्द होतात. प्रथम वाच्यार्थ पाहू:-

चरण पहिला- (१) कुन्देन्दीवर सुन्दरौ - कुंदाचीं फुलें श्वेत. गौर, वर्णाची असतात व इंदीवर नीलकमल, नीलवर्णाचें असतें. कुन्दसुंदर रघुवर लक्ष्मण आहे, व इंदीवर सुंदर रघुवर राम आहेत; म्हणजेच येथें लक्ष्मणाचा उल्लेख रामाच्या पूर्वीं केला हें मर्यादाभंग करणारें आहे असें वाटतें, म्हणून टीकाकारानीं विविध प्रकारें समाधान करण्याचा प्रयत्न केला आहे; पण तो समाधानकारक नाहीं. येथे लक्ष्मणाचा उल्लेख प्रथम करण्यानें कवीनीं अत्यंत गूढभाव ध्वनित केला आहे. तो गूढार्थांत दाखविला आहे. (क) नीलकमल व कुन्द यांतील भाव १/१४६ च्या टीकेंत दिले आहेत ते पहावे. फुलांच्या उपमेनें अतिकोमलता सुचविली. अतिकोमल असणारांत सामर्थ्य कुठले असणार असें वाटेल म्हणून 'अतिबलौ' विशेषण वापरले. 'अतुलबली नरकेसरि उभयहि' (३/३७/१), ३/२२/६-७ पहा. अतिबलाढ्य नरसिंहाच्या ठिकाणीं ज्ञान कुठलें असें कोणी म्हणतील म्हणून सांगतात कीं (ख) उभौ विज्ञानधामौ. दोघे विज्ञानाचे माहेरघर आहेत. राम विज्ञानधाम आहेत याबद्दल मानसाधार नकोत; 'जय अनंत जय जगदाधारा। प्रभु!तुम्हिं सर्वसुरां उध्दारां' (६/७७/४) अशी सर्वदेवानीं लक्ष्मणाची स्तुति केली आहे. प्रभु, अनंत व जगदाधार हे शब्द विज्ञानधामत्व सिध्द होण्यास पुरेसे आहेत.

चरण दुसरा (१) शोभाढ्यौ - शोभा शीव सुभग युग वीर' (१/२३३/१). दोघेही शोभेची परम सीमा आहेत. शोभा = कान्ति, द्युति, (क) वरधन्विनौ - धन्वी=धनुर्धर. 'कुठें कोसलाधिप दो भ्राते। धन्वी ख्यात सकल लोकांते (६/५०/१). असें इंद्रजितानें म्हटलें आहे. (ख) श्रुतिनुतौ -वेदानीं ज्यांची स्तुती केली आहेते. रामस्तुति मानसांत वेदानी उघड उघड केली आहे. ७/१३ पहा. 'अकाराक्षरसंभूतः सौमित्रि र्विश्वभावनः' (रा.पू.उ.) असें म्हणून श्रुतीनीं लक्ष्मणाचें ध्यान, मंत्र, न्यास व उपासनाविधि सांगितला आहे. नारदपुराण तृतीय पादामध्यें सुद्धां उपनिषत्कथित लक्ष्मणोपासनेचा विधि थोडा सविस्तर सांगितला आहे (ग) गोविप्रवृन्दप्रियौ - 'विप्रधेनुसुर संतहित धरिति मनुज-अवतार' (१/१९२). 'शेष सहस्रशीर्ष, जगकारण जो अवतरला भू-भय-दारण' (१/१७/७) २/१२६ छंद पहा.

चरण तिसरा चौथा (१) मायामानुषरूषिणौ - मायेच्या योगानें मनुष्यरूप घेतलेले. 'मायामनुष्यं हरिम्' (५ मं.श्लो.१) 'तात! धरूनि देहां अंशांसह। करिनचरित भक्तांस सुखावह' (१/१५२/२). १/१७/७ पहा. (क) सध्दर्मवर्मौ - सत्-धर्म-वर्म; सत्-सनातन, सदा अस्तित्वांत असणारा, सत् = परमात्मा, त्याचा धर्म, अशा धर्माचें वर्म = चिलखत, कवच म्हणजे संरक्षक. 'श्रुतिसेतुपालक राम', 'धर्मसेतु' 'वेदधर्म रक्षक' इत्यादि अनेक उल्लेख आहेत. 'रघुपतिकीर्ति पताके विमले। ज्यांचे यश दंडासम बनलें) (१/१७/६) असे लक्ष्मण असल्यानें, रामकार्यांत ते भागीदार आहेतच. (ख) भक्तिप्रदौ - भक्तिदेणारे राम आहेत या विषयीं आधार नकोत; पण लक्ष्मणाविषयी पहा - 'शीतल सुभग भक्तसुखदाते कृपासिंधु सौमित्रि' (१/१७/५,८) भक्तानां सुख भक्तिप्राप्त झाल्यानेंच होते. लक्ष्मण भक्तसुखदाते आहेत. (ग) पथिगतौ व सीतान्वेषणतत्परौ हीं दोन विशेषणे नसती तर बाकीचीं सर्व विशेषणें शत्रुघ्न व भरत यांना लावता आलीं असतीं.

(२) अतिबलौ व वर धन्विनौ यानी सुचविलें कीं अशीं कार्ये या कांडांत करतील. मायामानुषरूपिणौ, सध्दर्मवर्मौ, गोविप्रवृन्दप्रियौ व भक्तिप्रदौ यानी अवतार व अवतारहेतु सुचविला.

(३) या श्लोकांतील विशेषणांच्या क्रमानेंच या काण्डांतील सर्वचरित्र क्रमशः झालें आहे.१ कुन्देन्दीवर सुन्दरौ अतिबलौ -'बघतां येत अतुलबल सीवां॥ पुरुष युगल बलरूपनिधानां ॥ 'तनु शाम गौर वर', 'कोमलपदगामी' 'मृदुलमनोहर सुंदर जरि वपु' हीं सर्व विशेषणें पहिल्या दोह्यांतच आहेत. सुग्रीव भयार्त असल्यानें त्याला प्रथम अतिवल दुरून दिसलें व नंतर रूप. हनुमंतानें जवळ येऊन पाहिले, त्यांस प्रथम कोमलता नंतर सौंदर्य व नंतर ऐश्वर्य दिसले आहे; असाच क्रम श्लोकांत आहे. २ विज्ञानधाम -सुग्रीवाला भेटतानां त्याला ज्ञान दिलें आहे. ३ शोभाढ्य-जै सुग्रीव पाहि रामासी अतिशय धन्य मानि जन्मासी' (४/६). ४ वरधन्विनौ असलेतरि सुग्रीवाला संशय येऊन त्याने परीक्षेसाठीं साततााड दाखविले; ते एका बाणाने उडवून वरधन्वी पणा सिध्द केला; तेव्हां खात्री झाली कीं वालीचा वध राम करील; (७/११-त १३). ५ मायामानुषत्व -सुग्रीववालींच्या पहिल्या युध्दांत वालीला मारला नाही

आणि -सुग्रीवानें विचारल्यावर मनुष्यासारखे उत्तर सर्वज्ञ असून दिलें आहे कीं 'एकरूप तुम्हिं भाऊ भासलां। भ्रम पडुनी मी त्या न मारिला.' (८/५).६ -सद्धर्मवर्म हित वालीनें केलेल्या अधर्माबद्दल त्याला दंड करून, सुग्रीवाला राज्य व अंगदाला यौवराज्य दिलें. तारेला ज्ञान व भक्ति देऊन तिचें परमहित केलें. वालीला निजधामाला धाडून त्याचें परमहित केलें आहे. ७ सीतान्वेषणतत्पर -नंतर सीतान्वेषणाची चिंता करीत वर्षा व शरद ऋतु घालविले; सुग्रीव सीतान्वेषणाच्या कार्यास लागत नाहीं असें पाहून लक्ष्मणाला त्याच्याकडे पाठवून त्या कार्याला आरंभ करविला आहे; नंतर वानर दूताना पथिगत केले आहेत. दक्षिण दिशेला गेलेले सर्व कपिदूत रामभक्तिमय होऊन गेले आहेत. स्वयंप्रभेला भक्तिदिली आहे.

हा क्रम सहजासहजीं साधला असेल काय? या श्लोकांतील विशेषणांतून आणखी पुष्कळ भाव प्रगट करतां येतील पण विस्तार नको म्हणून आणि ते भाव मुख्य नसल्यानें येथें देतां येत नाहींत. याप्रमाणें या श्लोकांत स्तुतिरूपानें मंगलाचरण केलें; वर दाखविल्याप्रमाणें काण्डांतील विषयांचे दिग्दर्शन करून वस्तुनिर्देश मंगल केलें; व 'भक्तिप्रदौ तौ नः' यांत क्रियापद अध्याहृत ठेवल्यानें आशीर्वादात्मक मंगल केलें; 'भक्तिप्रद होवोत' असा आशीर्वाद दिला. आतां या श्लोकाच्या गूढार्थाचा विचार मानसांतील आधारानींच करूं :-

सूचना - लक्ष्मणाचा उल्लेख रामाच्या पूर्वी कां ही शंका मनांत येतांच, या काण्डाचा (बा.कां.मंगलाचरणांतील) प्रतिनिधि श्लोक 'सीतारामगुणग्राम पुण्यारण्य विहारिणौ...' व नामवंदन प्रकरणांतील वचनें भराभर डोळयांपुढे येऊन त्यानीं पुढें दिलेला गूढार्थ तत्काळ प्रगट केला. या श्लोकांत विलोम (म रा) राममंत्राचा महिमा वर्णन करून, बा.मं.श्लो ४ मधील 'कवीश्वर' वाल्मीकीचा संबंध दाखविला आहे; व पुढील श्लोकानें 'कपीश्वर' हनुमंताचा संबंध दाखविला आहे. हे दोघे 'सीतारामगुणग्रामपुण्यारण्यविहारिणौ विशुध्द विज्ञानौ कवीश्वर व कपीश्वर आणि वंद्य कसे झाले तें या दोन श्लोकांत क्रमशः ध्वनित केलें आहे.

(१) रा आणि म यानां राम आणि लक्ष्मण यांच्या समान म्हटलें आहे. 'स्मरत वदत परिसत अति शोभन। तुलसीप्रिय सम राम नि लक्ष्मण' (१/२०/३) 'ब्रह्मजीवसम सखे सहजते' (१/२०/४) रा आणि म ब्रह्म व जीव यांच्या सारखे सहज सखे आहेत. रामलक्ष्मणानां सुध्दां 'ब्रह्म जीवसे स्नेहि सहज वर' (१/२१७/४) जनकराजानीं म्हटलें आहेत. यानें सिध्द झालें कीं रा = राम = ब्रह्म आणि म = लक्ष्मण = जीव. याश्लोकांत लक्ष्मणाचा उल्लेख आधीं आहे म्हणून मरा=लक्ष्मण रामौ=कुन्देन्दीवरसुन्दरौ. 'नरनारायण सम सुभ्राते। जगपालक दासां सुत्राते' (१/२०/५) या चौपाईत उलट्या (मरा) नामाचाच महिमा वर्णिला आहे; कारण नर धाकटा भाऊ व नारायण वडीलभाऊ असून त्यांचा उलटा उल्लेख केला आहे १/२०/५ टी.प. या श्लोकांतील विशेषणे 'म रा' यानां कशी लागतात तें मानसाधारेंच पाहू. येथें कुंद=लक्ष्मण=म; इन्दीवर=राम=रा इतकें मानसाधारें सिध्द झालें.

(२) सुन्दरौ='दोन्हि अक्षरें मधुर मनोहर' (१/२०/१) (क) अतिबलौ वरधन्विनौ अतिबलवान धनुर्धर आपल्या लोकांचें पालन व रक्षण करतात; शत्रूंचा विनाश करतात; तशींच हीं दोन अक्षरें 'जगपालक दासां सुत्राते। नर नारायण सम सुभ्राते' (१/२०/५) 'राम नाम नरकेसरी कनककशिपु कलिकाल ।। जापकते प्रल्हादसे सुररिपु वधि जनपाल (१/२७). 'अतुलबली नरकेसरि उभयहि' रामलक्ष्मणांस म्हटलें आहे; तसेंच राम नामाला म्हणजे त्यांतील अक्षरानां म्हटलें आहे. याप्रमाणें 'अतिबलौ वर धन्विनौ' हे 'मरा' विषयीं सिध्द झालें. (ख) विज्ञानधामौ उभौ- 'नाम जपुनि मुखिं जागे योगी । विरत विरंचि प्रपंच वियोगी ।। ब्रह्मसुखा अनुभवि अनुपम जें। अकथ अदोष, न नामरूपतें ।। (१/२२/१-२) 'शुकसनकादि सिध्द मुनि योगी । नामकृपेच ब्रह्मसुख भोगी' विज्ञानानेंच ब्रह्मसुख मिळतें; ब्रह्मरूप होणें म्हणजेच ब्रह्मसुख भोगणें. ज्या नामाच्या जपानें व कृपेनें अनेकानां विज्ञान=ब्रह्मज्ञान होतें ते नाम = त्यांतील अक्षरें विज्ञानधाम असलींच पाहिजेत. वाल्मीकी 'वन्दे विशुध्दविज्ञानौ असे विशुध्दविज्ञान कशानें झाले? 'मरा'च्या प्रभावानेंच. (ग) शोभाढ्यौ- 'वर्णविलोचन, दासजीव तर' (१/२०/१) डोळे नसतील तर शोभा कुठली? व जीव नसेल तर त्या देहाची शोभा ती काय? (घ) श्रुतिनुतौ-'करि गरिबीं बहु, नाम कृपाजें । ब्रीद लोकिं वर वेदिं विराजे' (१/२५/२) 'तव जपुनि नामा श्रम विना भव तरति, त्या स्मरतों हरे! (७/१३/३) ही वेदानींच नामाची स्तुती केली आहे. रामरहस्य, रामोत्तरतापिनी व रामपूर्वतापिनी उपनिषदांत रामनामाचा महिमा भरपूर वर्णिला आहे. (ङ) गोविप्रवृंदप्रियौ -गो=वेद, त्यानां राम नाम किती प्रिय आहे हे वरील (७/१३/३) अवतरणांत वेदानींच सांगितलें आहे. वेद स्वतः तेंच स्मरण करतात. रामनाम वेदांचा प्राण आहे, 'वेद प्राण ते' (१/१९/२) आणि वेद ब्राह्मणानां प्रिय आहेत. म्हणजे रामनाम विप्रानां प्रिय आहेच. वेदानां ब्राह्मण प्रिय आहेत; तसेच रामनामाला ब्राह्मण प्रिय आहेत; ब्राह्मण प्रत्यक्ष रामनाम घेतील तर त्यांचा उध्दार ते इतरांच्यापेक्षां शीघ्र करील व करतें.

(३) मायामानुषरूपिणौ रघुवरौ - रा आणि म हीं अक्षरेंच मायेच्या साह्यानें मनुष्यरूप घेऊन रघुवर झालीं आहेत. मंत्रांच्या अक्षरांतून, देवतांच्या बीजमंत्रातूनच देवतांचे रूप प्रगट होते हें (१/१९ च्या चौपायांत) पूर्वी नामवन्दन प्रकरणारंभीं साधार सिध्द केलें आहे. 'मंत्रा एव तु देवताः' वगैरे आधार तेथें टीकेंत दिलेले पहावे. (क) सध्दर्मवर्मौ हितौ -'मंगलभवन अमंगलहारी । उमे सहितजें जपति पुरारी' 'काळकूट फळ सुधा समर्पित' (१/१९/८) 'नामप्रताप भवभयभंजन' (१/२४/६) 'नाम सकल कलिकलुष निकंदन' 'विश्वहितार्थ विमल विधुपूषण' 'लाभलोकिं, परलोक निभावक' (१/२०/२) धर्माचें रक्षण झाल्याशिवाय भवभयभंजन होत नाहीं, व परलोक प्राप्तीचा निर्वाह ही होऊं शकत नाहीं. (ख) सीतान्वेषण तत्परौ -सीतेचा शोध -रामलक्ष्मणांस स्वतः लावता आला नाहीं; तो हनुमंतानेंच लावला. रामनाम स्वतःच हनुमान आहे. 'नाम समर्थ सुमति हनुमान हि' (१/२७/८) त्या अंगुलीवरील 'राम' नामानेंच सीतेला ओळख पटली. (ग) पथिगतौ. संसार चक्राच्या मार्गांत (पथि), गतौ=गति देण्यांत,

(सप्तमी विभक्ति) = सद्गति देण्यांत तीच दोन अक्षरें रा, म भक्तिप्रद आहेत. 'प्रेमें जपतां नाम, विना श्रम। भक्त बनति, मुदमंगल आश्रम' (१/२४/२) 'नाम अमितखल उध्दरी वेद वदति गुण गाथ' (१/२४) 'ब्रह्म-राम-गुरू नाम दे वरदात्यां वरदान' (१/२५/-) 'रामनाम कलिं अभिमत दाता' (१/२७/६) ज्याला भक्ति पाहिजे असेल त्याला भक्ति देतें. 'वर्षाऋतु रघुपति भक्ति, तुलसी शालि सुदास।। रामनाम वर वर्णयुग श्रावण भादव मास' (१/१९) वर्षाऋतु=श्रावण भाद्रपद महिने=रा म, = भक्ति टीका पहावी. 'राकारजनी भक्ति तव राम नाम तो सोम' (३/४२ रा) राम नाम नाहीं म्हणजे भक्ति नाहीं; हे तेथे टीकेत सविस्तर दाखविलें आहे; म्हणजे राम नामच भक्तिप्रद आहे; तें आधाराला असेल तरच राम लक्ष्मण भक्तिप्रद होतात.

सूचना (१) विज्ञानधामौ यांतील 'धाम' चा अर्थ प्रकाश असा घेतला तरी आधार आहेच. 'रामनाम मणिदीप धर जीभ देहली द्वार ।। तुलसी अंतर्बाह्य जर इच्छा प्रकाश फार' (१/२१) (क) म=लक्ष्मण; म हें चंद्रबीज आहे; चंद्राचा वर्ण शुभ्र गौर म्हणून वर्णिला जातोच 'कुंद इंदुदर गौर सुंदरम्' असें शंकरांविषयी म्हटलें आहे; म्हणजे म कुन्दसुंदर आहे. 'र' हें अग्निबीज आहे; अग्नीचा वर्ण कृष्ण=श्याम समजला जातो; म्हणून कृष्णवर्त्मा असें अग्नीला म्हणतात. या दृष्टीनें रा इंदीवर सुन्दर आहे असें ठरतेंचः (ख) एक कुन्द शब्द आधीं घालून, म्हणजेच लक्ष्मणाचा उल्लेख आधीं करून कविश्रेष्ठानीं विचाराला चालना देण्याचें बीज पेरून ठेवलें आहे; तेवढें दिसलें कीं बाकीच्या शब्दांचा गूढार्थ प्रगट करण्यास लागणारे भरपूर आधार बाकी १८-२७ या दोह्यांत भरून ठेवलेले श्रीरामगुरूकृपेनें भराभर दिसतात- ही भावप्रदर्शनाची कला अद्भुत नाहीं काय? रा,म अक्षरांचें महत्व १/२० मध्यें वर्णिलें व त्यानंतर पुन्हा तें उघड सांगितलें नाही. हें काण्ड नाममाहात्यपर आहे. नुसत्या साध्या 'राम' नामाचें मंगल केलें असतें तर तें अपुरें झालें असतें. म्हणून या श्लोकांत 'मरा' या रामनामाचें मंगल केलें; कारण कीं अशा नामानें सुध्दां अनंत पापराशी नष्ट होऊन उध्दार होतो. रामभक्ति प्राप्त होऊन वेदतुल्य रामायण निर्माण करण्याचें सामर्थ्य आलेले एक कां असेनात, महापुरुष, महाकवि, आदिकवि होऊन गेले. पुढील श्लोकांत सुलट्या 'राम' नामाचें मंगल प्रगटपणें केलें आहे. त्या श्लोकाचा अर्थ आरंभी दिला आहेच.

टीका - श्लोक २ रा - (१) ब्रह्माम्भोधि-समुद्भवं - 'ब्रह्माम्भोधेः समुद्भवः यस्मात्' ब्रह्म रूपी अम्भोधीचा सागराचा समुद्भव (उत्पत्ति) ज्याच्या पासून झाला तें. ब्रह्म+अम्भोधि=ब्रह्माम्भोधि; ब्रह्म=वेद हा सर्व साधारण अर्थ आहे, पण तो येथें लागू पडत नाहीं. 'वेदः प्राचेतसात आसीत् साक्षात् रामायणात्मना' वेदच रामायण रूपानें प्राचेतसाच्या वाल्मीकीच्या मुखांतून बाहेर पडले, प्रत्यक्ष प्रगट झाले; म्हणून ब्रह्म=वेद=रामायण = रामचरित्र; वेदरूपी सागरांतून प्रगट झालेलें, असा अर्थ घेणें म्हणजे रामायणरूपी सागरांतून रामनाम प्रगट झालें असें ठरविणें आहे. आधीं 'राम' हें नाम असलें तरच 'रामायण' शब्दाची उत्पत्ति होईल. मग रामायण सागरातून रामनाम प्रगट झाले असें कसें म्हणतां येईल? आधीं राम नाम होतें व मग रामायण

निर्माण झालें. वाल्मीकीनीं आधीं उलट्या राम नामाचा जप हजारों वर्षे केला व नंतरच रामायण झालें. (क) राकारजनी भक्तितव राम नाम तो सोम (=चंद्र=राकेश) ।१३/४२ रा 'रामचरित राकेशकर, सदृश सुखद सर्वांस' (१) ३२ म). रामनाम=पूर्णचंद्र, राकेश; आणि रामचरित्र=रामायण हे राकेशाचे किरण आहेत. चंद्र असला तरच चंद्रकिरण असूं शकतात. (ख) आतां श्रुतीचा भरभक्कम आधार पहा :- आग्नीषोमात्मकं रूपं रामबीजे प्रतिष्ठितम्। यथैव वटबीजस्थः प्राकृतश्च महाद्रुमः ।।९।। तथैव राम- बीजस्थं जगदेतत् चराचरम्। बीजोक्त मुभयार्थत्वं रामनामनि दृश्यते. ।।१०।। (रा र. ५) वडांच्या अति लहानशा बीजांत सर्व वटवृक्ष असतो तसें सर्व चराचर विश्व रामबीजांत आहे. बीजांतील दोन वर्णांचा जो अर्थ तोच 'राम' नामात आहे. 'अस्य श्री रामचरितमानस रामायणस्य श्रीसीतारामो देवता राम नाम बीजं' इत्यादि म्हणण्याची प्रथा सर्वमान्य आहे. (मानसांकांत पारायण विधि पहावा). (ग) जेथें जेथें मंथन करून अमृत काढल्याचा उल्लेख मानसांत आहे तेथें तेथें अम्भोधि जलनिधि वगैरे शब्द नसून पयोधि (=क्षीरसागर), पयोनिधि, हा एकच शब्द वापरला आहे, मंथनाचा उल्लेख कोणत्या तरी निमित्ताने आहे व समुद्भव, प्रगट होणें नसून 'काढलें' असें म्हटलें आहे. उदा. 'प्रेम अमृत, मंदर विरह, भरत पयोधि गंभीर।। काढि मथुनि.....' (२/२३८) 'ब्रह्म पयोनिधि, मंदर ज्ञान, संत सुर जाण। काढिति मथुनि कथा सुधा (७/१२०). 'जर छबि सुधा पयोधि असेही)... शोभा गुण, मंदर शृंगारू। मथी पाणिपंकजि....' (१/२४७/७-८) तीन उदाहरणें पुरेत; अपवाद नाहीं; अमृत प्रगट झाल्याचा उल्लेख असून जलनिधि वगैरे शब्द मानसांत वापरला असल्याचे उदाहरण एकतरी दाखवावें. येथें अम्भोधि=जलनिधि आहे, मंथनाचा उल्लेख नाहीं व काढलेंले असे म्हटलें नाहीं; म्हणून मंथन करून काढलें असें म्हणताच येत नाहीं. रामजसे अनंत अनादि तसें राम नाम अनंत अनादि आहे. रामावताराच्या पूर्वीहि ते होतें (परशुराम) म्हणून ठरलें की रामनाम रूपी जलनिधींतून वेदतुल्य रामचरित्र प्रगट झालें. (घ) कारण कार्याला व्यापून असतें. कारणाचे दोष गुण कार्याला व्यापून असतात; पण कार्याचे दोषगुण कारणांत नसतात. तसेच रामनाम हे कारण 'रामचरितशत कोटि अपार' याला व्यापून आहे. अशा रामायणरूपी अपार सागरांतून शंकरानीं 'राम' नाम घेतलें असे १/२५ टी. पहा) मध्यें म्हटलें आहे मंथन करून काढलें असें म्हटलेलें नाहीं (१/२५ निर्गुण ब्रह्म व सगुण रामचंद्र यांच्यापेक्षा रामनाम श्रेष्ठ आहे असें त्या दोह्यांत उपसंहाररूपानें म्हटले आहे. सागरांतील एक घागर पाणी घेतलें तरि सागर भरलेलाच असतो. या विशेषणानें रामनामाचा अद्भुत प्रभाव सांगितला.

(२) कलिमलप्रध्वंसनं - यानें प्रभावच सांगितला. क्षीरसागरांतून काढलेलें अमृत जें करू शकत नाहीं तें रामनामामृताने होतें. 'अघखगगणवधिक (३/४२/८) असें राम नामाविषयीं म्हटलें. तेंच येथें या काण्डारंभी उपक्रमरूपानें या शब्दानें सांगितलें. व 'यन्नाम हि अघखगवधिक' (दो.३०) असें काण्डाच्या उपसंहारांत म्हटलें आहे. (क) अव्ययं- ज्यांत न्यूनाधिकता होत नाहीं असें अविनाशी 'व्यापी ब्रह्म एक अविनाशी

सच्चिद्घन आनंद-सुराशी' (१/२३/६) असें ब्रह्म आहे. म्हणून रामनाम व निर्गुण ब्रह्म यांत तत्त्वतः भेद नाहीं. 'रकारो वन्हिवचनः प्रकाशः पर्यवस्यति ॥३॥ सच्चिदानंदरूपोऽस्य परमात्मार्थ उच्यते॥ व्यञ्जनं (रकार) निष्कलं ब्रह्म प्राणो मायेतिच स्वरः ॥४॥ (रा.र.उ.अ.५) 'आद्यो रा तत्पदार्थः स्यात् मकारःत्वं पदार्थवान्॥ तयोः संयोजन मसीत्यर्थे तत्त्वविदोः विदुः (रा.र.५/१२-१३). या प्रमाणें ब्रह्माचीं सर्व लक्षणें रामनामाच्या ठिकाणी आहेत असें असतां तें नाम वेदांतून उत्पन्न झालें असें कसें म्हणता येईल? निर्गुण ब्रह्म च सगुण होते; व सगुण ब्रह्माचें जें निःश्वसित ते वेद; त्या वेदांपासून रामनाम उत्पन्न झालें असें म्हणणें म्हणजे पणतू पंजोबाचा बाप असें म्हणण्यासारखेंच ठरेल! हें ज्यानां मान्य असेल, व उपनिषद्वचने ज्यांना मान्य नसतील त्यानीं तसे खुशाल म्हणावें. मानसवचनांवरून 'नानापुराणनिगमागमसंमत' काय सिध्द होतें हेंच येथें दाखवावयाचें आहे. 'ब्रह्मजीव सम रामनाम युग अक्षर विश्वविकासी' (वि.प.२२ अनु.).

(३) श्रीमत् शंभु मुखेन्दु सुन्दरवरे संशोभितं सर्वदा - श्रीमत्=सर्व प्रकारच्या ऐश्वर्यानें युक्त; शंभु - ज्यांच्यामुळें शं सुखं, शं कल्याणं भवति ते शम्भु. स्वतःसुखरूप, कल्याणस्वरूप असून ज्यांच्या कृपेनें इतरांना सुख व कल्याण लाभतें असे असून त्यानीं आपल्या मुखरूपी सुंदर व श्रेष्ठ चंद्रात अत्यंत शोभायमान असें रामनामामृत निरंतर ठेवले आहे. यावरून इतरानी बोध घ्यावा. (क) चंद्रांत अमृत नसेल तर त्याची शोभानाहीं. अमृतरहित चंद्र कसा दिसतो याचा अनुभव दिवसा चंद्र दिसतो तेव्हा घ्यावा. 'जात, सुमंत्रा दिसले राजे। अमृतरहित जणुं इंदु विराजे॥ भूषण आसन शयन न काहीं। पतित मलिन अति...' (२/१४८/४.५) ज्या मुखात रामनाम नाहीं तें भूषणहीन, पतित व अतिमलिन मुख समजावें. 'गान रामगुण जीभ करीना । ती दर्दुरजिव्हा च खरी ना' (१/११३/६) असें शंभूनींच म्हटलें आहे. (ख) अमृत हा पेय पदार्थ असून तो हृदयांत न ठेवतां मुखांत कां ठेवला? समाधान-हृदयाला स्वाद कळत नाहीं फक्त तोष कळतो. रा, म 'स्वाद तोष सम सुगति सुधेचे (१/२०/७)! मुखाला सतत स्वाद मिळावा म्हणून मुखांत ठेवलें. हृदयांत 'जय महेश मन मानस हंसा' 'शंकरमानस राज मराला' असे राम-चंद्र आहेतच; वत्यामुळे तेथें तोष आहे. काशींत मरणाऱ्या जीवांच्या कर्णपुटांत तें अमृत घालतां यावें व त्यानां अमृत = मोक्ष देतां यावा म्हणून मुखात ठेवलें. इतर साधनें विनाशी असल्यानें त्यानीं एका क्षणांत अविनाशी गति देतां येणार नाहीं. 'नामबळें त्या शंकर काशीं । दे सकलां समगति अविनाशी' (४/१०/४) मुखेंदु म्हणण्यांत भाव हा कीं इंदूंत सुधा असली तरच त्याचें सौंदर्य व शीतलता परोपयोगी होणार. हें अमृत चंद्रामृतासारखें क्षयशील नसल्यानें या मुखेन्दुला वर=श्रेष्ठ म्हटलें (ग) शंकरांच्या मुखांत रामनामरूपी पूर्ण सोम (चंद्र) निरंतर राहूं लागला म्हणून त्यांच्या हृदयांत राम रूपी चंद्र राहिला; व मस्तकावर अर्धचंद्र येऊन राहिला, त्यामुळें हृदयांत शीतलता व अमृत आहे. मुखांत परमोत्तम स्वाद व अद्भुत अमृत आहे; आणि मस्तकस्थ चंद्रामुळे मस्तकांत=मन व बुध्दी यांत शीतलता व सुधा आहे; आणि यामुळेंच त्यांच्या मस्तकावर ज्ञानगंगेनें

निवास केला; व तेथून निघून ती इतरांस पावन करूं लागली. रामनामामृत ज्यांच्या मुखांत सतत राहूं लागेल तो तराच होईल.

(४) संसारामयभेषजं- संसार-आमय=रोग, भेषज=औषध. संसाररूपी महारोग बरा करणारें औषध. 'यस्यनाम भवभेषज घोर हरी त्रय शूल' (७/१२४ रा) स्वर्गांतील अमृतानें इतर सर्व रोग बरे होतात. पण मोहकामक्रोधादिमय संसृति=जन्ममरण परंपरारूपी महारोग त्या अमृतानें बरा होत नाहीं. 'स्वाद तोषसम सुगतिसुधेचे' (१/२०/७). 'स्मरतां शमवि सकल जग-जाला' (क) सुखकरं - पुष्कळ औषधें घेतानां दुःख देणारी असतात व त्यानीं सुध्दा रोग बरे होतातच असें नाहीं. परंतु रामनाम रूपी भवभेषज घेतानां सुध्दां सुखकर, मधुर मनोहर आहे. 'दोन्हिं अक्षरें मधुर मनोहर' घेण्याला कष्ट नाहींत, खर्च नाहीं, विधिनिषेध नाहीं. वाटेल त्यानें वाटेल तेव्हां वाटेल तेवढें घ्यावें. (ख) श्रीजानकी जीवनं - 'हरि हरि म्हणुनि पटा दे जानकी' (३/२९/२५) म्हणून पत्ता लागला. जपत राहि हरि-नाम((३/२९म) 'नामपाहरा रात दिन.... जाण्या प्राण किं वाट (५/३) हा पहारा होता म्हणून प्राणानां निघून जातां आलें नाहीं, आणि जानकी जगली. वा.रा. वर्णन आहे कीं इंद्राने गुप्तपणें येऊन सीतेला लंकेत अमृत आणून दिलें म्हणून ती अन्नपाण्यावाचून जगली. पण पतीला अमृत मिळालें नसतां ते पत्नीनें परपुरुषाकडून घेऊन पिणें सतीचा धर्म नाहीं; म्हणून मानसांत तें वर्णन नाहीं. मानसांतील सीतेनें अन्नपाण्यावाचून १४ महिने १० दिवस काढले ते केवळ रामनामामृताच्या आधारावर! जीवन=पाणी, त्याच्या शिवाय मनुष्याचें जीवन फार दिवस टिकत नाहीं. रामनामामृतरूपी जीवन (पाणी) तिला मिळत होतें म्हणून ती जगली नाही तर 'जशि जीवनाविण मासोळी' तिची स्थिती झाली असती.

(५) श्रीरामनामामृतम् - श्री रामनाम हेंच खरे अमृत आहे. श्री=ऐश्वर्य, नामाच्या ठिकाणीं सर्व प्रकारचें ऐश्वर्य आहे. तें सर्व सिध्दी, सर्व गूढ गति इ. जें पाहिजे तें देऊं शकतें. दो. १/२२/१ पासून पुढें २६ पर्यंत पहा (क) धन्याः ते कृतिनः ये सततं पिबन्ति. ये श्री रामनामामृतं सततं पिबन्ति ते कृतिनः धन्याः' कृती=धीमान सूरिः कृती; विचक्षणः दूरदर्शी दीर्घदर्शी, विद्वानविपश्चित् (अमरे कृतिनः (हें कृती याचें बहुवचन आहे)=शाहणे, बुध्दिमान. जे सतत रामनामामृत पितात तेच शाहणे, बुध्दिमान् आणि तेच धन्य होत. ज्याला पक्की आवड नसेल त्याला हें साधणार नाहीं; पण अभ्यासानें व सवयीनें अनुभव येत गेले म्हणजे गोडी लागते व वाढत जाते. नामच साधन आणि नामच साध्य असल्यानें त्याच्या प्रभावानें सर्व अधिकार व गोडी वाढत जाते. 'संत चरणरज लागतां सहज । वासनेचें बीज जळुनी जाई ।। मग रामनामीं उपजे आवडी। सुख घडो घडीं वाढों लागे ।। (तुकोबा) वासनेचें बीज=अज्ञान, जळून जाऊन ज्ञानप्राप्ति झाली म्हणजे मगच रामनामाची खरी आवड उत्पन्न होते. म्हणूनच मागील (अरण्य) काण्डांत सद्गुरूकृपेनें अज्ञाननाश व ज्ञानप्राप्ति झाल्याचें दाखविल्यानंतर आता रामनामामृत सतत पिण्याचें वर्णन केलें. (ख) कोणताही पेय पदार्थ असा नाहीं कीं जो सतत रोज २०/२२ तास नेहमीं पितां

येईल. रामनामामृत असें पिता येतें व असेच धन्य=कृतकृत्य होतात. स्वर्गप्राप्तीसाठी प्रयत्न करणारे कृती=शाहणे नाहींत; कारण त्या अमृतानें धन्यता येत नाहीं.

(६) एक आणखी आश्चर्य ल.ठे. या श्लोकांत 'श्रीरामनामामृत'ची सात विशेषणें आहेत व त्यांचा क्रमशः सात काण्डाशीं प्रामुख्यानें संबंध आहे; कसा तो पहा :

१ ब्रह्माम्भोधि समुद्भवं - ब्रह्मराम-गुरू नाम, दे वरदात्यां वरदान ॥ रामचरित शतकोटितुनि गणि महेश घे प्राण' (१/२५ टी. पहा कसें घेतलें). हें बालकांडातच.

२ 'कलिमलप्रध्वंसनं - हरण कठिण कलि कलुषें क्लेशहि । महामोह - तमि दलन दिनेशहि' (२/३२६/६) अशा भरताच्या परमपुनीत आचरणाचा मुख्य आधार 'जीभ नाम जपि लोचनि नीर' असें रामनामच आहे. 'जीव-यतनिं जणुं अक्षर युग ते' राम नामांतील दोन अक्षरांचे प्रतीक अशा श्री रामाच्या खडावा भरतास अयोध्याकांडांत मिळाल्या व त्यामुळे सर्वांच्या क्लेशांचें विध्वंसन सहज झालें व लोक सुखानें अयोध्येत राहिले.

३ अव्ययम् - 'रामसकल नामाहुनि अधिक हि। असो नाथ अघखगगण वधिक हि' आणि 'राकारजनी भक्ति तव रामनाम तो सोम' हें परम महत्व रामनामाला अरण्य काण्डात (४२/८ व दोहा) मिळाल्यामुळेंच त्याचा प्रभाव अव्यय=कधीं कमी न होणारा व सर्व श्रेष्ठ ठरला. मरतानां राम नामाचा उच्चार केल्यानें अव्यय (अविनाशी गति १४ हजार अतिदुष्ट राक्षसानां एका क्षणांत मिळाली आहे. लंका कांडांत कोट्यावधी राक्षस मुक्त झाले असले तरी रामनामोच्चारानें नव्हे- 'त्यांचे रामाकार होइमन। मुक्तसकल-' (६/११४/७) 'राम राम म्हणतां मरति पावति पद निर्वाण' (३/२० रा) **फक्त अरण्य काण्डांतच ४ श्रीमच्छंभुमुखेन्दु सुन्दरवरे संशोभितं सर्वदा'** हें या चौथ्याकांडाच्या मंगलाचरणांतील श्लोकांत चौथें विशेषण आहे. कि.कांड काशीपुरी आहे. काशींत मरणाराला शंकर आपल्या मुखांतील 'राम' नामानेंच मुक्त करतात हे मंगलाचरणांत (मं. सोरठे) फक्त याच काण्डात सांगितलें आहे. शिवावतार हनुमंताच्या मुखात रामनामांकित मुद्रिका याच कांडात आली; व ती चिदानंदमयविग्रह असलेलीच मिळाली हें पुढें दिसेल. **५ संसारामयभेषजं-** मुखांतील रामनामांकित मुद्रिकेच्या प्रभावानेंच सर्व विघ्नें ओलांडून सागर उल्लंघन करून कपीश्वर जाऊं शकले. हनुमान मोठे झाले तेव्हां ती त्या प्रमाणांत मोठी होऊन मुखांतच राहिली. मोठी झाली नसती तर केव्हांच पोटांत गेली असती व हनुमान मशका एवढे लहान झाले तेव्हां मुद्रिका किती लहान झाली असेल याचा विचार करावा! **'राम राम तैं तो स्मरूं लागत'** असे बिभीषणानें सहज केलें म्हणूनच हनुमान बिभीषण भेट होणें शक्य झालें व दोघांचींही कार्यें झाली. अन्यथा हनुमंताला सीतेचा पत्ता लागला नसता. सीतेची भेट झाली म्हणूनच 'सकल गुणज्ञाननिधान होण्याचा व भक्तीचा आशीर्वाद हनुमंतास मिळाला. 'स्मरुनि पवनसुत पावननामा। ठेवी निजवश करूनी रामा' (१/२६/६) हें या पांचव्या (सुंदर) काण्डांतच घडलें आहे; व भवरोगाचा विनाशकरणारी भक्ति हनुमंताला या सुंदरकांडांतच मिळाली आहे. 'मी माते कृतकृत्यचि आतां' (५/१७/६) असें हनुमान याच कांडांत म्हणाले.

६ सुखकरं - 'नाथ! नाम तव सेतु चढुनि भवाब्धी तरति नर' असें मंगलाचरणांत सा...्या म्हणजे लंका कांडातच सांगितले. सेतूवरून अगदीं सुखानें पार जातां येतें. मुं...गी सुध्दां विनाश्रम निर्भयपणें पुलावरून सुखानें जाऊ शकते या काण्डात सर्व क...पिसेना सुखी झाली आहे, सीता नामजपत होती त्याचें फळ म्हणून ती सुखी झाली आहे, सर्व देव व चराचर सृष्टि रावणवधानें सुखी झाली आहे.

(७) श्रीजानकीजीवनं- जानकीचें जीवन रामनामानें टिकून राहिलें व रामभेट होऊन जानकी सुखी झाली लंका कांडांत. पण अयोध्येतून निघतानां सीतेचा एक मनोरथ अपूर्ण राहिला होता. सासूंची व पतीची सेवा करण्याची इच्छा राहिली होती. ती सातव्या (उत्तर) कांडांत पूर्ण झाली आहे. सर्व मनोरथ पूर्ण झाल्यशिवाय जीवन सफलता नाहीं. 'कृपासिंधुची प्रभुता जाणुनि। चरणकमल सेवी मनलाउनि' (७/२४/४) पासून 'कौसल्यादि सासवा गेहीं । त्यांस सेवि मद मान नसेही ।।८।। (७/२४) पर्यंत पहा. या प्रमाणें जानकीचें जीवन सफल झालें उत्तरकांडांत; परंतु रामनामानें तिच्या प्राणांचें जीवनाचे संरक्षण अशोकवनांत सतत केलें म्हणूनच. याप्रमाणें या सात विशेषणांचे वैशिष्ट्य क्रमशः सात कांडांत असल्याचें संक्षेपानें यथामति दाखविले गेले.

या दोन श्लोकांतील रस - श्लो १ (१) कुन्देन्दीवरसुन्दरौ व शोभाढ्यौ - शृंगाररस; (२,३) अतिबलौ वरधन्विनौ-वीर व भयानक (सुग्रीवाला असे दिसले आहेत). (४) विज्ञानधामौ श्रुतिनुतौ - शान्तरस, (५) मायामानुषरूपिणौ सीतान्वेषणतत्परौ- अद्भुत रस. (६) गोविप्रवृंदप्रियौ - करुणारस (यांची दया, करुणा येऊनच अवतार घेतला आहे.) (७) भक्तिप्रदौ - भक्तिरस. **श्लो २ रा** (१) ब्रह्माम्भोधिसमुद्भवं-अद्भुतरस, (२३) कलिमल-प्रध्वसनं वीर व भयानक (४) सुंदरमुखे संशोभितं-शृंगाररस (५) संसारामयभेषजं-करुणा (दयारस), (६) अव्ययं सुखकरं-शान्तरस (७) पिबन्ति सततं=भक्ति, आवड, भक्तिदायक म्हणून भक्तिरस. सूचना -हास्य रौद्र व बीभत्स हे तीन रस दोन्ही (विलोम, अनुलोम) रामनामांत नाहींत.

किष्किंधाकाण्डाचे वैशिष्ट्य.

(१) हें चौथें काण्ड मुख्यतः रामनामपर आहे. (क) या काण्डाचा प्रतिनिधि श्लोक मं.४ था 'सीतारामगुणग्राम पुण्यारण्यविहारिणौ... कवीश्वर कपीश्वरौ' हा आहे वाल्मीकी उलट्या नामाच्या जपाने व प्रभावानें कवीश्वर झाले, रामायण निर्माते झाले व विशुध्द विज्ञाननिधि झाले; म्हणून मंगलाचरणाच्या पहिल्याच श्लोकांत उलट्या 'राम' नामाचा (मरा या मंत्राचा) प्रभाव वर्णिला आहे. (स) हनुमान सुग्रीव सेवक असून कपीश्वर झाले, रामायण निर्माते झाले, व विशुध्दविज्ञानधाम झाले ते 'राम' नामाच्या प्रभावानेंच. 'स्मरुनि पवनसुम पावन नामा। ठेवी करूनी निजवश रामा' (१/२६/६) त्या रामनामाचा महिमा मंगलाचरणाच्या दुसऱ्या श्लोकांत वर्णिला आहे. (रा) हिंदीमंगलाचरणांत सुध्दां रामनामाचेंच महत्व मुख्य आहे. (टी.पहा). असें काण्डाच्या मंगलाचरणाच्या श्लोकांतच रामनामाचें महत्व फक्त याच कांडांत वर्णिलें

आहे. उपसंहारातही रामनाम महिमा अगदीं शेवटच्या चरणांत सांगून उपक्रम व उपसंहार यांची एकवाक्यता दाखविली.

(२) आतां अभ्यासादि तत्वनिर्णयाचीं पांचलक्षणें पाहूं. (क) अभ्यास - वाली सारखा अधम अभिमानी रामबाण लागून आसन्नमरण झालेला असतां रामनाम महिमाच प्रथम वर्णितो- 'जन्म जन्म मुनि झिजति साधनीं । अंतीं राम न येई आननी ।। नामबळें ज्या शंकर काशीं । दे सकलां समगती अविनाशी' (१०/३.४). राम राम हा! राम ओरडत । आम्हां बघुनि दे टाकुनि निजपट' (५/५). ओळखीची खूण म्हणून दिलेली आंगठी. मुद्रिका रामनामांकितच. 'पापिहि ज्याच्या नामास्मरती। अति अपार भवसागर तरती' (२९/३) असें संपाती सारखा क्षुद्र अधम खग आमिषभोगी' म्हणाला आहे. (ख) अपूर्वता -'अघखगवधिक', 'अति अपार भवसागर तरती' 'संसारामयभेषजं,' 'अव्ययम्', 'अमृतम्'. (ग) उपपत्ति. मंगलाचरणाच्या श्लोकांच्या व सोरठयांच्या टीकेंत सविस्तर दाखविली आहे. (घ) फल. 'अति अपार भव सागर तरती' अर्थवादाला येथें स्थान नाहीं. याप्रमाणे तत्त्वार्थ निर्णयाच्या सर्व लक्षणानी हें सिध्द झालें कीं हें काण्ड रामनामपर आहे.

(३) रामचंद्रानीं आपल्या मुखाने आपले नांव 'राम' फक्त याच कांडांत सांगितले.

(४) अरण्यकाण्ड जशी मायापुरी आहे तसें हें चौथें कांड चौथी मोक्षपुरी काशी आहे (क) मंगलाचरणांतच काशी, शंभुभवानी, मुक्तिजन्मभूमि. ज्ञानखाणी इत्यादि उल्लेख व शंकराचें भजन कां करीत नाहीत असा उल्लेख आहे. (मं.सो.२). उपसंहारांत काशीच्या 'अघहानिकर'चा उल्लेख 'अघखगवधिक' या शब्दानीं केला आहे. मध्ये 'नामबळें ज्या शंकर काशीं। दे सकलां सम गति अविनाशी' (१०/४) असा काशींचा महिमा वर्णिला आहे. (ख) मुक्तिजन्मभूमी-वालीसारखा पापी, रामभक्तविरोधी, कर्मानुसार जन्म इच्छित असतां काशींतील जीवांप्रमाणें मुक्त झाला. (ग) काशी व किष्किंधा यांचे तीस बाबतींत असलेलें साम्य पुढें परिशिष्टांत 'कामधेनु किष्किंधा काशी' या प्रकरणांत दिले आहे.

(५) काण्डाच्या मंगलाचरणांत मोक्षपुरीच्या नांवाचा उल्लेख व प्रभाव वर्णन फक्त याच कांडांत आहे.

(६) राम, हनुमान व सुग्रीव या त्रिकूटाचें मीलन याच कांडांत झालें. या तिघांच्या साहचर्यानेंच रावणवध व सीता प्राप्ति झाली आहे.

(७) हनुमंताच्या चरित्रास याच कांडांत प्रारंभापासूनच सुरवात झाली आहे; व कांडाच्या शेवटी सुध्दां हनुमान चरित्रच आहे. (क) श्रीरामास कपट किती अप्रिय आहे हें हनुमान रामसंवादांतच दाखविलें आहे.

(८) मित्रलक्षणें याच कांडात सविस्तर सांगितलीं आहेत.

(९) दोन ऋतुंचें विस्तृत वर्णन फक्त याच काण्डांत आहे. विविध अनेक विषयांच्या वर्णनासहित इतकें विस्तृत ऋतु वर्णन इतर काण्डात नाहीं.

(१०) हे कांड सर्व काण्डांत लहान म्हणजे फक्त तीस दोह्यांचे (सुमारे ३८८ ओळींचें) च असून इतर काण्डांतले बहुतेक सर्व विषय व संपूर्ण रामचरित्र घागरीत

नागर भरल्याप्रमाणें यांत आहेत. मूर्ति लहान पण कीर्ती महान असें कसें आहे हें टिप्पणीतीं प्रगट केलेल्या भावांवरून कळेल.
(११) हें काण्ड रामचरितमानसाचें हृदय आहे. 'बालकांड प्रभुचरण, अयोध्या कटि मन मोहै।। उदर बन्यो आरण्य, हृदय किष्किंधा सोहै।' (तु.दा.). हृदय हा अवयव मानांत लहान व गूढ असतोच. तसेंच हें काण्ड आहे.
(१२) स्पर्शानें ज्ञान सुग्रीवाला व शब्दानीं तारेला दिलें आहे.
(१३) अपरिपक्व वैराग्य, ज्ञान व भक्ति यानीं सत्ता, राज्य, स्त्री, धन व विषयीजन संगती यांचा स्वीकार केला म्हणजे तिन्हीं कशीं नामशेष होतात हें सुग्रीवाच्या चरित्रांत फारच डोळयांत भरण्यासारखें दाखविलें आहे.
(१४) या कांडांत तीसच दोहे कां याची चर्चा व तर्क करीत बसण्याचें कारण नाहीं. काशीपुरी कामधेनु आहे. 'कामधेनु कलि कासी' या (वि.प.२२) एकाच पदांत, कामधेनुच्या रूपकाने काशीच्या तीस गोष्टींचें वर्णन केलें आहे. किष्किंधाकांड काशी आहे, व त्यांत त्याच तीस गोष्टीचें वर्णन आहे हें सुचविण्यासाठीच तीस ही संख्या ठेवली आहे; या बद्दल आतां तिळमात्र शंका उरलेली नाही. त्या पदाचा अनुवाद, नंतर सविस्तर साधारतुलना व नंतर कोष्टकरूपानें संक्षिप्त तुलना शेवटीं स्वतंत्र प्रकरणांत आहे.
(१५) जांबवान वगैरे सर्व वानर सैनिक भगवत्पार्षद असून; भगवंताच्या अवतार कार्यांत सहायक म्हणून ते आधींच अवतरलेले सुरांश असतात हें रहस्य याच कांडांत सांगितलें आहे.
(१६) या कांडांत फक्त एकच स्तुति काण्डारंभींच आहे.
याप्रमाणें या काण्डाचें वैशिष्ट्य जसें आठवलें तसें यथामति लिहिले गेलें आहे.

हिं.सो.। मुक्तिजन्म महि जानि ग्यानखानि अघ हानिकर ॥
। जहँ बस संभु भवानि सो कासी सेइअ कस न ।।मं.१।।
। जरत सकल सुरबृंद विषम गरल जेहिं पान किय ।
। तेहि न भजसि मन मंद को कृपाल संकर सरिस ।।मं.२।।
। म.सो.। कळुनि मुक्तिजनि-भू हि ज्ञान-खाणि अघ-हानिकर ॥
। वास उमा शम्भू हि ती कशी काशी सेव्य न ।।मं.१।।
। जळत सकल सुर-वृंद विषम गरल जिहिं पान कृत ॥
। त्यां न भजसि मन मंद कुणि कृपालु शंकर सदृश ।।मं.२।।

अर्थ - पापांचा विनाश करणारी, ज्ञानाची खाण व मुक्तीची जन्मभूमिच आहे हें कळून (सुध्दां) जिथें उमा व शंभु निवास करतात ती काशी कशी सेव्य नाही? (तिचें सेवन कां करूं नये?) ।।मं.सो.१।। सगळा देवसमुदाय जळून जात असतां ज्यानीं भयानक गरळ प्राशन केलें त्यानां हे मंद मन! तू कां भजत नाहीस? शंकरां सारखा कृपाळू कोण आहे?

टीका. सो.१-(१) या सोरठ्यांत काशीपुरीचें मंगलाचरण कां केलें? इतर कोणत्याही मोक्षपुरीचें मंगल केलें नाही. अयोध्येला वंदन बाल कांडांत आहे; पण तें मंगलाचरणांत नाही. येथे काशीचे स्तुतिरूप मंगल करण्याचें कारण इतकेंच की हे काण्ड नामपर आहे, काशीचा रामनामाशीं फार महत्वाचा घनिष्ठ संबंध आहे आणि तु. दासांस रामनाम रामचंद्रापेक्षांही जास्त प्रिय आहे. काशींत मुक्ति मिळण्याचे एक कारण रामनाम आहे; म्हणून काशीपुरीचें मंगल केलें व मुक्तीचा विषय वर्णन केला. (क) मुक्ति जनिभू जनि=जन्म, भू=भूमि. मुक्तीला जन्म देणारी भूमि. काशींत मरणाऱ्या कृमिकीटपतंगादि सर्व जीवानां मुक्ति मिळते, म्हणून तिला मुक्तिजन्मभूमि म्हटलें. हा स्थान महिमा सांगितला. पण 'ज्ञानाद् एव तु कैवल्यम्' 'ऋते ज्ञानात् न मुक्तिः' अशा अनेक श्रुति सांगतात कीं ज्ञानावाचून मुक्ति मिळत नाहीं. म्हणून सांगितलें की ज्ञानखाणि आहे. येथें मरणाऱ्या जीवाना या खाणींत मरतानां ज्ञान होतें म्हणून मुक्त होतात. ज्ञान कसें होतें याचें वर्णन 'महामंत्र जो महेश जपती । काशी मुक्तिहेतु उपदिशती (१/१९/३) याच्या टीकेंत केलें आहे. (ख) अघहानिकर = अघ = जन्ममरणाला कारण होणारें कर्म. या कर्माचा विनाश करणारी काशी आहे. पाप हें एक कायिक वाचिक किंवा मानसिक कर्मच असते. काशींत मरणाऱ्या जीवाला मरणकाळी शंकर 'राम' या महावाक्य मंत्राचा उपदेश करतात; त्यामुळें त्याला ज्ञान होते. ज्ञानानें सर्व संचित कर्माचा नाश होतो. प्रारब्ध कर्म भोगून संपलेले असतें म्हणून मरण येतें व मरतानांच ज्ञान झाल्यानें नवीन=क्रियमाण कर्म होतच नाहीं. या प्रमाणें संचित, प्रारब्ध व क्रियमाण अशा सर्व कर्मांचा नाश होतो व ज्ञान मरतानां प्राप्त होते म्हणून मुक्त होतात.

(२) वास उमा शंभू हि - ज्यांच्या योगानें शं=सुख व कल्याण होतें ते शंभु व उमा=त्याची, (महेशाची) शक्ति यांचा तेथें प्रत्यक्ष निवास आहे. 'कृपा पुरारि न करिति जयासी। भक्तिलाभ मम मुनि न तयासी' (१/१३८/७) असें नारदांस प्रभूनींच सांगितले आहे. काशींत राहून शिव सेवा करून त्यांची कृपा संपादन केली तर जिवंत असतांच रामभक्ति प्राप्त होईल व शेष आयुष्य परम सुखांत जाईल. हें न घडलें तर तेथे मरेपर्यंत राहिल्यास मुक्ति मिळणार हे ठरलेलेंच आहे. असें असतां **'ती काशी कशि सेव्य न'** अशा काशीपुरींत कां रहात नाहीत; कां राहू नये? **(क) या सोरठ्यांत नमःशिवाय हा शिव पंचाक्षरी मंत्र आहे.**

सो. २ (१) जळत सकल सुरवृंद - समुद्रमंथनाच्या वेळीं अमृत निघण्यापूर्वीच हालाहल विष प्रगट झालें; त्याच्या ज्वालानींच सर्वदेव समुदाय भाजला जाऊं लागला; व जळून खाक (=भस्म) होणार असें वाटूं लागलें; तेव्हां भगवान विष्णूच्या सुचनेवरून देवानी महादेवास, शंकरांस प्रार्थना केली. तेव्हां 'श्री रामनामामृतं' आहे असा त्यांचा दृढ विश्वास असल्यानें 'विषम गरल जिहिं पान कृत' तें महा भयानक, प्राणघातक सर्व विष शंकरानीं आनंदानें प्राशन केले; व सर्व देवानां वाचविले. असे जे परम कृपाळु असून शं-कर=कल्याण करणारे आहेत, त्यानां 'न भजसि मन मंद? त्यांचे भजन ज्याचें मन करणार नाहीं तो मंद, जड आहे असें समजावें. असलें

त्रैलोक्याला जाळून भस्म करणारें विष शंकरांस बाधलें नाही. हा रामनामाचाच प्रभाव! उलट त्यामुळें त्यांस 'नीलकंठ' 'श्रीकण्ठ', शितिकण्ठ' या भूषणावह पदव्या प्राप्त झाल्या. 'धृतं कण्ठे विषं घोरंततः श्रीकण्ठताम् अगात्' इतिनीलकण्ठस्तवः (भा.व्या.सु.) शिति=काल=कण्ठेयस्य. काळ ज्यांच्या कंठात आहे असे. 'शंभुस नामीं प्रभाव सुविदित। काळकूट फल सुधा समर्पित' (१/१९/८) या वरील टी. पहा. हें शंकरांचे वर्णन करण्यांतील हेतु सुध्दां राम-नामाचा प्रभाव सांगणें हाच आहे.

सूचना - वालकांड, अयो.कांड इत्यादि नांवे तु.दासानीं दिलीं नाहींत असें कोणी म्हणतात; पण तो केवळ स्वमताभिनिवेश आहे. रामायणापूर्वीच्या गीतावली रामायणांत सुध्दा किष्किंधा कांड नांव आहे व दोनच पदें आहेत; म्हणजे सर्व कांडांत अगदीं लहान आहे. तसेंच रामायणानंतरच्या कवितावलीत (कवित्तरामायणांत) किष्किंधाकाण्ड नांव आहेच व एकच पद आहे. लंकाकांड हें नांव ही या दोन्ही ग्रंथात आहेच. तु.दासानीं प्रथम सोपान, द्वितीय सोपान असें म्हटलें असलें तरि त्यानींच काण्डांच्या आरंभी कांडांचीं नावें दिलीं असलीं पाहिजेत याला या काण्डांत सबळ पुरावा आहे. काण्डाच्या आरंभीं सुध्दां 'किष्किंधा' हें नांव न देता नुसतें 'चतुर्थः सोपानः' असें म्हटलें असतें तर वाली कोणत्या पुरींत रहात होता हें मानसांतील वचनानीं सिध्दच करतां येणार नाहीं व "अर्धरात्रिं पुरदारि गर्जला" (६/३) यांतील पुर शब्दाचा अर्थ लावणे अशक्य होईल. शिवाय साहव्या सोपानाला युध्दकांड असें नांव वा.रा.अ.रा. अग्निपुराण (अ.१० वा पहा) इत्यादींत असतां लंकाकांड हें नांव कोणी व कां दिले? याचे उत्तर देण्याची जबाबदारी कांडांची नांवें तु.दासानीं दिलीं नाहीत असे म्हणणारांवर राहील, पण ते अद्याप कोणीही टीकाकारानीं किंवा संशोधकानी सिध्द केलेले नाहीं. उलट पूर्व कवीनीं दिलेलें नांव बदलणें व नवीन नांव देऊन त्याप्रमाणेंच त्या काण्डांत विषयांचा अंतर्भाव करणें या गोष्टी तु.दासानी च हेतुपुर्वक केल्या आहेत हें लंकाकांडात टीकेंत दाखविलें आहे.

मंगलाचरण टीका समाप्त.

'मारुति मिलन' प्रकरण (१/१......४/१)

हिं.। आगें चले बहुरि रघुराया । रिष्यमूक पर्वत निअराया ॥१॥
। तहँ रह सचिव सहित सुग्रीवा । आवत देखि अतुल बल सींवा ॥२॥
। अति सभीत कह सुनु हनुमाना । पुरुष जुगल बलरूप निधाना ॥३॥
म.। रघुराया मग पुढें चालले । ऋष्यमूक गिरि निकट पातले ॥१॥
। वास समंत्रि तिथें सुग्रीवा । बघतां येत अतुल-बल-सीवां ॥२॥
। म्हणे सुभीत, ऐक हनुमाना! पुरुष युगल बल-रूप-निधानां

अर्थ- मग रघुराया पुढें चालुं लागले व ऋष्यमूक नांवाच्या पर्वताजवळ पोंचले. ॥१॥ तिथें मंत्र्यांसह सुग्रीव रहात आहे; अतुल बलाची सीमाच असे (दोन) पुरुष येत असलेले बघतांच (तो) अति भयभीत होऊन म्हणाला 'हनुमंता ऐक!' बल व रूप यांचे सागर असलेल्या (त्या) दोन पुरुषानां (जाऊन पहा) - ॥३॥

टीका चौ-१-(१) मग = पंपेच्या काठीं नारदाची भेट होऊन नारद परत गेल्यानंतर; सीतान्वेषणतत्परौ रघुवरौ पथिगतौ झाले. पुन्हां पुढें चालूं लागले. (क) रघुराया. मानसांत रघुराया शब्दाचा संबंध नेहमीं दयेशीं दाखविला आहे. ३/४१/२ मधें 'रघुराया' टीका पहावी नारदांवर दया करून त्यांस वर देऊन निघाले. आतां पुन्हा कोणावर तरी दया करणार हें येथें सुचविलें. प्रथम हनुमान व मग सुग्रीव यांच्यावर दयेने कृपा केली आहे पुढे. (ख) ऋष्यमूकगिरि=पंपा सरोवराच्या समीप असलेल्या मतंग पर्वताचें एक शिखर. वालीच्या भीतीनें सुग्रीव येथे रहात आहे. तुंगभद्रानदीच्या काठीं असलेल्या अणबुंदी पासून आठ मैलांवर ऋष्यमूक पर्वत आहे. (गी.ल.को.) मा.पी मधें इतकी सुध्दां निश्चित माहिती दिलेली नाही; पण ऋष्यमूक शब्दाचे विविध पदच्छेद करून अनेक कल्पना लढविल्या आहेत!

चौ २-३-(१) वास समंत्रि - मंत्र्यांसह सुग्रीव तिथे रहात आहे. इतक्यानेंच सुचविलें की राजा होता. राजाचेच मंत्री (सचिव) असतात. 'पर्वत शिखरावर रहात आहे' याने सुचविले की राज्यभ्रष्ट असून वनवासी आहे. (क) बघतां येत अतुलबल शीवां - पर्वताच्या शिखरावरून पाहिलें तो अतुलबलसीमा असे दोन पुरुष येत असलेले दिसले. यावरून ठरलें कीं सुग्रीवाच्या नेत्रानां, दुरून पाहिल्यावर, रामलक्ष्मणांचें बल जेवढें प्रभावी वाटलें तेवढें त्याचें सौंदर्य वाटलें नाही.' खरदूषणांचे चित्त सुध्दां या कुमारांच्या सौंदर्यानें व सुकुमारतेनें द्रवविलें; असें असतां सुग्रीवाला उलट अनुभव कां आला? मनाचा हा स्वभाव आहे कीं ते ज्या विषयाचें चिंतन करण्यांत गर्क असेल तो विषय त्याच्या मनाला प्रथम आकर्षण करतो. सुग्रीव वालीच्या भयाने येथें रहात असून रात्रंदिवस चिंताज्वराने छाती जळत आहे; म्हणून अत्यंत भीति उत्पन्न झाली. पण हनुमंताची तशी स्थिती नसल्यामुळे त्याला सामान्य माणसांप्रमाणें प्रथम सौंदर्य व कोमलता दिसली हें पुढें कळेलच. (ख) दुरून पाहुन अतुलबल कसें

कळले? ठाणमाण, चाल, तेज, धनुष्य इ. पाहून ओळखतां आलें. 'जाणतात खग खगभाषेसी' (७/६२/९) तसे वीर वीरानां ओळखतात. 'कपि बघुनी दारुण भट आला । कट्कटुनी गर्जूनि धावला' (५/१९/४) मेघनादाला पाहिल्यावर हनुमंतास सुध्दां असें कळलें. म्हणून वीर जाणती बघुनि वीरता ।। असें म्हणणें भाग आहे.
(२) म्हणे सुभीत - सु=अति, भयग्रस्त होऊन म्हणाला. या भीतीचें कारण आहे वाली; रामलक्ष्मण मूळ कारण नाहींत; हें पुढें स्पष्ट होत आहे. सुग्रीवाला वाटलें की वालीनेंच यानां मला ठार मारण्यासाठी पाठविले असावेत. वा.रा.वर्णन आहे की, रामलक्ष्मणानां पाहतांच सुग्रीव या शिखरावरून त्या शिखरावर असा पळूं लागला. (क) नर न म्हणतां 'पुरूष' म्हणण्यानें वीर्यशौर्यधैर्यसंपन्नता=पौरुष सुचविलें. (ख) बलरूपनिधान - प्रथम अतुलबलसीमाच दिसले; कारण कीं फार दूर होते. जरा जवळ आल्यावर रूप दिसलें व रूपनिधान आहेत असें वाटलें तरी प्राधान्य बलाचेंच दिसले म्हणून 'बलरूपनिधान' म्हटलें. बलनिधान व रूपनिधान सहसा एकत्र असत नाहींत. त्यामुळें हा वीर भयानक व शृंगार या तीन रसांचा अद्भुत संयोग पाहिल्याने अधिकच घाबरला.

हिं.। धरि बटु रूप देखु तैं जाई । कहेसु जानि जियँ सयन बुझाई ।।४।।
। पठए बालि होहिं मन मैला । भागौं तुरत तजौं यह सैला ।।५।।
म.। बघ बा! जाउनि बटुरूपें तूं । कळव खुणें, जाणुनि तध्देतू ।।४।।
। प्रेषित वालि, मलिन मन ते, तर । त्यजिन शैल पळ काढिन सत्वर ।।५।।

अर्थ - बाबा! तूं बटु (ब्रह्मचारी) रूपानें जाऊन पहा; व त्यांच्या मनातील हेतू जाणून मला खुणेनें कळव ।।४।। मलिन मनाच्या वालीनें पाठविले असतील व ते (दोघे) मनानें मलिन (कपटी) असतील तर (तशी खूण कर) मी हा पर्वत सोडून त्वरेने पळून जाईन, ।।५।।
टीका चौ ४(१) बटु=ब्रह्मचारी, रूप घेऊन जाण्यास सांगितलें. यानें सिध्द झालें की हनुमंताला इच्छे प्रमाणें रूप घेतां येतें व ही गोष्ट सुग्रीवास माहीत आहे. येथें बटु शब्दानें 'ब्राह्मण ब्रह्मचारी' हा अर्थ अपेक्षित आहे; कारण, पुढें विप्ररूपाचा उल्लेख आहे. ब्राह्मणाजवळ कपट करणार नाहींत व ब्राह्मण अवध्य असल्यानें हनुमंताच्या जीवितास धोका नाहीं हे जाणून सुग्रीवानें सांगितलें. **व्यवहार-शास्त्र व राजनीति पटुता दिसली.** (क) 'कळव खुणें जाणुनि तध्देतू' - तत्=हेतू=तध्देतू त्यांचे हेतू त्यांच्या मनांतील भाव हे कसे जाणतां येतात? "आकारैरिंगितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।। नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः" देह व इंद्रियें यांची गति हालचाल भाषण, नेत्र व मुख यांच्यांत प्रगट होणारे विकार इत्यादींवरून मनांतील भावना जाणतां येतात. 'स्नेह सुशीलें ये आकळतां। प्रीति वैर ना लपति लपवतां' (२/१९३/१) (ख) खुणेनें कळव -कोणती खूण तें येथें न सांगितल्यानें वाचकांना व टीकाकारानां कल्पनेचा व्यायाम करण्यास पूर्ण मुभा ठेवली आहे. दुसऱ्यांच्या

कल्पनास्वातंत्र्याचा अपहार करण्याची या लेखकाची सुध्दां इच्छा नाहीं; कारण कीं कोणतीही शाही (रावणशाही) सुध्दां तिला बंदी करूं शकत नाहीं. ते दोघे पुरुष प्रतिकूल आहेत असें कळलें तर सुग्रीव पळ काढणार आहे. तेव्हा कोणती खूण दुरून सुध्दां सहज कळेल? हनुमान भलत्याच दिशेला पळूं लागला कीं पळ काढण्याची सूचना सहज मिळालीच; व सुग्रीवाकडे हळुहळू, सावकाश येऊंलागला किंवा बसला टाळया वाजवीत, म्हणजे स्वस्थ बसण्याची सूचना दुरून सुध्दां सहज ओळखतां येईल. ही या मनाची कल्पना आहे! (ग) तूं बघ, कळव -सुग्रीव भयार्त झाला असल्याने हनुमंतास एकवचनानें संबोधित आहे; अन्यथा पुढें दिसेल कीं बहुवचन वापरलें आहे.

चौ.५(१) 'प्रेषित वालि मलिन मन ते तर' -वालीला मतंग ऋषीचा शाप आहे; त्यामुळें तो ऋष्यमूक पर्वतावर येणें शक्य नाहीं हें जाणून सुग्रीव येथें राहिला आहे. पण शत्रुला युक्ति प्रयुक्तीने नि:शेष करावा अशी राजनीति आहे. म्हणून सुग्रीवाला नेहमीं ही भीति आहेच कीं वाली दुसऱ्या कोणाला पाठवून मारण्याचा प्रयत्न केल्याशिवाय राहणार नाहीं. यामुळें रामलक्ष्मणांसारख्या महाधनुर्धरानां पर्वताकडे येतानां पाहून सुग्रीवाला शंका आली की, अशा पुरुषानां या वनांत या पर्वताकडे येण्याचें, दुसरें काहीं कारण असणें शक्य दिसत नाहीं. वालीनेंच माझा काटा काढण्यासाठी पाठविले असतील. वालीच्या सांगण्यावरून ते येत असतील तर ते सुध्दा कुटिल, कपटी, दुष्ट हृदयाचेच असले पाहिजेत. कारण माझा त्यांचा काहींच संबंध, ओळख सुध्दां नाहीं आणि असें असून मला मारण्याच्या हेतूनें येणारे, सज्ञन असणें शक्य नाहीं. सुग्रीवाची ही सावधगिरी राजनैतिक दृष्टीने योग्यच आहे. आतां एवढेंच पहावयाचें कीं शुध्द, सरळ हृदयी सज्ञन आहेत की, ते मलिन कपटी दुष्ट हृदयी आहेत. सज्ञन असतील तर इकडे येण्यांतील हेतु ते सहज चटकन सांगतील. तसें न घडलें तर ठरेल कीं वालीनें पाठविले आहेत व खरा हेतु लपवून ठेवीत आहेत. 'यदि तौ दुष्ट हृदयौ संज्ञां कुरु कराग्रत:) असें अ.रा.त. म्हटलें आहे. 'मलिन मन' हे शब्द वाली व 'ते' या दोघांकडे घेणें जरूर आहे.

(२) त्यजिन शैल पळ काढिन सत्वर - सुग्रीवाची खात्री झाली आहे कीं, रामलक्ष्मणां बरोबर युध्दात टिकाव लागणार नाहीं. शत्रुभावनेनें येत असतील तर पळून जाण्याशिवाय दुसरा मार्ग नाहीं. रावणाला खाकेंत दाबून ठेऊन काहीं घटकांतच चारी सागरांचे पर्यटण करून येणारा वाली; पण तो सुध्दा सुग्रीवाला पकडूं शकला नाहीं इत्यादि माहिती सुग्रीवाने रघुवीरास 'सर्ग ४६ मध्यें (वा.रा.) सांगितली आहे. सुग्रीवाची खात्री आहे कीं ते दोघे महाधनुर्धर अतिबलवान असले तरि ते मला पकडूं शकणार नाहींत. आतां हनुमान, सुग्रीवसचिव, त्या दोघांना भेटण्यास जातील.

हिं.। बिप्र रूप धरि कपि तहँ गयऊ । माथ नाइ पूछत अस भयऊ ॥६॥
। को तुम्ह स्यामल गौर सरीरा । छत्री रूप फिरहु बन बीरा ॥७॥
। कठिन भूमि कोमल पद गामी । कवन हेतु बिचरहु बन स्वामी ॥८॥

। मृदुल मनोहर सुंदर गाता । सहत दुसह बन आतप बाता ॥९॥
म.। विप्ररूप कपि जाइ घेउनी । पुसे असें मग मस्तक नमुनी ॥६॥
। कोण तुम्हीं तनु शाम गौर वर । फिरां वीर वनि भूपरूप धर ॥७॥
। कठिण भूमि कोमल पद-गामी । कवण हेतु वनिं विचरां स्वामी ॥८॥
। मृदुल मनोहर सुंदर जरि वपु । सहतां दुःसहं वनि वातातपु ॥९॥

अर्थ - कपि विप्ररूप घेऊन गेला आणि मस्तक नमवून (नमुनी) मग असें - विचारता झाला ॥६॥ अगदीं (वर) श्याम व गौर शरीराचे तुम्ही कोण आहांत? व भूप (क्षत्रिय) रूपधारी वीर असून वनांत कां हिंडत आहांत? ॥७॥ स्वामी! ही भूमि कठिण आहे, आणि आपण कोमल असून पायीं चालत आहांत; तरी आपला वनांत हिंडण्यांत हेतु काय आहे? ॥८॥ जरी आपले देह अगदीं कोमल मनोहर व सुंदर आहेत तरि आपण वनांत दुःसह वारा व दुःसह ऊन सहन करीत आहात! ॥९॥

टीका - चौ -६-८२) विप्ररूप घेऊनी जाइ-सुग्रीवाने बटुरूप घेऊन जाण्यास सांगितलें होते; पण कपि विप्र बनून गेला. बटु क्षत्रियांत व वैश्यांत सुध्दा असतात म्हणून अर्थ स्पष्ट केला. तरुण ब्राह्मण ब्रह्मचारी रूपाने कपि गेला. लहान बटु ब्राह्मण बनून गेल्यास सगळया गोष्टी सांगणार नाहींत व आजूबाजूस ऋषिकुल नसल्यानें शंका येईल म्हणून लहान वयाच्या ब्राह्मण बटूचे रूप घेतलें नाही- ५/६/५ व ६/१२१/१ ७/१ रा पहा(क) मस्तकनमुनी मग पुसे- जरी ब्राह्मण बनून गेला तरी रामलक्ष्मणानां पाहतांच त्यांचा प्रभावच असा पडला कीं मस्तक सहज नमलें. 'बघत विप्र गुरु सुर शिर नमतें। प्रेमे बहु करिती विनतीतें' असा भक्तांच्या इंद्रियांचा स्वभावच बनतो. त्यांच्या मनाला प्रकृतीनेंच प्रेरणा दिली जाते व तर्क, विचार न करतां सहज अशा क्रिया घडतात. रामलक्ष्मण फुलबागेंतून येऊन त्यानीं आमराईंत प्रवेश केला तेव्हा जनकशतानंदादि सर्वानीं चटकन व्युत्थान दिलें तें असेंच. अंगद रावणाच्या दरबारांत शिरला तेव्हा रावणाशिवाय बाकी सर्व सभेनें व्युत्थान दिलें तें असेंच. त्या व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्वाचा सहज प्रभाव असतो कीं त्यामुळें अशा गोष्टी घडतात. (ख) ब्राह्मणरूप घेतलें असून क्षत्रियरूपाला मस्तक सहज नमलें त्यामुळें शंका आली कीं हे खरोखर क्षत्रिय नसावेत; शिवाय वीरांचीं आयुधे व शरिरें दिसलीं पण मुनिवेष दिसला त्यामुळें पण शंका आली; म्हणून विचारतात.

चौ. ७-८-(१) शाम गौर वर तनु तुम्हीं कोण- हा पहिला प्रश्न सुचवितो कीं त्यांच्या शरीरांच्या कांतीनेंच हनुमंताचें मन अधिक आकर्षित केले; पण लगेच अत्यंत तेजस्वी धनुष्य, बाण, कराल, खड्गक्षत्रिया सारखें वीर्यशौर्य दिसलें व त्यामुळें उलगडा होईना कीं इतके सुंदर, असे महाधनुर्धर असून अशा मिश्रवेषानें वनांत अनवाणी पायी कां हिंडत आहेत? म्हणून आश्चर्ययुक्त विचारलें कीं असें सुंदर शरीर असून क्षत्रिय वीर दिसत असून वनांत हिंडत आहांत याचें आश्चर्य वाटतें, तेव्हां तुम्ही कोण आहांत व कां हिंडता? (क) या दोन व पुढील चौपाईंत 'फिरां वनि;

विचारावनि, व वनि वातातप असा तीन वेळा वन शब्दाचा उच्चार करणें व दोन वेळां एकच प्रश्न विचारणें या गोष्टी सुचवितात की काय विचारावे', हे ब्राह्मण मुनि, क्षत्रिय, कीं देव आहेत, याचा उलगडा चित्ताला होईना; व त्यामुळें गोंधळून जाऊन विचारण्यांत अशी गडबड उडाली. (ख) नीट निरखून पाहिलें तों 'कठिण भूमि, कोमल, पदगामी- हे इतके कोमल आहेत कीं अशा कोमलानां अरण्यांतील अशा कठिण रस्त्याने पायीं चालतां येणें शक्य नाहीं असे वाटलें, पण शरीरावरून तर वाटलें की परम ऐश्वर्य संपन्न असले पाहिजेत? असे असतां अनवाणी चालत आहेत व पायानां इजा तर झालेली दिसत नाही; तेव्हां यांत काहीं तरी अद्भूत, अलौकिक, दैवी शक्ति व विशेष असामान्य कारण असलें पाहिजे अशी खात्री झाली. त्या तेजाकडे, ऐश्वर्याच्या चिन्हांकडे व सुकोमल पायांकडे पाहतांच स्वामी! असें संबोधन सुध्दां न कळत उच्चारलें गेले. भक्तहृदय अति निर्मल जलापेक्षां सुध्दा विशुध्द असल्यामुळें भक्ताच्या मुखांतून कधी असत्य वाणी निघत नाहीं. हनुमान आपलें विप्रत्व जणूं विसरले; न कळत दास्यभाव जागृत झाला, आणि ग्रीष्म ऋतूच्या कडक उन्हांत, अशा सुकोमल पुरुषानां पदगामी पाहून त्यांचे चित्त द्रवले हें पुढील चौपाईवरून स्पष्ट आहे.

चौ.९ (१) मृदुल मनोहर सुंदर... वनिं वातातपु - या व मागील दोन चौपायांत पूर्वार्धांत शरीराच्या कोमलतेचा विचार अधिकाधिक तीव्र होत होत चाललेला दिसतो. पूर्वार्धांत शरीराचा उल्लेख व उत्तरार्धांत वनाचा उल्लेख असा क्रम तिन्ही चौपायांत आहे. याचें कारण, हे देह व बाह्य परिस्थिती यांतील विषमता चित्ताला अधिकाधिक द्रववीत आहेत; आणि हे मनुष्य नसून कोणीतरी परम प्रतापी देव क्षत्रियरूपानें असावेत हा तर्क बळावत आहे. कारण कीं अशा मृदुल=परम कोमल देहांवर (वपु) अतिकडक उन्हाचा व प्रतप्त झालेल्या डोंगरांतील वाऱ्याचा जो परिणाम व्हावयास पाहिजे तो जरा सुध्दा झालेला दिसला नाहीं. म्हणून विचारलें कीं असा दुःसह उन्हाळा व वनिं वात आतपु (आतप) वनांतील वाऱ्याच्या उष्ण झळा (लू) या अति कोमल तनूनीं तुम्ही सहज लीलेनें सहन करीत आहात तर तुम्ही आहांत तरि कोण? (४) मनोहर शब्द सांगतो कीं प्रभूच्या कोमलतेनें व सौंदर्यानें हनुमंताचें मन चोरून घेतलें आहे. मनोहर व सुंदर यांत पुनरुक्ति नसून पुनरुक्तिवदाभास अलंकार आहे. ज्यानें उत्तम आदर उत्पन्न होतो तें सुंदर व जें चित्ताला द्रव फोडतें तें सुंदर. आदर उत्पन्न झालेला 'स्वामी' शब्दानें दाखविलाच, व दुःसह वन वातातप कसा सहन करतां या प्रश्नानें दाखविलें कीं चित्त, द्रवित झालें आहे. (ख) दुःसह वनिं वातातप हे शब्द सुचवितात कीं कडक उन्हाळ्याचे दिवस आहेत व ते इतके कडक आहेत कीं त्याच डोंगरांत राहणाऱ्या माकडानां सुध्दां दुःसह वाटत आहेत! अशीं कोमल माणसें तर मरून जावयाचीं! वालीवध झाल्याबरोबर वर्षाऋतुला प्रारंभ होतच आहे. इतके कळवळून विचारीत असतां काहींच बोलत नाहींत असें पाहून आलेला संशय बळावला व आतां स्पष्टच विचारतात-वरील चौपायांत भक्तहृदयाची कोमलता व परदुःख कातरता दाखविली.

हिं.। की तुम्ह तीनि देव महँ कोऊ । नर नारायन की तुम्ह दोऊ ॥१०।
हिं. दोहा । जग कारन तारन भव भंजन धरनी भार ॥
। की तुम्ह अखिल भुवन पति लीन्ह मनुज अवतार ॥१॥
म.। तुम्हिं कीं त्रय देवांतुनि कोणी । नर नारायण तुम्हिं कीं दोनी ॥१०
म.दो.। जग कारण तारण भव भंजन धरणीभार ॥
। कीं तुम्हिं अखिल भुवनपति धरा मनुज अवतार ॥१॥

अर्थ- तुम्हीं तीन देवांपैकीं कोणी आहांत कीं काय? कीं तुम्हीं दोघे नर नारायण आहांत? ॥१०॥ कीं जगाचें मूळ कारण, भवसागरांतून (जीवानां) तारणारें, सर्व (अखिल) भुवनांचे स्वामी (पति) असून धरणीभार नाहींसा करण्यासाठीं मनुज अवतार घेतलेले आहांत? ॥१॥ दो.

टीका. - चौ १० व दोहा - हे प्रश्न विचारण्याची प्रवृत्ति कां झाली याची चर्चा मागील टीकेंत केली आहे. ज्या प्रतप्त भूमीवर वनवासी राकट माणसानें पाय ठेवले असते तर पायानां पुऱ्यां सारखे फोड आले असते; तेथें हे पाय कोमल असून यांच्यावर काहींच परिणाम झालेला नाही. त्याअर्थी हे प्राकृत पुरुष नसून प्रकृतिगुण परिणामातीत कोणीतरी देव असले पाहिजेत असें नक्की वाटलें. आणि कोण देव असूं शकतील याविषयीं जसजशी कल्पना सुचली तस तसे प्रश्न विचारीत गेले. चौपाईंत दोन व दोह्यांत एक असे तीन प्रश्न विचारलें.
(१) अवतार घेणारे प्रसिध्द देव म्हणजे ब्रह्मदेव गौर, विष्णु श्याम व महेश गौर, असे तिघे आहेत. ब्रह्मा व शंकर गौरवर्णी असल्यानें व हे दोघे श्याम गौर असल्यानें एक जोडी सहज गळली. विष्णु शिव किंवा विष्णुब्रह्मा असूं शकतील असें वाटलें म्हणून विचारलें कीं त्रिदेवां पैकीं तुम्हीं विष्णुशिव आहांत कीं विष्णुब्रह्मा आहांत? (क) पण कोणत्याही अवतारांत ब्रह्माविष्णु किंवा शिवविष्णु यांची सहज संगती वर्णिलेली ऐकलेली नाहीं किंवा ते सहज संगतीनें राहणारे नाहींत, व हे तर बरोबर हिंडत असलेले दिसतात; म्हणून सहज संगतीनें राहणाऱ्यांचा विचार करूं लागले तो 'नरनारायण सम सुभ्राते। जगपालक दासां सुत्राते॥ (१/२०/५) नरनारायण असावेत असें वाटलें म्हणून दुसरा प्रश्न विचारला कीं नरनारायण तुम्ही आहांत कीं काय? नर गौरवर्ण व नारायण श्यामवर्ण आहेत, नर धाकटे व नारायण मोठे असले तरी नरनारायण म्हणण्याचा च संस्कृतांत सुद्धा रिवाज आहे. 'नरनारायण मंदिर' असेच म्हणतात. हे दोघे बंधू ऋषी आहेत व कल्पारंभापासून जीवांच्या कल्याणासाठीं व सुखासाठीं तपश्चर्या करीत असतात वगैरे वर्णन श्रीभागवतांत आहे.
(२) अजून सुध्दा काहीं बोलत नाहींत, व मुखावर प्रसन्नतेचें किंवा अप्रसन्नतेचे काहींच चिन्ह नाहीं असें पाहून आणखी विचार सुरू झाला; व प्रश्नांची एक शेवटची पायरी राहिली होती ती गाठली. अवतार घेणारांत त्याच्या पेक्षा श्रेष्ठ कोणी नाहीं हें जाणून दोह्यांत शेवटचा प्रश्न विचारला. (क) जगकारण = सर्वजगाच्या उत्पत्तीचें

मूळ कारण. 'वन्देऽहं तमशेषकारणपरं हरिम्' (ग.मं.६) ज्यांना कोणी कारण नसून जे सर्वकारणांचें आदिकारण आहे व कारणातीत आहेत असे = ब्रह्म, जगकारण हें ब्रह्माचें तटस्थ लक्षण आहे. 'यतःवा इमानि भूतानि जायन्ते.' (श्रुति) 'जन्माद्यस्य यतः' (ब्र.स.) 'जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतः....' (भाग.) 'यतः प्रवृत्तिः भूतानाम्' (भ.गी.) असेंजें 'सर्वाधिष्ठानम् अद्वयम्' ब्रह्म तें सुचविलें! (ख) भवतारण–यानें परमेश्वराचा बोध होतो; कारण, निर्गुण ब्रह्म निष्क्रिय आहे. 'न तस्य कार्यं करणंच विद्यतें' (श्रुति) परमेश्वरही अशेष कारणपरच आहे.-'भवतारण कारण कार्यपरं। मनसंभव दारुण दोषहरं।। (६/१११/६) 'अखिल विश्व कारण करण' (१/२०८) असें रामलक्ष्णांबद्दलच म्हटलें आहे. या व इतर अनेक वचनांच्या आधारें परमेश्वर असा अर्थ होतो. (ग) निर्गुण ब्रह्म असा अर्थ घेतल्यास ज्ञानघाटाची कथा व शिवपार्वतीसंवाद ठरतो; परमेश्वर=शेषशायीनारायण, असा अर्थ घेतल्यास नारदशाप व काक भुशुंडी कथा किंवा याज्ञवल्क्य भरद्वाज संवाद ठरतो. व परमेश्वर = विष्णु, वैकुण्ठाधिपति असा अर्थ घेतल्यास दीन घाटाची कथा ठरते. या प्रमाणें या दोह्यांत चारी कल्पांतील तीन अवतारींचा उल्लेख करून ठेवला. असाच १/१८६ व १/१९२ या स्तुतीत व इतरत्र केला आहे. (घ) भंजनधरणीभार यानें अवतार हेतु सांगितला. (ङ) अखिल भुवनपति -अखिल=पूर्ण; असलेलीं सर्व भुवनें, अनंत कोटि ब्रह्मांड नायक, अखिल भुवनपति; किंवा अखिल = सर्व १४ असा अर्थ घेतल्यास, नारायण किंवा विष्णु अवताराचा संबंध दाखविला जातो. या प्रमाणें बा.कां. १२०-१८६ या दोह्यांत वर्णिलेला विषय येथे सुचविला आहे. 'आतां खुंटलें बोलणें' असें हनुमंतास झालें.

(३) जनक विदेहानीं रामलक्ष्मणांस प्रथमच पाहिल्यावर त्यानां ज्या शंका आल्या व ज्या अर्थाचे प्रश्न विचारले तसेंच हनुमंताचें झालें आहे. त्यानां मर्म सांगणारे विश्वामित्र तेथें होते म्हणून त्यानांच प्रश्न विचारले आहेत व त्यानीं मर्म सुचविलें आहे. येथें चौथें कोणी नाहीं. 'श्याम गौर सुंदर हे भ्राते । आनंदा आनंदहि दाते ।। यांची प्रीति परस्पर पावन ।। ब्रह्मजीवसे स्नेहि सहज वर' 'ब्रह्म नेति जें निगमिं गाईलें उभय वेष कीं धरुनि पावलें' 'मुनिकुलतिलक किं नृपकुलपालक' या साम्यानें दाखविलें कीं जनकविदेह व हनुमान यांचे ज्ञान सारखें आहे. दोघानांही प्रथम दर्शनींच संशय आले. ''सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः'' हें सुभाषित दोघांच्या बाबतींत तंतोतंत यथार्थ ठरलें आहे. आता राम उत्तर देतात त्यांत बां.कां. दो १८७ पासून अरण्यकाण्ड समाप्ती पर्यंतचें रामचरित्र सुचविलें आहे. शेवटच्या तीन प्रश्नांचीं उत्तरें दिली जाणार नाहींत व त्यांचा निषेधही करणार नाहींत.

हिं. । कोसलेस दसरथ के जाए । हम पितु बचन मानि वन आए ।।१।।
। नाम राम लछिमन दोउ भाई । संग नारि सुकुमारि सुहाई ।।२।।
। इहाँ हरी निसिचर बैदेही । विप्र फिरहिं हम खोजत तेही ।।३।।

। आपन चरित कहा हम गाई । कहहु विप्र निज कथा बुझाई ॥४॥
म. । कोसलेश दशरथ-सुत जन्मुनि । वनि आलों पितृवचना मानुनि ॥१
। बंधू, नाम राम नी लक्ष्मण । सवें नारि सुकुमारि सुशोभन ॥२॥
। इथें निशिचरें हृत वैदेही । विप्र! फिरूं शोधित तीतेंही ॥३॥
। वदलों आम्हीं चरित्र अमचें । सांगा विप्र! कथेसी तुमचे ॥४॥

अर्थ आम्हीं कोसलाधीश दशरथ महाराजांचे पुत्र जन्मास आलों, आणि पित्याचें वचन मानून वनांत आलों ॥१॥ आम्हीं दोघे भाऊ असून आमचीं नांवे राम व लक्ष्मण आहेत; आणि बरोबर सुकुमार व फार सुंदर स्त्री होती॥२॥ (पण) इथें (वनांत) निशाचरानें वैदेहीला चोरून नेली; म्हणून अहो विप्र! आम्हीं तिला शोधीत हिंडत आहोंत ॥३॥ आम्हीं आपलें चरित्र सांगितलें. (आतां) अहो विप्र, आपण आपली कथा सांगा (कीं). ॥४॥

टीका:- चौ. १.(१) कोसलेश शब्दानें निवासस्थान=धाम, मातेचा संबंध व राज्याचा संबंध सुचविला. अयोध्येश शब्द कोसलेशच्या जागीं सुखानें बसला असता पण त्यानें मातेचा संबंध सुचविता आला नसता; क्षत्रिय आहोंत हें सुचविलें (क) दशरथसुत - यानें पित्याचें नांव, कुळ, ऐश्वर्य, कीर्ति इ. सुचविलें (ख) जन्मुनि (जन्मलेले,) असें म्हणण्याची आवश्यकता नव्हती; पुत्र आहोंत एवढ्यानें भागलें असतें. मुळांत 'सुत' नाहीं; पण अध्याहृत असलेला घातला. बोलणारा जीव असें नाहीं म्हणत कीं मीं अमक्याचां जन्मलेला. यानें सुचविलें कीं अजन्मा असून जन्माला आलों. यानें कवीनीं रामजन्म कथा सुचविली. तुम्हीं कोण याचें उत्तर दिलें. (ग) वनिं आलों पितृवचना मानुनि - वनांत येण्याचें कारण सांगितलें; व सीताहरणा पर्यंतचें वनवास चरित्र सुचविलें.

चौ. २ (१) बंधू, नाम राम नी लक्ष्मण दोघांचा संबंध व दोघांची नांवें सांगितली. नामकरणापर्यंतचें चरित्र सुचविलें. लक्ष्मणाचें बंधुप्रेम व त्याग सुचविला. (क) सवें नारि सुकुमारि सुशोभन - विवाह झालेला आहे हें सुचविलें. सुकुमारी व सुशोभन शब्दानीं सुचविलें की ती आमच्यापेक्षां सुंदर व कोमल आहे; असे असून माझ्याबरोबर आली; यानें सुचविलें कीं महा पतिव्रता व परम पतिप्रेमी आहे. विवाहापर्यंतचे = बालकांड समाप्तीपर्यंतचे चरित्र सांगितलें. पुढें वैदेही शब्द आहे त्यानें ती कोणाची मुलगी हें सांगून श्वशुर कुळाचा संबंध सुचविला आहे.

चौ. ३(१) इथें = वनांत हनुमंतानें तीन वेळां वन शब्द उच्चारला आहे; व वनांत कां हिंडतां असें विचारलें आहे. इथें कां आलांत असें विचारलें नाहीं. इहा = इथें, इकडे असें म्हणून अंगुलिनिर्देशानें दक्षिण दिशा दाखविली. इथें=वनांत, तिला चोरली व इथें= या दिशेला घेऊन गेला; म्हणून इकडे तिचा शोध करीत हिंडत आहोंत. 'प्रभु! गेला घेउन दक्षिण दिशि' (३/३१/३) असें जटायूनें सांगितलें म्हणून तर इकडे येथपर्यंत (इथें) शोधीत आले आहेत. आणखी एक भाव कवीनीं सुचविला आहे की वैदेही हरण झाल्यास चार महिने झाले असले (माघकृष्ण अष्टमी पासून ज्येष्ट

अखेर), तरि रघुरायास वाटत आहे कीं सीताहरण आज इथेंच झालें आहे जणूं! सीताहरण दु:ख शिळें झालें नसून अगदीं ताजें आहे असें रघुपतींस वाटत आहे. (क) वैदेही- भाव हा कीं तिला नेली असली तरि ती पूर्ण विषय पराङ्मुख देहसुखाची मुळींच पर्वा नसलेली अशी असल्यानें ती त्याला वश होणार नाहीं; म्हणून तिलाच शोधीत आम्ही इकडच्या बाजूस फिरत फिरत आलो इथपर्यंत. सीताहरणापासून ऋष्यमूकास येईपर्यंतचें अरण्यकाण्डचरित्र कवींनीं सुचवून ठेवलें आहे. (ख) विप्र शब्दांत वक्रोक्ति आहे. विप्र दिसत असून नमस्कार केला, स्वामी! म्हणून संबोधिलें; त्यामुळें रघुवीरानें ओळखलें आहे कीं हा विप्र नाहीं; कोणीतरी कपटवेष घेऊन आला आहे. विप्र आहे ही भावना असती तर रघुवरानीं नमस्कारच केला असता. आपण सरळपणानें सर्व प्रश्नांची उत्तरें दिलीं असतां हा आपलें कपटरूप टाकीत नाहीं असे पाहून त्याला त्या कपटाची जाणीव व्हावी म्हणून पुढल्या चौपाईंत पुन्हा विप्र ! असें संबोधिलें आहे. रामचंद्रांस 'कपट, छल' मुळींच आवडत नाहीं.

चौ. ४ (१) वदलो आम्हीं चरित्र आमचें - चरित्र सांगणारे एकटे रामच आहेत; म्हणून 'आम्ही' शब्द स्वत:बद्दलच वापरला हें ठरलें. आपल्या बालकसुत भक्तांशीं बोलतानां, भरताशीं, लक्ष्मणाशीं फार काय पुढें हनुमन्ताशीं बोलतानां सुध्दां स्वत:विषयीं कधींही बहुवचन वापरेलेलें नाहीं. फक्त परशुराम वाग्युध्दांत जेव्हा भृगुपति वृथा अहंकाराने भलताच अपमान करीत बोलूं लागले आहेत तेव्हां एकदम पवित्रा बदलून, पूर्वी स्वत:विषयी मी, मला इ. एक वचन वापरणारे रघुनाथ राम स्वतः बद्दल बहुवचन वापरूं लागले आहेत. ब्राह्मणाच्या समोर! 'आम्ही' असें स्वत:स म्हटल्याचें हें दुसरें व शेवटचेंच उदाहरण आहे. येथें हेतू हा आहे कीं हनुमंतानें अझून तरी कपट त्यागावें. कपटी जीवाला प्रभु आदर देत नाहींत! तूं समजतोस तसेच आम्हीं आहोंत ही चुणुक पुन्हां दिली तरी उपयोग नाहीं असें पाहून म्हणाले. (क) सांगा विप्र कथेसी तुमचे - कथेसी सांगा म्हणजे तुम्ही विप्र कोण, कुठले, कोणाचें, नांव, गांव, इकडे वनांत का? व आमची चौकशी कां केलीत? वगैरे सर्व आम्हीं सांगितलें तसें सांगा. तुम्ही आम्हांला विचारलात व आम्ही आमचा परिचय तुम्हांस दिला; तेव्हां तुम्हीं आपला परिचय देणें जरूर आहे. हनुमन्ताचें कपट खोटें बोलण्यापर्यंत जातें कीं काय हें पाहण्यासाठी हा प्रश्न विचारला आहे. वि.ल.ठे. हनुमन्ताच्या शेवटच्या तीन प्रश्नांचा निषेध न करतां त्या प्रश्नांच्या बाबतींत मौन राहिल्यानें हनुमन्ताचे तर्क मान्य केले हें स्पष्ट आहे. (क) संपूर्ण मानसांत रामचंद्रानीं आपलें नांव आपल्या मुखानें 'राम' असें स्पष्ट सांगितलें असेल तर फक्त येथेंच. सतीला नमन करतानां पित्याच्या नांवा नंतर आपल्या नांवाचा उच्चार केला; पण राम, रघुनाथ, रघुपति यांतील कोणत्या नांवाचा तें येथल्या सारखें मानसांत स्पष्ट नाहीं. (ख) बालकाण्डापासून किष्किंधा कांडापर्यंतच्या रामचरित्राचा उल्लेख येथें श्रीराममुखानेंच करून ठेवला आहे. सुंदरकाण्डापासून पुढील चरित्राचा उल्लेख शेवटच्या दोह्यांत आहे.

हिं. । प्रभु पहिचानि परेउ गहि चरना । सो सुख उमा जाइ नहिं बरना ॥५॥
। पुलकित तन मुख आव न बचना । देखत रुचिर बेष कै रचना ॥६॥
। पुनि धीरजु धरि अस्तुति कीन्ही । हरष हृदयँ निज नाथहि चीन्ही ॥७॥
म. । प्रभु ओळखि पडला धरि चरणां । तें सुख उमे वर्णुं ये कवणा ॥५॥
। पुलकित तनु ये वचन न वदना । बघत रुचिर वेषाची रचना ॥६॥
। स्तुती करी मग सुधीर धरूनी । हर्ष हृदयिं निज नाथ जाणुनी ॥७॥

अर्थ - हे प्रभु आहेत असें (हनुमंतानें) ओळखलें, व पडला पायां आणि धरले पाय. आणि तें सुख कोणाला वर्णन करतां येणार ! ॥५॥ शरीर रोमांचित झालें, मुखावाटे शब्द बाहेर पडत नाहीं व वेषाच्या सुंदर रचनेकडे बघत आहे. ॥६॥ मग पक्का धीर धरून स्तुती करूं लागला; व नाथ (उपास्य स्वामी) आहेत हें ओळखून हृदयांत हर्ष झाला आहे ॥७॥

टीका.- चौ. ५(१) प्रभु ओळखि - हे परमात्मा आहेत असें ओळखलें. ओळखण्यास आधार काय हें पूर्वी दाखविलें आहे; पण तें कारण पुरेसें नाहीं. स्वतःस ओळखण्याची शक्ति प्रभु ज्याला देतात तोच ओळखू शकतो कीं हे दशरथनंदन असले तरि परमात्मा आहेत. 'तो-जाणे ज्या जाणू देतां' (२/१२७/१.३ पहा). नाथ महाराजांच्या घरीं बारा वर्षें सेवेस राहिले होते तरी नाथ त्यांस ओळखूं शकले नाहींत! (क) पडला धरि चरणां - पायांपडून पाय धरलें. जों पर्यंत पक्की ओळख पटली नव्हती तोपर्यंत घेतलेल्या सोंगास अनुसरून दंडवत घालणे व पाय धरणें शक्य नव्हते. प्रभुला ओळखल्यामुळें जो आनंद झाला त्या आनंदाच्या व उत्साहाच्या भरांत एक महत्वाची गोष्ट करण्याची आठवण राहिली नाहीं. कपटरूपाचा त्याग न करतां ब्राह्मण रूपानेंच पायधरणें इत्यादि गोष्टी सुरू झाल्या. याचा एक अत्यंत अनिष्ट परिणाम झाला. (ख) जिथें जिथें कोणी भक्त पायापडल्याचा उल्लेख आहे तिथें तिथें त्या दण्डवत करणाऱ्या पुरुष भक्तास प्रभूनीं तत्काळ उठविल्याचा व हृदयाशीं धरल्याचा उल्लेख आहे. प्रस्तावनेंत 'भेटणें हृदयाशीं धरणें बसविणें' प्रकरण (पृ.५५७) पहा. भगवंतास कपट मुळींच आवडत नाहीं; 'मला कपट छल छिद्र न भावे' यामुळें हनुमन्तासारखा अत्यंत प्रिय भक्त असून सुध्दां तो दंडवत पडल्यावर त्याला उचलून घेतला नाहीं, स्पर्श केला नाहीं कीं एक शब्दही त्याच्याशी बोलले नाहींत. कपटाचा त्याग केल्यावर काय चमत्कार होतो तो पुढें दिसेलच.

(२) ते सुख उमे वर्णुं ये कवणा - उमेचा उल्लेख सांगतो कीं शंकर वक्ते आहेत. सुतीक्ष्ण चरित्रांत शंकरच वक्ते असून सुतीक्ष्ण पायां पडल्यावर त्याच्या सुखाचा उल्लेख शंकरानी केला नाहीं. 'पडति छडीसम मग चरणांवर। प्रेम मग्न बहु सभाग्य मुनिवर' (३/१०/२१) इतकेंच भवानीला सांगितलें (३/१०/१० भवानी! आहे) येथें सुखाचा उल्लेख करण्याचें कारण म्हणजे तें सुख स्वतः शंकरानींच अनुभविलें आहे; कारण हनुमान शंकरांचेच अवतार आहेत. 'प्रभुकरपंकज कपिचे शीर्षा। स्मरत दशा

उन्मानि गौरीशा' (५/३३/२ टी.प.) (क) भक्तिप्रेमाचा सिध्दान्त सांगण्याच्या वेळी शंकर हजर आहेत! येथें तर प्रेमाची व कपटाची कथा सांगावयाची आहे; ती सती उमेच्या पार्वतीच्या चांगलीच परिचयाची आहे. प्रेम असेल तेथें कपट केलें- घडलें- म्हणजे काय परिणाम होतो हें तिनें चांगलें अनुभविलें आहे. (१/७५ पहा) ल.ठे. हनुमंतासारख्या भक्तानें सकारण केलेलें कपट, प्रेमानें भान न राहिल्यानें टाकलें गेलें नाहीं तरीही प्रभु त्याच्याशी मौन धरतात व अगदीं उदासीन राहुन हा आपला कोणीच नाहीं असे दाखवितात! यावरून आमच्या सारख्या भक्तब्रुवानीं काय तो बोध घ्यावा व कपटाच्या वाऱ्याला सुध्दा स्पर्श करूं नये; तरच प्रभुजवळ करतील; अन्यथा आम्हींच प्रभुपासून दूर राहूं. आम्ही ज्यावेळीं 'त्वमेव माताच पिता त्वमेव.... द्रविणं त्वमेव....' वगैरे हात जोडून म्हणतों त्यावेळी आम्हीं नुसतें कपटच नाहीं करीत तर अगदीं असत्य सुध्दां बोलतों, कारण, हृदयांत अशी भावना मुळींच नसते म्हणून तें कपटच ठरतें. इतरांवर माता पिता म्हणून ममता असून त्वम् एव माता, तूंच फक्त माझी माता आहेस असे म्हणणें, आणि तुझ्या शिवाय माझें दुसरें द्रविण=धन नाहीं असें तोंडानें म्हणून धन मिळविण्याचा प्रयत्न करणें व व्यावहारिक धनावर ममता ठेवणें म्हणजे असत्य भाषण नाहीं तर काय? (ख) तें सुख - हनुमन्ताला प्रभूच्या पायांवर पडल्यावर जें सुख झाले तें अवर्णनीय वाचातीत आहे. ज्याला तें प्राप्त झालें तोच तें जाणतो पण तो सुध्दां वर्णू शकत नाहीं.

चौ. ६ (१) सूचना - हनुमान उठून उभे राहिले हें सांगण्यास, त्या सुखास्वादाच्या स्मरणामुळें शंकर विसरलें. हनुमान या वेळीं उठून उभे राहिले हें पुढील 'वदुनि असें, व्याकुळ पदि पडला (३/५) या उल्लेखावरून मानावेंच लागतें. विप्रवेषानेंच उठून उभे राहिले व 'बघत रुचिर वेषाची रचना'- भगवंताच्या त्या विचित्र मिश्र वेषाकडे बघतच राहिले; आणि 'पुलकित तनु ये वचन न वदना - बोलण्याची इच्छा आहे पण कंठ दाटून आल्यामुळें शब्द वैखरींत येत नाहींत. वेषाकडे बघण्यानें सात्विकभाव प्रगट झाले आहेत; पण वक्ते स्वतः प्रेमवश झाल्यामुळे प्रथम घडलेली गोष्ट नंतर सांगितली गेली व नंतर घडलेली आधीं सांगितली गेली. असें नाट्य अनेक ठिकाणी दिसतें. पुढील चौपाईंत सुध्दां असाच क्रमभंग झाला आहे. शंकरांचाच अवतार हनुमान असल्यामुळें हनुमंताच्या प्रेमदशेचें वर्णन करतानांच शंकर असे वारंवार प्रेमवश झाले आहेत; हें कवीनीं मोठ्या युक्तीनें या व सुंदर काडांत ध्वनित केलें आहे. रामचंद्रानीं विनंती केल्या प्रमाणें आपली कथा सांगावी असें वाटत आहे पण वाणीनेंच असहकार पुकारला; व त्या रूपाकडे बघतां बघतां एक नवीनच भाव निर्माण झाला.

चौ. ७ (१) स्तुतीकरी... निज नाथ जाणुनी- पुढील स्तुतीकडे पाहिलें म्हणजे स्पष्ट दिसतें कीं ती स्तुति फक्त प्रभु या भावनेनें केली नसून स्वतःचे पूर्वीचे स्वामी या भावनेनें केलेली आहे. म्हणजेच स्वतःचे पूर्वीचे स्वामी ते हेच असे आधी ओळखलें व नंतर त्या भावनेप्रमाणें स्तुती केली; असें असून चौपाईत उलट क्रमानें वर्णन आहे; म्हणजेच क्रमभंग झाला आहे, पण हा दोष नसून नाट्य काव्य भूषण आहे.

'[illegible] नाट्यकला' प्रकरण (प्रस्ता. पृ२६१) पहा. (क) प्रथम इतकेंच ओळखलें की पण आहेत. हेच माझे स्वामी असें ओळखलें नव्हतें; तें त्या विचित्र वेषाकडे [illegible] पाहिल्यानंतर ओळखतां आलें; व त्यामुळें ममत्व उत्पन्न झालें. 'निजनाथ [illegible]' या मुद्दाम केलेल्या उल्लेखानें सुचविलें कीं राम व हनुमान यांचा स्वामी सेवक संबंध यापूर्वी होता. या अनुमानाची पुष्टि पुढील स्तुतींतील वचनानीं होतेच. पुराणांत व इतर रामायणांत असलेली कथा येथें गृहीत धरावी लागते. रामचंद्रांच्या बालपणींच, हनुमान कपि अयोध्येंत आणला गेला असतां, बालरामाच्या हट्टावरून दशरथानीं त्या मर्कटाला मागून घेतला व रामाचा हट्ट पुरविला. तेव्हांपासून त्यांचा स्वामी-सेवक संबंध जडला होता. पुढें विश्वामित्रागमनापूर्वी रघुनाथानें हनुमन्तास सुग्रीवाकडे किष्किंधेत जाऊन त्याची सेवा करण्याची आज्ञा दिली; व पुढें योग्यवेळीं मी तुला भेटेन असें आश्वासन देऊन त्याची इच्छा नसता पाठविला. याचाच ध्वनि पुढील स्तुतींत आहे.

हिं । मोर न्याउ मैं पूछा साई । तुम्ह पूछहु कस नर की नाईं ॥८॥
। तव माया बस फिरउँ भुलाना । तातें मै नहिं प्रभु पहिचाना ॥९॥
हिं. दो. । एकु मैं मंद मोहबस कुटिल हृदय अग्यान ॥
। पुनि प्रभु मोहि बिसारेउ दीन बंधु भगवान ॥२॥
म. । स्वामी! पुसिलें म्यां न्यायें मम । तुम्हिही पुसतां कसे नरासम ॥८॥
। फिरतो भुलला वश माये तव । मी प्रभु ओळखले ना यास्तव ॥९॥
म. दोहा- । एक मीं मंद मोहवश कुटिल-हृदय अज्ञान ॥
। त्यांत मला प्रभु भुलविती दीनबंधु भगवान ॥२॥

अर्थ - स्वामी! माझ्या न्यायानें मी आपणांस (नाना प्रश्न) विचारलें; पण आपण सुध्दां (अज्ञानी) माणसासारखे (मला) कसे विचारता? ॥८॥ आपल्या मायेला वश झाल्यानें मी भुलून जाऊन फिरत-भटकत आहे; त्यामुळें मी प्रभूला ओळखूं शकलो नाहीं ॥९॥ एकतर मी मंद (बुध्दि), त्यांत (आपल्या मायेच्या) मोहाला बळी पडलेला, त्यातही कुटिल हृदयाचा व अज्ञानी; (असें असून) त्यांतही प्रभु! आपण दीनबंधु भगवान असून मला भुलविलात! ।दो.२॥

टीका. चौ ८-(१) स्वामी! पुसिलें म्यां न्यायें मम भाव हा कीं मी जे प्रश्न आपणांस विचारले ते विचारणें म्हणजे अन्याय नव्हे. आम्हीं जीव काहीं सर्वज्ञ नाहीं; वस्तुस्थितीला अनुसरून ओळख पटली नाहीं म्हणजे विचारणे न्याय्यच ठरतें. मी पूर्वी कधीं न पाहिलेल्या अशा विचित्र गुप्तरूपानें आलांत म्हणून मी विचारलें यांत माझी चूक नाहीं. आपण प्रभु सर्वज्ञ सर्वदर्शी असून सुध्दां मला विचारलेंत हें आश्चर्य आहे. मूर्खानें, ओळख न पटल्यामुळें त्याच्या अल्पबुध्दी प्रमाणें प्रश्न विचारले, म्हणून सर्वज्ञ सर्वशक्तिमान पुरुषानें सुध्दां ओळख न देतां अज्ञानी माणसासारखें विचारणें

न्याय्य नाहीं. कारण त्यामुळें तो अल्पज्ञ जीव आणखीच बुचकळयांत पडतो.

चौ.९(१) फिरतो भुलला वश माये तव - तुमच्या मायेचा प्रभावच असा आहे कीं ती जीवानां वश करून मोहांत पाडते; व भगवत्स्वरूपाची ओळख पटून देतनाहीं. तसेंच-माझें झालें; हा आपल्या मायेचा दोष आहे. सुग्रीवानें सुध्दां नंतर असेंच म्हटलें कीं- 'नाथ! नसे मम काहिंहि खोडी।। देवा! प्रबला अति तव माया। सुटे करा तुम्हिं राम जर दया।। (२१/१-२). ती माया आपल्या ताब्यांत असून, आपण तिचे प्रेरक, ईश असून आपण विचारलेंत हें मात्र आश्चर्य आहे. ओळख न पटण्याचीं कारणें आतां सांगतात-

दो. (१) स्वतःचे चार दोष हें एक कारण आणि प्रभूनीं भुलविला हें दुसरें कारण या दोह्यांत सांगितलें आहे. अझून विप्रवेषांतच असल्यानें कपित्वाचा संबंध येथें आणणें योग्य नाहीं. मंदबुध्दि, मोहवश, कुटिल हृदय, व अज्ञान=अज्ञानी हे स्वतःचे चार दोष सांगितले. मंदबुध्दि असेल तो लवकर मोहवश होतो; मोहानें हृदयांत कुटिलता आदि दोष उत्पन्न होतात; त्यामुळें ज्ञानतर प्राप्त नाहींच होत पण अज्ञान वाढत जातें. (क) त्यांत मला प्रभु भुलविती... भगवान-पहिल्याचार दोषांचा उल्लेख करून सुचविलें कीं मी असा दीन आहे; आणि आपण दीनबंधु आहांत. दीनांवर दया करून त्याचें दैन्य दूर करणारा तो दीनबंधु. भाव हा कीं मज दीनावर दया करून मला आपल्या मायामोहांतून मुक्त करण्याचें आपलें ब्रीद असतां व आपण भगवान असतां, आपणच मला आणखी भुलविलात, मोहांत-भ्रमांत पाडलात, तुम्हींच एखाद्या जीवाला भ्रमांत पाडल्यावर असा कोण आहे कीं तो तुम्हांला ओळखू शकेल? 'विश्व दृश्य आपण बघणारे। विधिहरि शंभुस नाचविणारे। मर्म न तुमचें त्यांसहि कळतें। तुम्हां जाणतिल अन्य कवण ते।। (२/१२७/१.२).

(२) ल.ठे. एकु मैं मंदमोहबस. या चरणांत यतिभंग आहे; व हा दोष आहे अशा भावनेनेंच एका प्रतींत 'एकु मंद मैं मोहबस' असा पाठभेद निर्माण केलेला आढळतो. पण हा यतिभंग दोष नसून नाट्यकाव्यभूषण आहे. येथें बोलणारा मंद, मोहवश, कुटिलहृदयी अज्ञानी आहे; असा मनुष्य जर अगदीं निर्दोष बोलेल तर तो मूढ (मंद) व मोहवश आहे हें कसें दिसेल? नाटकांत जसें पात्र असेल तशीच भाषा पाहिजे. मला संस्कृत मुळींच येत नाहीं म्हणणारा रंगभूमीवर जर शुध्दसंस्कृत बोलेल तर तें हास्यास्पद व कृत्रिम दिसेल. हा यतिभंग स्वभावोक्ति अलंकार आहे. 'एकु मैं मंद' या बद्दल 'एकु मंद मैं' असें कवींना लिहिता आलें नसतें कीं काय? पण स्वभावोक्ति आहे हें लक्षांत आलें नाहीं कीं यतिभंगदोषाचें खापर कवीवर किंवा पाठभेदनिर्मिति!

हिं । जदपि नाथ बहु अवगुन मोरे । सेवक प्रभुहि परै जनि भोरें ॥१॥
। नाथ जीव तव मायाँ मोहा । सो निस्तरइ तुम्हारेहिं छोहा ॥२॥
म. । नाथ दोष मम जरि बहु असती । प्रभु न सेवका चुकुन भुलवती ॥१॥
। नाथ जीव तव मायें मोहित । केवळ तुमच्या कृपेंचि मोचित ॥२॥

अर्थ - नाथ! माझ्यांत जरी पुष्कळ दोष आहेत (असले) तरि प्रभू कधीं ....नसुध्दा (अवगुणी) सेवकासही भुलवीत नाहींत ।।१।। नाथ! जीव ...च्याच मायेनें मोहित (केलेला) असल्यानें तो केवळ तुमच्याच कृपेनें सुटूं शकतो (...ला जातो) ।।२।।

टीका. चौ १ (१) नाथ! - पूर्वी स्वामी, प्रभु, प्रभु असें तीन वेळां म्हटलें-- पण प्रभु ...हींच बोलत नाहींत असें पाहुन आतां नाथ! म्हणण्यास प्रारंभ केला. भाव हाकीं ...झे स्वामी दीन बंधु, भगवान प्रभु असून मी असा अनाथ बनविलो गेलों आहे! याची दया आपल्याला न येतां उलट आपणच जर मला भुलविलात तर आपल्या मायेनें अनाथ केलेल्या मला दीनाला तरणोपायच नाहीं. **(क) दोष बहु असती** - पूर्वी जे चार दोष सांगितले ते असे आहेत कीं त्यांतून अनंत दोषांची निपज सहज होते. 'निज अवगुण वर्णिन जर सांगे। वाढे कथा पार ना लागे' (१/१२/५) असें श्री तुलसीदास म्हणाले आहेत. नमुन्यादाखल सर्व अवगुणांचे जनक असे चार दोष अवगुण सांगितले. (ख) सेवक बोलून चालून दोषांचा सागर, अनाथ, असतो; म्हणून तर तो कोणाला तरि स्वामी मानतो. बनवतो, आपल्या, सेवकाच्या अवगुणांकडे बघून त्याला आणखी भुलविणें भ्रमांत पाडणें हें काहीं प्रभु असणाऱ्या नाथाचें; स्वामीचें लक्षण नाहीं. अज्ञानी स्वार्थी मायामोहित स्वामी असतील, त्यानीं असें केलें तर नवल नाहीं. पण आपल्या सारख्या सर्वसमर्थ स्वामीनींच जर सेवकाला भुलवला तर त्याची सुटका होण्याची शक्यताच नाहीं. तुमची माया तुम्हालांच फक्त भिते; ती इतर कोणाला जुमानीत नाहीं. 'ती माया प्रभुला घाबरते'; म्हणून आपण तरि सेवकाला भ्रमांत पाडू नये. **(ग) हनुमंतासारखा भक्त म्हणतो कीं माझ्यांत फार अवगुण-दोष आहेत. आम्हांला कधीं असें वाटतें का?** जो आपले दोष शोधून जाणुं लागला तो सद्गुणी होण्याच्या व सुखाच्या मार्गाला लागला असें नक्कीं समजावें. **'कृतीकडे प्रभु बघतिल मम जर। कल्पकोटिशत सुटका नचतर'** (७/१/५) असें भरत सुध्दां म्हणतात! परंतु कलियुगांत आम्हालांच फक्त असें वाटतें कीं वेदान्ताच्या ग्रंथांच्या अभ्यासादि साधनानें आम्हीं आपल्या प्रयत्नानें मायाबंधनांतून सुटूं शकूं! पण हनुमान काय म्हणतात पहाः-

चौ. २-(१) नाथ! जीव... तव कृपेंचि मोचितः- 'बंधमोक्षद हि सर्वपर माया प्रेरक शीव' (३/१५ टी.पहा) जीवानें अनंत जन्मांत केलेल्या कर्मानुसार ईश्वरानेंच जीवाला मायारूपी दृढबंधन करून प्रपंचरूपी बंदीखान्यांत टाकला आहे. एका तुरुंगातून दुसऱ्यांत, याप्रमाणें ८४ लक्ष तुरुंगातून फिरविला जातो. ज्याच्या आज्ञेने शिक्षा झाली; माया अविद्यारूपी हातकड्या, बेड्या घातल्या गेल्या त्याच्या आज्ञेशिवाय कोण सोडूं शकेल? अविद्यारूपी बंधनांतून सोडण्याची आज्ञा राम जेव्हां कृपाकरून कारागृहगृहिणीला, विद्यामायेला, देतात तेव्हाच सुटका होते. गुन्हेगार योग्य प्रकारें क्षमेचे अर्ज शेवटपर्यंत पोचतील अशा ठराविक पध्दतीनें करीत राहिला व रामाला दया आली तर एका क्षणांत सुटका. त्यांच्या कृपेशिवाय, अनुमती शिवाय जीवाची सुटका करण्याची इतर कोणाची छाती नाहीं. म्हणूनच म्हटलें कीं **तुमच्या**

कृपेशिवाय सुटका होत नाहीं. (क) **केवलाद्वैताचार्यांचा सुध्दां हाच सिध्दान्त आहे.** बा.कां.मं. श्लोक ३ च्या टीकेंत साधार विवेचन केलें आहे. 'ईश्वरानुग्रहाशिवाय सुटका नाहीं हा सिध्दान्त अबाधित आहे. 'तुलसी मोहरज्जु या जीवा जो बांधी तो सोडी' (वि.प.१०२)

हिं. । ता पर मैं रघुबीर दोहाई । जानउँ नहिं कछु भजन उपाई ॥३॥
। सेवक सुत पति मातु भरोसें । रहइ असोच बनइ प्रभु पोसें ॥४॥
। अस कहि परेउ चरन अकुलाई । निज तनु प्रगटि प्रीति उर छाई ॥५॥
म. । त्यांत शपथ रघुवीर सांगतो । कांहिं न साधन भजन जाणतो ॥३॥
। सेवक सुत पति-मातृ-भरोशीं । वसति निचिंत तयां प्रभु पोशी ॥४॥
। वदुनि असें व्याकुळ पदिं पडला । प्रगटि निज तनू प्रेमें भरला ॥५॥

अर्थ- त्यांत हे रघुवीरा! आपली शपथ घेऊन सांगतो कीं मी भजनादि काहीं साधन जाणत नाहीं ।।३।। सेवक स्वामीच्या व (बालक-) सुत मातेच्या भरंवशावर निश्चिंत राहतात; तेव्हां त्यांचें पालन करणें प्रभुला भागच पडतें. (प्रभुनें करणें जरूर आहे) ।।४।। असें म्हणून व्याकुळ होऊन पायांवर पडला; आणि आपलें स्वतःचें शरीर प्रगट केलें व प्रेमानें भरला (प्रेमाला भरती आली) ।।५।।

टीका :- चौ. ३(९) रघुवीर शब्दानें कृपा व सर्वज्ञता सुचविली. (क) भजन साधन-भक्तीचें साधन; 'भक्तिसाधनां सांगुंवर्णुनी' (३/१६/५) इत्यादि जो भक्तियोग लक्ष्मणास सांगितला तो. ज्यांच्या जवळ भक्तिसाधन असतें त्याला माया काहीं करूं शकत नाहीं. पण माझ्याजवळ त्यांतील एकही नाही (ख) मायामुक्त होण्याचा आणखी एक उपाय आहे; तो आहे तुमच्या हातीं. तुम्हीं कृपा केलीत कीं मायाबंधन सुटतें; पण तुम्हींच मला भुलवीत आहांत! तेव्हां आतां माझ्यासारख्या साधन हीन दीन बालकानें काय करावें?

चौ. ४-५-(१) यांत शरण जाणारांचे दोन प्रकार सांगितलें. एक सेवक व एक बालक ! सेवक काहींना काहीं भजन पूजन साधन सेवा करतात व स्वामीच्या भरंवशावर निश्चिंत राहतात. पण बालकसुत सम असतात त्यानां मातेशिवाय. भगवंताशिवाय काहीं कोणी, आधारच नसतो. 'प्रौढ तनयसम मजला ज्ञानी। बालक सुत सम दास अमानी' (३/४ ३/८) असें जें नारदांस सांगितलें त्याचाच अर्थ येथें अधिक स्पष्ट केला. ज्ञानी असून साधन भजन करणारे ते सेवक व पूर्णसाधनहीन अनन्यगतिक सुतीक्ष्ण तुलसीदास, यांच्यासारखे ते बालक सुत. (क) ल.ठे. या दोन चौपायांतील हनुमंताचें वचन म्हणजे जीवांना स्वहितपथदर्शक ध्रुव आहे. यांतून उपदेश (१) सर्व साधनाहंकार व साधनाचा भरंवसा सोडा व एका श्रीरघुवीरास सर्वभावानें शरण जाऊन त्यांच्या कृपेच्या भरंवशावर रहा. माझा उध्दार कसा होईल, कोण करील? इत्यादी सर्व चिंता सोडा. (२) अगदीं लहान बालकाप्रमाणें राम-मातेच्या भरंवशावर अगदीं निश्चिंत राहणे हें उत्तम शरणागतीचें लक्षण! (ख) तयां

प्रभु पोशी -केवळ मातेच्या भरंवशावर राहणाऱ्या बालकाची सर्व काळजी जशी माता घेते व त्या बालकाच्या हिताहिताची जबाबदारी तिच्यावर असते, तशी माझी सर्व जबाबदारी व चिंता तुमच्याकडे! तुम्हींच माझें सर्व प्रकारें परमहित व रक्षण कराल अशी माझी खात्री आहे. इतकें झालें तरि राम उदासीन, मौन, तटस्थ! अनेकवेळां नाना प्रकारें हाका मारून सुद्धां आई बोलली नाहीं की मूल लागतें पायांजवळ गडबडां लोळायला व रडायला! तसेच व्याकुळ पडले धाडकन पायांवर, कपिशरीर प्रगट केलें, (ग) इतकें सगळें झालें तरि प्रभु उदासीन कां अशी शंका मनांत येतांच आपली चूक ध्यानांत आली आणि "प्रभुशीं केलें कपट मी कीश सहज जड अज्ञ।। असें वाटलें म्हणून पश्चातापानें व्याकुळ झाले व कपिदेह प्रगट केला. आता चमत्कार पहा. पण **या गोष्टी आधीं ध्यानांत ठेवा (I) -'मायालक्षण (अविद्यालक्षण)**-मंद, कुटिल- हृदय, अज्ञान, दोष बहु असती, अशी; जीवाला मोहित करून भगवंताची ओळख पटूं न देणारी **२ जीवलक्षण-** 'अशा मायेनें मोहित झालेला तो जीव. **३ शिव-ईश्वर, लक्षण-** ज्याच्या कृपेनें जीव अविद्याबंधनांतून सुटूं शकतो तो ईश्वर, **४ साधन लक्षण-** 'सेवकसुत पति-मातृभरोशीं। वसति निचिंत **५-फल प्राप्तव्य**) -कपट (=माया) त्याग व भगवद् प्रेमाची प्राप्ति.

हनुमत्कृत-स्तुति = चित्रा नक्षत्र (चौदावी स्तुति)

(१) अनुक्रमसाम्य- ही स्तुति चौदावी; चित्रा नक्षत्र १४ वें.

(२) नामसाम्य- नक्षत्रनाम चित्रा. ही स्तुति सुध्दां चित्रा = विचित्र आहे. चमत्कृति निधान आहे. भगवंताच्या विचित्र वेषाकडे, चित्रासारखा बघत राहिल्यामुळें हिचीं उत्पत्ति झाली आहे.

(३) तारासंख्यासाम्य- चित्रा नक्षत्रांत फक्त एकच तारा आहे व तो पहिल्या प्रतीचा आहे. या स्तुतींत एकच साधनरूपी अगदीं पहिल्या प्रतीचा तारा आहे. 'सेवक सुत पतिमातृभरोशीं । वसति निचिंत तयां प्रभुपोशी' हा तारा आहें. चित्रा नक्षत्र जसें विषुववृत्ताच्या अगदीं जवळ मध्यभागीं आहे, तशी ही स्तुति सात कांडांतील अगदीं मधल्या कांडांत आरंभीच आहे.

(४) आकार-रूप-साम्य- चित्रानक्षत्र मोठ्या मोत्यासारखें दिसतें. मोती हें चंद्राचें रत्न आहे. हनुमानरूपी अमूल्य मुक्तारत्न (मोती) रामचंद्राचें आहे. व तें त्यास या स्तुतीनें प्राप्त झालें आहे. आतां ते या मुक्तारत्नाला हृदयाशीं धरतील व सीता शोधाच्या चिंतेंतून सुटतील. जन्मकुंडलींतील चंद्राची शक्ति मोती धारण केल्यानें वाढते; तशीच रामचंद्रांची कर्तृत्व शक्ति या स्तुतीमुळें वाढणार आहे.

(५) देवतासाम्य- चित्रा नक्षत्राची देवता त्वष्टा आहे. सीताशोध व राम कार्य यांचा त्वष्टा हनुमान आहे व तो आतां रामसेवक होत आहे. हनुमान भेटला नसता तर येथून पुढील रामचरित्रच झालें नसतें.

(६) फलश्रुतिसाम्य - 'प्रियतम पूज्य पुरारि - अतिथि हे' (१/३२/८) पुरारि=शंकर, हनुमान शंकरांचा अवतार आहे. शंकर त्रिपुरांचे दहन करणारे आहेत. हनुमान रावणपुर दहन करणारे आहेत; व त्यानां रघुवीर अतिथी सारखे अनपेक्षितरीत्या

सहज प्राप्त झाले आहेत. या स्तुतीचें प्रेमानें अनुष्ठान करील त्याला राम प्रियतम होतील व तो रामाला प्रिय होईल.

हिं. । तब रघुपति उठाइ उर लावा । निज लोचन जल सींचि जुडावा ॥६॥
। सुनु कपि जियँ मानसि जनि ऊना । तैं मम प्रिय लछिमन ते दूना ॥७॥
म. । तैं रघुपति उठवुनि हृदिं धरिती । निज लोचनजल-सेकिं निववितीी ॥६॥
। श्रुणु कपि मानुं नको मनि ऊणें । तूं प्रिय मजला लक्ष्मण दूणें ॥७॥

अर्थ- मग रघुपतीनीं त्याला उठवून हृदयाशीं धरला व आपल्यानेत्रांतील जलाच्या सिंचनानें त्यास निववला (शान्त केला). ॥६॥ (व म्हणाले कीं) हे कपि ऐक! तूं मनांत काहीं उणें मानूं नकोस; (वाईट वाटून घेऊं नकोस) तूं मला लक्ष्मणाच्या दुप्पट प्रिय आहेस ॥७॥

टीका :- चौ. ६ (१) तैं - तेव्हां; जेव्हां कपटाचा त्याग केला तेव्हां- तनमनवाणीनें अनन्य शरण असल्याचें हनुमंताच्या स्तुतीवरून स्पष्ट दिसते; पण कपटाचा त्याग केला नव्हता तों पर्यंत त्या शरणागतीचा काहीं उपयोग झाला नाहीं. **प्रेमांत कपटासारखें विष नाहीं (क)** निजलोचनजलसेकिं निववितीी - सेक=सिंचन, शिंपडणें; त्यावरूनच अभिषेक शब्द तयार झाला. (ख) रामचंद्रामुळें कोणाचे नेत्र, कोणाची छाती, कोणाचें हृदय निवल्याचीं, शीतल झाल्याचीं वगैरे अनेक उदाहरणें आहेत. **पण नेत्रजल शिंपून निववल्याचें हें एकच उदाहरण आहे.** वचनजलानें भृगुपति कोपकृशानूचा भडका कमी केला आहे (१/२७६). तसाच येथें पश्चातापकृशानूने झालेला दाह मस्तकावर नेत्रजल शिंपून शमविला. शंकराला जलाभिषेक प्रिय असतो; हनुमान शंकरांचेच अवतार; आणि राम शिवभक्त! म्हणूनच जणूं नेत्ररूपी दोन अभिषेक पात्रानीं त्यांच्या मस्तकावर अभिषेकच केला.

ल.ठे. - हनुमंताला जो मानसन्मान, मोठेपणा, आदर व जें प्रेम रघुपतींकडून मिळालें त्याचें अलौकिकत्व येथूनच दिसूं लागलें. भरतास चित्रकूटला भेटतानां सुध्दां रघुनाथाच्या लोचनांत अश्रू आले नाहींत. ही अगदीं पहिली सलामीच अलौकिकता दाखवितें. आतां थोड्याच वेळानें राम हनुमंताच्या पाठीवर बसणार आहेत.

चौ. ७ (१) मानुं नको मनिं ऊणे; तूं प्रिय मजला- येथें एकवचन वापरलें आहे. हें सेवकावर परम प्रसन्न असल्याचें लक्षण आहे; याची प्रचिति येथेंच दिसते. **(क)** 'मी अज्ञानी मंदमति कुटिल, मूढ अवगुणी आहे' इत्यादि तूं जें म्हणालास तसें मानण्याचें कारण नाहीं, तसेंच प्रभूनीं मला भुलविला, प्रभूचें माझ्यावर प्रेम नाहीं वगैरे मुळींच मनांत आणूं नकोस. **(ख) तूं प्रिय मजला लक्ष्मण दूणें-** हें म्हणणें लौकिक भाषेचा प्रयोग नाहीं कीं हनुमंतास प्रसन्न करण्यासाठी नाहीं. जें सत्य तेंच रघुपतीनीं सांगितलें. प्रेम ही वस्तु तराजूच्या पारडयांत घालून दुप्पट, तिप्पट अशी तोलून दाखवितां येण्यासारखी नाहीं; किंवा पातळ पदार्थासारखी मापून मोजून दाखविता येत नाहीं; म्हणून अर्थ असाच घेणें जरूर आहें कीं तूं मला लक्ष्मणापेक्षांही फार प्रिय

आहेस. 'प्रिय मज अनन्यगति सेवक ही' हें कारण रामच सांगत आहेत. **(ग) लक्ष्मण अनन्यगति सेवक नाहींत काय?** राम भरताला किंवा लक्ष्मणाला सेवक म्हणून कधींच मानीत नाहींत. लक्ष्मण व भरत स्वतःस रामसेवक मानीत असले तरि राम त्यांना आपले भाऊच मानतात. **'ज्येष्ठो भ्राता पितुः समः'** म्हणून रामसेवा करणें हें लक्ष्मणाचें कर्तव्यच आहे; तेंच लक्ष्मण करीत आहेत; म्हणून त्यांत काहीं नवल नाहीं; बंधूचें नातेंच आहे. पण हनुमान मर्कट, कोणताही नात्याचा संबंध नाहीं; जन्मतः, स्वभावतः प्रेम उत्पन्न होण्याचें काहीं कारण नसतां सर्वस्वाचा त्याग करून, निष्काम होऊन लक्ष्मणासारखीच सेवा केली, म्हणून लक्ष्मणापेक्षां अधिक प्रिय वाटणें अगदीं स्वाभाविक आहे. हिंदूनीं भ. गीतेवर किंवा तुलसी मानसावर प्रेम केलें तर काहीं नवल नाहीं; पण हिंदूंच्या इतकेंच प्रेम इंग्रज, जर्मन, मुसलमान यानीं गीतेवर किंवा तु. रामायणावर केलें; रशिया सारख्या धर्महीन सरकारनें तुलसीमानसाच्या रशियन भाषांतराच्या तीन लक्ष प्रतींची एक आवृत्ति काढली तर गीता व मानस यानां काय वाटेल व काय म्हणतील? ज्याची व तुमची ओळख सुध्दां नाहीं अशा परजातीच्या माणसानें आपलें जीवित व प्रेम तुमच्या सेवेंत खर्च केलें व तुमच्या भावानें तसेंच केलें तर तुम्हीं अधिक प्रिय कोणाला मानाल? **(घ) भरताच्या दुप्पट प्रिय कां नाहीं म्हटलें** असा प्रश्न अधिक समर्पक ठरला असता. भरत दूर राहून सेवा करणारे आहेत आणि हनुमान लक्ष्मणासारखे जवळ राहून सेवा करणार आहेत, असा तात्विक भेद आहे. दूर राहून सेवा करणारांची भरताशी तुलना करणार आहेतच. (४/२१/७, ७/८/८ पहा). 'भरताहुनि हे प्रिय बहु मजला' (७/८/८) **भरताहुनि प्रिय बहु**=भरततें 'दूना' म्हणण्यासारखेंच आहे. 'दुणें'चा तोच अर्थ येथें आहे; अधिक फार प्रिय. याहून इतर कल्पनांचें धुणें धूत बसणें ज्यानां प्रिय वाटत असेल त्यानीं तें धुवावें.

हिं । समदरसी मोही कह सब कोऊ । सेवक प्रिय अनन्यगति सोऊ ॥८॥
हिं.दो. । सो अनन्य जाकें असि मति न टरइ हनुमंत ॥
॥ मैं सेवक सचराचर रूप स्वामि भगवंत ॥३॥
म. । समदर्शी मज म्हणति सकल ही । प्रिय मज अनन्य-गति सेवक ही ॥४॥
म.दो. । तो अनन्य ज्याची अशी मति न ढळे हनुमंत ॥
॥ मी सेवक, सचराचर रूपें प्रभु भगवंत ॥३॥

अर्थ - मी समदर्शी आहें असें सर्वच म्हणतात; पण मला अनन्यगति सेवकच प्रिय असतो ॥८॥ चराचर विश्वरूपानें माझे स्वामी (प्रभु) भगवान आहेत आणि मी त्यांचा सेवक आहे असा निश्चय (मति-बुध्दि) ज्याचा कधीं ढळत नाहीं तोच हनुमंता! अनन्य (सेवक) म्हणावा ।दो.३॥

टीका. चौ. ८ (१) मला सर्व संत, सद्ग्रंथ, वेद, पुराणें समदर्शी म्हणतात; पण मी अनन्यगति सेवकांच्या बाबतींत विषम बनतो हें फारच थोडे जाणतात 'जो अगम

सुगमहि सहज निर्मल असम सम शीतल सदा' (३/३२ छं) 'तदपि करिति सम विषम विहारा। भक्त अभक्त हृदय अनुसारां' (२/२१९/५) यांच्या टीकेंत पहावें आणि 'निज सिध्दान्ता सांगूं तुजला' (७/८६/२) पासून 'प्रिय अति तो मज जाण' (७/८७) पर्यंत पहा. हा सिध्दान्त बहुतेक सर्व सोपानांत सापडेल. अनाथनाथ, दीन बंधु इ. विशेषणें याच कारणानें दिलीं जातात. अनन्य कोण हें आतां दोह्यांत सांगतात.

दो.- (१) 'नारायण असे विश्वीं । तयाची पूजा करीत जावी। म्हणोनियां तोषवावी। कोणी तरी काया' (दा.बो.) हें केवलाद्वैती महाराष्ट्रीय संतभक्तानीं दिलेलें अनन्यभक्तीचेंच उदाहरणं आहे. असें कां असावें याचें उत्तर शंकर उमेला सांगतात. **'राम चरणि रत जे उमे गतमदकामक्रोध।। निज प्रभुमय जग पाहती करिति कुणाशि विरोध'** (७/११२म) प्रत्येक चर वा अचर जीव भगवद्रूप आहे अशी सक्रिय दृढ निष्ठा असल्यावर कामक्रोधमदमत्सरादि विकारांना प्रवेश करण्यास जागाच रहात नाहीं. भगवंतावर मनापासून रागावणारा भक्त नारदासारखा अपवादरूपच असावयाचा. **(क) अनन्य भक्तीच्या या व्याख्येनें सांप्रदायिक द्वेष, तंटे अमुक देव मोठा अमुक खोटा इत्यादि कल्पनानां जागाच रहात नाही. (ख)** जग भगवद्रूप न मानल्यास व सर्व देव देवता एकरूप न मानल्यास असें मानणाराचा देव एकदेशी, परिच्छिन्न ठरेल; सर्वव्यापक म्हणतां येणार नाहीं; व जें एकदेशी (परिछिन्न) असतें तें नश्वर, मायिक असतें; म्हणून त्यांचा देव नश्वर ठरेल.

(२) या दोह्यांत सेव्यसेवकभाव दर्शविणारे शब्द असले तरी त्यामुळें द्वैत्यांचाच सिध्दान्त सांगितला असें ठरत नाही. अद्वैतसिध्दान्ताला सुध्दां हा दोहा पोषक आहे. अपरोक्ष साक्षात्कारानंतर सुध्दां भक्ति करतां येते हा महाराष्ट्रांतील सर्व प्रसिध्द संतांचा श्रीमद्भागवता प्रमाणेंच अनुभवसिध्द सिध्दान्त आहे. समर्थांचें वचन वर दिलें आहेच. **'तत्काळ पावावया ब्रह्मपूर्ण। सर्वां भूतीं भगवद्भजन । सांडोनियां दोषगुण । हेंचि साधन मुख्यत्वे** (एकनाथ) अद्वैतसिध्दीनंतरही **'भावाऽद्वैतं गुरोरग्रे क्रियाऽद्वैतं न कारयेत्'** (श्रुति) **'यावज्जीवं त्रयोवन्द्या वेदान्तो गुरुरीश्वरः'** (श्रुति) **'पडलें वळण इंद्रियां सकळां। भाव तो निराळा नाहीं दुजा'** (तुकोबा) अद्वैती भजन कसें करतात हें या अभंगांत तुकोबानीं फारच मार्मिकतेनें सांगितलें आहे. अद्वैत जीव शिवांचें होते - आहे - असतें. जीवात्मा व परमात्मा (ब्रह्म) यांचें ऐक्य म्हणजेच अद्वैत. आत्मा कधीं काहींच करीत नाहीं. कार्य म्हणून जितकें आहे तें बुध्दि आदि व मनप्रमुख सर्व इंद्रियें व देह यांच्याकडूनच घडतें. म्हणून दुजेपणाचा भाव उत्पन्न न होतां भजन, सेवा, घडूं शकते व सर्व महाराष्ट्रीय प्रसिध्द संत करीतच होते; कोणी दगड होऊन बसले - पडले नव्हतें.

(३) मति न ढळे म्हणण्याचें कारण इतकेंच की कामक्रोधादि विकार व 'मी माझे' यांमुळें चराचर भगवद्रूप आहे ही भावना टिकणें फार कठीण असतें. व्यवहार करीत असतां सुध्दां भगवद्भावना, 'विष्णुमय जग' ही भावना, कधींहि नष्ट होणार नाहीं तेव्हां अनन्यता प्राप्ति झाली असे समजावें. हें ज्याचें त्याने पाहिलें पाहिजे.

कामक्रोधादिकांचा जय करणें ज्ञानमार्गापेक्षा या मार्गानें अधिक सोपे आहे. (क) हनुमंत- या संवादात हनुमंतानें आपले नांव सांगितले नसतां रघुपतीनी त्याचा उल्लेख केला. यानें दाखविलें कीं त्यांचा पूर्व परिचय होता.

हिं. । देखि पवनसुत पति अनुकूला । हृदयँ हरष बीती सब सूला ॥१।
म. । बघुनि पवनसुत पति अनुकूल । हर्षित हृदिं हरले सब शूल ॥१॥

अर्थ - स्वामी (पति) अनुकूल (प्रसन्न) आहेत असें पाहून पवनसुत (हनुमान) हृदयांत हर्षित झाला; व सर्व शूल नष्ट झाले. ॥१॥

टीका. - (१) पति अनुकूल बघुनि - हे दोघे महाधनुर्धर सुंदर वीर सुग्रीवाला अनुकूल आहेत कीं प्रतिकूल आहेत हें पाहण्यासाठीं हनुमान विप्ररूपानें आला. विप्ररूपानेंच मूळ हेतूस धरून बोलण्यास प्रारंभ केला; पण पुढें मूळ हेतु सुटला; व हे प्रभु भगवान आहेत हें ओळखलें पण वाटूं लागलें कीं प्रभु माझ्यावरच अप्रसन्न (प्रतिकूल) आहेत. पण ती अप्रसन्नता आपल्या स्वतःच्या चुकीचाच परिणाम होता हें नंतर कळलें व उठवून हृदयाशीं धरणें, प्रेमरसानें अभिषेक करणें, लक्ष्मणापेक्षां जास्त प्रिय आहेस असें म्हणणें, एक वचनानें संबोधणें यांत कायिक, मानसिक व वाचिक अशी त्रिविध प्रसन्नता प्रत्यक्ष अनुभवास आली. 'सेवकसुत पति मातृ भरोशीं' यांतील पति शब्दच येथें वापरून सुचविलें की आई सर्वस्वीं अनुकूल, प्रसन्न आहे असें पाहिले व वाटलें कीं आतां सर्व गोष्टी मनासारख्या घडतील; मग बालकाच्या हर्षाला काय सीमा राहणार! पण तो हृदयांतच ठेवला. (क) सब शूल हरले- 'मोह सकल रोगांचें मूळहि । तेथुनि बहु उद्भवति शूळ हि' 'विषय मनोरथ दुर्गम नाना। सकल शूल ते' (७/१२१/२९,३२) हनुमान मोहमुक्त झाले व त्यामुळें मोहजनित सर्व शूळ नष्ट झाले. प्रभूनीं दिलेल्या आलिंगनानें व प्रभूच्या कृपेनें पवनसुत पूर्णकाम व निर्मोह झाले. **(ख) पवनसुत-** स्वतःतर आतां पवनासारखे पावन व पूर्ण अनासक्त झाले; पण आतां पावनत्वाची उत्पत्ति (प्रसूति) हनुमान करणार हें कवीनीं पवनसुत (पूञ् प्रसवे) शब्दानें सुचविलें. आतां ज्या सुग्रीवाचा सचिव पवनसुत आहे, त्याला पावन करण्याचा प्रयत्न करतात-

मारुति-मिलन प्रकरण समाप्त

सुग्रीव-मैत्री प्रकरण - (४/२-६/१३)

हिं. । नाथ सैल पर कपिपति रहई । सो सुग्रीव दास तव अहई ॥२॥
तेहि सन नाथ मयत्री कीजे । दीन जानि तेहि अभय करीजे ॥३॥
म. । नाथ! शैलिं या कपिपति राहे । तो सुग्रीव दास तव आहे ॥२॥
। नाथ! तयाशीं मैत्री कीजे । दीन गणुनि त्या अभय करीजे ॥३॥

अर्थ - नाथ! या शैलावर कपिपति सुग्रीव राहतो व तो तुमचा दास आहे ॥२॥ नाथ आपण त्याच्याशीं मैत्री करावी व तो दीन आहे हें जाणून त्याला भयरहित करावा॥३॥

टीका. (१) सूचना - हनुमंताच्या मध्यस्थीनें रामदर्शन, रामकृपा, होते हें दाखविण्यास प्रारंभ झाला. सुग्रीवादि सर्व वानरगणानां रामदर्शन होणार याचें श्रेय एकट्या पवनसुताकडे नाहीं काय? **(क)** नाथ व कपिपति यांची सांगड घातली म्हणजे भाव निघतो कीं कपिपति अनाथ आहे. पुढील 'दीन' व 'अभय करीजे' यानीं हेच सिध्द होतें.- **(ख) कपिपति राहे-** आहे असें न म्हणतां 'राहे' म्हणून सुचविलें कीं जो कपिपति होता तो या डोंगरावर अनाथा सारखा रहात आहे. हनुमान वगैरे मंत्र्यानींच त्याला राज्यावर बसविला होता म्हणून 'कपिपति' म्हटलें. असे चार मंत्रीच सुग्रीवाबरोबर त्या पर्वतावर रहात आहेत. कपिपति आणि शैलावर राहतो यानें सुचविलें कीं तो सध्यां राजा नाहीं. **(ग) दास तव आहे-** यांचे नांवगांव सुध्दा सुग्रीवास अजून माहीत नसतां सुग्रीव दास कसा व केव्हां झाला? हनुमान अझून ऐश्वर्य भावानेंच बोलत आहे. सुचविलें कीं प्रभो! तो दास्यभावानें आपला उपासक आहे. **'गिरितरु नख आयुध सब वीर। हरिची वाट बघति मतिधीर'** (१/१८८/२-५ पहा) येथें दाखविलें कीं **दास्य भावानें पुष्कळ वर्षे भजन करीत हरीची वाट पहात रहावें तेव्हां हनुमंताच्या कृपेनें रामदर्शन होतें. सुग्रीवादि सर्व कपि रामावताराच्या आधींपासून असें करीत आहेत.**

चौ. ३(१) नाथ तयाशीं मैत्री कीजे - असें सांगण्यांत दोन हेतु आहेत. **१** समान संकटांत व परिस्थितींत दोघे ही असल्यानें 'समानव्यसनेषुसरव्यम्' या राजनैतिक मर्यादे प्रमाणें मैत्री सहज होण्यासारखी आहे. **२** सुग्रीव हरिभजन दास्यभावाने करीत असला तरि हनुमान व्यवहारांत सुग्रीव सेवक आहे; व परमार्थांत रामदास आहे; सुग्रीवही जर रघुपतिदास झाला तर सुग्रीव व हनुमान यांचेबरोबरीचें नाते होईल व तें व्यवहारांत मर्यादाभंग करणारें ठरेल. सुग्रीव रामसखा झाला तरच व्यवहारांत सुग्रीव हनुमान यांचा स्वामिसेवक संबंध अबाधित राहू शकेल. किती सावधगिरी! या अशा कारणांमुळेंच राम लक्ष्मणास सेवक मानीत नाहींत. **सेवकानें आपल्या मालकाचा व वडीलभावानें आपल्या अनुजाचा समाजांत मान कसा राखावा हें येथें अगदीं मार्मिकपणानें दाखविलें आहे.** (क) येथून पवनसुत माधुर्यभाव रक्षणाच्या

दृष्टीनें बोलत आहेत. हनुमान सांगत आहेत ते भक्तिमार्गातलें सख्य नसून व्यवहारांतलें, राजनीतींतलें सख्य आहे हें विसरू नये. **(ख) अभय करीजे-** सुचविलें कीं भयग्रस्त आहे व अगदी दीन असहाय आहे. अभय द्या असें न म्हणतां अभय करा म्हणण्यानें सुचविलें कीं त्याच्या भयाचें कारण दूर केल्याशिवाय त्याच्या 'कपिपति' असण्याचा काहीं उपयोग तुम्हांला होणार नाहीं. आतां स्पष्ट सांगतात

हिं । सो सीता कर खोज कराइहि । जहँ तहँ मरकट कोटि पठाइहि ॥४
। एहि बिधि सकल कथा समुझाई । लिए दुऔ जन पीठि चढाई ॥५॥
म. । तो सीतेच्या शोधा करविल । चहुं दिशिं मर्कट कोटि पाठविल ॥४
। या परिं सकल कथा समजाउनि । घे उभयां पाठीवर चढवुनि ॥५॥

अर्थ - तो सीतेचा शोध करवील; (कारण कीं) तो कोट्यावधी माकडानां चारीदिशांस पाठवूं शकेल ॥४॥ याप्रमाणें सर्व कथा समजाऊन सांगून हनुमन्ताने दोघानां (राम व लक्ष्मण) आपल्या पाठीवर बसवून घेतले. ॥५॥

टीका. (१) सुग्रीवाला निर्भय केल्यानें काय होईल तें सांगतात. रघुवीर वैदेहीला शोधीत हिंडत आहेत हें कळलें असल्यामुळें सांगितलें कीं सुग्रीव सीतेचा शोध करवील, कसा करवील, कोण करील या प्रश्नांचें उत्तर आधींच देतात कीं अगणित मर्कटांकडून करवील. (क) रघुवीरानें वैदेही हें नांव सांगितलें असतां कपीनें सीता या नांवाचा उल्लेख कसा केला? सर्वज्ञ होते म्हणून जाणलें हें उत्तर देणें म्हणजे पळवाट काढून अब्रू बचावणें आहे! तसें असते तर पहिल्यानें भेटल्यावर अनेक प्रश्न कशाला विचारले असते व सीतालंकेंत आहे हें सांगण्यास संपाती कशाला व वनांत रस्ता कां भुलले असते? अहल्योध्दाराची कथा, धनुर्भंग व सीता स्वयंवर या कथा पंपासरोवराच्या यात्रेस येणाऱ्या जाणाऱ्या लोकांकडून कळणें अगदीं शक्य होतें. वस्त्र टाकतानां सीतेनें आपल्या नांवाचा उल्लेख केल्याचें वर्णन वा.रा.अ.रा, आ.रा; भा.रा. यांत नाहीं. प.पु. भाग., अ.पु. यांत रामकथा फार संक्षिप्त असल्यानें वस्त्र टाकल्याचाच उल्लेख नाहीं.

(२) यापरिं-पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें महत्वाची सर्व हकीगत सांगून झाल्यावर दोघानां विनंती करून, पाठीवर बसण्यास सांगितलें. **वा.रा. 'पृष्ठमारोप्य'** पाठीवर बसवून असाच उल्लेख आहे. अ.रा. खांद्यावर बसविल्याचा उल्लेख आहे. उंच पर्वताच्या शिखरावर जावयाचें असल्यानें व दोघेही कोमल असल्यानें पाठीवर बसविले. हें करण्यानें सुग्रीवाला खुणेनें कळविण्याचें ही कार्य साधलें. माकडासारखे हातापायानीं चालत, पाठीवर बसवून घेऊन गेले. लक्ष्मणाला मूर्च्छा आल्यावर इंद्रजित किंवा ज्यानें कैलास पर्वत लीलेनें उचलला तो दशानन रावण सुध्दां लक्ष्मणाच्या देहाला उचलूं शकला नाहीं! आणि सुग्रीवसचिव हनुमान राम व लक्ष्मण या दोघानांही पाठीवर बसवून घेऊन पर्वताच्या शिखरावर चालत गेला! सुग्रीवाच्या सेवकांच्या सामर्थ्याची कल्पना या दोघांना यावी हाही एक हेतु आहेच.

हिं । जब सुग्रीवँ राम कहुँ देखा । अतिसय जन्म धन्य करि लेखा ॥६॥
। सादर मिलेउ नाइ पद माथा । भेंटेउ अनुज सहित रघुनाथा ॥७॥
। कपिकर मन विचार एहि रीती । करिहहिं बिधि मो सन ए प्रीती ॥८॥
म. । जैं सुग्रीव पाहि रामासी । अतिशय धन्य मानि जन्मासी ॥६॥
। नमुनि चरणिं शिर भेटे सादर । तया भेटले सानुज रघुवर ॥७॥
। कपि करि मनिं विचार या रीतीं । करितिल विधि मजशी हे प्रीती ॥८॥

अर्थ - जेव्हां सुग्रीवानें रामचंद्रास पाहिले तेव्हां आपला जन्म अतिशय धन्य मानला. ॥६॥ मस्तक पायांवर ठेऊन आदरानें भेटला; तेव्हां रघुवर (रघुनाथ) अनुजासह त्याला भेटले ॥७॥ कपि-सुग्रीव मनांत विचार करूं लागला कीं हे विधि ! हे माझ्याशी या रीतीनें प्रीती करतील काय? ॥८॥ (मी वानर व हे राजकुमार दिसतात! हें कसें घडणार!)

टीका. चौ. ६ (१) पाहि रामासी. 'जो आनंद सिंधु सुखराशी' तो राम असा आनंदसागर, सुखराशि पाहिल्यावर सुग्रीवाला फार आनंद झाला व तें रूप पाहण्यांतच दंग झाला. 'बघुनि राममुखपंकज मुनिवर लोचनभृंग॥ सादर पान करिति **अति धन्य जन्म शरभंग** ॥' (३,७) शरभंगा सारखे महामुनि सुध्दां त्या रूप दर्शनांत रमले, विश्वामित्र, परशुराम इत्यांदीची सुध्दा अशीच दशा झाली आहे. (क) अतिशय धन्य मानि जन्मासी - हे कोण नाम, प्रभाव काय इत्यादि काहीं कळलें नसतां जन्म अति धन्य वाटला. यावरून सुचविलें कीं प्रभूंनीं आपल्या कृपावलोकनानें त्याचें हृदय अगदीं निर्मल करून टाकलें, अन्यथा शरभंगा सारख्या महातपोनिधीला राम परमात्मा आहेत हें जाणणाऱ्याला जी धन्यता रामदर्शनानें वाटली ती सुग्रीवा सारख्या भयार्त, राज्य तृष्णा असलेल्या कपीला वाटणे शक्य नाहीं. राम परमात्मा भगवान आहेत हे कळलेले नसतां विषय लोलुप अज्ञानी जीवांस रामचंद्रांच्या प्रथम दर्शनानें अतिशय धन्यता वाटल्याचें दुसरें उदाहरण मानसांत नाहीं; जन्म धन्य, सफल, झाल्याचे वाटणारांची उदाहरणें आहेत. विश्वामित्राश्रमांतील मुनि, पंचवटींतील मुनि, परशुराम इत्यादींनां तर जन्म धन्य झाल्याचा सुध्दां अनुभव नाहीं. 'प्रेरक हृदिं रघुवंशविभूषण,' 'आनंदा आनंदहि दाते'! हेंच खरें. यांच्याकडून वालीचा वध होईल वगैरे कल्पना सुध्दां अजून निर्माण झालेली नाहीं. 'तुलसी कृपा रघुवंशमणिची'। सार हें कीं वालीचें भय राज्य, स्त्री यांची इच्छा राहिली नाहीं; पण हें फार वेळ टिकणार नाहीं.

चौ. ७(१) नमुनि चरणिं शिर भेटे सादर - रामदर्शनानें जो परमानंद झाला त्यांतून आदरभाव उत्पन्न झाला व जाऊन पायांवर डोकें ठेवलें. सुग्रीवानें प्रथम दास्यभावानें नमन केलें पण 'राम सदा सेवकरुचि रक्षिति' असा रामस्वभाव असल्यामुळें 'प्रेरकहृदिं रघुवंशविभूषण' होऊन भावना बदलली आणि सुग्रीव मित्रभावनेनें सादर भेटे- गळयांत गळा घालून भेटला आदरानें; तेव्हां 'तया भेटले सानुज रघुवर' प्रथम

रघुनाथ त्यास सख्यभावाने, बरोबरीच्या नात्यानें भेटले; कारण तो कपिपति; रघुवर रघुपति. नंतर लक्ष्मणही त्यास गळ्यांत गळा घालून भेटले.

चौ. ८(१) या रीतीं– करितिल विधि मजशी हे प्रीती! त्या भेटण्याच्या प्रकारावरून सुग्रीवाला वाटू लागलें कीं ज्या प्रकारानें सख्यभावानें हे मला भेटले त्या प्रकारानेंच हे माझ्याशी प्रीती करतील तर किती चांगले होईल! मैत्री करतील तर केवढें भाग्य! पण हे विधि - हे दैवा! हे कसें घडावें? हे कोणीतरी महाप्रतापी राजपुत्र दिसतात. सुंदर, कोमल; मी एक मर्कट, वनचर, अति राकट! हे दिव्यशस्त्रास्त्रधारी मी गिरितरुनख आयुधधर; मैत्री होण्यास लागणारी समानता मुळींच नाहीं. पण हनुमंतासारखा सचिव, सेवक असल्यावर सुग्रीवाची निराशा कशी होईल?

हिं.दो. । तब हनुमंत उभय दिसि की सब कथा सुनाइ ।
। पावक साखी देइ करि जोरी प्रीति दृढाइ ॥४॥
म.दो. । दोहि कडिल हनमंत तैं सकल कथा सांगून ॥
। ठेउन पावक साक्षि दे दृढा प्रीति सांधून ॥४॥

अर्थ - मग दोन्हींकडील सगळी कथा सांगून, पावक साक्षी ठेऊन, दोघांत दृढ प्रीति सांधून (जोडून) दिली. (प्रतिज्ञापूर्वक सख्य करविलें) ।।दो.४।।

टीका :- हे राजनैतिक सख्य आहे. अशी मैत्री करतानां दोघांची परिस्थिती व एकमेकांवरील जबाबदारी यांची परिपूर्ण स्पष्ट जाणीव दोघांनाही असणें आवश्यक असतें; म्हणून सांगितलें कीं हनुमन्ताने दोघांची परिस्थिती व प्रत्येकावरील जबाबदारी यांची सर्व माहिती सांगितली. ही कशी सांगितली या विषयीं सविस्तर वर्णन वा.रा. सर्ग ५ मध्यें आहे. तैं=तेव्हां, सख्य, मैत्री करण्याची तळमळ दोघानांही आहे असें नक्कीं ठरल्यावर. **(क) ठेउन पावक साक्षि**-अग्नि न म्हणतां पावक म्हटलें. पावन करणारा म्हणून पावक. ही पवित्र कार्यासाठीं केलेली मैत्री आहे; सत्तेच्या लोभानें दुसऱ्यांच्या स्वातंत्र्याचा अपहार करण्यासाठीं, किंवा दरोडे, लुटालूट, खून करण्यासाठीं जोडलेली मैत्री नाहीं, अधर्माचरणासाठीं नाहीं, हें पावक शब्दानें सुचविलें. **वा.रा.** ४/५/१४-१७ यांत हें वर्णन आहे पण तेथें 'दीप्यमानं ततो वन्हिं

पुष्पैरभ्यर्च्य' 'ततोग्निं' 'दीप्यमानं तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम्' असे वन्हि, अग्नि शब्द आहेत. वन्हि=वहति हव्यम् हव्य वाहून नेणारा; अग्नि=अगि गतौ अङ्गति, गमन करणारा (अ ब्या.सु.) कोणता शब्द यथार्थ व समर्पक आहे याचा विचार वाचकानीं करावा. पवनसुतानें काष्ठांच्या घर्षणानें वन्हि प्रज्वलित करून त्याची फुलानीं पूजा करून तो दोघांच्यामध्यें ठेवला. दोघानीं त्या अग्नीला प्रदक्षिणा घातली व ते दोघे वयस्य=मित्र झाले असें वर्णन वा.रा. आहे.

वि.ल.ठे.- **मानसांत अग्नीचा - पावकाचा संबंध प्रत्येक कांडांत आला आहे.** १. अग्निदेवाने प्रगट होऊन पायस दिलें बा.कां . दक्षयज्ञ विध्वंस, पुत्रकामेष्टि यज्ञ २. दशरथदेहाच्या अंत्यक्रियेच्या वेळीं दशरथांचे अग्नि शरयुतीरावर नेले आहेत; चित्रकूटास जातानां वसिष्ठानीं आपले अग्नि बरोबर नेले आहेत. अयो. कांडांत. ३ अरण्य कांण्डात- सीतेला पावकांत गुप्त करून ठेवली- ४ कि.कांडांत. पावक साक्षी ठेऊन मैत्री केली. ५ सुंदर कांड- हनुमंताच्या पुच्छाला पावक लावला, लंका जाळली. ६ लं.कां. मेघनाद यज्ञ विध्वंसन, रावणयज्ञविध्वंसन व सीतेनें पावकांत प्रवेश करून दिव्य केलें. ७. उत्तर-कांडांत रामचंद्रानी। अश्वमेधादि अनेक यज्ञ केल्याचा उल्लेख आहेच. आणखीहि काहीं उल्लेख सापडतील; सहज आठवले तेवढेच येथें दिले आहेत.

हिं. । कीन्हि प्रीति कछु बीच न राखा । लछिमन रामचरित सब भाषा ॥१॥
। कह सुग्रीव नयन भरि बारी । मिलिहि डनाथ मिथिलेस कुमारी ॥२॥
म. । प्रीति जडलि अंतर अणु नुरलें । लक्ष्मण रामचरित सब वदले ॥१॥
। सांगे सुगल नयनिं बहु वारी । मिळे नाथ मिथिलेश कुमारी ॥२॥

अर्थ - दोघांची (एकमेकांवर) प्रीति जडली; व अंतर (आडपडदा) जरासुध्दां राहिलें नाही. लक्ष्मणानें सर्वरामचरित्र सांगितलें ॥१॥ डोळे पाण्यानें भरले आहेत असा सुग्रीव (सुगल) म्हणाला कीं नाथ! मिथिलेश्वरांची कन्या मिळेल, सापडेल (काहीं काळजी करूं नका). ॥२॥

टीका. चौ. १(१) अंतर नुरलें - परकेपणा मुळींच उरला नाहीं. एकमेकांचे मानापमान इ. गुप्त गोष्टी पण एकमेकांस सांगितल्या. 'ददाति प्रतिगृण्हाति गुह्यमाख्याति पृच्छति ॥ भुंक्ते भोजयते चैव षड्विधं प्रीतिलक्षणम्'. देतो, घेतो, गुह्य सांगतो विचारतो, जेवतो जेवूं घालतो असें सहा प्रकारचें प्रीतीचें लक्षण आहे जोपर्यंत लपवालपव करावीशी वाटते तों पर्यंत परकेपणा आहे व प्रीति नाहीं असे समजावें. **(क) लक्ष्मण रामचरित सब वदले** - रामचंद्रांकडून जेवढें कळलें होते तेवढेंच हनुमंतानें सांगितलें; बाकीचें सर्व रामचरित्र क्रमशः लक्ष्मणानें सांगितलें काहीं लपवून ठेवलें असें वाटूं नये हा एक हेतु यांत आहे. रामचंद्रानीं हनुमंतास जे सांगितलें त्यांत रामप्रतापाचें वर्णन मुळींच नव्हतें; सुग्रीवाला निर्भय करावयाच असल्यानें रामप्रतापावर व बाहुबलावर त्याचा पूर्ण विश्वास बसून त्यानें निश्चिंत

..ले म्हणून ताटकावधापासून कबंधवधापर्यंतचें सर्व महत्वाचे रामचरित्र लक्ष्मणानें सांगितलें. हें चरित्र रघुनाथानें आपल्यामुखानें वर्णन करणें शक्य नव्हतें. हे सर्व ऐकल्यावर सुध्दां रघुवीर वालीचा वध करूं शकतील असें सुग्रीवास वाटलें नाहीच; याचें कारण त्यांचें कोमल दिसणारे शरीर!

चौ २(१) सुगल=सु गल कंठ, ग्रीवा, आहे ज्याची तो = सुग्रीव. हा शब्द मोरोपंतानी आपल्या रामायण काव्यांत अनेक वेळां वापरला आहे. मानसांत 'सुकंठ' वापरला आहेच. (क) नयनि बहु वारी. सीतेविषयीं बोलण्याचें मनांत येताच सुग्रीवाचें हृदय भरून आलें. रामचंद्रांच्या दुःखाशीं सुग्रीवाचें हृदय एकरूप रामहृदयासारखें झालें आहे. 'अंतर अणु नाहीं' याची प्रतीति दाखविली. मित्र दुःखाने ..त दुःखी झाला आहे. त्याला स्वतःच्या स्त्रीची आठवण होऊन दुःख झालें असें म्हणणें अनुचित आहे. (स) मिळे नाथ! मिथिलेशकुमारी. नाथ! संबोधन सांगतें कीं जरी मैत्री जोडली असली तरी लक्ष्मणमुखाने जें ऐकलें त्यावरून वाटू लागलें आहे कीं हे मनुष्य नसून भगवान असावेत. त्यामुळें पूर्वीचा जो दास्यभाव होता तो पुन्हां प्रगट झाला. (ग) मिथिलेशकुमारी म्हणण्यांत भाव हा आहे कीं मिथिलेश पुण्यपयोनिधि आहेत हें जगविश्रुत आहे. अशा पुण्यपयोनिधींची कन्या जर परत मिळाली नाहीं तर त्यांच्या पुण्याचा प्रभाव तो काय? 'पुण्यपयोनिधि भूप युग'. त्यांच्या पुण्याच्या प्रभावानें तरि मिळेलच मिळेल. या सुग्रीवाच्या वचनावरून ठरतें कीं मैत्रीचा विधि उरकल्यावर लक्ष्मण रामचरित्र सांगत असतां सीताहरण कथा सांगितली तेव्हां राम विरहाकुळ झालेले सुग्रीवास दिसले त्यांचें दुःख पाहून त्याला फार दुःख झालें व मित्राचें सांत्वन करीत आहे.

हिं. । मंत्रिन्ह सहित इहाँ एक बारा । बैठ रहेउँ मैं करत बिचारा ॥३॥
। गगन पंथ देखी मैं जाता । परबस परी बहुत बिलपाता ॥४॥
म. । इथें समंत्री एके वारा । बसलो होतो करित विचारा ॥३॥
। गगनपंथि जातां मज दिसली । अतिशय विलपत परवश पडली ॥४॥

अर्थ - मी आपल्या मंत्र्यांसह एके दिवशी येथें विचार करीत बसलो होतो. ॥३॥ (तेव्हां) आकाशमार्गानें जात असलेली एक स्त्री मला दिसली; ती परवश झालेली असल्यानें अतिशय विलाप करीत होती. ॥४॥

टीका. चौ ३-४-(१) समंत्री-मंत्र्यांसहित. नल, नील, जांबवान आणि हनुमान असे चार मंत्री सुग्रीवाबरोबर या पर्वतावर असतात. **इथें** यावरून निश्चित झालें कीं या पर्वतावरूनच रावणाचा रथ आकाशांतून गेला. सुग्रीवाची बहुतेक खात्रीच झाली आहे कीं त्या दिवशीं जी स्त्री नेली गेलेली दिसली ती रामपत्नीच असली पाहिजे; म्हणून नांवाचा उल्लेख न करताच, आधीं तिनें टाकलेलें वस्त्र यानां दाखवूं व ओळख पटली तर आपला तर्क खरा ठरेल व मिथिलेश कुमारी मिळेल असें जें सांगितलें तें

खरें करतां येईल असें वाटून सुग्रीव हळुहळु त्या वस्त्राच्या विषयाकडे वळत आहे. **(क) अतिशय विलपत परवश पडली-** तिच्या विलापांवरून आक्रोशावरून वाटलें कीं ती पतिव्रता असावी. तसें नसतें तर मोठ्या मोठ्यानें विलाप करून आमचें लक्ष कशाला वेधलें असतें? ती सुखानें जात नव्हती हें दाखविलें.

हिं. । राम राम हा राम पुकारी । हमहि देखि दीन्हेउ पट डारी ॥५॥
। मागा राम तुरत तेहिं दीन्हा । पट उर लाइ सोच अति कीन्हा ॥६॥
म. । राम राम हा राम! ओरडत । अम्हां बघुनि दे टाकुनि निज पट ॥५
। मागति राम शीघ्र ते देती । पट उरि धरुनि शोक अति करिती ॥६॥

अर्थ - राम राम हा राम! ओरडत असलेल्या आम्हालां पाहून तिनें आपलें वस्त्र (पट खालीं) टाकून दिलें. ॥५॥ रामानीं मागितलें व त्यानीं तें त्वरेनें आणून दिलें, व ते वस्त्र हृदयाशीं कवटाळून (राम) अति शोक करूं लागले ॥६॥

टीका. - चौ ५ (१) राम राम हा राम! ओरडत अम्हां बघुनि- याच्या अर्था विषयीं दोन मतें होऊं शकतात व टीकाकारांत तशीं आहेत ही. पहिला अर्थ राम राम! हा राम! ओरडत (असलेल्या) आम्हांला पाहून. दुसरा अर्थ. राम राम हा राम! (असें) ओरडून, आम्हांला पाहून. पहिला अर्थ मानसांतील सीता चरित्राचे संदर्भ पाहून या अल्प बुध्दीला अधिक सुसंगत म्हणून ग्राह्य वाटतो. याला कारणें १ एखादा अधर्म, अत्याचार, अपघात एका एकीं घडतानां पाहिला म्हणजे भक्तांच्या मुखांतुन असे उद्गार सहज निघतात व त्यांत मुख्यतः राम राम! किंवा शिव शिव! यांचाच उपयोग होतो. हे रामभक्त असल्यानें यांच्या मुखांतून राम राम! हा राम! असे आश्चर्य दुःखोद्गार सहज बाहेर पडले.२ हें ऐकून सीतेला खात्री वाटली कीं हे कोणी रामभक्त दिसतात. म्हणून तिनें अरण्य काण्डांत सांगितल्याप्रमाणें 'गिरिवरि बसलेले कपि पाहुनि। हरि हरि म्हणुनि पटा दे टाकुनि॥ (३/२९/२६) ३ हे कपि मनुष्यांची भाषा बोलूं शकतात व रामभक्त आहेत इतकें जाणल्यावर खुणेचें वस्त्र येथेंच टाकण्यांत जें औचित्य आहे तें नुसत्या कपीनां पर्वतावर बसलेले पाहून येथेंच वस्त्र टाकण्यांत नाही. सीतेनें हरिनामाचा उच्चार करून पट टाकल्याचा अगदी स्पष्ट उल्लेख अरण्यकांडांत जेथें ही गोष्ट प्रत्यक्ष घडली तेथें आहे, व त्याच्या पुढल्याच दोह्यांत 'जपत राहि हरि नाम' (३/२०४) असाच उल्लेख आहे. या प्रमाणें पहिला अर्थ पूर्व संदर्भाशीं अगदीं सुसंगत व परिस्थितीस अनुसरून, स्वभावोक्तियुक्त आहे; शिवाय रामचरित मानसांत सीतेनें कुठेंही, केव्हांही आपल्यामुखानें 'राम' नामाचा उच्चार केलेला नाहीं; कारण कीं सौभाग्यवती स्त्रियांनी आपल्या पतीच्या जन्मनामाचा मुख्य नामाचा, उच्चार आपल्या मुखानें करूंनये असा नियम आहे. या नियमाचें पालन मानसांतील सीतेनें अगदीं काटेकोरपणानें केलें आहे. मानसांतील सीता व इतर रामायणांतील सीता यांच्या व्यवहारांत व स्वभावांत फारच अंतर आहे. अगदी महान

...च्या काळी, रावणाचें रूप पाहून व नांव ऐकून फार भयभीत झाली असतां ... 'राम' न म्हणतां 'प्रभु' म्हणाली आहे; अशोक वनांत रावण तलवार उसपून ... ठारमारण्यास धावला असतां सुध्दा 'राम' शब्द न उच्चारतां रघुवीर बाण, ...ज रघुपति विरह असेंच म्हटलें आहे, म्हणून, आपत्काळीं पतिनांवाचा उच्चार ...ण्यास हरकत नाहीं हें म्हणणें जरी मान्य केलें तरि महाविपत्तींत व प्राणसंकटांत ...तां पूर्वी व नंतर (अरण्यकांड व सुंदर) सुध्दां रामनामाचा उच्चार केलेला नाही. (..) वा.रा. व अ.रा. सीतेनें अनेक ठिकाणीं, आपत्तींत नसतांही रामनामाचा उच्चार ...लेला असल्यानें अरण्य व किष्किंधा या दोन्हीं ठिकाणीं राम व लक्ष्मण नामांचा ...ार तिनें केलेला आहे. प्रत्यक्ष नेली जात असतां हरि हरि चा उल्लेख व ...विषयींच सांगत असता राम राम उल्लेख त्या दोन्हीं रामायणांत नाहीं. जेव्हां वस्त्र ...कलें त्यावेळच्या अरण्यकांडांतील वचनांत जर 'राम राम शब्द उच्चारल्याचा उल्लेख ...नसांत असता तर मतभेदाला जागाच राहिली नसती. पण सीताहरण प्रकरणांत ...पीनां पाहून हरिनामाचा उच्चार करून वस्त्र टाकलें व नंतर हरिनाम जपत राहिली ...सा स्पष्ट उल्लेख असतां, व येथील राम राम हा राम! इ. शब्दांचा सरळ सुसंबध्द, औचित्यपूर्ण अर्थ लागत असून येथील शब्दांवरून अरण्यकाण्डांतील त्या वचनांतील ...रि=राम हा अर्थ घेऊन सर्व रामायणांत कसोशीनें पाळलेल्या मर्यादेचा भंग या प्रसंगी सीतेनें केला असें ठरविण्याचें दुःसाहस या बुध्दीस करवत नाहीं. तथापि ज्यानां वर दिलेली कारण मीमांसा मान्य नसेल त्यानां अनुवादांत सुध्दां दुसरा अर्थ घेतां येईल अशी रचना झालेली आहे. (मा.पी. या लेखकाच्या नावानें प्रसिध्द झालेला भाव अर्धवट छापला आहे व संपादकानीं आपल्या स्वतःच्या मताचें प्राबल्य राखलें आहे; पण हें असें चालावयाचेंच!)

चौ ६ (१) राम व सुग्रीवादि यानीं केलेली त्वरा या चौपाईतील शब्द रचनेनेंच दाखविली आहे. हृदयाशीं धरण्यांत जणूं सीताच भेटली हा भाव आहे; पण पाहतात तों सीता नसून तीचें वस्त्र आहे; म्हणून लागले शोक करायला! अर. २९/२६ मध्येंसुध्दां नुसत्या वस्त्राचाच उल्लेख आहे तसाच येथें आहे, म्हणून इतर ग्रंथांतील किंवा गीतावलींतील आधार गृहीत धरणें योग्य ठरणार नाहीं.

हिं. । कह सुग्रीव सुनहु रघुबीरा । तजहु सोच मन आनहु धीरा ॥७॥
। सब प्रकार करिहउँ सेवकाई । जेहि बिधि मिलिहि जानकी आई ॥८॥
म. । म्हणे सुगल ऐका रघुवीर । त्यजा शोक मनिं धरा सुधीर ॥७॥
। करिन सुसेवा सर्व तऱ्हेनें । येउनि भेटे जानकि जेणें ॥८॥

अर्थ - सुग्रीव म्हणाला कीं रघुवीर ! मी सांगतो तें जरा ऐका, मनांत चांगला धीर धरा व हा शोक सोडा (पाहूं) ॥७॥ मी सर्व तऱ्हेनें अशी उत्तम सेवा करीन कीं जेणें करून जानकी येऊन भेटेल ॥८॥

टीका चौ ७ (१) ऐका - या संबोधनानें विरहव्याकुळ झालेल्या रघुवीरचित्ताला बाहेर

ओढण्याचा प्रयत्न केला; नाहीं तर बोललेलें ऐकूं सुध्दां गेलें नसतें. **(क) रघुवीर** - आपण विश्वविजयी, अतुलबली महावीर आहांत; कृपाळु आहांत व धर्मवीर आहांत. असें असून आपण कां बरें शोक करतां?- शोकानें उत्साह नष्ट होतो, धैर्य शौर्य बल पराक्रम इ. पुरुषगुणांची माती होते. आपण रघुवंशी वीर आहांत हें विसरलांत की काय? वा.रा. सर्ग ७/५-१३ या नऊ श्लोकांत सुग्रीवाने शोकाच्या दुष्परिणामांचे फारच सुंदर वर्णन केलें आहे.

चौ. ८-(१) करिन सुसेवा- म्हणण्यानें सेवकभावच प्रगट केला आहे. 'तो सुग्रीव दास तव आहे' हें हनुमंताचें वचन यथार्थ असल्याचें दाखविलें, ''करिस्यामि तथा यत्नं यथा प्राप्स्यसि मैथिलीम्' (वा.रा. ४/७/३) यत्न करीन असें म्हटलें, येथें सेवा म्हटलें. रावणाला ठार मारीन वगैरे सुग्रीव वा.रा. म्हणाला आहे पण येथें तसली भाषा नाही. **(क) सर्वतऱ्हेनें सुसेवा करीन.** सीतेचा शोध लावणें, शत्रुशीं युध्द करणे वगैरे सर्व मी आपला एक सेवक म्हणून करीन. **(ख) जानकी-** चिदानंद लहरी **येउनि भेटे** - तुमच्या जवळ आपल्या पायानीं येईल. जणूं काय मित्राचें हें वाक्य सत्य ठरविण्यासाठींच जानकीला पायीं आणण्याची आज्ञा दिली आहे. (६/१०८/११ पहा) **(ग) ल.ठे.** राम शोक करूं लागलेले पाहून, स्वतःचें स्त्रीविरहदुःख न आठवतां रघुवीराचें सांत्वन करण्याचें मित्राचें कर्तव्य चोख बजावलें. मला भयमुक्त केव्हां करणार इ. शब्द सुध्दां विचारला नाहीं; हें पाहून प्रभुनीं आपलें विरहनाट्य थांबवून मित्राला भयमुक्त करण्याचें मनांत आणलें आहे; आतां त्या दृष्टीनें नाट्य सुरु होतें-

हिं.दो. । सखा वचन सुनि हरषे कृपासिंधु बलसींव ॥
॥ कारन कवन बसहु बन मोहि कहहु सुग्रीव ॥५॥
म.दो. । श्रवुनि सखावच हर्षे कृपासिंधु बलशीव ॥
॥ कारण कवण वसा वनिं सांगा मज सुग्रीव ॥५॥

अर्थ - मित्राचें भाषण ऐकून कृपासिंधु व बलसीमा (रघुवीर) हर्षित झाले; (व म्हणाले कीं) सुग्रीव! वनांत राहण्याचें कारण काय तें मला सांगा ॥५॥

टीका - (१) हर्षे - जे रघुवीर एका क्षणापूर्वी शोकाकुल झाले होते, तेच सुग्रीवाचे निःस्वार्थ, निष्कपट भाषण ऐकतांच शोक विसरून हर्षित झाले. याचेंच नांव नरलीला, नरनाट्य! या हर्षाचें कारण कृपासिंधु व बलशीव या दोन शब्दानी सुचविलें आहे. हा हर्ष मात्र नरनाट्य नाहीं! भक्तवात्सल्यानें उत्पन्न झाला आहे स्वतःचे सर्व दुःख विसरून भक्त-सुग्रीव सेवातत्पर झालेला पाहतांच कृपासागर उचंबळला व भक्तभय निवारण करण्यास लागणाऱ्या बळानें पण उसळी मारली. येथे हर्ष=उत्साह व आनंद हे दोन्ही अर्थ आहेत. शोक गेल्या बरोबर क्षात्र कर्म करण्यास लागणारा उत्साह उसळला जोरांत.- **(क) कारण कवण वसा वनि-** सुग्रीव वनांत का राहतो हें हनुमंतानें सांगितलें होते; तथापि सुग्रीवाच्या मुखानें व सविस्तर कळावे

म्हणून विचारलें. **उपदेश**-प्रेमी मित्राच्या शत्रूचा नाश करणें तो स्वतःच्याच इच्छेनें केला इतर कोणाच्याही सांगण्यानें करणें योग्य नव्हे हें येथें दाखवीत आहेत.
या दोह्याच्या पहिल्या चरणांत अंत्याक्षर दीर्घ असून सुध्दां १२ मात्राच आहेत; यानें आश्चर्य प्रगट केलें जातें, त्या विषयीं आरंभीच लिहिलें आहे.

हिं. । नाथ बालि अरु मैं द्वौ भाई । प्रीति रही कछु बरनि न जाई ॥१॥
। मय सुत मायावी तेहि नाऊँ । आवा सो प्रभु हमरे गाऊँ ॥२॥
। अर्ध राति पुर द्वार पुकारा । बाली रिपु बल सहै न पारा ॥३॥
म. । नाथ वालि मी दोघे भाई । प्रीती होति न वदली जाई ॥१॥
। मयसुत नांव जया मायावी । आला तो प्रभु! अमचे गावीं ॥२॥
। अर्धरात्रिं पुरदारिं गर्जला । वाली रिपुबल साहुं न शकला ॥३॥

अर्थ- नाथ! वाली आणि मी दोघे भाऊ; आणि आमच्यांत अशी प्रीति होती कीं सांगतां येणें शक्य नाहीं ॥१॥ मायावी नांवाचा मय दानवाचा मुलगा होता; प्रभु! तो आमच्या गावीं आला ॥२॥ मध्यरात्रीं पुरवेशीजवळ येऊन त्यानें गर्जना केली (युध्दाला आव्हान दिलें) व वाली शत्रूचें बळ सहन करूं शकला नाहीं. ॥३॥
टीका. - चौ १-२ (१) वालीचा उल्लेख प्रथम करून तो वडील भाऊ असल्याचें सुचविलें. 'प्रीती होती' यानें सुचविलें कीं आतां मुळींच नाहीं. (क) मयसुत-मयासुराचा मुलगा. मय हा दानव होता; व तो असुरांचा मुख्य शिल्पी होता. मायावी व दुंदुभी हे दोन त्याचे मुलगे व मंदोदरी मुलगी. दुंदुभीची माता हेमा नांवाची अप्सरा. मयासुर खांडव वनांत जळत असतां अर्जुनानें त्याला वाचविला होता. त्यानेंच पांडवानां मयसभा बांधून दिली होती. मंदोदरी रावणाला दिल्यावर मय दानवानेंच लंकेचा जीर्णोध्दार करून दिला (१/१७८/५-७ पहा). दुंदुभीचा उल्लेख पुढें येत आहे. दुंदुभी महिषरूपानें वावरत असे व त्याल हजार हत्तींचे बळ होतें. त्याच्या बरोबर युध्द करण्यास कोणी तयार नव्हता. वालीनें त्याला ठार मारला व त्याचें प्रेत लांब झुगारले. त्याचें रक्त मतंग ऋषींच्या आश्रमांत पडल्यामुळें त्यानीं शाप दिला कीं या आश्रमास दूषित करणारा या आश्रमापासून एक योजनाच्या आंत आला तर त्याच्या मस्तकाचे शतशः तुकडे होतील. या शापामुळेंच वाली ऋष्यमूक पर्वतावर जाऊं शकत नाहीं व त्यामुळेंच सुग्रीव तेथें सुरक्षित राहू शकला. **(ख) आमचे गांवी** = किष्किंधेंत. त्यावेळीं सुग्रीव घरींच, वालीजवळ रहात होता. अजूनही तें 'माझे गांव' असें सुग्रीवास वाटत आहे. येथें ज्याला गांव म्हटलें त्यालाच पुढल्या चौपाईंत पुर' म्हटलें आहे.
चौ-३(१) **अर्धरात्रिं**=मध्यरात्रीं, येऊन आव्हान देण्यांत हेतु होता कीं राक्षसानां रात्रीं बळ चांगलें येतें व चांगलें दिसतें. वानरानां माणसांप्रमाणेंच रात्रींच्या अंधारांत नीट दिसत नाहीं. या विषमतेमुळे भावाला मारणाऱ्या भारी प्रबल शत्रुला सहज मारतां

येईल; अन्यथा दुंदुभीला मारणाऱ्या वालीला ठार मारणे अशक्य आहे हें मायावीर माहीत होतें. मध्यरात्रीं सैन्य वगैरे जमविण्यास फार वेळ लागेल व वालीला तेवढ धीर धरवणार नाहीं व तो एकटाच येईल असें त्याला वाटलें. (क) नगरीच्या मुख द्वाराशीं येऊन पुकारण्यांत हेतु हा आहे कीं वाली बाहेर मैदानांत येईल व ठरवलेल्य जागीं भुलवून एकट्यालाच नेऊन तेथें अनेकांच्या मदतीनें मारतां येईल.

वाली-सुग्रीव जन्मकथा - ब्रह्मदेव मेरू पर्वतावर तपश्चर्या करीत असतां त्यांच्य नेत्रांतून अश्रु गळले. त्या बरोबर त्या अश्रूंपासून एक विशाल वानर उत्पन्न झाला त्याचें नांव ऋक्षराज असें ठेवलें. एकदां ऋक्षराजानें आपलेंच प्रतिबिंब पाण्यांत पडलेलें पाहिलें. त्याला शत्रु मानून ठार मारण्यासाठीं पाण्यांत उडी मारली; त्य बरोबर त्याचें रूप एकदम पालटून तो एक मनोहर स्त्री बनला. त्या स्त्रीला पाहून इंद्र व सूर्य मोहित झाले. इंद्राचें तेज तिच्या मस्तकावर (वालांवर) प्रथम पडलें व नंतर सूर्याचें तेज तिच्या गळयावर (ग्रीवेवर) पडलें. तेव्हां इंद्र तेजापासून वाली उत्पन्न झाला व सूर्यतेजापासून सुग्रीव झाला. त्या आपल्या पुत्राला इंद्रानें एक माळ अर्पण केली व सांगितलें कीं. ही माळ गळयांत असतानां कोणीही समोरासमोर युध्दकरून तुला जिंकू शकणार नाहीं । (वा.रा.उ.कां. व भावार्थ रा. पहावें). या प्रमाणें वाली मोठा भाऊ व सुग्रीव धाकटा.

हि. । धावा बालि देखि सो भागा । मैं पुनि गयउँ बंधु सँग लागा ॥४
। गिरिबर गुहा पैठ सो जाई । तब बाली मोहि कहा बुझाई ॥५॥
। परिखेसु मोहि एक पखवारा । नहिं आवौं तब जानेसु मारा ॥६॥
। मास दिवस तहँ रहेउँ खरारी । निसरी रुधिर धार तहँ भारी ॥७॥
म. । धावे वालि, बघुनि तो पळला । बंधुसंग मग मीही धरला ॥४॥
। गिरिवर-गुहेमधें तो शिरला । तदा वालि मजला हें वदला ॥५॥
। एक पक्ष मम वाट पाहणें । आलों ना तर मृत चि जाणणें ॥६॥
। तिथें मासभर वास खरारी! । रुधिर-धार तैं वाहे भारी ॥७॥

अर्थ- (तेव्हां) वाली (त्याच्यावर) धावला; त्याला पाहून तो मायावी पळत सुटला. मग मी सुध्दां भावाच्या मागोमाग गेलो ॥४॥ तो मायावी एका मोठ्या पर्वताच्या गुहेंत शिरला; तेव्हां वाली मला असें म्हणाला कीं ॥५॥ एक पंधरवडा माझी वाट पहा; (मग) नाहीं आलो तर मी मेलो असें नक्कीं समजा ॥६॥ खरारी! मी एक महिनाभर तेथें राहिलो; तेव्हां (त्या गुहेंतून) रक्ताचा लोट (प्रवाह) वाहूं लागला ॥७॥
टीका. चौ.४(१) धावे वालि- मध्यरात्री, अंधारांत, एकट्या राजानें, शत्रुची काहींही माहिती नसतां, त्याच्यावर धाऊन जाणें हें दुःसाहस आहे; पण **'वाली रिपुबल साहुं शके ना'** त्याला आपल्या बळाची खात्री होती. (क) बघुनि तो पळला. वालीला पाहून घाबरून पळाला असें नाहीं. भावाच्या खुनाचा सूड घेण्याच्या हेतूनें कपटानें

मारेला असून वालीला अडचणीच्या जागेंत फसवून नेण्यासाठीं पळ काढला. **(ख) मागून मग मी ही धरला** - वालीला माझ्या मदतीची मुळींच जरुरी नव्हती. पण माझा भाऊ अशा रीतीनें गेल्यावर मला राहवलें नाहीं म्हणून मी सुध्दां गेलो. 'प्रीती पोटी न वदली जाई' याची ही प्रतीति आहे. बंधु प्रेमानें मी ही आपला जीव धोक्यांत घातला हें दाखविलें. सुग्रीवाच्या बंधुधर्माच्या परीक्षेची ही वेळ होती, आणि या परीक्षेंत सुग्रीव शंभर टक्के शेवट पर्यंत उत्तीर्ण झाला आहे. इंद्र व सूर्य हे दोघे आदितिपुत्र, म्हणजे सहोदर असून **इंद्र वडील भाऊ देवराजा सत्ताधीश झाल्यानें सूर्यासारखा धर्मनिष्ठ व स्वकर्तव्यदक्ष राहिला नाहीं.** अगदीं तसाच भेद इंद्रपुत्र वाली व सूर्यपुत्र सुग्रीव यांच्यांत स्पष्ट दिसतो. वाली निघाल्याबरोबर सुग्रीव सुध्दां बायकोचा निरोपही न घेतां निघाला **यांत सुग्रीवाचें बंधुत्व कसाला लागलें.**

चौ. ५(१) गिरिवरगुहेमधें तो शिरला. वा.रा.सर्ग ९ व १० यांवरून ठरतें कीं त्या गुहेंत वालीला ठार मारण्याच्या हेतुनें अनेक राक्षस आधींच जमवून ठेवले होते. मायावीच्या बरोबर दुंदुभीचा पुत्र सुध्दां गुहेंत वालीशीं लढत होता, असा उल्लेख आहें. म्हणजे हा कटच रचला होता.

चौ.६(१) अ.रा.सर्ग १ मध्यें किती दिवस रहावें सुग्रीवानें हें वालीनें सांगितलें नाहीं, तरि रक्ताचें लोट गुहाद्वारांतून वाहूं लागेपर्यंत सुग्रीव तेथें राहिला आहे. (क) वा.रा. ४/९/१३ वालीनें सांगितलें आहें कीं मी शत्रुला मारून येईपर्यंत तूं येथें गुहा द्वाराजवळ रहा. एक वर्ष लोटलें तरि वाली आला नाहीं; तरी सुग्रीव तेथेंच राहिला. नंतर दीर्घ काळानें फेसयुक्त रक्त गुहाद्वारांतून वाहुं लागलेलें दिसलें. बाकी पुढील कथा येथल्यसारखीच आहे. गुहेंतून रक्ताचे लोट वाहूं लागेपर्यंत सुग्रीव गुहाद्वाराशीं बसला होता ही गोष्ट तिन्हीं ठिकाणीं आहे. (स) पंधरा दिवसानीं आलो नाहीं तर मारला गेलो असें समज असें वालीने सांगितलें यावरून मायावी वालीला तुल्यबळ वाटला हें ठरतें. वाली इंद्रानें दिलेली माळ घालण्यास विसरला असेल.

चौ. ७(१) वालीनें पंध्रा दिवसांची मुदत दिली होती तरि सुग्रीव ती मुदत टळल्यावर परत गेला नाहीं; व रक्ताचे लोट वाहुं लागलेले पाहिले; एक महिनाभर राहिल्यावर हें घडलें. कोणीं कितीही धीराचा व प्रेमळ भाऊ असला तरी तो अशा परिस्थितींत जें समजला असता तेंच सुग्रीव समजला. काय तें तोच सांगतो–

हिं. । बालि हतेसि मोहि मारिहि आई । सिला देइ तहँ चलेउँ पराई ॥८
। मंत्रिन्ह पुर देखा बिनु साईं । दीन्हेउ मोहि राज बरिआईं ॥९॥
म. । वाली हत मज वधील येउनि । पळ काढिला शिळा मी लाउनि ॥८
स्वामिरहित पुर मंत्री पाहति । मला राज्य जबरीनें अर्पति ॥९॥

अर्थ - वाली मारला गेला व (आतां) येऊन मलाही मारील (असें वाटून) मी शिळा लाऊन पळ काढला ॥८॥ (पुष्कळ दिवस) पुर राजाविहीन आहे (कोणी राजा नाहीं)

असें पाहून मंत्र्यानीं मला जवरीनें राज्य दिलें ॥९॥

टीका. चौ. ८.९ (१) पळ काढिला शिळा मी लाउनि - त्या गुहेच्या दाराशीं एक पर्वताकार शिळा लाऊन ठेवली; हेतु हा कीं त्या असुराला (तो महिषरूप होता) ती शिळा काढतां येऊं नये व तो आंतल्या आंत मरावा. 'पिधाय च विलद्वारं - शिलया गिरिमात्रया' (वा.रा. ४/९/१९). पुन्हां ४६ व्या सर्गात **'शिला पर्वतसंकाशा बिलद्वारि मया कृता ॥ अशक्नुवन् निष्क्रमितुं महिषो विनशेदिति'** (क) स्वामिरहित पुर.... अर्पति' वा.रा. असाच उल्लेख आहे. विशेष म्हणजे पुष्कळ दिवस सुग्रीव कोणाजवळ काहींच बोलला नाहीं; पण मंत्र्यानीं काहीं दिवसानीं ताडलें व सुग्रीवाची मुळींच इच्छा नसतां त्यानीं आग्रहानें त्यास राज्यावर बसविला. सुग्रीवानें कोणताच अपराध केला नाहीं हें सर्व रामायणांवरून सिध्द होतें. या वेळीं अंगदाचा जन्म झालेला नसावा. अंगद जन्मलेला असता तर वालीनें त्याचा उल्लेख केला असता; पण वा.रा. त सुध्दां वालीनें परत आल्यावर सुग्रीवाशीं बोलतानां अंगदाचा उल्लेख केलेला नाहीं.

हिं. । बाली ताहि मारि गृह आवा । देखि मोहि जियँ भेद बढावा ॥१०॥
। रिपु सम मोहि मारेसि अति भारी । हरि लीन्हेसि सर्बसु अरु नारी ॥११॥
। ताकें भय रघुबीर कृपाला । सकल भुवन मैं फिरेउँ बिहाला ॥१२॥
। इहाँ साप बस आवत नाहीं । तदपि सभीत रहउँ मन माहीं ॥१३॥
म. । त्या मारुनि घरि वाली परतला । वैर धरी मनिं बघतां मजला ॥१०॥
। रिपुसम मज मारी अति भारी । हरुनि घेइ सर्वस्व हि नारी ॥११॥
। त्याचें भय रघुवीर कृपाला । भ्रमवि विकल मज भुवनीं सकला ॥१२॥
। इथें शापवश येउं शकेना । तदपि भीति मन मम विसरेना ॥१३॥

अर्थ - त्याला मारून वाली घरीं परत आला; आणि मला पाहून त्यानें मनांत वैर धरलें. ॥१०॥ शत्रुप्रमाणें त्यानें मला फारच मार दिला व सर्वस्व आणि स्त्री सुध्दां हिरावून घेतली ॥११॥ हे कृपाल रघुवीरा! त्याच्या भयानें मला व्याकुळ करून सगळ्या भुवनांत भ्रमविला ॥१२॥ येथें तो शापामुळें येऊं शकत नाहीं; पण माझें मन अझून भीति विसरत नाहीं. ॥१३॥

टीका. चौ १०-११-(१) वाली घरीं आल्यावरोबर सुग्रीव त्याच्या पाया पडला; व घडलेली सर्व खरी हकीगत सांगितली. राज्य तुमच्या हवालीं करतो वगैरे जें सांगतां व करतां येण्यासारखें होतें तें सर्व केलें. हें वा.रा. सर्ग १० वरून सहज कळतें. (क) नेसलेल्या वस्त्राशिवाय सुग्रीवाला काहीं दिलें नाही. वाटेल तें टाकून बोलला आहे; मंत्र्यांजवळ किंवा तारेजवळ सुध्दां चौकशी केली नाहीं. (वा.रा.स.१०) पुष्कळ मार दिल्याचा उल्लेख अ.रा. ४/१/५५ मध्यें आहे. 'बहुधाभर्त्सयित्वा मां निजघान च मुष्टिभिः-' चांगले जोरानें मुष्टिप्रहार केलें. सुग्रीवानें लावलेली पर्वताकार शिळा ज्यानें लाथा मारून बाजूस सारली त्यानें क्रोधानें केलेल्या मुष्टिप्रहारांची कल्पना करावी!

मानसुग्रीव त्या! हें पुढें दिसेलच. (ख) सर्वस्व हि नारी - भाव हाकीं सर्व घेतलें त्याबद्दल मला फारसें वाईट वाटलें नसतें; पण मी धाकटा भाऊ जिवंत असतां माझी बायको सुध्दां मला मिळूं दिली नाहीं; या बद्दल फार वाईट वाटतें. 'अर्धं भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा।। भार्यामूलं त्रिवर्गस्य भार्यामूलं तरिष्यतः।। (म.भा१/७४/४१). 'नाऽमृतस्य हि पापीयान् भार्यामालभ्य जीवति ।। (म.भा.४/१७/१५) जिवंत पुरुषाच्या भार्येचा अपमान करणारा कदापि जिवंत राहूं शकणार नाहीं. 'भार्या हि परमो ह्यर्थः पुरुषस्येह पठ्यते ।। असहायस्य लोकेऽस्मिन् लोकयात्रासहायिनी ।। (म.भा. १२/१४४/१४) भार्याविरह दुःखानें राम नुकतेच व्याकुळ झाले होते म्हणून सुग्रीवानें नारीहरणाचा उल्लेख मुद्दाम निराळा केला. ज्या हेतूनें केला तो आतां सफल झालेला दिसेल. १२-१३-(१) रघुवीर कृपाला - भाव हा कीं स्त्रीचा अपहार करणाऱ्या वालीला शिक्षा करण्या इतकें वीर्य माझ्यांत नाहीं; पण तुम्हीं रघुवीर आहांत व कृपाल आहांत. यांत गूढ सूचना आहे कीं वालीला शिक्षा करून माझी बायको परत मिळवून द्या; पण मानसांतील सुग्रीव दास्यभावानें वागत असल्यानें त्यानें स्पष्ट विनंती केली नाहीं. वा.रा. सुग्रीव सख्यभावानें वागणारा असल्यानें त्यानें स्पष्टच सांगितलें आहे. (४/१०/३० पहा.) **(क) 'भ्रमवि विकल मज भुवनीं सकला'-** यांतील 'सकल भुवन' हें एकवचन किंवा बहुवचन घेतां येण्यासारखें आहे. सगळ्या भुवनांस=या पृथ्वीरूपी भुवनांत सर्वत्र; हा अर्थ वा.रा. प्रमाणें आहे. सर्ग ४०-४३ मध्यें सुग्रीवानें सर्व भूमंडळाचें वर्णन केलें आहे. जितकीं भुवनें आहेत त्या सर्वांत हा दुसरा अर्थ अ.रा. प्रमाणें आहे. 'लोकान् सर्वान् परिक्रम्य ऋष्यमूकं समाश्रितः' (४/१/५६) कवीनीं दोन्हीं मतांचा संग्रह करून ठेवला आहे. या अल्पमतीस पहिला अर्थच योग्य वाटतो. वालीच्या भयानें सगळ्या पृथ्वीवर जिकडे तिकडे पळ काढला पण वालीनं माझा पिच्छा सोडला नाही. (ख) इथें शापवश येउं शकेना - शेवटीं या ऋष्यमूक पर्वतावर येऊन राहिलो; कारण इथें शापामुळें वाली येऊं शकत नाहीं. शापाची हकीगत पूर्वी (चौ.१,२) टीकेंत दिली आहे. हें सांगण्यांत भाव हा आहे कीं इथें राहिलो म्हणून जगलो, नाहीं तर वालीनें केव्हांच ठार मारला असता. तथापि इथें सुध्दां त्याचे भय नाहीं असें नाहीं; त्याला येतां न आलें तरि दुसऱ्या कोणाला गुप्तरीतीनें पाठवून केव्हां मारवील किंवा पकडून नेवून स्वतः ठार मारील याचा नेम नाहीं. त्यामुळे इथें सुध्दां रात्रंदिवस भयचिंतेतच काढावे लागतात.

सुग्रीव मैत्री - प्रकरण समाप्त

वाली-प्राण-वियोग प्रकरण (६/१४-११/८)

हिं. । सुनि सेवक दुख दीनदयाला । फरकि उठीं द्वै भुजा बिसाला ॥१४॥
हिं.दो. । सुनु सुग्रीव मारिहउँ बालिहि एकहिं बान ॥
ब्रह्मरुद्र सरनागत गएँ न उबरिहिं प्रान ॥६॥
म. । सेवक-दुःखें दीनदयाला । स्फुरुं लागति युग भुजा विशाला ॥१४॥
म.दो. । श्रुणु सुग्रीव वालिला एक चि शरें वधीन ॥
॥ ब्रह्मरुद्रपदिं शरण जरि प्राण देहिं राही न ॥६॥

अर्थ - सेवकाच्या दुःखाने (दुःख ऐकून) दीन दयाल रघुवीराचे दोन्ही बाहुस्फुरण पावूं लागले ॥१४॥ (राम म्हणाले) ऐक सुग्रीवा! मी एकाच बाणानें वालीचा वध करीन. तो जरि ब्रह्मदेव व रुद्र यांच्या चरणीं शरण गेला तरि प्राण देहांत राहणार नाहींत (प्राण वाचणार नाहींत) ।दो.६॥

टीका. (१) स्फुरुं लागति युग भुजा - दोन्ही बाहुंत वीररसाचें स्फुरण चढलें. 'गनीमाच्या देखोनि फौजा। रणशूराच्या फुरफुरती भुजा' (दा.बो.) येथें शकुन-अपशकुन विचार अप्रासंगिक आहे. नुसत्या बाहुचें स्फुरण हा शकुन मानसांत वर्णन केलेला नाहीं, बाहु व नेत्र यांचें एकाच वेळीं स्फुरण शकुन म्हणून वर्णिले आहे. 'मानसांत शुभाशुभ शकुन' (प्रस्ता. पृ.६७२) पहा.

दो. (१) जोपर्यंत सुग्रीवाच्या मुखांतून 'इथें शापवश येऊं शकेना... विसरेना' हे शब्द निघाले नव्हते तोपर्यंत वाली दुष्टबुध्दि, अधर्मी आहे अशी खात्री झाली नव्हती. वाटत होतं कीं एक महिनाभर विषम युध्द करून आधींच दमलेला असतां लावलेला पर्वत काढून टाकण्यांत फारच श्रम झाल्यामुळे चिडला असेल व सिंहासनावर बसलेला दिसल्यामुळें वाटलें असेल कीं पर्वत दुष्टबुध्दीनेंच लावला सुग्रीवानें. त्यामुळें क्रोधांध होऊन दिला असेल हाकलून; आणि भावजयीला विनाकारण क्लेश होऊं नयेत म्हणून घरांत ठेवली असेल. पण कित्येक वर्षे निघून गेल्यावर सुध्दां सुग्रीवाला ठार मारण्याची प्रबळ इच्छा कमी झाली नाहीं व भावजय परत दिली नाहीं; त्याअर्थी ठरलें कीं तो दुष्ट हेतुनेंच बंधुवध करूं पहात आहे, व सुग्रीवाची पत्नी परत न देण्यांत अधर्म व दुष्ट हेतु आहे; अशी खात्री झाली व सुग्रीव दीन आहे इतकें ठरतांच दीनदयालाच्या विशाल बाहूंत क्षात्रतेज उसळले; माधुर्य विसरले, ऐश्वर्य जागृत झालें व केली प्रतिज्ञा, (क) श्रुणु सुग्रीवा -सखा न म्हणतां नांवानें संबोधिलें, यानें ऐश्वर्यभाव सुचविला मागल्या दोह्यांतच ऐश्वर्यभाव जागृत झाला आहे. 'सांगा मज सुग्रीव' असें म्हटलें आहे. तेथें बहुवचन वापरलें पण येथें 'सुनु' ऐक असें एकवचन वापरलें; हें प्रसन्नता सूचक आहे. सुग्रीवानें सेवकभावानें नाथ! म्हटलेंच (चौ.९) अनाथाला सनाथ करणारें भक्तवात्सल्य जागृत झालें. (ख) एक चि शरें वधीन - ही प्रतिज्ञा अक्षरशः खरी करून दाखविली आहे. 'भक्तांच्या अपराधा

करती। रामरोषपावकी ते जळती' (२/२१८/५) (ग) ब्रह्मरुद्रपदिं शरण. येथें हरि किंवा विष्णु यांचा उल्लेख नाहीं- 'शंभु सहस्र विष्णु चतुरानन। रामद्रोह्या रक्षुं शकत न' (५/२३/८) 'रामविरोधि न जगसि विधि हरिहर शरण हि जात' (५/५६) असें येथें न म्हणण्यानें सुचविलें कीं ही विष्णु अवताराची किंवा नारायणावताराची कथा आहे. वाली जरि ब्रह्मदेव व रुद्र यानां शरण गेला तरी त्याचे प्राण आतां वाचणार नाहींत. आतां मित्रलक्षणें ऐका-

हिं. । जे न मित्र दुख होहिं दुखारी । तिन्हहि बिलोकत पातक भारी ॥१॥
। निज दुख गिरिसम रज करि जाना । मित्रक दुख रज मेरु समाना ॥२॥
। जिन्ह कें असि मति सहज न आई । ते सठ कत हठि करत मिताई ॥३॥
। कुपथ निवारि सुपंथ चलावा । गुन प्रगटै अवगुनन्हि दुरावा ॥४॥
म. । मित्र दुःख ज्यां न दुःखकारी । तयां विलोकत पातक भारी ॥१॥
। दुःखगिरी निज रज सम जाणत । मित्र दुःख रज सुमेरु वाटत ॥२॥
। ज्यांस अशी मति सहज न असते । मैत्री करती कशास शठ ते ॥३॥
। कुपथ निवारुनि सुपथिं चालवी । प्रगटुनि गुण अवगुणांस लपवी ॥४॥

अर्थ - ज्यानां मित्राचें दुःख दुःखकारक होत नाहीं त्यानां पाहतांच भारी पातक लागतें ॥१॥ स्वतःचे दुःखाचे डोंगर रजा सारखे जाणतात व मित्राचें रजासारखें दुःख सुमेरु पर्वतासारखें वाटतें ॥२॥ अशी बुध्दि ज्यांच्यांत स्वाभाविकपणें असत नाहीं ते शठ मैत्री करतात तरि कशाला? ॥३॥ कुमार्गापासून निवारण करून सन्मार्गाने चालवितो, सन्मार्गाला लावतो) आणि अवगुण-दोष लपवून गुण प्रगट करतो ॥४॥

टीका. चौ १-२-३-(१) या चौपायांत मित्राचें व कुमित्राचें सामान्य लक्षण सांगितलें असलें तरि पूर्वसंदर्भानुसार सुचविलें आहे कीं स्वामी व सेवक यांच्या भावना सुध्दां अशाच असल्या पाहिजेत; कारण कीं रघुवीरानें जी प्रतिज्ञा केली ती सेवकाचें दुःख ऐकल्यानें दुःखी होऊन केली आहे हें मागील दोहा व चौ १४ यांवरून सिध्द आहे. (क) विलोकत पातक भारी - मित्र दुःखानें दुःखी न होणारा महाघोर पातकी आहे असें समजावें हा भाव आहे. असा माणूस सहज दृष्टीस पडला तरी मोठें पातक लागतें; मग तो स्वतः किती पातकी असेल? **(ख) दुःखगिरी निज रज सम जाणत -** स्वतःवर दुःखाचा डोंगर कोसळला तरि ते दुःख अगदीं क्षुद्र वाटतें; पण मित्राचें लहानसें दुःख ज्याला पर्वतासारखें असह्य होतें व स्वतःचें दुःख विसरून मित्राचें तें दुःख दूर करण्याचा जिवापाड प्रयत्न करतो तोच खरा मित्र. जोपर्यंत असें वाटत नाहीं व आपल्याच दुःखाचा नगारा वाजवीत मित्राच्या दुःखाच्या टिमकीकडे दुर्लक्ष करावेसें वाटतें, तोपर्यंत मैत्री नाहीं असेंच समजावें, अशी ज्यांची मनोवृत्ति असेल त्यानीं मैत्री न करणें हेंच त्यांच्या व इतरांच्या हिताचे असतें. त्यामुळें महाघोर

पातकी तरी होणार नाही; व इतरानां त्याच्या दर्शनानें मोठें पातक ही लागणार नाही. (ग) चौ २ मध्यें सांगितलेली मनोवृत्ति ज्यांची नसेल त्यानीं कोणाशीं मैत्री करणें शठता आहे. कपट, विश्वास घात दुष्टपणा करण्यासारखें आहे. येथें मित्राचें मुख्य सामान्य लक्षण सांगितलें. हे सुग्रीव व रघुवीर या दोघांच्याही ठिकाणी आधींच दिसलें आहे.

चौ.४(१) कुपथ निवारुनि सुपथिं चालवी - 'पापन्निवारयति योजयते हिताय' (नी.श.) याचें हें सुधारलेलें रूपांतर आहे. पापापासून निवारण करण्यांत केवळ धार्मिक संबंधच आहे. पण कुमार्गापासून दूर करून सुमार्गाला लावणें यांत अधिक व्यापक अर्थ आहे. कुमार्गाचा त्याग केल्याशिवाय सन्मार्गाला लागतांच येत नाहीं. यानें इहपरसुखाचा व परमार्थाचा मार्ग खुला केला जातो. **(क) प्रगटुनि गुण अवगुणांस लपवी-** मैत्री केल्यावर मित्राच्या ठिकाणीं अवगुण, दोष दिसले तरि तेवढ्यासाठीं त्याचा त्याग करूं नये. त्याच्या दोषांचे लोकांत प्रदर्शन न करतां युक्तीनें ते आपल्या संगतीनें हळुहळू घालविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. मित्राचे गुण जगांत दिसतील व त्याला चांगुलपणा मिळेल असें केलें पाहिजे. त्याच्या अवगुणांचा पाढा त्याच्या समोर किंवा त्याच्या मागें वाचल्यास मैत्री टिकणार नाहीं.

हिं. । देत लेत मन संक न धरई । बल अनुमान सदा हित करई ॥५॥
। बिपति काल कर सतगुन नेहा । श्रुति कह संत मित्र गुन एहा ॥६॥
। आगें कह मृदु बचन बनाई । पाछें अनहित मन कुटिलाई ॥७॥
। जा कर चित अहि गति सम भाई । अस कुमित्र परिहरेहिं भलाई ॥८॥
। सेवक सठ नृप कृपन कुनारी । कपटी मित्र सूल सम चारी ॥९॥
म. । देत घेत मनिं शंका न धरी । बल अनुमानें सदा हित करी ॥५॥
। विपदीं स्नेहा शतपट करती । संत मित्रगुण हे श्रुति वदती ॥६॥
। पुढें वदति मृदु दाविति ममता । मागें अहित हि मनीं कुटिलता ॥७॥
। सर्पगती सम चित्त जयांचें । अशां कुमित्रां त्यजत हिताचें ॥८॥
। सेवक शठ, नृप कृपण, कुनारी । कपटी मित्र शूल सम चारी ॥९॥

अर्थ - देतानां किंवा घेतानां भय किंवा संशय बाळगीत नाहींस; व आपल्या शक्तीच्या अनुमानानें (प्रमाणांत) सदा हित करतात ॥५॥ विपत्तींत शतपट स्नेह करतात; हे मित्रगुण आहेत असें संत आणि श्रुति सांगतात ॥६॥ तोंडावर (समोर, पुढें) गोड गोड बोलून ममता दाखवितात पण पाठीमागें अहित करतात (अशी) मनांत कुटिलता असते ॥७॥ (असें) सर्पाच्या गतीसारखें ज्यांचे चित्त असतें अशा कुमित्रास त्यागणेंच हिताचें असतें. ॥८॥ शठ सेवक, कृपण राजा, कुनारी व कपटी मित्र या चारी व्यक्ति शूलासारख्या (पीडादायक) होत. ॥९॥

टीका. चौ ५-(१) देत घेत मनिं शंका न धरी. शंका=भय, संशय प्रथम देण्याचा

उल्लेख करून सुचविलें कीं आधीं मित्राला देण्याचीच आवड असावी; व त्यानें दिलें तर घेण्यांत संकोच, संशय, भीति इत्यादि वाटूं नये. आपले धनद्रव्यादि मित्राचेंच आहे व मित्राचें तें आपलेंच आहे अशी एकरूप भावना असावी. मोज माप लेख इत्यादींनी कल्पना सुध्दां शिवतां नये. (क) बल अनुमानें सदा हित करी. बाहुबल, धनबल, विद्याबल, बुध्दिबल, मनुष्यबल, गुणबल, प्रतिष्ठाबल इत्यादि सर्व प्रकारचें सामर्थ्य असेल तितकें खर्च करून तरि मित्राचें हित केलें पाहिजे; यांत कुचराई, माझें कसें होईल इ. शंका येता उपयोगी नाहीं. सर्वांचे बळ सारखें असत नाहीं म्हणून अनुमान शब्द वापरला.

चौ.६(१) विपदीं करती शतपट स्नेहा आपत्तींत संकटांत असतां इतर वेळे पेक्षां शतपट स्नेह करील तोच खरा मित्र. 'धैर्य धर्म नी मित्र सुनारी । आपत्काळी परीक्षित चारी'' पण लक्षांत ठेवा-मैत्री करण्यापूर्वी एकमेकांची काय परीक्षा घ्यावयाची ती घ्यावी; पण एकदां मैत्री केल्यानंतर परीक्षा घेऊंनये. कपटी आहे असें ठरल्यास त्याग करावा हें पुढें सांगणार आहेत. नीति शतकांतील श्लोकाशीं तुलना करून कोणतें सरस तें ठरवावें.

भतृहरि नी. श.

पापन्निवारयति योजयते हिताय, गुह्यंच गूहति गुणान् प्रगटी करोति; आपद्गतं न जहाति; ददाति काले; सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति संतः

श्री तुलसी मानस

कुपथ निवारुनि सुपथिं चालवी; प्रगटुनि गुण अवगुणांस लपवी; विपदीं करती स्नेहा शतपट; देत घेत मनिं शंका न धरी; संत मित्रगुण हे श्रुति वदती; बल अनुमानें सदा हित करी; दुःखगिरीनिज रजसम जाणत, मित्र दुःख रज सुमेरु वाटत.

चौ. ७-(१) पुढें वदति मृदु. ममता-तोंडावर गोडगोड बोलून पाठीमागें विरोधी आचरण करणें, अहित करण्याचा प्रयत्न करणें हें कपटाचें लक्षण आहे. जो तोंडावर स्तुती करतो त्याच्यापासून सावध असावें. 'मित्र सुखाशा, त्यजा तर कपटदंभछायेस।। शशि कैकयी त्रिशंकुगति तुलसी दे उपदेश' (दोहा.३२४) 'परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम्।। वर्जयेत् तादृशं मित्रं विषकुंभं पयोमुखं' खालीं विष व वर दूध भरलेले सुवर्ण कलशच ते!

चौ ८(१) सर्पगतीसम चित्त जयांचें - सर्पाची गति कुटिल (वाकडी, नागमोडी) असली तरि ती प्रगट असते; पण कुमित्रांची कुटिलता गुप्त असते; म्हणून ते फार भयंकर- सर्पाची गति सुधारावी म्हणून वाटेल तितके प्रयत्न केले तरि ते जसे व्यर्थ तसेच कुमित्रांच्या चित्ताच्या कुटिलतेला घालविण्याचे प्रयत्न; म्हणून अशा कुमित्रांचा त्याग करून त्यांच्या पासून दूर राहणेच स्वहिताचें असतें. (क) कुटिलांचें सर्वच कुटिल असतें -'मनी कुटिलता' 'ज्यांस अशी मति सहज न असते' सर्पगतीसम चित्त..' 'पुढें वदति मृदु'=वाणींत कुटिलता. 'मागें अहित' करती= कृतींत कुटिलता याप्रमाणें मन, बुध्दि, चित्त, वाणी व कृती (कर्म) या सर्वांतच कुटिलता असते हें सहज दाखविलें आहे. असें असून त्यांचें कपट लवकर कळत नाहीं; याचें मुख्य

कारण म्हणजे आम्हीं उतावीळपणा करतो; मिळणारा मानसन्मान सुखद वाटतो, व तोंडावर केलेली स्तुति गोड वाटते.

चौ-९-(१) सेवकशठ... शूलसम चारी- शठ शब्दाचे वंचक, कुटिल, धूर्त, रिपु, खल, छली, मूर्ख, मंदमति इत्यादि अनेक अर्थ आहेत; पण येथें 'दे उत्तर ऐकुनि आज्ञेला । तो सेवक लाजवि लाजेला' (२/२६९/५) आज्ञा ऐकल्यावर उत्तर देतो तो सेवक शठ समजावा, 'दुष्टा भार्या शठं मित्रं भृत्यश्चोत्तरदायक।। ससर्पेच गृहे वासो मृत्युरेव न संशयः।। 'अविधेया भृत्यजनाः शठानि मित्राण्यदायकः स्वामी।। अविनयवतीच भार्या मस्तकशूलानि चत्वारि? (मा.पी.मधून) या दोन श्लोकांचा समन्वयच या चौपांईत आहे. **(क) नृप कृपण-कंजुष** राजा असला कीं प्रजेला एकच नव्हे, सर्व प्रकारचे शूल सोसावे लागतील. मुळांत 'स्वामी' शब्द असून येथें नृप शब्द वापरण्यानें तत्कालीन परिस्थितीचा बोध केलेला दिसतो. शिवाय सुग्रीव आतां राजा होणार असल्यानें त्याला उद्देशून सुध्दा हा उल्लेख आहे. नृप=माणसांचे पालन करणारा हा शब्दार्थ घेतला म्हणजे कुटुंब चालका-पालका पासून राजा पर्यंत लहान मोठ्या सर्व पालकानां हें वचन लागू पडतें. (ख) कुनारी दुःशील, किंवा उध्दट, तोंडाळ, कलागती लावणारी इत्यादि प्रकारची स्त्री **(ग) शूलसम**-कफवात व पित्त यांतील एकाच्या किंवा अधिकांच्या प्रकोपानें ज्या पीडा, कळा लागतात त्यांस शूल म्हणतात. पोटशूळ, कर्णशूळ, मस्तकशूळ, कटिशूळ, इत्यादि. येथें कर्णशूळ व मस्तकशूळ हे अर्थ शठसेवक व कुनारी यांच्या बाबतींत योग्य ठरतील. कपटी मित्र आणि कृपण नृप यांच्यामुळें कोणते शूळ उठतील याचा नेमच नाहीं. मुळांतील 'मस्तकशूलानि' पेक्षां मानसांतील 'शूलसम' अधिक व्यापक व समर्पक आहे.

हिं. । सखा सोच त्यागहु बल मोरें । सब बिधि घटब काज मैं तोरें ।।१०।।
। कह सुग्रीव सुनहु रघुबीरा । बालि महाबल अति रनधीरा ।।११।।
। दुंदुभि अस्थि ताल देखराए । बिनु प्रयास रघुनाथ ढहाए ।।१२।।
म. । सखे! सोड शुच मदिय बळावर । साधिन कार्य तुझीं सब सत्वर ।।१०।।
। म्हणे सुगल ऐका रघुवीर । वालि महाबल अति रणधीर ।।११।।
। दुंदभि-अस्थी ताल दाखवित । अनायास रघुनाथें उडवित ।।१२।।

अर्थ- मित्रा! माझ्या बळावर सर्व शोक-चिंता सोडून दे; मी तुझीं सगळीं कार्ये लवकरच साधीन ।।१०।। सुग्रीव म्हणाला रघुवीर! ऐका, वाली महा बलवान व अति रणधीर आहे. ।।११।। (असें म्हणून) त्यानें दुंदुभीच्या हाडांचा सापळा (अस्थिपंजर) व ताड (सात ताल वृक्ष) दाखविले. (तत्क्षणीं) रघुनाथानें ते काहीं प्रयास न करतां (सहज, लीलेने) उडवून दिले ।।१२।।

टीका. - चौ. १०-(१) सखे (सखा)! संबोधनानें सुचविलें की आतां माधुर्य भावांत प्रवेश केला. वालीला एका बाणानें मारीन अशी प्रतिज्ञा केली तरी सुग्रीवाच्या

मुखावरील भयाची व चिंतेची छाया गेली नाहीं असें दिसलें; म्हणून आश्वासन देत आहेत. (क) तुझी (तोरें). पुन्हां एकवचनच वापरलें. अति प्रसन्नता सुचविली. तुझी सर्व कार्ये हा हा म्हणतां आत्तां केलीच म्हणून समज आणि माझ्या बळावर अगदीं निश्चिंत रहा. **(ख) सूचना**-सुग्रीवानें रामचंद्रांस सीता प्राप्तीविषयीं जशी आश्वासनें दिलीं तशींच येथें रघुवीरानें सुग्रीवास दिलीं; **पण दोघांच्या भावनांत फार अंतर आहे.** पळून जाऊन जीव वाचविणें या पेक्षा सुग्रीवाचा प्रताप, पौरुष इ. काहीं कळलें नसतां सुध्दा रघुनाथाचा सुग्रीवावर पूर्ण विश्वास आहे. सुग्रीव सीताशोध लावूं शकणार नाहीं अशी कल्पना रघुवीराच्या चित्तास शिवली सुध्दां नाहीं. पण रघुवीराचा अतुल प्रताप व बाहुबलादि विषयी भरपूर इतिहास ऐकला असूनसुध्दां, आणि रघुनाथानें वालिवधाची प्रतिज्ञा केलेली ऐकून सुध्दां सुग्रीवाचा पूर्ण विश्वास रघुवीरावर नाही. राम वालिवध करूं शकणार नाहींत असें त्यास वाटत आहे. माझें कार्य रघुवीरानें आधीं करावे असें (मानसांतच फक्त) त्यानें स्पष्ट बोलून दाखविलें नसले तरी सुचविलें आहे (६/१२) पण रघुनाथानें तितकें सुध्दां केलें नाहीं. सुग्रीव अधीर, अविश्वासी आहे. असा दोघांच्या भावनांत फरक आहे, आतां सुग्रीव आपला अविश्वास मोठ्या युक्तीनें प्रगट करतो.

चौ.११ (१) रघुनाथ म्हणाले कीं माझ्या बळावर चिंता सोडून दे. सुग्रीव म्हणतो कीं तुम्हीं बलवान आहांत हें मान्य, पण वाली महाबलवान आहे. भाव हा कीं तो तुमच्यापेक्षां फार बलवान आहे. रघुवीर! असें म्हणतो पण लगेच सांगतो कीं वाली अति रणधीर आहे. तो तुमच्यापेक्षां अतिवीर, धीर शूर आहे; म्हणून मला वाटतें कीं तुम्हीं त्याचा वध करूं शकणार नाहीं. मानसांतील सुग्रीव सेवकभावानें वागत असल्यानें उघड उघड बोलला नाहीं इतकेंच; पण वर दाखविल्या प्रमाणें ध्वनित केलें आहे. **(क) अध्यात्म रा. पहा** - 'सुग्रीवोप्याह राजेंद्र वाली बलवतां बली । कथं हनिष्यति भवान् देवैरापि दुरासदम्' (१/६०) त्यावर लक्ष्मणानें विचारलें कीं रघुवीराने काय करून दाखविल्यास तुम्हांला विश्वास वाटेल? वा.रा. सुध्दां असेंच आहे. 'दुंदुभीचा सांगाडा एका पायानें उचलून वेगानें दोनशें धनुष्यांच्या अंतरावर फेकला व या सात साल वृक्षांपैकीं एकाला रामाने एका बाणानें विदारण केला तर तो पराक्रम पाहून माझी खात्री होईल कीं राम वालीला मारूं शकतील (वा.रा. ४/११/६९-७१). अशी प्रतीति पाहण्याची इच्छा आहे म्हणून **चौ. १२ (१) दुंदुभि-अस्थी ताल दाखवित** -अ.रा. 'ताल.' शब्दच आहे. वा.रा. 'साल' आहे. (क) दुंदुभीचा सांगाडा इतका मोठा होता कीं मोठमोठ्या अनेक वीरानां तो नुसता हलवितां येत नव्हता; पण रघुवीरानें किंचित स्मित करून, पायाच्या नुसत्या एका आंगठ्यानेंच उचलून भिरकावला तो दहा योजनांवर जाऊन पडला. अग्नि पुराणांत व वा.रा. असाच उल्लेख आहे. पण एवढ्यानें सुग्रीवाचें समाधान झालें नाहीं. तो म्हणाला वालीनें जेव्हा दुंदुभीचे प्रेत उडविलें तेव्हां तो आधीं दमलेला होता, व त्यावेळीं रक्तमांस मज्जादीनीं भरलेलें तें ओलें प्रेत होतें. आतां काय नुसतीं सुकलेलीं हाडें, सुकलेल्या गवतासारखीं 'निर्मांसस्तृणभूतश्च' राहिलीं आहेत. म्हणून तुमच्या व

वालीच्या बलाची एवढ्यानें समता ठरत नाहीं. मग सांगितलें कीं यांतील एक वृक्ष जर बाणानें छेदून टाकाल तर तुम्ही वालीपेक्षां बलवान आहांत असें म्हणतां येईल. (ख) अ.रा. सात ताडानां एका बाणानें छेदण्याची अट घातली आहे. ते सात वृक्ष एका सरळ रेषेंत नसून अर्धचंद्राकार रेषेंत होतें. (भावा. रा.पहा). रघुवीरानें एकच बाण मारून ते साती वृक्ष मुळापासून उपटून फेकून दिल्याचें वर्णन अ.रा. व भावा. रा. यांत आहे. वा.रा. वर्णन केलेला रामबाणाचा अद्भुत प्रताप मुद्दाम वाचून पाहण्यासारखा आहे. (सर्ग १२) दुंदुभीची माहिती पूर्वी (६/१-२) टीकेंत दिली आहे. सविस्तर माहिती वा.रा. ४/११ त आहे.

हिं. । देखि अमित बल बाढी प्रीती । बालि बधब इन्ह भइ परतीती ॥१३॥
। बार बार नावइ पद सीसा । प्रभुहि जानि मन हरष कपीसा ॥१४॥
। उपजा ग्यान बचन तब बोला । नाथ कृपाँ मन भयउ अलोला ॥१५॥
म. । बघुनि अमित बल वाढे प्रीती । वधितिल वालिस अशी प्रतीती ॥१३॥
। वारंवार नमी पदिं शीसा । प्रभु जाणुनि मनिं हर्ष कपीशा ॥१४॥
। उपजे ज्ञान वचन मग बोले । नाथ कृपें मम मन चि अलोलें ॥१५॥

अर्थ - अमित (अपरंपार) बल पाहून प्रीती वाढली व हे वालीचा वध करतील अशी प्रतीती उत्पन्न झाली. ॥१३॥ वारंवार पायांवर मस्तक नमविलें व हे प्रभु आहेत असें जाणून कपीशाला हर्ष झाला. ॥१४॥ आणि ज्ञान (आत्मज्ञान) उपजलें, तेव्हां म्हणाला कीं नाथ! आपल्या कृपेनें माझें मनच आतां अचंचल=स्थिर (अलोल) झालें आहे. ॥१५॥

टीका. चौ. १३ (१) अमितबल या शब्दानीं वा.रा. १२/८-९ या श्लोकांचें सार सांगितलें आहे. 'सेंद्रानपि सुरान् सर्वान् त्वं बाणैः पुरुषर्षभ॥ समर्थः समरे हन्तुं किं पुनर्वालिनं प्रभो ॥८॥ येन सप्त महासाला गिरिर्भूमिश्च दारिताः ॥ बाणेनैकेन काकुत्स्थ स्थाता ते को रणाग्रतः ॥९॥ अद्य मे विगतः शोक. प्रीतिरद्य परामम॥१०॥ 'न जाणतां परि न ये प्रतीती । विना प्रतीति न उपजे **प्रीती** ॥ (७/८९/७) लक्ष्मणाच्या मुखानें प्रभाव जाणला होता पण प्रतीती आली नव्हती व त्यामुळें पुरी प्रीती उत्पन्न झाली नव्हती. आतां प्रभाव प्रत्यक्षच पाहिल्यामुळें, प्रतीती उत्तमच आल्यामुळें, प्रीती वाढली. पण या प्रीतीच्या मुळाशीं 'वधितिल वालिस' हें कारण आहे; म्हणजे ही स्वार्थी प्रीती आहे; हें जेव्हां प्रभुनीं जाणलें तेव्हां काय केलें पहा.

चौ. १४ (१) वारंवार नमी.... प्रभु जाणुनि हर्ष - राम भगवान आहेत हें जाणलें व प्रभुला व्यर्थ शीण दिला असें वाटून पुनः पुन्हां पायांवर डोकें ठेवलें. पण प्रभुनीं कृपा केल्याशिवाय त्यांस विधिहरिहर सुध्दां जाणूं शकत नाहींत. 'तो जाणे ज्या जाणूं देतां' (२/१२७/१ पहा) जों पर्यंत राम प्रभु आहेत हें जाणलें नव्हतें तों पर्यंत वाटत

होतें कीं वालीचा वध व्हावा. पण आतां तसें वाटत नाहींसें झालें आहे; व तसें आतां सांगणार आहे. मागील (१३ वी) चौपाई स्पष्ट सांगते कीं वालीवध व्हावा असें रामबळाची प्रतीति आल्यावरही वाटत होतें. वा.रा. प्रतीति आल्यानंतरच त्यानें म्हटलें आहे कीं मी हात जोडून विनवितो कीं वालीला आजच ठार मारा, इत्यादि (४/१२/११ पहा) वा.रा. प्रतीति आल्यावर सुध्दां प्रभु म्हणून जाणूं शकला नाहीं म्हणून वालीला मारण्याविषयीं विनंती केली आहे. अ.रा. सुग्रीवानें प्रभुस ओळखल्यामुळें येथें जशी विनंति करणार आहे तशीच केली आहे. सार हें कीं रामचंद्रानीं कृपा केली म्हणून ते भगवान आहेत हें मर्म सुग्रीवाला कळलें. (क) मनि हर्ष कपीशा - 'चिदानंदमय काया' रघुनाथाची असल्यामुळें (२/१२७/५) ते भगवान आहेत असें कळतांच रामपदस्पर्शानें सुग्रीवाच्या सर्व इंद्रियांत आनंदाचा संचार झाला. 'बघे पवनसुत पति अनुकूल । हर्षित हृदिं हरले सब शूल' (४/१) असेंच येथें घडलें. भगवान पूर्ण अनुकूल, - प्रसन्न आहेत हें कळल्यावर कोणाला नाहीं हर्ष होणार? (ख) कपीश - कपि+ईश; कं आनन्दं पिबन्ति इति कपयः, इन्द्रियाणि, तेषां ईशः=कपीशः असा सुग्रीव झाला. तेव्हां वाटलें कीं आतां मर्कटांचा ईश होण्यांत काय अर्थ आहे? आज मी खराखरा कपीश झालो. हें कशानें घडलें तें आतां सांगतात.

चौ. १५(१) उपजे ज्ञान - ज्ञान=आत्मज्ञान, प्राप्त झालें. आत्मानुभव प्राप्त झाला. 'आत्म-अनूभव सुख- प्रकाश। भेदभ्रम भवमूल विनाश' (७/११८/२) आत्मसुख प्राप्ति आत्मानुभवानें, ज्ञानानें होते; व आत्मसुख प्राप्त झालें कीं मन स्थिर होतें. 'स्थिर मन कीं कधिं आत्मसुखाविण' (७/९०/७) म्हणूनच सुग्रीव सांगतो- 'नाथ कृपे मम मनचि अलोले निश्चल, अचल (लोल=चंचल)स्थिर. माझे मनच आतां स्थिर झालें. कारण सांगतो 'नाथ कृपें' स्वामींच्या कृपेनें हें झालें. (आज (३०/१२/१९५४) अ.रा. काढून पाहिलें तों मानसासारखेच उल्लेख आढळले) सुग्रीव म्हणतो 'आनंदानुभवं त्वद्य प्राप्तोऽहं भाग्यगौरवात्।।... अनाद्यविद्या संसिध्दं बंधनं छिन्नमद्यनः।। (१/७९-८०) आतां विचार करावा कीं 'उपजे ज्ञान' = आत्मज्ञान उत्पन्न झालें कीं. राम भगवान आहेत हें ज्ञान झालें? व राम भगवान आहेत एवढें जाणण्यानेंच जर आत्मज्ञान होणें शक्य असतें तर पुढें तारेला आत्मज्ञान देण्याची जरूरच पडली नसती. शिवाय मागील चौपाईंत (१४) ते ज्ञान झालें आहेच येथेंही तेंच समजण्यानें पुनरुक्ति दोष होतो. (क) आत्मज्ञान कोणी तरि दिल्या शिवाय मिळत नाहीं. मग सुग्रीवाला तें कसें मिळालें? **'नाथ कृपे'** हें त्यानेच सांगितलें आहे. पण कृपा कशी व केव्हां केली? सुग्रीवानें पायांवर वारंवार मस्तक ठेवलें तेव्हां, त्या वेळीं पादस्पर्शानें दिलें. हें नीट लक्षांत ठेवावें तारेला शब्दानें देणार आहेत; (११/३-६ पहा) दशरथानां दृष्टीनें देणार आहेत (६/११२/५ पहा) केवळ संकल्पानें सुध्दां ज्ञान देतां येतें. अज्ञानावरण हरण करून आत्मज्ञान देण्याचे हे चार मार्ग आहेत. (ख) ज्ञानानें प्राप्त झालेली सुखमय दशा रामभक्तीशिवाय टिकूं शकत नाहीं म्हणून प्रेमभक्ति -प्राप्तिचा प्रयत्न आता सुग्रीव करील.

हिं. । सुख संपति परिवार बडाई । सब परिहरि करिहउँ सेवकाई ॥१६॥
। ए सब राम भगति के बाधक । कहहिं संत तव पद अवराधक ॥१७॥
। सत्रु मित्र सुख दुख जग माहीं । माया कृत परमारथ नाहीं ॥१८॥
म. । महती सुख परिवार संपदा । सोडुनि सब सेवीन प्रभुपदां ॥१६॥
। हीं सब रामभक्तिला बाधक । वदति संत तव पद आराधक ॥१७॥
। शत्रु मित्र सुख दुःखें जगतीं । मायाकृत, परमार्थें नसती ॥१८॥

अर्थ - महती, विषयसुख, परिवार, संपत्ती वगैरे सर्व सोडून मी (आतां) प्रभूच्या पायांची सेवा करीन. ॥१६॥ हीं सर्व रामभक्तीला बाधक आहेत असें तुमची आराधना करणारे संत म्हणतात ॥१७॥ शत्रु मित्र, सुख दुःखें इ. जगांतील सर्व मायाजनित (मायिक) आहेत. त्यानां पारमार्थिक आस्तित्व (सत्ता) नाही। ॥१८॥

टीका. चौ. १६-१७ सोडुनि सब सेवीन प्रभुपदां - आत्मज्ञान प्राप्त होऊन मन आत्मस्वरूपीं स्थिर झाल्या- बरोबर, काहीं क्षणांतच यक्षिणीची कांडी फिरविल्याप्रमाणें तमः प्रकाशवत फरक वृत्तींत कसा पडला हें येथें मोठ्या उठावदारपणें दाखविलें आहे. 'वधितिल वालिस' असें १३० व्या चौपाईत ज्याला वाटलें तोच आतां सर्वस्वाचा त्याग करून रामसेवा करण्यास स्वेच्छेनें तयार झाला! ज्या सर्वस्वाच्या व स्त्रीच्या प्राप्तीसाठीं मोठ्या भावाचा वध करविण्यास जो तयार झाला होता त्याला २/३ क्षणांनंतर तें सर्वस्व व स्त्री मुळींच नकोत असें वाटूं लागलें! आत्मानुभूतीचा हा असा महिमा आहे. **(क) हीं सब रामभक्तिला बाधक**-सर्वस्वाचा त्याग कां करावयाचा हें येथें सांगितलें रामभक्ति प्राप्त करण्यांत हीं सर्व विघ्नें आहेत. सुचविलें कीं रामसेवा करून रामकृपेनें -रामभक्ति मिळविण्याची एकच इच्छा आतां आहे. इतर काहीं नको आहे. 'यततोह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः। इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः' (भ.गी.) इंद्रियें पूर्ण वश होईपर्यंत मनाची स्थिरता केव्हां नष्ट होईल याचा नियम नाहीं म्हणून रामभक्तीला बाधक असणाऱ्या गृह, दारा, राज्य, राजधानी इत्यादि सर्व विषयांपासून दूर व प्रभुच्या समीप प्रभुसेवा करीत राहिलो तरच तरणोपाय आहे. **'अपक्वज्ञानी विषयांत व विषयीजनसंगतींत पडला म्हणजे पुन्हा विषयवश होऊन ज्ञानवैराग्यविहीन कसा होतो हें सुग्रीवचरित्रांतच पुढें दाखविलें जाणार आहे.** आत्मज्ञान प्राप्त झाल्याचा आणखी परिणाम पहाः-

चौ. १८(१) शत्रु मित्र... मायाकृत, परमार्थें नाहीं - शत्रु मित्र उदासीन, सुख दुःखें इत्यादि सर्व काहीं मायेनें निर्माण केलेले (मायाकृत) असल्यामुळें मिथ्या आहे; स्वप्नवत भ्रम आहे. जगांतील या व इतर सर्व विषयानां पारमार्थिक त्रिकालाबाधित अस्तित्व नाहीं. लक्ष्मण गीतेंतील ९२/५ पासून दो ९२ पर्यंतच्या कथनाचें सार येथें एका चौपाईत सांगितलें आहे. 'श्राव्य दृश्य मन्तव्यहि काहीं । मोहमूल परमार्थें नाहीं' असें तेथें शेवटीं सार सांगितलें आहे. 'ब्रह्मसत्यं जगत् मिथ्या, जीवः ब्रह्मैव नाऽपरः'

कारणाने सुग्रीवाला आला. (क) येथें शत्रु-मित्र सुख-दुःख यांचाच उल्लेख सहेतुक आहे. आजपर्यंत वाली दुष्टशत्रु वाटत होता व तो दुःखें देतो असें वाटत होतें; स्त्री-मित्र सुखाचें साधन वाटत होती; याचें कारण फक्त अज्ञान होतें. वालीच माझा खरा म्हणजे पारमार्थिक हितकर्ता आहे असें आतां वाटत आहे; म्हणजेच शत्रु-मित्र, सुख-दुःख इ. भेद केवळ मनाच्या कल्पना आहेत. खरें पाहतां कोणी शत्रु नाहीं व कोणी मित्र नाहीं.

हिं.। बालि परम हित जासु प्रसादा । मिलेहु राम तुम्ह समन बिषादा ॥१९॥
। सपनें जेहि सन होइ लराई । जागें समुझत मन सकुचाई ॥२०॥
। अब प्रभु कृपा करहु एहि भाँती । सब तजि भजनु करौं दिन राती ॥२१॥
म. । वालि परम हित जया प्रसादां । भेट राम तव शमन विषादा ॥१९॥
। स्वप्नीं होई युध्द जयासी । जागृतिं जाणत लाज मनासी ॥२०॥
। अतां कृपा प्रभु अशी करावी । निशिदिन भजनिं, तजुनि सब, जावीं ॥२१॥

अर्थ - राम! विषादास शमन करणाऱ्या! तुमची भेट ज्याच्या प्रसादानें झाली तो वाली परम हितकर्ता होय. ॥१९॥ ज्या एखाद्या बरोबर स्वप्नांत युध्द झालें तर जागें झाल्यावर तो विचार मनांत आला कीं जशी लाज वाटते (तसेंच आतां वालीविषयीं वाटतें) ॥२०॥ प्रभु अतां माझ्यावर अशी कृपा करावी कीं सर्व सोडून माझे रात्रंदिवस भजनांत जातील (मी रात्रंदिवस भजनांत घालवूं शकेन) ॥२१॥

टीका. चौ. १९- (१) वालि परमहित - वालीनें जें केलें तें घडलें नसतें तर मी या पर्वतावर येऊन राहिलो नसतो व तुमचें दर्शन भेट इत्यादि जो परम लाभ झाला तो झाला नसता व मी राज्य-स्त्रीधनादि विषयांत लोळतच पडलो असतो. ज्याच्या कृतीनें भगवंताची भेट झाली त्याला शत्रु कसें म्हणावें व त्यानें जें केलें त्याला वैर तरी कसें म्हणावें; त्याच्या त्या कृतीला प्रसाद म्हणणेंच योग्य आहे. व्यावहारिक सुख देणारा तो हित=मित्र हितकर्ता, हें खरें पण **भगवंताची भेट करविणारा परमहितकर्ता; परममित्र होय. (क) उपदेश. आज जें दुःखदायक, अहितकारक वाटतें तें कालांतरानें सुखकारक व हितकारक वाटुं शकते म्हणूनच 'अशा विचारें रोष नसावा। वृथा दोष कोणा ना द्यावा'** (२/६३/१ लक्ष्मण गीता). **(ख) राम='जो आनंद सिंधु सुखराशी'** (१/१८७/५) **(ग) शमन विषादा-** 'शमन सुकर्कश-तर्क विषाद=खेद. 'हर्ष खेद नी ज्ञानाज्ञान हि। जीवधर्म मी हा अभिमानहि (१/११६/७) या जीवधर्मोत्पादक अहंकाराचे विनाशक आपण आहांत. आतां सुग्रीवाला पूर्ण उपरति प्राप्त झाली असून परमहितकर्त्या वालीचा वध करूंनये असें वाटत आहे म्हणून दृष्टान्तानें सुचवितो-

चौ. २० (१) स्वप्नीं होई युध्दं... लाज मनासी - भाव हा कीं आजपर्यंत मी 'सर्वहि मोहनिशे निजणारे। बघती स्वप्नें किती प्रकारें' (२/९३/३) असा मोह निशेत झोपलेला होतो. वाली आणि मी भाऊ, त्यानें माझें अकल्याण केलें, अन्यायानें दुःख

दिलें; त्याच्याशीं युध्द करून त्याला मारावा इ.इ. विविध स्वप्नें पहात होतो; पण आतां तुमच्या कृपेनें जागा झालो व विचार केला तेव्हा मनाला लाज वाटूं लागली, कीं' स्वप्नांतल्या गोष्टी खऱ्या कशा मानाव्या? ज्याच्याशीं युध्द करण्याची जागृतीत कल्पना सुध्दां कधीं उठत नाहीं त्याच्याशीं स्वप्नांत युध्द केलें तर जागा झाल्यावर जशी लाज वाटेल तसें माझें झालें आहे. भाव हा कीं आतां आपण वालीचा वध न करतां माझ्या परम कल्याणासाठीं काय करावें तें सांगतो. **ल.ठे.** वरील सर्व विवेचना वरून ध्यानांत आलेंच असेल कीं **लक्ष्मण गीतेंतील सर्व सिध्दांतच सार रूपानें येथे सुग्रीवाच्या मुखांतून बाहेर पडत आहेत. येथें मुख्यतः दाखविलें कीं 'जगत् स्वप्नासम.' आतां दाखवितील कीं 'सत् हरिभजन'**

चौ. २१-(१) सब तजुनि, निशिदिन भजनिं जावीं - सुग्रीवाची इच्छा आहे कीं या प्रपंचमय अंधारांत मोहरूपी रात्रींत सतत जागृत रहावें. स्वप्नाची सत्यता कधींच वाटूं नये. 'सत् हरिभजन जगत् स्वप्नासम' म्हणून जें सत् असलेलें हरिभजन तें रात्रंदिवस करीत रहावें असें त्याला वाटत आहे. पण हरिकृपेशिवाय हें घडणें अशक्य म्हणून तशी कृपा करण्याबद्दल प्रार्थना केली. **(क) निशिदिन** - रात्र ही निद्रेची व स्वप्नें पडण्याची वेळ असते; व दिन=दिवस ही व्यावहारिक जागृतीची वेळ असते. म्हणून भाव हा आहे कीं जागृति, स्वप्न व निद्रा या तिन्ही अवस्थांत तुमच्या भजनांशिवाय माझ्याकडून कांहींही घडू नये; अशी कृपा आतां करावी. भजन कसें घडावें याचें वर्णन या प्रसंगी अ.रा. सुग्रीवानें केलें आहे तें मार्गदर्शक आहे - 'त्वत्पादपद्मार्पितचित्तवृत्तिः त्वन्नामसंगीतकथासु वाणी ।। त्वद्भक्तसेवानिरतौ करौ मे त्वदंगसंगं लभतां मदंगम् ।।९१।। त्वन्मूर्तिभक्तान् स्वगुरुंच चक्षुः पश्यत्वजस्त्रं, संशृणोतु कर्णः । - त्वज्जन्मकर्माणि, च पादयुग्मं व्रजत्वजस्त्रं तव मंदिराणि ।।८२।। अंगानि, ते पादरजोभिमिश्र-तीर्थानि बिभ्रत्वहिशत्रुकेतो । शिरस्त्वदीयं भवपद्मजाद्यैर्जुष्टं पदं राम नमत्वजस्त्रम् ।।९२।। (माझी चित्तवृत्ति तुझ्यापद कमलीं जडून राहो; माझी वाणी तुझ्या नामाच्या व कथांच्या गायनांत रंगो, माझे हात तुझ्या भक्तांची सेवा करण्यांत तत्पर होवोत; व माझें शरीर तुझ्या अंगसंगाला लाभो।। माझ्या नेत्रानां तुझ्या रूपाचें, तुझ्या भक्तांचें व माझ्या गुरूचें दर्शन सदा घडो; कानानां तुझ्या अवतारकथा नित्य ऐकण्यास सापडोत; व माझे पाय तुझ्या मंदिरानां नित्य गमन करोत. ।।९२।। हे गरूडध्वजा! माझीं अंगे तुझ्या पदधूलीनें युक्त झालेल्या तीर्थांना धारण करोत व रामा! शंकरब्रह्मदेवादि ज्यांची सेवा करतात त्या तुझ्या चरणानां माझें मस्तक निरंतर प्रणाम करो. ।।९२।।) **असें भजन घडणें कृपासाध्य आहे हें येथें दाखविलें.**

(२) वि.ल.ठे. सुग्रीवानें आतांपर्यंत दोन वेळां कृपा याचना केली. 'त्याचें भय रघुवीर कृपाऴ!' (६/१२) यांत एकदां वालीवधासाठीं कृपा भाकली. त्याप्रमाणें रघुवीरानें प्रतिज्ञा केली; पण त्याचा विश्वास बसेना म्हणून प्रतीती दाखविली. (क) आतां त्या पहिल्या इच्छेच्या विरूध्द इच्छा उत्पन्न होऊन 'आतां कृपा प्रभु अशी करावी' अशी कृपा भाकून वालीवध न करतां सतत भजनाची याचना केली. पण अशी कृपा मात्र

राम एवढ्यांत करणार नाहींत. (ख) भक्त बालक ध्रुव व पेशवाईतील ज्योतीपंत यानीं असेंच केलें. भगवंताच्या दर्शनानें ते दोघेही निष्काम झाले व ज्ञानयुक्त भक्ती द्या असं दोघानींही मागितलें; पण ते ज्या संकल्पानें तपश्चर्या करीत होते तोच त्यांचा पूर्व संकल्प त्याची तीती पूर्वीची इच्छाच, त्यावेळीं पूर्ण केली गेली. तसेंच भगवान येथें करीत आहेत. ज्या अति प्रबल वासनेनं दोघानीं समाधीपर्यंत तपश्चर्या केली ती इतकी प्रबळ होती कीं तिनें निर्माण केलेलें फळ पदरांत टाकल्याशिवाय सुटकाच नव्हती. अत्यंत प्रबळ कर्माचें फळ या जन्मांतच भोगावें लागतें. ते ज्ञान पूर्वकाळीच तयार झालेले असल्यानें भोगाशिवाय त्याचा क्षय होण्यास दुसरा मार्ग नव्हता. तसेंच सुग्रीवाचें झाले आहे. "मया हतान् त्वं जहि मा व्यथिष्ठाः' यांत सांगितल्या प्रमाणें कौरवादि आधींच मारले गेले होते; अर्जुनाला फक्त निमित्त व्हावयाचें होतें तसेंच येथें झालें आहे. प्रभुनीं प्रतिज्ञा केली त्याचवेळीं वाली मारला गेला आहे; आतां रघुवीरानें निमित्त होण्याशिवाय गत्यंतर राहिलें नाहीं. तपस्वी ब्राह्मणांनीं दिलेले शाप जसे त्या ब्राह्मणानां फिरवितां येत नाहींत तसेच भगवंताचे संकल्प - प्रतिज्ञा असतात. ही तात्विक सिध्दान्ताची बाजू झाली.

(३) आतां पारमार्थिक व्यवहाराची बाजू विचारांत घेऊं - उत्पन्न झालेलें ज्ञान व वैराग्य पूर्व प्रारब्धभोगांनुसार पुष्कळवेळां स्मशानवैराग्यवत ठरतें. विषय हे ज्ञानविघातक व भक्तींत विघ्नकर्ते आहेत हा अनुभव स्वतः साधकाला आल्याशिवाय ज्ञान व वैराग्य दृढ होत नाहींत. आणि ज्ञान वैराग्य दृढ झाल्यशिवाय भजन पाहिजे तितकें फलदायी होत नाहीं. शिवाय याच्या प्रारब्धकर्माचे भोग कोणी भोगावयाचे? 'प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षयः' म्हणून तर जीवन्मुक्तांच्या ज्ञानोत्तर चरित्रांत एकविधता दिसत नाहीं. राज्य स्त्री इ. भोग सुग्रीवाच्या प्रारब्धांत भोगावयाचे आहेत. ते भगवान सुध्दां टाळूं शकत नाहींत; अन्यथा पाण्डवानां वनवास व द्रौपदीची सभेंत विटंबना! (४) सुग्रीवाच्या म्हणण्याप्रमाणें भजन करण्यास त्याला कोणी मनाई केली होती? पण तो एकदां जो घरीं गेला तो रामाची-मित्राची विचारपूस करण्यास सुध्दां आला नाहीं हे पुढें दिसेलच.

(५) वालीवध न करणें म्हणजे प्रतिज्ञाभंग दोष; असत्य भाषणासारखें अत्यंत मोठें पाप घडलें असतें. अशा पापी रघुनाथाकडून रावणाचा वध होणेंच शक्य नव्हतें. (क) रघुकुलश्रेष्ठानेच प्रतिज्ञाभंगाचा पायंडा पाडला म्हणजे धर्मसंरक्षण व प्रजापालन यांचे वाटोळेच व्हावयाचें (ख) जनकराजानीं 'सीतेला अविवाहित ठेवीन पण प्रतिज्ञा भंग करणार नाहीं' असें ज्या हेतूनें म्हटलें; ज्या प्रतिज्ञा भंगदोषाला भिऊन दशरथानीं रामासारख्या प्राणप्रिय निरपराधी पुत्राला वनांत पाठविला; ज्या रघुनाथानें प्रतिज्ञा भंगदोष टाळण्यासाठीं भरतासारख्या अद्वितीय भक्ताला १४ वर्षे विरह दुःखांत ठेवला त्याच रघुनाथानें, दशरथनंदनानें यावेळी प्रतिज्ञाभंग दोष करावयास हवा होता असें ज्यांस वाटत असेल किंवा म्हणतील त्यानां काय म्हणावें हें सांगणे कठीण आहे. आतां राम स्वशक्तीच्या - मायेच्या - मदतीनेंच या धर्मसंकटांतून सुटत आहेत.

हिं. । सुनि बिराग संजुत कपि बानी । बोले बिहँसि रामु धनुपानी ॥२॥
। जो कछु कहहु सत्य सब सोई । सखा बचन मम मृषा न होई ॥२३॥
म. । परिसुनि विरतियुता कपि-वाणी । विहसुनि राम वदति धनुपाणी ॥२२।
। जें वदलात सत्य सब आहे । नव्हे वचन मम मित्र! मृषा हे! ॥२३॥

अर्थ - कपीची वैराग्ययुक्त वाणी ऐकून राम धनुष्य हातांत घेऊन मोठ्यानें हसून म्हणाले कीं. ॥२२॥ हे मित्रा! तुम्हीं जें म्हणालांत तें सर्व सत्य आहे; पण माझें वचन खोटें होऊं शकत नाहीं. (त्याला काय करणार) ॥३३॥

टीका - चौ.२२ (१) विरतियुता कपि-वाणी - सखावचन ! सुनि विराग जुत सुकंठ बानी! असें म्हणतां आलें असतें; कपि म्हणण्यांत भाव हा कीं बोलून चालून कपीच! 'कपि चंचळ सबरीती हीन हि' (५/७/७) 'पामर पशु कपि अतिकामी' (४/२१/३) आणि म्हणतो कीं माझें मन अचल झालें! **(क)** वैराग्य पाहून जाणून असें न म्हणतां 'विरति युता कपि वाणी' म्हणून कवीनीं दाखविलें व प्रभूनीं जाणलें कीं हें वैराग्य वाणींतच आहे; व ती वाणी ही चंचल आहे. हृदयाच्या एका कोपऱ्यांत प्रबल भोगेच्छा लपून बसली आहे. (ख) विहसुनि - विशेष हसण्यांत अनेक भाव आहेत. मायेचा पडदा हटविल्या बरोबर जो चमत्कार घडला तो पाहून मायेच्या बळाची प्रशंसा मनांत करीत हसले. 'निजमायाबल मनीं प्रशंसुनि' राम मृदुल वचन वदले विहसुनी' (१/५३/६) येथें 'विहसुनि राम वदति (=वदले) असेच शब्द आहेत. विहसण्याच्या निमित्तानें आपल्या मायेला प्रेरणा दिली. **'श्रीरामाचें हास्य व त्याचा परिणाम'** प्रकरण (प्रस्ता. पृ.५६९) पहाः मायेला प्रेरणा देण्यांत हेतु आहे कीं 'मम मनचि अलोलें' माझें मनच निश्चल झालें या सुग्रीवाच्या म्हणण्यांत अहंकाराचा गंध आहे. तो काढून टाकण्यासाठीं मायेला प्रेरणा दिली. वैराग्याची ही नुसती बडबड आहे हें जाणून हसूं आलें.

चौ. २३-(१) जें वदलात सत्य सब आहे.' येथें बहुवचनाचा उपयोग केला. मी ज्ञानी झालो, माझें मन निश्चल झालें वगैरे सांगून स्वतःचें वैराग्य शब्दानीं सांगणाऱ्या व्यक्तींना मोठेपणा पाहिजे असतो. एकवचन वापरलें असतें पूर्वींसारखें तर अपमान केला असें वाटलें असतें. (क) सुग्रीवानें ज्ञान वैराग्य भक्ति, जगाची मिथ्यता यां विषयीं जे जे सिध्दान्त सांगितले ते सर्व सत्य आहेत; पण भजन विरोधकांचा विनाश केल्याशिवाय रात्रंदिवस भजन करतां येत नाहीं हें अत्रिस्तुतींत सिध्द झाले आहे. त्यांत सुग्रीव, कपि चंचल! सुग्रीवाला खरोखरच वैराग्य प्राप्त झालें असतें तर परम हितकर्ता वाली दिसल्या बरोबर त्याचे पाय धरून आभार मानले असते; व 'बंधु न हा साक्षात् मम काळहि' असं म्हणालाच नसता! 'नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा अशीं जबानी देणाऱ्या अर्जुनाला पुन्हां गीता (अनुगीता) सांगावी लागलीच! **मला ज्ञान झालें असें वाटणें हें अज्ञानाचें लक्षण आहे. (ख) नव्हे वचन मम मृषा-** जसा सोडलेला बाण कुठें तरि लागल्या शिवाय मागें घेतां येत नाहीं; त्याप्रमाणेंच सत्यनिष्ठ तपस्वी ब्राह्मणांचे वचन सुध्दा बदलतां येत नाहीं; मग ज्यांच्यापासून उत्पन्न झालेल्या

ब्रह्मदेवाच्या संकल्पानें सर्वसृष्टि आपोआप निर्माण होते त्यानीं मनांत केलेला व वाणीने उच्चारलेला संकल्प कसा बदलतां येईल? याचें सार गरुडाला शुशुंडी सांगतात-

हिं. । नट मरकट इव सबहि नचावत । रामु खगेस बेद अस गावत ॥२४॥
। लै सुग्रीव संग रघुनाथा । चले चाप सायक गहि हाथा ॥२५॥
म. । नट मर्कट इव जगा नाचविति । राम, खगेश! वेद हें वर्णिति ॥२४॥
। सुग्रीवा रघुनाथ घेउनी । निघति चाप सायक करिं धरुनी ॥२५॥

अर्थ - खगेशा (गरुडा)! नट जसा माकडाला नाचवितो तसे राम सर्व जगाला नाचवितात असें वेद वर्णन करतात. ।।२४।। रघुनाथ सुग्रीवाला घेऊन हातांत धनुष्य व बाण घेऊन निघाले- चालूं लागले (वालिवधासाठी) ।।२५।।

टीका. चौ. २४(१) जगा नाचविति राम....वर्णिति- 'विश्व दृश्य आपण बघणारे । विधिहरिशंभुंस नाचविणारे' (१) १२७/१) तेथें इतरांचा पाड काय? पण हें नाचविण्याचें कार्य ते स्वतः न करतां मायेकडून करवितात- 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया' (भ.गी.) 'जी माया नाचवी जगताला' (७/७२/१) 'शिव चतुरानन डरती जीतें' (७/७१/८) यावरून निश्चित ठरलें कीं जो सुग्रीव वालीला परमहितकर्ता मानूं लागला होता तो. माकड जसें नटाच्या बरोबर जातें तसा हरिमायेच्या प्रेरणेनें वालीचा वध करण्यासाठीं अगदी खुषींनें बरोबर गेला. ही प्रेरणा मायेला कोणी केव्हां दिली? रामचंद्रानींच 'विहसुनि' दिली. **'माया हास'** (६/१५/५) **(क) वेद हें वर्णिति-भ.** गीतेचा आधार वर दिलाच आहे; आणि गीता सर्व उपनिषदे रूपी गाईचें दूधच आहे; म्हणून श्रुतींचा आधार देण्याची आवश्यकता नाहीं: **(ख)** मर्कट शब्द चंचलता दाखविण्यासाठीच घातला आहे. **'नट मर्कट इव राम नाचविति'** यानें सुचविलें कीं गारुडी (नट) माकडाला नाचवून खेळ करून दाखवितो व लोकरंजन करतो तसे राम क्रीडा करणारे, 'रमु क्रीडायां' क्रीडा, खेळ करीत आहेत. कशासाठी! 'सुररंजन सज्जन सुखद हरि भंजन भुवि भार' (१/१३९). नट स्वतः धन मिळवितो तर हे सज्जनानां सुखरूपी धन मिळवून देतात. नट लोकरंजन करतो तर हे सुररंजन करतात; नट आपल्या उदरभरणाच्या भाराचें भंजन करतो तर हे भूमिभारभंजन करतात; भगवंताच्या उदरांत जगरूपी भुवन आहेच! 'मम उदरि भुवन अनेक' (६/९९ छंद) उपमा किती पूर्ण आहे! व आधार मानसांतच!

चौ. २५. (१) रघुनाथ निघति- वालीचा वध करण्यासाठीं रघुनाथ स्वतःच निघाले. रघुनाथ = रघुवंशाचे नाथ. सुग्रीव अग्निसाक्षिक मित्र आहे. तो अनाथासारखा रानावनांत भटकत रहावा हें रघुवंशी राजाला कसें सहन होणार? सुग्रीवाला बरोबर कां घेतला हें पुढे दिसेलच.

हिं । तब रघुपति सुग्रीव पठावा । गर्जेसि जाइ निकट बल पावा ॥२६॥
। सुनत बालि क्रोधातुर धावा । गहि कर चरन नारि समुझावा ॥२७॥
। सुनु पति जिन्हहि मिलेउ सुग्रीवा । ते द्वौ बंधु तेजबल सींवा ॥२८॥
। कोसलेस सुत लछिमन रामा । कालहु जीति सकहिं संग्रामा ॥२९॥
म. । रघुपति देति सुकंठा धाडुनि । निकट जाइ गर्जे बल पाउनि ॥२६॥
। ऐकत धावे क्रोधें वाली । स्त्री कर धरि पद समजुत घाली ॥२७॥
। श्रुणु पति भेटति जे सुग्रीवा । ते दो बंधु तेज-बल-शीवा ॥२८॥
। कोसलेश सुत राम नि लक्ष्मण । जिंकुं शकति काळा रणिं तत्क्षण ॥२९॥

अर्थ- (मग) रघुपतीनीं सुग्रीवाला धाडून दिला. त्यानें (रामाचें) पाठबळ मिळाल्यामुळें जवळ जाऊन गर्जना केली. ॥२६॥ ती ऐकतांच वाली क्रोधानें धावत निघाला; (पण) त्याच्या स्त्रीनें (तारेनें) त्याचा हात धरला व पाय धरून ती त्याची समजूत घालूं लागली. ॥२७॥ (तारा म्हणाली) हे पति! ऐकाव (माझं जरा); सुग्रीवाला जे भेटले आहेत (मित्र झाले आहेत) ते दोघे बंधू तेज व बल यांची परमावधि (सीमा. शीव) आहेत. ॥२८॥ ते कोसलराज दशरथांचे पुत्र राम व लक्ष्मण आहेत; व ते काळाला सुध्दां तेव्हांच युध्दांत जिंकू शकतील ॥२९॥.

टीकाः- चौ. २६-२७ (१) देति सुकंठा धाडुनि- ऋष्यमूक पर्वताच्या हद्दीच्या बाहेर खाली उतरून गेल्यावर वालीला नगरींतून काढून बाहेर आणण्यासाठी सुग्रीवाला पाठविला; कारण, रघुपतीनां लोकवस्तींत नगरादिकांत प्रवेश करावयाचा नाहीं व वाली ऋष्यमूक पर्वतावर येऊं शकत नाहीं. मायावीच्या कथेवरून वालीला बाहेर काढण्याची युक्ति कळली आहे. रघुवीराचें पाठबळ नसतें तर किष्किंधेच्याजवळ जाण्याचें धाडस सुग्रीवानें केलें नसतें. गर्जना केली कीं असेल त्या स्थितींत वाली धावत येणार हें ठरलेलेंच होतें. सुग्रीवाचा आवाज वालीच्या ओळखीचा आणि वाली तर त्याला हाडवैरीच मानीत होता, त्यामुळें अपेक्षेप्रमाणेंच घडलें. **(क)** क्रोधानें धावतच निघाला, पण त्याची स्त्री तारा, नांवाप्रमाणेंच पतीला तारण्यासाठीं (संरक्षण करण्यासाठीं) आड आली. धरला त्याचा हात व पाय धरून विनवूं लागली. तारेच्या भाषणावरून तिची व्यवहार चतुरता, चाणाक्षपणा इ. अनेक गोष्टी दिसून येतात. क्रोध आंधळा असतो हें माहीत असल्यानें क्रोधांध झालेल्या पतीला विवेकदृष्टि देण्याचा ती प्रयत्न करते.

चौ. २८-२९-(१) श्रुणु पति- प्रिय! न म्हणतां पति म्हणण्यांत भाव आहे कीं आपण माझें, अंगदाचे व प्रजेचे पालक व पोषक आहांत. 'सेवक सुत पति मातृ भरोशीं । वसति निचिंत तयां प्रभु पोशी' यावेळीं सुग्रीवाशीं युध्द न करतां सर्वांचें पालन पोषण करीत स्वस्थ रहावें; यावेळी आपण युध्दाला जाऊं नये; गेल्यास आमचें सर्वांचे दुर्भाग्य ओढवलें असेंच म्हणावें लागेल. **'पाहि मां अंगदं राज्यं कुलं हि हरिपुंगव'** (अ.रा. ४/२/३२). **(क) तेज** = पराक्रमादि, **बल** = बाहुबल यांची

परमावधि आहेत. त्यांच्यासारखे तेजस्वी व बलवान त्रिभुवनांत नाहींत. **(ख) कोसलेशसुत**-ज्यानीं इंद्रादि देवांचें दानवांपासून संरक्षण केलें त्या दशरथांचे पुत्र आहेत ते. इंद्रवालीचा पिता हें लक्षांत असेल तर या म्हणण्यांतील हेतु चटकन कळेल. **(ग) जिंकुं शकति काळा रणिं** - भाव हा की त्यांच्यापुढें तुमचा निभाव लागणार नाहीं. **ल. ठे.** राम परमात्मा आहेत हें तारेला अझून कळलेलें नाहीं; तें वालिवधानंतर कळणार आहे. ती जें सांगत आहे तें तिला मिळालेल्या माहितीवरून सांगते.

हिं. दो. । कह बाली सुनु भीरु प्रिय समदरसी रघुनाथ ॥
॥ जौं कदाचि मोहि मारहिं तौ पुनि होउँ सनाथ ॥७॥
म. दो. । प्रिये भीरु ! तो म्हणे श्रुणु समदर्शी रघुनाथ ॥
॥ मला कदाचित वधिति जरि तरि होईन सनाथ ॥७॥

अर्थ - तो (वाली-) म्हणाला कीं प्रिये ! भित्रे! ऐक, रघुनाथ समदर्शी आहेत (असतात); आणि जरि कदाचित त्यानीं मला मारला तरि मी सनाथ होईन ।।दो. ७।।

टीका.- (१) भीरु = भ्याड, भित्री, वाली मारला जाणार अशी भीति तिला वाटत आहे. **प्रिये-** भाव हाकीं तूं मला प्रिय आहेस व मी तुला प्रिय आहें म्हणून तूं माझ्या मरणाला घाबरत आहेस; पण तसें भिण्याचें काही कारण नाहीं कारण रघुनाथ समदर्शी असतातं, ते निष्कारण कोणाला मारीत नाहींत, व मी त्यांचा काहीं अपराध केला आहे असें मला वाटत नाहीं. त्यांतून ही **(क) मला कदाचित वधिति जरि-** त्यानीं मला कदाचित मारलाच तरी माझें त्यांत काय वाईट होणार! **'सन्मुख मरण किं वीरां शोभा'. 'हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्'** (भ.गी.) मी त्यांच्यासारख्या विश्वविख्यात धनुर्धरांकडून, रघुवंशासारख्या परम पावन कुळांतील वीरांच्या हातानीं मारला गेलो तर नुसता स्वर्गच नव्हे तर त्याहीपेक्षां श्रेष्ठ गति मला मिळेल. मी त्यांना मारले तर साम्राज्याचा अधिपति होईन. **'पामर पशु अति कामी'** व **'कपिचंचळ-सबरीती हीनहि'** अशा देहांतून सुटका तरि होईल, हा सनाथ होईन असें म्हणण्यांतील भाव आहे. (ख) मानसांतील वालीनें राम परमात्मा आहेत हें अजून जाणलें ओळखलेलें नाहीं. रामवाण लागून खालीं पडल्यानंतर त्यानें ओळखले आहेत. 'सुफल जन्म गणि प्रभुस ओळखुनि (९/३) असें पुढें स्पष्ट म्हटलें आहे. म्हणून इतर रामायणांतील या विरुध्द असलेले उल्लेख येथें आधारास घेतां येत नाहींत. कदाचित इतकें म्हणतां येईल कीं राम परमात्मा असावेत अशी शंका त्यास आलेली दिसते.

श्री मानस गूढार्थ चंद्रिका किष्किंधाकांड अध्याय पहिला समाप्त.

अध्याय दुसरा

हिं। अस कहि चला महा अभिमानी । तृन समान सुग्रीवहि जानी ॥१॥
। भिरे उभौ बाली अति तर्जा । मुठिका मारि महाधुनि गर्जा ॥२॥
। तब सुग्रीव बिकल होइ भागा । मुष्टि प्रहार बज्र सम लागा ॥३॥
। मैं जो कहा रघुबीर कृपाला । बंधु न होइ मोर यह काला ॥४॥
म.। चले वदुनि हें अति अभिमानी । तृण समान सुग्रीवा मानी ॥१॥
। भिडले उभय वालि अति तर्जे । मारुनि मुष्टि महाध्वनि गर्जे ॥२॥
। तैं सुग्रीव विकल अति पळला । मुष्टि-मार वज्रासम गमला ॥३॥
'कथित किं मी रघुवीर कृपाल हि'। बंधु न हा साक्षात् मम काळ हि ॥४॥

अर्थ - (तारेला) असें सांगून तो अति अभिमानी वाली चालूं लागला; (कारण) सुग्रीव त्याला अगदीं कस्पटासमान वाटत होता. ॥१॥ वाली आणि सुग्रीव हे दोघे भिडले (मल्लयुध्द सुरूं झालें). वाली सुग्रीवाला अति धाकदपटशा घालून दटावूं लागला (तर्जे) व मुष्टिप्रहार करून त्यानें मोठ्यानें गर्जना केली. ॥२॥ तेव्हां सुग्रीव व्याकुळ होऊन पळाला; तो मुष्टिप्रहार त्याला वज्रासारखा वाटला (लागला). ॥३॥ कृपाळु रघुवीर मी तुम्हांला सांगितलेंच होतें कीं हा माझा बंधु नसून प्रत्यक्ष माझा काळच आहे. ॥४॥

टीका. चौ. १- (१) चले अति अभिमानी - गर्जना ऐकल्यावर क्रोधानें धावत निघाला होता; पण तारेनें समजावण्यांत काहीं वेळ गेला व तिच्याशीं प्रेमानें बोलण्यांत क्रोधाचा आवेग जिरून गेला होता, त्यामुळें आता क्रोधानें धावत न जातां चालत गेला. **(क) तृणसमान सुग्रीवा मानी-** रामाच्या हातून मरण आलें तरि चालेल; पण सुग्रीवासारख्या पळपुट्याची गर्जना कोण सहन करील? सुग्रीवाला ठार मारून, सूड घेऊन मग मेलों तरि हरकत नाहीं. सुग्रीव म्हणजे एक गवताची काडी ! आणि त्यानें येऊन अशी गर्जना करावी? अशा आपल्या बळाच्या अति अभिमानानें आला. तारे सारख्या राजनीतिपटु पतिव्रता पत्नीचा उपदेश जुमानला नाहीं याचें कारण वालीचा अति अभिमानच. पुढें रामच म्हणाले की **'मूढ धरिशि तूं अति अभिमाना। नारीमंत्र न घेशी कानां'** (९/९) **(ख) उपदेश-प्रेमळ चतुर सुशील पत्नीनें संकटकाळी सांगितलेल्या हिताच्या गोष्ट ऐकणें व त्याप्रमाणें वागणें हे पतीचें कर्तव्य आहे.** 'कार्येषुमंत्री' हा जो तिचा अधिकार त्याचा अपमान करणें म्हणजे मंत्र्याचा अपमान करण्यासारखें आहे. सुहृदानीं प्रेमानें केलेला उपदेश जो मानित नाहीं व आपल्याच अहंकाराच्या तो-यानें वागतो त्याचा मरणकाळ-विनाश जवळ आला आहे असें समजावें. **'दीपनिर्वाण गन्धंच सुहृद्वाक्यमरून्धतीं । न जिघ्रन्ति न शृण्वन्ति न पश्यंति गतायुषः''** (ग) सुग्रीव तृणा समान आहे हें वालीला आधीपासूनच माहीत

होतें; पण रामलक्ष्मणांचा तो आश्रित आहे हे कळल्यानंतर तारेला जें उमजलें ते वालीला उमजलें नाहीं; व अझूनही तो सुग्रीवाला तृणासमानच मानतो; म्हणजेच स्वतःच्या बळाच्या फाजिल अभिमानानें **तो रामलक्ष्मणांस सुध्दां तृणासमानच गणतो हें ठरलें. 'मम भुजबल-आश्रित तो कळुनी । मारूं बघसि अधम अभिमानी'** (९/१०) असें पुढे रामच म्हणाले आहेत.

चौ. २.३. **(१) वाली अति तर्जे** - सुचविलें कीं सुग्रीव वालीला दटावीत होता आणि वाली अति दटावूं लागला. वाली अति धाक घालीत आहे; यावरून ठरलें की सुग्रीव निर्भय होऊन द्वंद्वयुध्द करीत आहे. हा केवळ रघुनाथानें दिलेल्या बळाचा परिणाम आहे. **'गर्जे बळ पाउनि'** (७/२६) पण **'वालि महाबल अति रणधीर'** आणि सुग्रीव मूळचा पलायनपटु! त्यामुळें तें उसनें घेतलेलें कितीवेळ टिकणार? **(क) महाध्वनि गर्जे** - सुग्रीवाने जाऊन गर्जना केली होती त्याचें उत्तर विजय सूचक घोर महा गर्जना करून सुग्रीवास दिलें आणि सुचविलें कीं आणखी एक ठोसा देईन तर मरशील! त्या महा गर्जनेचा अर्थ जणूं सुग्रीवास कळलाच. **(ख) मुष्टिमार वज्रासम गमला-** तो मुष्टिप्रहार नव्हे तर सुग्रीवरूपी उदयगिरीवर इंद्रानें केलेला वज्रप्रहार च. इंद्रपुत्रच वाली आणि सूर्यपुत्रच सुग्रीव! **(ग)** सुग्रीव जीव घेऊन पळाला; पण वालीनें त्याचा पाठलाग केला नाहीं; व तो विजयदर्पानें जणूं रघुनाथास आव्हान देत तेथेंच उभा राहिला; व सुचविलें कीं मी तुमच्या आश्रिताचा पराभव केला आहे व तुम्हीं माझें काय करतां हें पाहण्यासाठी येथें उभा आहे. वालीच्या या मुष्टिवज्रानें सुग्रीव मेलाच असता; पण रामबलाचा अल्पांश त्याच्यांत असल्यानें जगला. सुग्रीवाची अशी दुर्दशा होईपर्यंत राम कां थांबले हें पुढें कळेलच.

चौ. ४. (१) कथित किं मी रघुवीर कृपाल हि...... काळ हि. 'रिपुसम मज मारी अति भारी।।.... त्याचें भय रघुवीर कृपाला । भ्रमवि विकल मज भुवनीं सकला' (६/११-१२) असें जें सुग्रीव पूर्वी म्हणाला त्याची आठवण करून दिली. भाव हा आहे कीं वालीच्या पुढें माझा टिकाव लागणार नाहीं हें मी पूर्वीच सांगितलें होतें. तुम्हीं रघुवीर आणि कृपाळु असून एका बाणांत वालीला मारीन अशी प्रतिज्ञा केली होती म्हणून की तुमच्या वचनाच्या विश्वासावर त्याच्याशीं युध्द करण्यास गेलो आणि तो मला इतका दटावित होता तरी तुम्हीं कां मारला नाहींत त्याला? अ.रा. आणि वा.रा. सुग्रीवानें रघुनाथाची चांगलीच खरडपट्टी काढली आहे; पण येथें सेवक भावानें वागत असल्यानें उघड बोलला नाहीं; पण वरील अर्थ ध्वनित केला आहे. (क) वा.रा. सुग्रीव वाली यांच्या दुसऱ्या युध्दांतच वालीला मारला आहे. **वा.रा. सर्ग १५ ताराहितोक्ति ३१ श्लोक आहेत ते मुद्दाम पहावे.**

हिं.। एकरूप तुम्ह भ्राता दोऊ । तेहि भ्रमतें नहिं मारेऊँ सोऊ ।।५।।
। कर परसा सुग्रीव सरीरा । तनु भा कुलिस गई सब पीरा ।।६।।
। मेली कंठ सुमन कै माला । पठवा पुनि बल देइ बिसाला ।।७।।
म.। एकरूप तुम्हिं भाउ भासलां । भ्रम पडुनी मी त्या न मारिला ।।५।।

। सुगल देहिं लावितां कराला । पीडा जाउनि कुलिश जहाला ॥६॥
। गळां घालुनी प्रसून माला । धाडिति देउनि बला विशाला.॥७॥

अर्थ- तुम्ही दोघे भाऊ रूपाने अगदी सारखे दिसलांत व त्यामुळे माझ्या मनांत भ्रम उत्पन्न झाला म्हणून मी त्याला मारला नाहीं- ॥५॥ (असें राम म्हणाले आणि) सुग्रीवाच्या देहावरून रघुनाथानें आपला हात फिरवला; त्याबरोबर सर्व पीडा जाऊन तो देह वज्र बनला. ॥६॥ (खुणेसाठीं) त्याच्या गळ्यांत फुलांची माळ घातली व विशाल बल देऊन त्याला पुन्हा युध्दाला पाठविला ॥७॥

टीका:- चौ ५. (१) एकरूप तुम्हिं भाउ - वा.रा. सर्ग १२ मध्ये सुग्रीववाली युध्द व त्याचा येथें झाला तसाच परिणाम यांचें सविस्तर वर्णन आहे. अ.रा; व वा.रा; यांत रघुनाथानें जें उत्तर दिलें आहे तेंच येथें सारांशानें दिलें आहे. सुग्रीव व वाली अलंकार, वेष, उंची, शरिराचा बांधा, चाल, स्वर, तेज, दृष्टि, पराक्रम व भाषण इ. सर्वच गोष्टींत अगदीं सारखे दिसलें, असें वर्णन आहे. यामुळे सुग्रीव कोण व वाली कोणता हें तें लढत असतां ओळखतां येईना. याचेंच नांव भ्रम पडला. जर चुकून सुग्रीवाला बाण लागला असता तर मित्र हत्येचें मोठें पाप घडलें असतें म्हणून बाण मारला नाहीं. 'मित्र घातित्वमाशंक्य मुक्तवान् सायकं नहि' असें अ.रा. म्हटलेंच आहे. **(क)** राम भगवान असून भ्रम कसा झाला ही शंकाच भ्रमिष्टपणाचें लक्षण आहे. या शंकेचें निरसन करण्याची आवश्यकताच नाहीं. कपटमृगाच्या मागें जसे धावले तसाच हा भ्रम आहे. **ल.ठे.** या नरलीलेनें उपदेश देतात प्रभु की मित्रावर किंवा कोणावरही उपकार करतानां किंवा सेवा करतानां पूर्ण विचार केला पाहिजे कीं आपल्या कृतीनें उपकार व हित होण्या ऐवजीं अपकार व अहित होईल कीं काय? अन्यथा 'एक प्रवासी व त्याचा अस्वल मित्र' या गोष्टींतील सेवेसारखी सेवा घडावयाची!

चौ. ६ (१) सुगल देहिं लावितां कराला- सुग्रीवाला जवळ घेऊन त्याच्या पाठीवर आपला अमृतहस्त प्रेमानें फिरविला. सुग्रीवाची पीडा हरण करून त्याचा देह वज्रासारखा करण्यासाठींच हात फिरविला असें नाहीं. कृपादृष्टीनें अवलोकन करून किंवा नुसत्या शब्दानीं सुध्दा राम ते करूं शकतात. 'राम कृपायुत बघती उभयां।

परम सुखी ते, श्रम गत विलया' (६/४६/२) 'राम कृपेनें निरखिति सकलां। तदा वानरांचा श्रम हरला' (६/४८/२७). 'ऐकुनि वचना कृपाल (लक्ष्मण) उठती। गेली नभिं ती कराल शक्ती' (६/८४/७) (क) सुग्रीव घाबरला असून त्याला रामानें केलेल्या उपेक्षेबद्दल क्रोध व हेतूविषयीं संशय आला आहे. सद्गुरु संत, माता, पिता, वडील भाऊ इत्यादि प्रेमळ गुरुजनानीं प्रेमानें पाठीवरून हात फिरविल्यानें भयक्रोध व संशयादि पळ काढतातच पण त्या स्पर्शानें हृदयांत जें सुख व प्रेम पाझरू लागते ते अनिर्वचनीय असते. त्या स्पर्शानें आपुलकी उत्पन्न होऊन उत्साह वाढतो. पण प्रेमळ आईबाप सुध्दा हा अत्यंत शीघ्रफलदायी व स्वभावांत पालट करूं शकणारा प्रभावी उपाय हल्लीं करीत नाहींत हें कुटुंबांचें, समाजाचें, राष्ट्राचें व धर्माचें दुर्भाग्य! (ख) कुलिश जहाला-कुलिश = वज्र. वज्रासारखा नव्हे वज्रच झाला. आतां वालीच्या वज्रमुष्टीचा काहीं परिणाम होणार नाहीं. 'तृणसमान सुग्रीवा मानी' सुग्रीवाचा देह तृणासारखा होता त्याला कुलिश केला. 'तृणा कुलिश कुलिशा तृण करती' (६/३५/८) हें वचन येथें सत्य करून दाखविलें.

चौ. ७. (१) घालुनी प्रसून-माला- प्रसून = पुष्प. अध्यात्म रा.; व वा.रा.; यांत उल्लेख आहेत कीं फुललेली गजपुष्पी लता भगवंतानीं लक्ष्मणाकडून सुग्रीवाच्या गळयांत बांधविली. तशी माळ वालीच्या गळयांत नव्हती. गजपुष्पीचीं फुलें बरीच मोठी असल्यामुळें सुग्रीव कोण हें दुरून सहज ओळखतां येईल; हाच माळ घालण्यांत हेतु आहे. इतर कल्पनांचे मनोरे ज्याना वाटेल त्यानी आनंदानें उभारावे । खंडन करण्यास स्थळ व वेळ नाहीं.

हिं.। पुनि नाना बिधि भई लराई । बिटप ओट देखहिं रघुराई ॥८॥
हिं. दो.। बहु छल बल सुग्रीव कर हियँ हारा भय मानि ॥
॥मारा बालि राम तव हृदय माझ सर तानि ॥८॥
म.। मग बहुपरिं ते लढूं लागती । विटपाश्रायि रघुराज पाहती ॥८॥
म. दो.। बहु छल बल सुग्रीव करि कचला मनीं भिऊन ॥
॥मारिति वालिस राम तैं हृदयीं शर ताणून ॥८॥

अर्थ- पुन्हां ते दोघे नाना प्रकारें लढूं लागले व रघुराज वृक्षाच्या आश्रयानें (त्यांचें युध्द) पाहूं लागले. ॥८॥ सुग्रीवानें नाना प्रकारें छल व बळ यांचा उपयोग केला पण तो भिऊन मनांत कचरला (मनानें हार खाल्ली). तेव्हां रामचंद्रानीं धनुष्य ताणून वालीच्या हृदयांतच बाण मारला. ।दो. ८॥

टीका. (१) बहुपरि लढूं लागती- नाना प्रकारानीं द्वंद्वयुध्द करूं लागले. शाखां सहित वृक्ष, पर्वतशिखरें, वज्रासारखीं नखें, वज्रमुष्टी, गुडघेमार, कोपरमार, पादप्रहार इ. जे जे द्वंद्व युध्दाचे प्रकार आहेत त्या सर्वांचा उपयोग दोघे करू लागले. वृत्र व वासव (इंद्र) यांच्यासारखें घोर युध्द झालें. शेवटी वालीचें बळ वाढत जाऊन सुग्रीवाचा धीर खचला; व भयानें इकडे तिकडे पाहूं लागला. (वा.रा. सर्ग १६/१४- ३९पहा)

तेव्हा रामचंद्रानीं एकच बाण वालीच्या छातींत मारला.

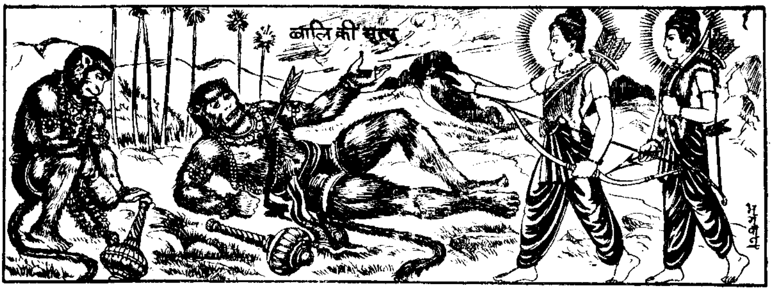
(२) विटपाश्रयिं (विटप ओट) - ओट = आडोसा. आश्रय असा अर्थ (हिं.म. कोष, वैशंपायन पृ. ६५) आहे. रघुराज वृक्षाच्या आश्रयानें उभे राहून त्यांचें युध्द पाहू लागले. हा ग्रीष्मऋतूचा अत्यंत कडक उन्हाळयाचा काळ आहे. या वेळचें युध्द बराच वेळ चालणार हें ठरल्यासारखें आहे. चण्डकिरणांच्या दाहक किरणांचा व प्रखर प्रकाशाचा त्रास डोळयांस होऊं नये व त्या दोघांचें युध्द डोळयांत तेल घालून पाहतां आलें पाहिजे म्हणून झाडाच्या सावलींत, झाडाखाली उभे राहिले. ज्येष्ठाच्या महिन्यांत दुपारच्या वेळीं डोंगरांतून ज्यानीं प्रवास केला असेल ते स्वानुभवानें चटकन सांगतील कीं १५ मिनिटें उन्हाकडे सतत पाहिले कीं पुढें काहींच दिसत नाहींसें होतें; पण डोळयांवर सावलीसारखे हात धरूनच बघावें लागतें. रामचंद्रानीं एका हातांत धनुष्य घेऊन त्यावर बाण लावून दुसऱ्या हातानें तो व दोरी धरून ठेवलेली आहे. द्वंद्व युध्द करीत असलेल्या एकरूप असलेल्या दोघांपैकीं वालीला मारावयाचा आहे; ती खुणेची फुलांची माळ नसलेल्याकडे सतत लक्ष ठेवावयाचे आहे. ही गोष्ट उन्हांत राहून करतां येणें अशक्य असल्यानें झाडाच्या आडोशाला-आश्रयाला उभे राहिले. झाडाच्या बुडाच्या मागें उभें राहून अशा परिस्थितींत अमोघ बाण मारतांच येणार नाही.

दो.- (१) बहु छल बल - बहु बल छल म्हणण्यानें अनुप्रास अधिक सुंदर झाला असता; पण छल शब्द आधीं घालून सुचविलें आहेकीं सुग्रीवानें आरंभा पासूनच छल = कपट युध्द सुरू केलें. छलहीन युध्द करून टिकाव लागणार नाहीं असें सुग्रीवास आरंभापासूनच वाटत होतें. **(क) कचला मनीं**-मनानें कच खाल्ली. धीर खचला. स्वतःच्या छलबलादि साधनांचा भरंवसा वाटत नाहींसा झाला. याचा अर्थ हाच कीं दीन, अनन्यगतिक झाला. असें झाल्यावर मग वेळ तो किती लागणार? **ल.ठे. उपदेश** मिळतो की जीव जोंपर्यंत स्वतःच्या साधनादि बळावर कामक्रोधादि शत्रूनां जिंकण्याचा प्रयत्न करीत असतो, तोपर्यंत प्रभु नुसते लक्ष देऊन बघत असतात. पण साधनांचा भरंवसा सुटून भगवत्कृपेचाच एक भरवसा वाटूं लागतो तेव्हां प्रभु त्याच्या त्या शत्रूंचा, विघ्नांचा संहार करतात.

हिं. । परा बिकल महि सर के लागें । पुनि उठि बैठ देखि प्रभु आगें ॥१॥
। स्याम गात सिर जटा बनाएँ । अरुन नयन सर चाप चढाएँ ॥२॥
। पुनि पुनि चितई चरन चित दीन्हा । सुफल जन्म माना प्रभु चीन्हा ॥३।
म. । पडे विकल महिं सायक लागुनि । उठुनि बसे प्रभु समोर पाहुनि ॥१॥
। श्याम गात्र शिरिं जटा बांधिले । अरुण नयन शर चाप सज्जिले ॥२॥
। घडि घडि बघुनि चित्त पदिं लाउनि । सुफल जन्म गणि प्रभुस ओळखुनि ॥३॥

अर्थ - (राम.) बाण लागून वाली व्याकुळ होऊन जमिनीवर पडला; (पण) समोर प्रभु आहेत असें पाहून तो उठून बसला. ॥१॥ श्याम शरीर, मस्तकावर जटा

बांधलेले, लाल नेत्र आणि हातांत बाण व सज्य केलेले धनुष्य ॥२॥ अशा त्या रूपाकडे वारंवार (घडि घडि) बघुन चित्त चरणांवर लावलें व आपला जन्म सुफल झाला असें त्यानें मानलें (गणलें), (कारण) राम प्रभु आहेत हें त्यानें ओळखलें ॥३॥

टीका. चौ. १. (१) 'उठुनि बसे प्रभु समोर पाहुनि'- वा.रा.स. १७ मध्ये रामबाणाचा प्रताप व वालीचा प्रताप यांचें वर्णन ११ श्लोकांत आहे. वाली एकाच बाणानें पडला खरा, पण त्याचें प्राण, तेज, ऐश्वर्य इ. नष्ट झालें नाहीं यांचे कारण **'शक्रदत्ता वरा माला कांचनी वज्रभूषिता॥ दधार हरिमुख्यस्य प्राणांस्तेजः श्रियं च सा'** (५). इंद्रानें दिलेल्या श्रेष्ठ माळेच्या प्रभावानें हें घडलें, अन्यथा बाण लागतांच प्राण निघून गेले असते. उठून बसण्याची शक्ती त्या माळेच्या प्रभावानेच आली असे म्हटल्याशिवाय गत्यंतर नाही. उठून बसल्याचा उल्लेख वा.रा. नाहीं तसा प्रभूला ओळखल्याचा नाहीं (क) वाली खालीं पडल्यावर त्याच्या छातींतील बाण काढण्याच्या हेतूनें, त्याला पाहण्यासाठीं रामलक्ष्मण त्याच्या जवळ आले; असा उल्लेख (वा.रा. श्लो. १४) आहे. राम प्रभु आहेत हें त्यानें अजून ओळखलें नाहीं; पण प्रभूचा प्रभावच असा कीं त्यांस पाहतांच उठून बसावेसें वाटलें. उभे राहण्याची शक्ति असती तर उभा राहिला असता. जनकशतानंदांसारख्यांनीं सुध्दां रामलक्ष्मण कुमारांस पूर्वी पाहिलेले सुध्दा नसतां चटकन व्युत्थान दिलें आहे. (१/२१५/६)

(२) वालीचें मस्तकच कां उडविलें नाहीं? याचें उत्तर पहा- आक्षेपघेऊन रघुनाथाचा अधिक्षेप करण्यास वालीला जागा राहिली नसती; व मरतानां तो शांततेनें मेला नसता. ज्या प्रकारानें वालीला मारला तो अधर्मयुक्त, अन्यायाचा नाहीं हें वालीला पटवून देणें शक्य झालें नसतें. मरत असलेल्या महावीराचें समाधान करतां यावे या दयामय इच्छेशिवाय दुसरा मुख्य हेतु नाहीं. अधर्म करणारा कोणता वीर मुद्दाम जवळ येऊन अधिक्षेपाचे कठोर शब्द ऐकण्यास तयार झाला असता? त्याला पडलेला पाहतांच सरळ चालू लागला असता. दुसरा हेतु हा आहे कीं त्याची जगण्याची इच्छा असल्यास जगवितां यावा व नसल्यास मरतानां त्याची काय इच्छा असेल ती जाणून पूर्ण करावी व त्याच्यावर कृपा करावी.

चौ. २.३. (१) शिरिं जटा बांधिले. राम युध्दाला किंवा शिकारीला जातानां जटा बांधतात. ३/१८ छंद; व ६/८६/८ पहा. **(क) अरुण नयन-** हें शृंगार अथवा

वीररसाचें वा क्रोधाचें लक्षण असतें. येथें वीररसाचें लक्षण आहे. **(ख) शरचाप सज्ञिले-** उजव्या हातांत बाण व डाव्या हातांत सज्य केलेलं धनुष्य आहे. वालीला मारण्यास दुसऱ्या बाणाची जरूर नाही. पण त्याच्या मरणाची वार्ता ऐकून त्याचे सैन्य, मित्र, सुहृद कोणी सूड घेण्यास आल्यास तयारी पाहिजे म्हणून ही सावधगिरी आहे. धनुष्यावर लावलेला बाण राम नुसता परत घेत नाहींत; कोणावर तरी प्रहार करून आला म्हणजेच परत घेतात. शिवाय धनुष्यावर बाण लाऊन वालीजवळ समोर आले असते तर वालीला काय वाटलें असतें याचा विचार वाचकानींच करावा.
(ग) घडि घडि बघुनि चित्त पदिं लाउनि- जें रूप पाहिलें त्याचा क्रम पहा- श्याम-गात्रपायांपासून कपाळापर्यंत पाहिलें तो शृंगार रस दिसला. आणखी वर पाहतो तों जटा बांधलेल्या दिसल्या -शान्तरस-मुनिवेष दिसला. कोडें उलगडेना म्हणून दृष्टी पुन्हा खाली जाऊ लागली तो अरुण नयन दिसले. वीररस दिसला; आणखी खालीं पाहतो तों शरचाप तयार आहेत, वीररसच दिसला. असें तीन रसांचे सुंदर मिश्रण दिसलें व तो बुचकळयांत पडला. हें जाणून प्रभूनी त्याच्यावर कृपा केली. त्याबरोबर उलगडा झाला; प्रभु आहेत असें ओळखलें.
(२) मग पुनःपुन्हां पायांपासून जटामुकुटापर्यंत व मुकुटापासून पायांपर्यंत बघत तें रूप हृदयांत साठवून ठेवण्याचा प्रयत्न केला; व शेवटी चित्तवृत्ति चरणांवर स्थिर केली. 'त्वत्पादपद्मार्पित चित्तवृत्ति' (७/२१ टी.प.) **असें जें सुग्रीव मागत होता तें वालीला मरणसमयी आधीं प्राप्त झालें!** यांत दास्यभाव दिसला. प्रभूनीं आपल्या कृपेनें योगमायेचें आवरण काढून घेतल्याशिवाय नरलीला करीत असलेल्या मायामनुष्य प्रभूला कोणी ओळखू शकत नाहीं हा अबाधित सिध्दांत आहे. सर्व साधनांची सुफलता श्रीरामदर्शनांत व रामभक्ति प्राप्तींत आहे; हें भरद्वाज स्तुतीपासून १२/१०७) आतांपर्यंत अनेक वेळा सिद्ध झाले आहे. जन्म सुफल झाला असे वालीला वाटले. मरतांना राम दर्शन ते प्रभू आहेत हें जाणून, होण्यापेक्षां आणखी जन्मसुफलता कोणती? सुग्रीवाला रामदर्शन झालें, त्यानें राम प्रभु आहेत हें ओळखलें. हर्ष झाला पण जन्म सुफल झाला असें वाटलें नाहीं! **अधिक भाग्यवान कोण?**

हिं.। हृदयँ प्रीति मुख वचन कठोरा । बोला चितइ राम की ओरा ॥४॥
। धर्म हेतु अवतरेहु गोसाईं । मारेहु मोहि ब्याध की नाईं ॥५॥
। मैं बैरी सुग्रीव पिआरा । अवगुन कवन नाथ मोहि मारा ॥६॥
म. । प्रीति हृदयि मुखिं कठोर वचनें । निरखुनी रामाकडे मग म्हणे ॥४॥
। स्वामी धर्मास्तव अवतरलां । व्याधासम मारलात मजला ॥५॥
। मी वैरी, प्रिय सुकंठ गमला । दोष कोण नाथ । किं मज वधला ॥६॥

अर्थ - हृदयांत प्रीति आहे पण मुखांत कठोर वचनें आहेत (असा) वाली रामाकडे पाहून म्हणाला. ॥४॥ स्वामी! तुम्ही धर्मासाठीं अवतार घेतला असून मला व्याधा

प्रमाणें मारलात! ।।५।। मी आपला वैरी कां व सुग्रीव आपल्याला प्रिय कां वाटला? व माझा (असा) दोष कोणता की नाथ! तुम्हीं माझा वध केलात (मला मारलात)?।।६।।

टीका. - चौ. ४ (१) प्रीति हृदयिं मुखी कठोर वचनें- परमात्मा आहेत हें जाणून हृदयांत प्रीति आहे; पण तोंडानें कठोर वचनें बोलत आहे; हें भगवत्प्रीतीच्या विरुध्द आहे. वालीचा बलदर्प जरि एका बाणानें चक्का चूर झाला असला तरी त्याचा अहंकार पूर्ण गळलेला नाहीं. तो स्वतःस कमी बलवान मानण्यास तयार नाहीं त्याच्या म्हणण्याचा भाव हा आहे कीं समोरा समोर युध्द करून मारला असतात किंवा काहीं अपराध केल्यामुळें मारला असतात तर मी तुम्हांला वीर समजलो असतो. **(क) व्याधासम** याचा अर्थ 'लपून' असाच होतो काय? शिकारी लोक नेहमी लपूनच शिकार करतात काय? प्रतापभानूच्या शिकार वर्णनांत लपून शिकार केल्याचा उल्लेख आहे काय? चित्रकूट शिकारीच्या वर्णनांत आहे काय? व्याधासम म्हणण्यांत असलेला हेतु **'दोष कोण नाथ कि मज वधला?'** या प्रश्नानें स्पष्ट दिसतो. अरण्यांतील पशुपक्ष्यानीं व्याधांचा काहीं अपराध केलेला नसतां व्याध त्यांना मारतात. वालीला वाटत आहे कीं त्याला, काहीं कारण नसतां, अपराध केलेला नसतां मारला. वालीनें मायावीला कसा मारला? तो एक रेडा (महिष) होता. त्यानें येऊन मध्यरात्रीं पुरद्वाराजवळ डरकाळया फोडल्या; गर्जना केली; हा पशु-रेडा या दृष्टीनें अपराध ठरतो का? त्याला मारण्यास वाली कां धावला? **(ख)** वालीला वाटत आहे कीं मी धर्मशील, धर्मज्ञ, बुध्दिमान आहे; व रामचंद्रास निरुत्तर करून तो दाखवूं इच्छितो कीं मी मेलो तरी सर्व प्रकारें विजयी होऊन मेलो, परंतु बंधुभार्यापहार व अगदीं निरपराधी सुग्रीवाला खूप मारून हाकलून देऊन त्याचा खून करण्यासाठीं टपून बसल्यानें त्याची धर्मशीलता व न्यायीपणा यांचा केव्हांच लय झाला आहे.

(२) भरत चक्रवर्ती राज्याधिकारी असून त्याच्या राज्यांत असले गुन्हे करणारांस रघुराजानीं शासन करणें हा अधर्म नाहीं, अनीति नाहीं. **(क)** आपण स्वतः पशु असल्याचें वालीनें वा. रा. आपल्या मुखानेंच कबूल केलें आहे. 'मी पामर पशु कपि अति कामी' असें सुग्रीवानें मानसांत (२१/३) म्हटलें आहे. **(ख)** त्याकाळच्या राजधर्माप्रमाणें पशुपक्षी शरण आले तर त्यांचें ही रक्षण करणें हा श्रेष्ठ धर्म मानला जात होता हें शिबि राजाच्या कथेवरून स्पष्ट आहे. खुनी माणसाला फाशीची शिक्षा सांगणारा न्यायाधीश व त्याला फासावर लटकावणारा मांग धर्माचरणच करतात. मस्त झालेल्या अपराधी पशूला देहदंड देणे हा अधर्म नाहीं. पिसाळलेल्या कुत्र्याला गोळी घालून ठार मारणें अधर्म नाहीं. तसाच वाली या पशूला लढाई करण्याची सवड न देतां मारणें हा अधर्म नाहीं.

(३) अ.रा.; वा.रा.; व मानसांत रामचंद्राचें उत्तर ऐकून निरुत्तर होऊन अधर्म, अन्याय न घडल्याचें वालीनें मान्य केलें आहे. **(क)** वा.रा. वालीनें जे आक्षेप घेतले आहेत ते मानसांतील वालीनें घेतले असें मानणें चुकीचें होईल; कारण त्या वालीच्या

हृदयांत परमात्मा-भावनेनें रामावर प्रीती नाहीं. ती येथें आहे व हें दोघांच्या वृत्तींतील तमःप्रकाशवत अंतर फार मोठें आहे.

सूचना - या विषयावरील कै. गांधींचें मत मा.पी. कि. कांड पृ. ९७ वर दिलेलें जिज्ञासूनी मुद्दाम पहावें, तें कोणत्या ग्रंथांतलें याबद्दल तेथें उल्लेख नसल्यामुळें येथें दिलें नाहीं.

चौ ६. (१) मी वैरी प्रिय सुकंठ गमला - हें म्हणण्यांत वालीचा भाव हा आहे कीं सीताशोध लावण्यांत सुग्रीवाचा उपयोग होईल म्हणून जर तुम्ही सुग्रीवाशीं मैत्री केली असेल तर मीहि तुमच्याशी मैत्री करून रावणाला मुठीत पकडून आणून अर्ध्या घटकेच्या आंत तुमच्या स्वाधीन केला असता. वा.रा. वालीनें असें बोलून दाखविलेंच आहे. पण येथें नाथ! स्वामी! असें म्हणत असल्यानें उघड बोलत नाहीं इतकेंच. पण हें म्हणणें आत्याबाईला - - - असत्या तर काका म्टलें असतें या म्हणण्यासारखेंच आहे; कारण. (क) रावणाला खाकेंत घालून चारी दिशांच्या सागरापर्यंत सूर्योदयाच्या आंत जाऊन येणारा, दर्पानें फुगलेला, कोणत्याही संकटांत नसलेला, गर्वानें त्रैलोक्याला कः पदार्थ मानून राज्य करणारा, भावाच्या स्त्रीचा उपभोग घेणारा, व रावणाचा मित्र असलेला जो वाली त्यानें रामचंद्राशीं मैत्री केली असती असे म्हणणें केवळ वेळ मारून नेण्यापुरतें आहे. (ख) मित्राचा शत्रु तो आपला शत्रु ही राजनीति अनादि काळापासून आजच्या सुधारलेल्या म्हणून समजल्या जाणाऱ्या काळांत व पुढारलेल्या म्हणून गणल्या जाणाऱ्या राष्ट्रांत व पक्षांत मानली जात आहे. वालीचा दोष कोणता तें आतां रघुराज सांगतील :-

हिं.। अनुजबधू भगिनी सुतनारी । सुनु सठ कन्या सम ए चारी ॥७॥
। इन्हहि कुदृष्टि बिलोकइ जोई । ताहि बधें कछु पाप न होई ॥८॥
। मूढ तोहि अतिसय अभिमाना । नारि सिखावन करसि न काना ॥९॥
। मम भुजबल आश्रित तोहि जानी । मारा चहसि अधम अभिमानी ॥१०॥
म. । अनुजवधू भगिनी सुतनारी । श्रुणु शठ कन्या सम या चारी ॥७॥
। यांस कुदृष्टीनें जो पाही । वधतां त्यास जरा अघ नाहीं. ॥८।
। मूढ धरिशि तूं अति अभिमाना । नारीमंत्र न घेशी कानां ॥९॥
। मम भुजबल आश्रित तो कळुनी । मारूं बघसि अधम अभिमानी ॥१०॥

अर्थ- रे शठा! ऐक; धाकट्या भावाची बायको, बहीण, पुत्राची बायको व कन्या या चौघी कन्येसारख्या होत. ॥७॥ वाईट दृष्टीनें यांच्याकडे (नुसतें) पाहतो त्याचा (ही) वध करण्यांत जरा सुध्दां पाप नाही. ॥८॥ रे मूढा! तुला अतिशय अभिमान झाला होता म्हणून तुझ्या स्त्रीनें केलेला हितोपदेश तूं कानांवर घेतला नाहींस (मानला नाहींस) ॥९॥ आणि सुग्रीव माझ्या बाहुबलाचा आश्रित आहे हें तुला (तुझ्या बायको कडून सुध्दां) कळलें असतां तूं त्याला मारूं पहात होतास; इतका तूं अधम

अभिमानी आहेस- होतास ।।१०।।

टीका.- चौ. ७-८-(१) शठ = दुष्ट, दुराचारी, पापी असा अर्थ येथे आहे: वालीने हाच अर्थ घेतला आहे. (दो. ९ पहा). **(क) वधतां तया** - वालीनें विचारलें कीं मला व्याधाप्रमाणे कां मारलात? राम म्हणतात मी तुला मारला नसून तुझा वध केला. अपराधा बद्दल राजानें किंवा राजनियुक्त पुरुषानें दिलेला जो देहदंड, प्राणदंड तो वध, लढाई करून प्राण घेणें ते युध्दांत मारणें व अन्यायानें अधर्मानें प्राण घेणें ती हत्या खून. भाव हा कीं तूं अनुजवधूला नुसती कुदृष्टीनें पाहिली असतीस तरी तुझा असाच वध करणें न्यायाचें व निष्पाप होतें; मग शठा आतां सांग की तुझा असा वध केला यांत अधर्म अन्याय व पाप कोठें आहे? **ल.ठे.** हा असला वध करणें किंवा करविणें हें राजाचें किंवा न्यायालयाचें कर्तव्य आहे; **इतरानीं असा वध करणें हत्या, खून, पाप ठरेल.** वा.रा. वालीला 'पापात्मा चारित्र्यदूषकः' म्हटलें आहे. तें यामुळेंच.

चौ. ९. (१) मूढ - कार्याकार्यविवेक नष्ट झालेला व सुहृदांचा उपदेश न मानणारा तूं इतका मूढ कीं तुझ्या बायकोला जितकी अक्कल आहे, त्याचा शतांश सुध्दां तुझ्या ठिकाणी नाहीं. धर्मपत्नीच्या सांगण्याप्रमाणें वागला असतास तर तुझा विनाश झाला नसता. ' न रोचते तद्वचनं हि तस्य कालाभिपन्नस्य विनाशकाले' 'वा.रा. ४/१६). वालीनें तारेचा उपदेश मानला नाहीं त्यावेळीं असें म्हटलें आहे. **(क) ल.ठे. - 'नारीमंत्र न घेशी कानां** इ. येथील वाक्यांनीं स्पष्टपणें सुचविलें कीं तारा व वाली यांचा जो संवाद झाला तो सर्वच्या सर्व, कोणीही सांगितला नसतां, रघुराजास कळला. यांत सर्वज्ञत्ता व सर्वदर्शिता दाखविली गेली. वालीला ही चुणूक देऊन सुचविलें कीं तूं जे जे अपराध गुप्त पणें केलेस ते सर्व सुध्दां मला पूर्णपणें कळलेले आहेत. कोणीही न सांगतां असेंच तुझ्या सर्व अपराधांचें ज्ञान मला झालें आहे. दुरभिमानाच्या जोरावर आणखी काय काय पापें केलीस तें सुध्दा हवें तर सांगतो.

चौ. १०. **(१) 'मम भुजबल आश्रित तो कळुनी-** 'श्रुणु पति भेटति जे सुग्रीवा' (७/२८-२९) इत्यादि तारेच्या वचनानीं त्यास कळलें होतें कीं सुग्रीव रामलक्ष्मणांचा आश्रित आहे. जी गोष्ट राणीला समजली ती राजाला समजलेली असणारच. असें असून वाली सुग्रीवाला ठार मारण्यासाठीं आला; व एक वज्रमुष्ठी मारली तर सुग्रीव मृतप्राय झाला; यावरुन व तो सुग्रीवाला दटावीत असतां जें बोलत होता. त्यावरून निश्चित ठरलें कीं सुग्रीवास ठार मारण्याची त्याची इच्छा होती. रामचंद्रानीं सुग्रीवास गर्जना करण्यासाठी का पाठविला यांतील मर्म येथें प्रगट झालें. निरपराधी भावाची हत्या करण्याची वालीची अझूनही इच्छा आहे कीं काय हें स्वतः पहावें हा हेतु होता. माझा रघुनाथाचा तो आश्रित आहे हें कळल्यावर त्याच्या बायकोला पुढें करून ती त्याला परत देऊन समेट करण्यास तूं आला असतास तर कदाचित वाचला असतास. आश्रिताशी वैर करणें म्हणजे आश्रयदात्याशींच वैर करणें आहे. हें विसरल्यामुळें जयंत (देव) दुर्वास (मुनि) व रावण (राक्षस) यांची दुर्दशा झाली तशीच वालीची-

(२) अधम अभिमानी = देहाभिमानी **'मूढ धरिशि तूं अति अभिमाना'** असें

मागल्याच चौपाईंत म्हटलें आहे. येथें पुन्हां अभिमानी म्हटलें; म्हणून अधम व अभिमानी असे दोन निरनिराळे शब्द घेणें योग्य नाहीं. 'अति अभिमानी'मध्यें अभिमानी'चा अंतर्भाव होतोच. म्हणून **अधम = देह त्याचा अभिमान धरणारा = देहाभिमानी**; असा अर्थ घेणें सयुक्तिक ठरतें व यास आधारही आहेत; अन्यथा द्विरुक्तिदोष होतो. क्षिति जल पावक गगन समीर । पंचरचित अति अधम शरीर (११/४) असें रामच म्हणतात पुढें. अधम = शरीर व अति अधम = वानर शरीर. पंचभूतरचित जें अधम तेंच शरीर. **'वाढति असुर अधमअभिमानी'** (१/१२१/६) देहाभिमानी = असुर. वालि - विमलयश - भाजन जाणुन । तुला **अधम-अभिमानी** मारूं न' (६/२४/११) असें अंगद रावणास म्हणाला आहे. 'अधम'च्या जागी प्रकृति शब्द अभिमानी बरोबर रावणालाच वापरला आहे. 'नाथ! म्हणे शुक सत्यचि वाणी-। समजा, त्यजा, **प्रकृति अभिमानी**' (५/५७/३) हिंदीत सुध्दां 'प्रकृति अभिमानी'च आहे. **देहाभिमान हें आसुरी प्रकृतीचें लक्षण आहे.** वाली व रावण यानांच मानसांत हीं संबोधनें वापरली आहेत व असुरानाच **अधम-अभिमानी** म्हटलें आहे, **देहाभिमान हेंच सर्व पापांचें मूळ व जन्ममृत्यचें कूळ आहे.** रघुनाथाच्या सरळ, सत्य व धर्मयुक्त भाषणानें वालीचा सर्वच अभिमान नष्ट होऊन तो आपली चूक आतां कबूल करतो.

हिं. दो.। सुनहु राम स्वामी सन चल न चातुरी मोरि ॥
॥ प्रभु अजहूँ मैं पापी अंत काल गति तोरि ॥९॥
म.दो. । राम पहा! स्वामीपुढे युक्ति न चले मदीय ॥
॥ प्रभु! अझुनि हि मी पापी अंती गती त्वदीय ॥९॥

अर्थ - (वाली म्हणाला.) हें पहा राम! स्वामींच्या पुढें माझ्या युक्त्या प्रयुक्त्या (चातुरी) चालूं शकत नाहीं (टिकत नाही). पण हे प्रभु! अंती (अंतकाळी) मी तुम्हाला शरण आलो तरी अजून मी पापीच! ।।दो. ९॥

टीका. (१) यत् त्वमात्थ नरश्रेष्ठ तदेवं नात्र संशयः॥.... मामप्यगत धर्माणं. ॥ (वा.रा. सर्ग १८) ४८- ५९पहा) या भाषणांत वालीने स्पष्ट सांगितलें आहेकीं तुम्ही जें म्हणालात ते सर्व खरें आहे; मी धर्मपराङ्मुख झालो; तुम्हीं धर्मज्ञ आहांत, इत्यादि. **(क) युक्ति न चले मदीय**-दुरभिमानानें, मी स्वतःस धर्मनिष्ठ, निष्पाप ठरविण्यासाठीं पुष्कळ वाक्चापल्य, वाक्पांडित्य करून पाहिलें पण त्या माझ्या युक्त्या टिकणें शक्य नाहीं असें आतां ठरलें; कारण तुम्हीं प्रभु = सर्वज्ञ, सर्वदर्शी आहांत. **(ख) अझुनि हि मी पापी** - अझून मी पापी आहे का? याने मान्य केलें कीं यापूर्वीं मी पापी होतो, पण आतां तुम्हांला शरण आल्यावर मी पापी राहिलो आहे का? रामचंद्रांसमोर शरण येणारा जीव पूर्ण निष्पाप होतो. **'सम्मुख होइ जीव मम जेव्हां जन्म कोटि अघ नासे तेव्हां.** (५/४४/२) **(ग) अंतीं गती त्वदीय** - भाव हाकीं मी आतां मरणसमयीं तुम्हांला शरण आलो आहे. **(घ)** राम-या वेळेपर्यंत वालीने 'राम' असे आपल्या मुखानें उच्चारलें नव्हतें; रघुनाथ, स्वामी, नाथ, प्रभु इ. शब्दच वापरले.

येथें सुचविलें कीं तुमचें उत्तर ऐकून मला परमानंद झाला. (ड.) पापाविषयी प्रश्न विचारला तो प्रभूनीं त्यास शठ = दुराचारी पापी म्हटलें त्यासंबंधानें आहे.

वि.सू... या दोह्याच्या तिसऱ्या चरणांत १३ ऐवजीं बारा मात्राच आहेत, व अंत्याक्षर दीर्घ असल्यामुळें उच्चारांत सुध्दां तेरा होत नाहींत; म्हणूनच कीं काय काहीं छापील प्रतीत 'पातकी' असा जावई पाठभेद निर्माण करून भावरम्यतेची हानि केली गेली आहे. भाव हा आहे की वाली मुमूर्षु असून पश्चात्तापानें दग्ध होऊन प्रेमानें तळमळीनें शरण जात आहे, व त्याचा **कंठ दाटून आल्यामुळें नीट बोलवत नाहीं.** हें नाट्य आहे. स्वभावोक्ति अलंकार आहे. पाऽपी असा उच्चार करावा लागतो. वाली शरण आल्या बरोबर आतां रंगभूमीवर एकदम निराळें दृश्य दिसेल.

हिं। सुनत राम अति कोमल बानी । बालि सीस परसेउ निज पानी ॥१॥
। अचल करउँ तनु राखहु प्राना । बालि कहा सुनु कृपानिधाना ॥२॥
म.। श्रवत राम अति कोमल वाणी । वालि शिरी स्पर्शति निज पाणी ॥१॥
। अचल करूं तनु राखा प्राणां । वालि म्हणे श्रुणु कृपानिधाना ॥२॥

अर्थ - अतिकोमल (मनाच्या) रामचंद्रानीं ती दीन (कोमल) वाणी ऐकताच- वालीच्या मस्तकाला आपल्या हाताचा स्पर्श केला ॥१॥ (व म्हणाले कीं) तुमची तनु अचळ करतो प्राण ठेवा (त्याग करूं नका, पाहिजे तर); वाली म्हणाला हे! कृपानिधाना ऐका-॥२॥

टीका. (१) अतिकोमल शब्दांत श्लेष आहे. राम अतिकोमल व कोमल वाणी असा अर्थ आहे. कारण मागील दोह्यातील वालीचे शब्द कोमल सुध्दां नाहींत; व पूर्वीसारखे कठोर ही नाहींत; त्यावाणीत दीनता आहे; म्हणून कोमल = दीन असा अर्थ घेणें जरूर आहे. 'मृद्वतीक्ष्णेच कोमले' (हैमः) मृदु = अतीक्ष्ण = कोमल. अतीक्ष्ण = कठोर नसलेले. 'प्रीतिहृदयिं मुखिं वचन कठोर' अशी वालीची स्थिति प्रथम होती; पण आतां कठोरता राहिली नाहीं, दीन वाणी बोलला. व 'दीन दयाळू। कारणविण रघुनाथ कृपाळू' (३/३३/१) असल्यामुळें त्याची दया आली. याचें कारण 'राम अति कोमल'-'कोमल मन अति' (३/३३/१) मन अति कोमल असल्यामुळें दीनवाणी ऐकतांच द्रवले. त्याचा परिणाम पहा.

(२) वालिशिरीं स्पर्शति निज पाणी- येथें हाताला कमल हें विशेषण नाहीं. मानसांत रामचंद्रांचा कर, हात किंवा पाणी यांचा उल्लेख एकंदर ५८ वेळां आहे; त्यांत फक्त दहा ठिकाणींच कमल किंवा समानार्थक शब्द लावला आहे. (क) प्रभूनीं मस्तकावर हात ठेवल्याचें वर्णन सहाठिकाणीं आहे; **त्यांत फक्त वालीच्या बाबतींतच कमल किंवा समानार्थक शब्द वापरला नाहीं,** कारण १. वाली भक्त नसून भक्तवैरी असून, त्याच्या मस्तकावर हात ठेवला. २. वालीच्या पीडेचा परिहार व दुःख निवारण केलें नाहीं. ३. पूर्ण कृपा केली नाही. ४. वध करणें हें कठोर कार्य ज्या हातानीं नुकतेंच केलें त्या हातांत एकाएकीं कमलासारखें कोमलत्व कुठून येणार? **'रामहस्त मस्तकिं**

कोणाच्या' हें प्रकरण (प्रस्ता. पृ. ५६२) पहा. तेथें सर्व उदाहरणें देऊन वैशिष्ट्य दाखविलें आहे. **(ख) पाणी = रक्षण करणारा,** 'पा रक्षणे.' **त्याच्या देहाचें रक्षण करण्यास तयार आहेत-**

चौ. २. (१) अचल करूं तनु राखा प्राणां- प्राणत्याग कशाला करतां, मी तुमचें शरीर पाहिजे असल्यास चिरंजीव करतो. जगण्याची इच्छा असल्यास बाणाचे दुष्परिणाम दूर करून तुम्हास पाहिजे तर जगवितो, याहून आणखी भाव काढतां येतील पण ते प्रकरणविरोधी व ग्रंथविरोधी ठरतील. (क) कृपानिधाना!- तुमच्या आश्रिताचा शत्रू असून दर्शन दिलेंत; तुम्हांला ओळखण्याची शक्ति दिलीत, माझ्याशीं बोललात; माझ्या कुशंकांचें निरसन करून माझें समाधान केलेत; माझ्या मस्तकावर हात फिरविलात व माझा देह चिरंजीव करूं पाहता ही सर्व, मी अधिकारी नसतां माझ्यावर फारच कृपा केलीत यांत संशय नाहीं; पण परमहितकारक कृपा अझून माझ्यावर केली नाहींत असें मला वाटतें; कारण सांगतो:

हिं.। जन्म जन्म मुनि जतनु कराही । अंत राम कहि आवत नाहीं ॥३॥
। जासु नाम बल संकर कासी । देत सबहि सम गति अबिनासी ॥४॥
। मम लोचन गोचर सोइ आवा । बहुरि कि प्रभु अस बनिहि बनावा ॥५॥
म.। जन्म जन्म मुनि झिजति साधनीं । अंतीं राम न येइ आननीं ॥३॥
। नाम बळें ज्या शंकर काशीं । दे सकलां सम गति अविनाशी ॥४॥
। मम लोचन-गोचर झाला तो । योग पुन्हां प्रभु! किं असा येतो. ॥५॥

अर्थ - मुनी जन्मोजन्मीं साधनांत झिजत असतात (देह झिजवितात) तरी अंतकाळी मुखांत 'राम' हे (तुमचें) नाम सुध्दां येत नाहीं. ॥३॥ ज्याच्या नामाच्या बळानें शंकर काशी क्षेत्रांत सर्वांनां समान अविनाशी गति (मुक्ति) देतात.॥४॥ तो (परमात्मा राम) माझ्या नेत्रांचा विषय झाला आहे. प्रभु! असा योग (मुद्दाम आणून तरी) पुन्हां येईल कीं काय? (येणें शक्यच नाहीं) ॥५॥

टीका. चौ. ३. (१) अंती राम न येइ आननीं - एकच जन्म नव्हे, तर अनेक जन्म जपतपादि नाना साधनें करून मुनी देह, झिजवीत असतात; पण अंतकाळीं रामदर्शन तर फारच दूर राहिलें; पण नुसतें 'फुकाचें मुखीं नाम तें ही' न येतें. अनेक जन्म कष्ट त्याग, वैराग्य इ. साधनें करून मुनी सुध्दां मरतानां नुसतें 'राम' उच्चारूं शकत नाहींत. मरणकाळीं राम नामाची सुध्दां अति- दुर्लभता दाखविली, परंतु-

चौ. ४.५ (१) नामबळें ज्या..... गति अविनाशी- मंगलाचरण सो. १ टी. पहावी सकला सम गति- कृमि कीट पतंग, पशुपक्षी, पुण्यवान पापी, ब्राम्हण चांडाल, स्त्री पुरुष, लहान थोर कोणी कां जीव असेना तो जर काशींत मरेल तर त्याला मरतानां रामनाम अति सुलभ आहे; कारण तेथें शंकर राम नामाचा उपदेश करून त्या

जीवाला अतिदुर्लभ अशी मुक्ति देतात. 'महामंत्र जो महेश जपती । काशीं मुक्तिहेतु उपदिशती' (१/१९/३). अशा प्रकारें काशींत मरण्याचा योग आला तर मुक्ति मिळते हे जरि खरे असलें तरि अंतकाळीं रघुनाथ दर्शनाचा सुयोग त्याच्या नेत्रानांही लाभत नाहीं. परंतु **(क)** मी पापी, अधर्मी, महा अभिमानी, अरण्यांत राहणारा एक वनचर पशु, अति कामी, अति पामर असून, तो प्रभु राम मरतानां माझ्या या पापी चर्मचक्षूनां दिसत आहे! असा अत्यंत परम दुर्लभ सुयोग माझ्यासारख्या जीवाच्या भाग्यांत कधीं पूर्वी आला होता का? व पुढें कोणाच्या तरी भाग्यांत येणार आहे का? आणि आता मी देह वाचविला तर पुढें जेव्हां केव्हांतरि मरण येईल त्यावेळीं असा योग माझ्याच भाग्यांत पुन्हां येईल का? आता वालीला खूप आनंद व उत्साह वाटत आहे त्याचें निदर्शन पांच चौपायांनंतरच छंद घालून कवि करीत आहेत.

हिं. छं. । सो नयन गोचर जासु गुन नित नेति कहि श्रुति गावहीं ।
॥ जिति पवन मन गो निरस करि मुनि ध्यान कबहुँक पावहीं ॥
॥ मोहि जानि अति अभिमान बस प्रभु कहेउ राखु सरीरही ।
॥ अस कवन सठ हठि काटि सुरतरु बारि करिहि बबूरही ॥१॥
म.छं.। तो नयन गोचर यद्गुणां श्रुति नेति नित्यहि वानती ।
॥ मन-पवन-जय, गो निरस करुनी ध्यान, मुनि कधिं पावती॥
। प्रभु बघुनि मज अभिमान वश अति, वदति तनु राखी तरी ।
॥ तो कवण शठ हटि छाटि सुरतरु बाभळिस कुंपण करी ॥१॥

अर्थ - ज्याचे गुणांचे वर्णन श्रुति (सुध्दां) नेति नेति म्हणून नित्य करीत असतात व ज्याची प्राप्ति पवन आणि मन यांचा जय करून, इंद्रियें नीरस करून, ध्यान करून कधीं (तरि कोणी) मुनि करूं शकतात तो परमात्मा (तें ब्रम्ह) माझ्या नेत्रांचा विषय (मरतानां) झाला आहे; (परंतु) मी अति अभिमान वश आहें हें पाहून (जाणून) प्रभु मला म्हणाले कीं देह ठेव। (पण) असा कोण महामूढ (शठ) असेल कीं हट्टानें कल्पतरुला तोडतो (छाटि) आणि बाभळीला त्याचें कुपण घालतो-घालील १ ।।छं-१।।
टीका. चरण १-२ (१) तो = यद्गुणां श्रुति... वानती. ज्याचें वर्णन श्रुति सुध्दां सर्व गुणांचा निषेध करून, अतन्निरसनानें करतात; सर्वांचा, सर्व विषय आणि इंद्रियें (=गुण) इत्यादींचा निरास करून जें शेष राहील तें ब्रम्ह असेंच श्रुति सांगतात. जें **'मनबुध्दिवर वाणी-अगोचर'** आहे ते निर्गुणनिराकार ब्रह्म मी आज चर्मचक्षूनी मरण्याचे वेळी बघत आहे. असा योग पुन्हां आणून सुध्दां येणार नाहीं. येथें १/३४१/७-८ व दो ३४१ जनकराजानीं जें वर्णन केलें आहे त्याच्याशीं तुलना करावी, व ती टीका पहावी; जटायु-स्तुतींतील छं ३ व ४ चे पूर्वार्ध तुलनेस घ्यावे. येथें विस्तार नको.

(२) मन-पवन जय करुनी- पवन = सर्व प्राण. पवनविजय नांवाचा हठयोगाचा एक स्वतंत्र ग्रंथच आहे. हठयोगांत पवनजयानें म्हणजे लयानें मनाचा जय म्हणजे लय करतात व राजयोगांत मनाचा जय = लय करून पवन जय = सर्व = प्राणापानादिकांचा जय करतात. येथें निर्बीज समाधि = असंप्रज्ञातसमाधि सुचविली. **(क) गो निरस करुनी -** गो = इंद्रियें. मनपवनजय जरी काहीं काळ साधतां आला तरि जोपर्यंत इंद्रियें पूर्ण वश झालीं नाहींत तों पर्यंत समाधिप्राप्त ज्ञानाला स्थैर्य नाहीं. म्हणून इंद्रियें पूर्णपणें विषयरसविहीन केलीं पाहिजेत; म्हणजेच इंद्रियें पूर्ण वश झालीं पाहिजेत. हें पूर्ण वैराग्याशिवाय शक्य नसतें म्हणून येथें अपर वैराग्याची आवश्यकता सुचविली. **(ख) करुनी ध्यान -** मनपवनजय व इंद्रियजय या दोन्ही गोष्टी ध्यान केल्यानें साधूं शकतात. **ध्यान = स्वस्वरूपानुसंधान, 'सोऽहं ब्रह्माहमस्मिति चिंतनं ध्यानमुच्यते' 'सोऽहंमस्मि ही वृत्ति अखंडा'** (७/११८/१) ही वृत्ति सतत टिकविण्याचा प्रयत्न म्हणजे ध्यान, पण अशा ध्यानानें सर्वांसच निर्गुण साक्षात्कार होतो असें नाहीं. विघ्नें कशी व कोणतीं येतात व या अभ्यासाने ग्रंथिभेद होऊन कृतार्थ होणें किती दुर्लभ आहे याविषयीं ज्ञानदीप प्रकरणांत ७/११८/१) पासून ११९/३ पर्यंत केलेलें वर्णन पहावें. त्याचेंच सार येथें सांगतात कीं (ग) कधिं मुनि पावती- कधीं तरि कोणी विरळा मुनी अशा निर्गुण निराकार ब्रम्हाची प्राप्ति करूं शकतात. वाली म्हणतो असें जें मुनींना सुध्दां दुर्लभ असणारे ब्रम्ह तेंच मी या डोळयानीं पहात आहें आणि प्रभु मला म्हणतात देहठेव! प्रभु असें कां म्हणाले तें मी ओळखलें आहे.

चरण ३-४ (१) मी अतिशय देहाभिमानी आहें. हें प्रभूनीं बरोबर ओळखलें म्हणून म्हणाले कीं मरूं नकोस, चिरंजीव करतो, पण असा अत्यंत परम दुर्लभ योग सहज जुळून आला असतां आणखी जगण्याची इच्छा करणें किती महा मूर्खपणाचें आहे हें दृष्टान्तानें सांगतो. (क) सुरतरु = कल्पवृक्ष, हा या पृथ्वीवर दुर्लभ, वनांत त्याहून दुर्लभ, वानरानां त्याच्यापेक्षां दुर्लभ व माझ्यासारख्या धर्मविमुखाला व भक्तविरोधकाला तर अगदीं अगदींच दुर्लभ. तसाच हा आलेला सुयोग दुर्लभ. (ख) शठ = पापी दुराचारी, माणसाला परम भाग्यानें कल्पतरु मिळाला, सापडला असतां त्याच्याजवळून दुर्लभ गोष्टी मागून न घेतां जो जाणून बुजून त्याला तोडील व बाभळीला कुंपण घालील त्या कल्पवृक्षाच्या फांद्यांचें, तो महा महामूर्खच नव्हे तर वेड लागलेलाच कोणी परम अभागी मनुष्यच! बरें तें कुंपण पशु खाणारच तसा हा देह अगदीं पुष्कळ जगला तरि काळ रूपी रेडा याला केव्हां तरी खाणारच 'काळसदा दुरतिक्रम भारी.' सार हें कीं आतां जास्त जगण्याची मला इच्छा नाहीं; म्हणून तुम्हीं जी कृपा करतो म्हणतां ती कृपा नसून मला तर अवकृपाच वाटते; म्हणून आतां अशी कृपा करा:-

हिं.छं.। अब नाथ करि करुना बिलोकहु देहु जो वर मागउँ ।
॥ जेहिं जोनि जन्मौं कर्म बस तहँ राम पद अनुरागऊँ ॥

। यह तनय ममसम विनय बल कल्यानप्रद प्रभु लीजिऐ ।
॥ गहि बाहँ सुर नर नाह आपन दास अंगद कीजिऐ ॥२॥
म.छं. । आतां कृपेनें मज पहा, द्या नाथ जो वर मागतो ।
॥ ज्या योनि कर्में जन्म तेथें राम पद-अनुराग तो ॥
। प्रभु! तनय मम समे विनय बल कल्याणदा! हा स्वीकरा ।
॥ करि धरुनि सुरनरनाथ! अपला दास अंगद हा करा ॥२॥

अर्थ- नाथ! आतां माझ्याकडे कृपेनें पहा व मागतो तो वर मला द्या, ज्यायोनींत कर्मानें (कर्मानुसार) जन्म येईल तेथें हे राम! तुमच्या पायांच्या ठिकाणीं अनुराग (दृढ स्नेह) असावा. हे प्रभो! कल्याण देणाऱ्या! हा माझा मुलगा विनय बल इ. गुणानीं माझ्या सारखाच आहे; त्याचा आपण स्वीकार करावा; व आपल्याहातीं धरून हे सुरनरनाथ! या अंगदाला आपला दास करावा. ।छं.२॥

टीका.- चरण पहिला - (१) आतां कृपेनें मज पहा- देह ठेव, प्राणत्याग करूं नकोस असें जे सांगितलें त्यावरून कळलें कीं विनाशी वस्तूच देत आहेत त्याअर्थी खरी कृपा केली नाहीं, हे खरेंच आहे. म्हणून आधीं विनविलें कीं कृपेनें पहा. (क) **नाथ!** म्हणून सुचविलें कीं आतां तरि मला अनाथ ठेऊं नका; कृपेनें अवलोकन करून सनाथ करा.

चरण दुसरा- (१) राम पद एक शब्द न घेतां राम! हें संबोधन घेणें चांगलें चरणानुराग = दास्यभक्ति मागितली. पूर्ण रामकृपा झाल्याशिवाय रामभक्ति मिळत नाहीं म्हणून आधीं कृपा याचना केली. **(क) ज्या योनिं कर्में जन्म.** कर्मानुसार ज्या योनींत जन्म प्राप्त होईल त्या योनींत. **असें कां मागितलें?** एकतर रामविरोध केला, व रामभक्तविरोध हा त्यापेक्षा घोर अपराध केला; व प्रभूनीं पूर्ण कृपा केली नाहीं असें सकारण वाटत आहे; त्यामुळें बेतानेंच मागत आहे. 'जसा विबुधतरु रंक लाभतां। लाजे बहु संपत्ति मागतां' (१/१४९/७) स्वतःच्या कृत्यामुळेंच जास्त मागण्याची लाज वाटत आहे; व बाकी सर्व ममता नष्ट झाली असली तरि अंगद माझा पुत्र; त्याचें रक्षण कोण करील अशी ममता अजून मनांत वाटत आहे. म्हणून स्वतःच्या अंतःकरणाच्या स्थितीवरून त्याला वाटत आहे कीं जन्म घ्यावा लागणार. (ख) वसिष्ठां सारख्यानीं सुध्दां **'प्रतिजन्मीं प्रभुपद कमल-स्नेह न घटो कदाहि'** (७/४९) असें मागितलें आहे. तुकाराम महाराज सुध्दां म्हणतात की 'सुखे घालावें जन्मासी' या सर्वांचाच भाव हा आहे की आम्हांला मोक्ष-कैवल्य नको. जन्मास घालण्याची तुमची इच्छा असल्यास खुशाल घाला; पण जेथें जन्माला घालाल तेथें दास्यभक्ति द्या म्हणजे झालें. पण रामचरणानुराग प्राप्त झाल्यावर जन्म येतोच कोठून? **(रामभक्ति) चिंतामणी द्या व खुशाल परम दरिद्री करा म्हणण्यातलेंच हें आहे. वालीनें मागितला अनुराग पण त्याला मिळाला मात्र दृढ अनुराग! हें दोह्यांत दिसेल.**

चरण तिसरा - (१) हा तनय - यानें सुचविलें कीं वालीला बाण लागून तो पडल्याचें

कळल्यावर अंगदाला घेऊन तारा तेथें आली; तिच्याबरोबर नगरलोक ही आहेत हें पुढें येणाऱ्या उल्लेखांवरून ठरतें. अंगदाला हातांत धरून वाली विनवितो. **(क)** रामविरोधाचा परिणाम काय होणार हें तारेनें ताडले होतेंच. तिनें वालीच्या पाठोपाठ आपले दूत पाठवून त्यांस दूरून दूर अंतरावर ठेवून काय काय होतें तें क्षणोक्षणीं समजेल अशी व्यवस्था केलेली असणारच; ती फार दूरदर्शी व राजनीति निपुण आहे. **(ख) मम सम विनय बल**-यानीं सिध्द होतें कीं वाली आपल्याला अजूनही अति बलवान समजत आहे; तो अझून अतिबलवान आहे म्हणून तर रामबाण छातींत घुसलेला असतां अजून न विव्हळतां अस्खलित भाषण सुसंगतपणें करीत आहे; पण त्याला जें वाटत आहे कीं मी विनयी आहे तें मात्र तितकें खरें नाहीं. वा.रा. वालीपेक्षा हा अधिक विनयी आहे. इतकेंखरें; सुंभ जळलें तरि पीळ जळत नाहीं; तसा अभिमान, अहंकार अजून आहेच. हें सांगण्यांत वालीचा हेतु हा आहे कीं हा तुमच्या कार्यांत चांगला उपयोगी पडेल. याप्रमाणें घडलेंच आहे. अंगदांतील विनय व विवेक त्याला तारेकडून व बाहुबल आणि निर्भयपणा वालीकडून मिळाले आहेत. **(ग) कल्याणदा प्रभु!** तुम्हीं सर्वसमर्थ असल्यामुळें याचें जें जसें कल्याण करूं शकाल तसें मला सुध्दां करतां आलें नसतें.

चरण चौथा- (१) करिंधरुनि = हातीं धरून, पदरांत घेऊन; या समयाची आठवण देताना अंगद पुढें म्हणतो कीं 'मरतेवेळी नाथ! गतवाली! मज जैं प्रभुपदरामधि घाली' (७/१८/२) भाव हा कीं तुमचा आश्रित, अंतरंग सेवक म्हणून याचा स्वीकार करा व पुत्राप्रमाणे याचें पालन (रक्षण) करून याचें कल्याण करा. **(क) सुर-नर-नाथ-** चराचरनाथ, अगजगनाथ असें अन्यत्र म्हटलें आहे; पण राम निशाचर संहार करणार हें दिसत असल्यानें तसें म्हणणें प्रकरणविरोधी ठरलें असतें. सगळे ऋक्षवानर सुरांश असल्यानें त्यांचा समावेश सुर शब्दांत झाला. सुरनरानां सनाथ करण्यासाठीं आपण जें कार्य करणार आहांत त्यांत या अंगदाचा दासासारखा उपयोग करून घ्यावा. **(ख)** रामचंद्रानीं अंगदाचें पुत्रवत पालन केलें हे पुढील रामचरित्रांत अगदी स्पष्ट दिसतें. रामचंद्रास अंगद किती प्रियहोता हें (७/१८ रा, म.) उत्तर कांडांत स्पष्ट दिसतें. आपला दास करा म्हणण्यात भाव हा आहे कीं त्याला सुग्रीवाचें दास्य करण्यास लावूं नका. **(ग) सूचनाः** वालीला धास्ती वाटत आहे कीं राजसत्ता हातीं आल्यावर सुग्रीव अंगदाला ठरा मारील किंवा मारवील. व्यवहार व राजनीति दृष्टीनीं ही वालीची भीति अनाठायीं नाहीं. ज्यानें बापाला ठार मारविला व राज्य मिळविलें त्या चुलत्याचा सूड घेण्याचा प्रयत्न पुतण्या महाबलवान असल्यामुळें केव्हां तरी करीलच या भीतीनें सुग्रीव तो काटा उपटून टाकण्याचा प्रयत्न करणारच.... अंगदाच्या भाषणावरून ठरतें कीं सुग्रीव त्याला ठार मारण्याची संधि शोधीत होता. (२६/६ पहा). सुग्रीवाला राज्य मिळाल्याबद्दल अंगदाचा काहीं काळ जळफळाट होत होता हेही पुढें दिसतें. **ल.ठे.** येथें वालीची व्यवहारचतुरता व राजनीतिपटुता दिसली. वालीनें जशी अंगदाची व्यवस्था लावली तशी तारेची लावली नाहीं; यावरून ठरलें कीं तारेला सुग्रीवाचें भय नाहीं अशी त्याची खात्री होती; व वानरांतील पध्दतीप्रमाणें

ती सुग्रीवाची भार्या बनेल हें भाकीत त्यानें मनांत केलें असण्याचा संभव **आहे.** **उपदेश**-मरणारानें मरणापूर्वींच शक्यतो प्रयत्न करून, आपल्यामागें राहणाऱ्या परिवाराच्या पालन पोषणाची चांगली व्यवस्था लाऊन ठेवावी; म्हणजे मरणकाळी ममता व चिंता पुष्कळ कमी होतील; व अधिक समाधानानें मरतां येईल. वाली याप्रमाणे मरणापूर्वी निर्भय झाला.

हिं.दो. । राम चरन दृढ प्रीति करि बालि कीन्ह तनु त्याग ॥
॥ सुमन माल जिमि कंठ तें गिरत न जानइ नाग ॥१०॥
म.दो. । रामपदीं प्रीतिनें दृढ वाली त्यजि देहास ॥
॥ सुमन-माळ जशि कंठिची कळत न गळत गजास ॥१०॥

अर्थ- रामचरणांच्या ठिकाणी दृढ प्रीतीनें वालीनें देहाचा तसा त्याग केला, जशी गळयातली फुलांची माळ गळून पडतानां हत्तीला मुळींच कळत नाहीं. ।।दो. १०।।
टीका.- (१) रामपदीं दृढ प्रीतिने- प्रीति = अनुराग. वालीनें अनुराग रूपी एक डोळा मागितला पण त्याला दृढ अनुराग (प्रीति) रूपी दोन डोळे मिळाले. प्रभूनीं तथास्तु म्हटल्याचा उल्लेख अनेक स्थळांप्रमाणें येथेंहि नाहीं. वाली 'बालक सुत सम दास अमानी' नव्हता; तथापि त्यानें मागितलेल्या वरापेक्षां अधिक त्यास दिलें गेलें हें सुचवून अंगदाचा स्वीकार केल्याचेंही सुचविलें **(क)** देहत्याग करतानां वालीला दुःख, क्लेश मुळीच झाले नाहींत हें उत्तरार्धानें दाखविलें आहे, व ध्वनित केलें कीं **देहत्याग करतानां भगवद्भक्तानां क्लेशमुळींच होत नाहींत. किंबहुना ते देहत्याग करतात असें म्हणण्यापेक्षां, त्यांचा देह कसा गळून पडतो हें त्यास समजत सुध्दां नाहीं.** 'तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसार सागरात् ।। भवामि न चिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम्' (भ.गी.१२/७). या श्लोकावरील श्रीज्ञानदेवी पहावी. **(ख)** सुमनमाळ हत्तीला भूषणरूप असते, तसाच वालीचा देह त्याला भूषणास्पद होता. फुलांची माळ गळून पडली तरी त्याची हत्तीला काहीं किमत वाटत नाहीं; तसेंच वालीस वाटलें. 'दुःसह दुःख जन्मतां मरतां' (७/१०९/७) पण वालीला-जन्मतानां ही दुःख झालें नाहीं; कारण अयोनि संभवजन्म; व मरतानाही दुःख झालें नाहीं!
वि.ल.ठे. रघुनाथानें वालीसाठी आपली प्रतिज्ञा मोडली असें काहीं टीकाकार म्हणतात; त्याला आधार म्हणजे **'अचल करूं तनु राखा प्राणा'** (१०/२) हें वचन. वालीला एका बाणानें वधीन अशी होती प्रतिज्ञा. ही प्रतिज्ञा अक्षरशः खरी झाल्याचे सबळ पुरावे मानसांत आहेत. प्रथम वालिपुत्राचीच साक्ष काढूं- **'तो नर कीं दशशीस एकशरें जिहिं वालि हत'** (६/३३). असें अंगदच रावणास म्हणाला. दुसरी साक्ष मयतनया मंदोदरीची, रामरिपुभार्येची घ्या **'एक शरें हत वाली त्यां जाणां दशकंध'** (६/३६) हनुमान रामपक्षाचा म्हणून त्याची साक्ष न काढणेंच चांगलें. यापेक्षां अधिक चर्चा करण्यासारखा हा विषय नाहीं.

हिं.। राम बालि निज धाम पठावा । नगर लोग सब ब्याकुल धावा ॥१॥
। नाना बिधि बिलाप कर तारा । छूटे केस न देह सँभारा ॥२॥
म.। वालिस राम धामिं निज धाडति । सकल नगरजन विव्हळ धावति ॥१॥
। तारा विविधा करी विलपना । सुटले कुंतल तनू-भान ना ॥२॥

अर्थ- रामचंद्रानीं वालीला निजधामास (रामधामास) पाठविला. सर्व नगर लोक व्याकुळ होऊन पळत सुटले. ॥१॥ तारा नाना प्रकारानीं विलाप (विलपन) करूं लागली; व तिचे केस (कुंतल) सुटले आणि तिला देहभान राहिलें नाहीं. ॥१॥

टीका. चौ. १. (१) निज धामिं- रामधामीं, नित्यवैकुण्ठांत धाडला; छंदांत दाखविलें आहे कीं त्याला कैवल्य मोक्ष नको होता; आणि दोह्यात दाखविलें कीं त्याला दृढ रामपदानुराग प्राप्त झाला. अशानां जी गति मिळते म्हणून मानसांत दाखविलें आहे ती गति = नित्य वैकुंठप्राप्ति. येथील राम शब्द तेंच सुचवितो- **'राम आणि सद्‌गति देणें'** प्रकरण (प्रस्ता. पृ. ५५५) पहा. **(क) नगरजन..... धावति** वाली बाण लागून पडल्यावर किष्किंधेंतील जे लोक तेथें जमले होते ते सगळे राम व सुग्रीव यांच्या भयानें व्याकुळ होऊन किष्किंधेंत पळून गेले. 'निहतेवालिनि रणे रामेण परमात्मना ॥ दुद्रुवुर्वानराः सर्वे किष्किंधां भयविव्हलाः (अ.रा.)
चौ. २. (१) वा.रा. सर्ग २० मध्यें जो तारेचा विलाप वर्णिला आहे त्याचें सार येथें विविधा विलाप एवढ्यानेंच सुचविलें आहे. मात्र तो विलाप तारेनें वाली मरण्यापूर्वी केला आहे. वाली मेल्यानंतर तिनें रघुनाथास प्रार्थना केली आहे कीं मला पण एका बाणानें मारून टाका वगैरे. नंतर रामचंद्रानीं तिचें सांत्वन केल्यावर ती सुखानें घरी गेली आहे. तारा ही **सुषेणवानराची मुलगी. सुग्रीवाची बायको रुमा.**

हिं.। तारा बिकल देखि रघुराया । दीन्ह ग्यान हरि लीन्ही माया ॥३॥
। छितिजल पावक गगन समीरा । पंच रचित अति अधम सरीरा ॥४॥
। प्रगट सो तनु तव आगें सोवा । जीव नित्य केहि लगि तुम्ह रोवा ॥५॥
म.। तारा विकल दिसत रघुराया । दिधलें ज्ञान निरसली माया ॥३॥
। क्षितिजल पावक गगन समीर । पंच-रचित अति अधम शरीर ॥४॥
। प्रगट पुढें तनु ती निद्रित तव । जीवनित्य रडसी कोणास्तव ॥५॥

अर्थ- तारा विकल-व्याकुळ झाली आहे असें रघुरायास दिसतांच, त्यानीं तिला ज्ञान दिले व माया दूर सारली ॥३॥ पृथ्वी जल, अग्नि, आकाश व वायु या पांचतत्त्वांचे झालेलें जे अति अधम शरीर ॥४॥ तें तर तुझ्या समोर प्रगट आहे व झोपलेलें आहे; आणि जीव नित्य आहे; मग तूं रडतेस कोणासाठी? ॥५॥.

टीकाः- चौ. ३ (१) तारा विकल दिसत- रघुरायास तिची दया आली व वाटलें कीं हिचा शोक दूर करावा. पण विचार केला कीं पुढें होणाऱ्या अंगदादिकांच्या वियोगानें

तिला पुन्हां विरहव्याकुळ होण्याची वेळ येणारच; म्हणून असें करूं कीं पुन्हां कधींही तिला शोक होणार नाहीं. **(क) दिधलें ज्ञान**- ज्ञान दिलें. यानें ठरलें कीं ज्ञान ही देण्याची वस्तु आहे, मिळविण्याची नाहीं. तें गुरुनीं सद्गुरूनीं दिलें तरच मिळतें. 'गुरुविण नोहे ज्ञान' (७/८९). 'दृष्टान्तो नैव दृष्टः त्रिभुवनजठरे सद्गुरोर्ज्ञानदातुः', (वे.के.) असें श्रीमदाचार्यच म्हणतात. ज्ञान देणाऱ्या सद्गुरूला त्रिभुवनांत दृष्टान्त नाहीं. **'ज्ञान होइ मोहभ्रमभंगहि'** (२/९३/५). ज्ञान प्राप्त झालें कीं अज्ञान व विपरीत ज्ञान (मोहवभ्रम) यांचा नाश होतो; अज्ञान व भ्रम म्हणजेच माया- ज्ञान प्राप्त झालें कीं मोह व शोक दुःखादि नष्ट होतात म्हणून तारेला आत्मज्ञान दिलें. **(ख) निरसली माया**- साधक स्वतःच्या प्रयत्नानें मल व-विक्षेप यांचा नाश करूं शकतो; परंतु अज्ञान- मायारूपी आवरण- पडदा बाजूस सारण्याचें कार्य सद्गुरुच करू शकतात; जीवाला, साधकाला तें स्वतः करतां येत नाहीं. म्हणून रामस्वतःच तारेचे सद्गुरू बनले व ज्ञान देऊन तिच्या हृदयावरील (बुध्दीवरील) अज्ञान-मायारूपी पडदा बाजूस सारला. ज्ञान देणें व अज्ञान-माया-निरास करणें या दोन्ही गोष्टी एकाच क्षणीं केल्या जातात- **'अरुणेनेव बोधेन पूर्वसंतमसे हृते तत आविर्भवेदात्मा मेघापायेंशुमानिव'** (आ.बा.) मेघांचे पटल दूर सारलें म्हणजे असलेलाच सूर्य दिसतो त्याप्रमाणें ज्ञानरूपी अरुणानें अज्ञानरुपी अंधकार दूर केला गेला कीं असलेलाच आत्मा प्रगट झाल्यासारखा वाटतो. **'ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः। तेषामादित्यवत् ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम्'** (भ.गी.) यांत वरील अर्थच आहे. **तारेला जीवन्मुक्त केली.** ज्ञान कसें दिलें तें पुढील दोन चौपायांत सांगतात; त्यावरुन ठरतें कीं शब्दशक्तीनें ज्ञान दिलें. ज्ञान देण्याचे चार प्रकार पूर्वी (७/१५) टीकेंत दाखविले आहेत. वालीला सुध्दां आत्मज्ञान दिलें हें त्याच्या सर्व आशा त्यागण्यानें निर्मम होण्यानें व दृढ रामप्रेम प्राप्त झालें यावरून ठरतें. **वालीला केवळ संकल्पानें दिलें. "गुरोरालोकनादेव स्पर्शात् संभाषणादपि ॥ मनसा यस्तु संस्कारः क्रियते योग वर्त्मना"**

चौ. ४. (१) क्षिति जलपावक गगन समीर- पृथ्वी आप तेज वायु व आकाश असा नैसर्गिक चढता क्रम आहे; आणि आकाशवायु तेज जल व पृथ्वी हा उतरता क्रम त्यांच्या उत्पत्तीच्या क्रमानें आहे. 'गगन समीर अनल जल धरणी । यांची नाथ सहज जडकरणी' (५/५१) येथें आधीं गगन = आकाश व नंतर समीर = वायु असा क्रम आहे. हा क्रमभंग यमकाच्या सोईसाठीं केलेला नसून **देहाच्या उत्पत्तीच्या क्रमानुसार हा क्रम आहे.** देह पिंडाची रचना याच क्रमानें मातृगर्भात होत असते. मातेचें रज (पृथ्वीतत्व) प्रथम तेथें असतें, त्यांत पुरुषाचें वीर्यरूपी जलप्रधान तेज तत्व मिसळतें. नंतर अग्नीच्या साह्यानें त्याचा पिंड बनतो व त्याला काठिन्य येतें. या प्रमाणें पृथ्वी, आप व तेज ही तीन तत्वें क्रमानें उपयोगांत आलीं; पुढें उदर मुखनाक वगैरेंची उत्पत्ति होते, म्हणजे आकाश तत्व प्रगट होतें, नंतर क्षुधातृषा हे प्राणधर्म पांचव्या महिन्यांत प्रगट होतात; व प्राणवायूचें चलन वलनादिकार्य सातव्या महिन्यांत जीवप्रवेश झाला म्हणजे सुरू होतें. 'षष्ठे मासे मुखनासिका श्रोत्राणि भवन्ति ॥ सप्तमे मासे जीवेन संयुक्तो भवति' (गर्भोप) गर्भोपनिषद व भागवत ३/३१ पाहणें.

(२) अति अधम शरीर = स्थूल देह, जड देह. उत्तम, मध्यम, अधम व अति अधम असे देहांचे चार प्रकार आहेत. **(१) महाकारण देह-** साक्षिस्थिति, ही शुध्द सत्वगुणात्मक असते म्हणून हा देह उत्तम. **(२) कारणदेह-** यांत अज्ञानावृत आनंदमय अवस्था असते, पण विपरीत ज्ञान नसतें. यांत अज्ञान तमोगुणात्मक असतें पण आनंदाची अनुभूति सत्वगुणात्मक असते म्हणून हा देह मध्यम. (३) **सूक्ष्मदेह = लिंग देह,** यांत अज्ञान व विपरीत ज्ञान हीं दोन्हीं असतात पण हा देह केवळ जड नसतो; म्हणून हा अधम व **(४) स्थूलदेह- पंचभूत जनित** केवळ जड असतो; केवळ तमोगुणाचे कार्य असते म्हणून हा अति अधम-यालाच शरीर किंवा अन्नमय कोष म्हणतात. येथें ज्याचा उल्लेख केला आहे तो फक्त स्थूल देहच आहे. मृत झालेलें, गाढनिद्रेंत पडल्यासारखें दिसणारें फक्त जड शरीर आहे; तें अति अधम आहे. पंचभूतांचे झालेले जे देह असतील ते सर्व जड देह अति अधमच. **शरीर** = नाश पावणारें व नाश करणारें. शीर्यते श्रृणाति वा' (अ.व्या.सु.)

चौ. ५. (१) 'प्रगट पुढें तनु ती निद्रित तव- निद्रित = झोपलेला, म्हणण्यांत हेतु आहे. तारा विलाप करतानां म्हणाली कीं 'किं दीनां मां पुरोभागाम् अद्य त्वं नाभिभाषसे' मी दीन तुमच्या समोर असतां तुम्हीं माझ्याशी कां बोलत नाही? 'उत्तिष्ठ हरिशार्दूल भजस्व शयनोत्तम' 'अहो वानरश्रेष्ठ! उठा उत्तम शय्येवर झोपा; असें मातींत झोपणें तुमच्या सारख्या राजाला शोभत नाहीं इ. निजलेल्या माणसाला उठविण्यासाठीं जसें बोलतात तसें बोलत होती; म्हणून म्हटलें कीं तो देह तर तुझ्यासमोर निजलेला स्पष्ट दिसत आहे. जसा झोपेंत पडलेला असतो तसाच पडलेला आहे. रोज तूं असा शोक करीत नाहींस मग आजच कां करतेस शोक? **(क)** अहो! पण श्वासोश्वास चालत असता तर मी कशाला रडलें असतें? **हेंच अज्ञान आहे.** श्वासोश्वास करणें हा जड देहाचा धर्मच नाहीं; तो आहे लिंग देहाचा धर्म. **(ख) मग लिंग देह मेला म्हणून मी रडतें असें म्हणा,** पण हे सुध्दां अज्ञानच आहे. लिंगदेह मरत नाहीं; तो अक्षर आहे. जीव त्या लिंग देहाला घेऊन जातो. **(ग) जीव मेला असें म्हणा हवें तर. जीव मरत नाहीं; 'ईश्वर अंशजीव अविनाशी। चेतन अमल सहज सुखराशी'** जीव जोंपर्यंत ब्रह्मांत कायमचा लीन होत नाहीं तों पर्यंत लिंगदेह अक्षर आहे; अमर आहे. **(घ) नसेल मेला जीव,** पण गेला हें तर खरें ना? खरें असलें तरी तूं त्या जीवाला वा लिंग देहाला स्वप्नांत तरी कधीं पाहिला, ऐकला होतास का? नाहीं कधींच नाहीं. जी वस्तु स्वप्नांतसुध्दां दिसली नाहीं तिचा तुझ्याशीं वियोग कसा होऊं शकला? हा देह प्रगट आहे, तसा जीव प्रगट नाहीं; डोळ्यानां दिसला नाहीं, मनाला त्याची कल्पना सुध्दां नाहीं; आणि त्याच्यासाठीं तूं रडतेस हें कसें शक्य आहे? शिवाय **'माझा जीव कासावीस झाला'** असें तूं म्हणतेस कीं माझी **जीवी** कासावीस झाली असें म्हणतेस? **जीवी म्हणत नाहीं, जीवच म्हणतें.** म्हणजे पुरुषाचाही जीव व स्त्रियांचाही जीवच. अर्थात् **जीवांत स्त्री पुरुष हा भेद नाहीं. जेथें स्त्रीपुरुष भेद नाहीं तेथें तूं पत्नी व तो पति हा संबंध व भेद कोठला?** व वियोग कोणाचा झाला व रडतेस कोणासाठीं?

शंका- जें ज्ञान अनेक वेदान्तग्रंथांचे रोज पाठ केल्यानें वा दुसऱ्यांस शिकविल्यानें सुध्दां होत नाहीं तें या दोन ओळींच्या योगानें कसें झालें? **समाधान-** ज्ञान दिलें असें आधींच सांगितलें व कोणत्या निमित्तानें दिलें हें या दोन ओळींत सांगितलें. 'शब्दशक्तेरचिन्त्यत्वात् शब्दादेव अपरोक्षधी:' शब्द सुध्दां केवळ एक निमित्त असतो. नुसत्या राम या मंत्राचा उच्चार मरणाराच्या उजव्या कानांत काशींत शंकरानीं केला कीं ज्ञान होतें मग एवढ्या शब्दानीं होईल यांत नवल काय? ज्ञान देण्याचे चार प्रकार पूर्वी दाखविले आहेत. गुरुकृपा, **गुरुशक्ति म्हणतात तीच ज्ञान देते.** शब्दाची सुध्दां आवश्यकता असतेच असें नाहीं.

हिं.। उपजा ग्यान चरन तब लागी । लीन्हेसि परम भगति बर मागी ॥६॥
। उमा दारु जोषित की नाईं । सबहि नचावत रामु गोसाईं ॥७॥
। तब सुग्रीवहि आयसु दीन्हा । मृतक कर्म बिधिवत सब कीन्हा ॥८॥
म.। उपजे ज्ञान चरणिं मग नमुनी । परम भक्ति वर घेइ मागुनी ॥६॥
। दारुनारि सम सब जीवांप्रति । उमे! राम गोस्वामि नाचवति ॥७॥
। तैं सुग्रीवा आज्ञा दिधली । क्रिया मृताची सविधि साधली ॥८॥

अर्थ- (तारेला) ज्ञान उपजलें (प्राप्त झालें) तेव्हां ती प्रभूच्या पायां पडली आणि तिनें परमभक्ति वर मागून घेतला. ॥६॥ उमे! इंद्रियांचे स्वामी (गो-स्वामी) राम सर्व जीवानां काष्ठपुतळी-बाहुली सारखे नाचवीत असतात. ॥७॥ मग रघुपतीनीं सुग्रीवाला आज्ञा दिली व मेलेल्या वालीची उत्तम क्रिया यथाविधि केली गेली. ॥८॥
टीका. चौ. ६.(१) उपजे ज्ञान- दिधलें ज्ञान असें म्हणून उपक्रम केला व येथें उपजे ज्ञान असें म्हणून उपसंहार केला. दिलें तें तिला मिळालें व कृतज्ञता सूचक नमन केलें. तिला याप्रमाणे आत्मज्ञान तर झालेंच; पण वालीनें प्रार्थना करून वर मागून घेतला त्यावेळीं अंगदासह तारा तेथें होतीच. त्यामुळें राम परमात्मा आहेत हें तारेला व अंगदाला त्या वेळींच कळलें आहे; म्हणून **(क) परम भक्ति वर मागुनी घेई-** परम भक्ति = सर्वांत श्रेष्ठ भक्ति हा वर भगवंताजवळून मागून घेतला. तिनें मागितला व तिला मिळाला. सूचना- काहीं टीकाकार **वर** = पति असा अर्थ करून परमभक्ति = परमभक्त असा अर्थ करतात. कोणी 'परमभगत वर' असा पाठ घेतात; पण हा पाठ कोणत्याही पोथींत नाहीं असें मा.पी. संपादकच म्हणतात. भक्ति=भक्त हा अर्थ मानसांत कुठेंही वापरलेला नाहीं. रामचंद्रानीं हा वर दिला असें मानल्यास अनेक मानस वचनाशीं विरोध येतो. 'पावा राज कोस पुर नारी' (१८/४) असें रामच सुग्रीवा विषयीं म्हणाले आहेत त्यांत नारी हें एकवचन आहे. रुमा व तारा वा दोन स्त्रिया मिळाल्या असें म्हणावयाचें असतें तर 'नारीं' असें हिंदींत म्हटलें असतें. रामचंद्रानीं वर दिल्यामुळेंच सुग्रीवानें तारेला बायको केली तर त्यानें कुचाळी केली असें म्हणतां येणार नाहीं. पण तुलसीदास ग्रंथारंभीं स्वत:च म्हणतात कीं 'अघें व्याध इव ज्या हत वाली । करि सुकंठ मग तीच कुचाळी' (१/२९/६) तसा अर्थ घेतल्यास

ही चौपाई रामायणांतून काढून टाकावी लागेल. सुग्रीव पति मिळावा हा वर तारेनें मागून घेतला असें म्हणणें मानसविरोधी आहे. इतर रामायणादि ग्रंथांतील आधारही त्या टीकाकारानीं दिलेला नाहीं. वा.रा., अ.रा., अद्‌भुत रामायण, भावार्थ रामायण प.पु., स्कं.पु., भागवत, वायु पु., यांत आधार नाहीं; आणि एखाद्या ग्रंथांत जरि आधार सापडला तरि तो मानसवचन-विरोधी आधार ग्राह्य ठरणार नाहीं. अग्नि पुराणांतील वचनाचा तसा अर्थ करतां येईल पण मानसांत तो आधार घेतां येत नाही-'तद्रिपुं वालिनं हत्वा भ्रातरं वैरकारिणम्। किष्किंधां कपिराज्यंच रुमां तारां समर्पयत्' (अग्नि. पु. अ. ८३) अंगदास युवराज केल्याचा उल्लेख नाहीं.

चौ. ७ (१) दारुनारिसम..... नाचवति- तारेच्या आचरणांत यक्षिणीची कांडी फिरविल्याप्रमाणें एकाएकीं फरक पडलेला ऐकून उमेच्या मुखावर आश्चर्याची छटा दिसली. म्हणून महेश तिला सांगतात कीं उमे! यांत आश्चर्य मानण्याचें कारण नाहीं. जी तारा पतीच्या मृतदेहास आलिंगन देऊन बेशुध्द होऊन पडली; वा.रा. व इतर रामायणां प्रमाणें जी सती जाणार होती, मला ठार मारा, माझ्याशिवाय त्यानां (वालीला) करमणार नाहीं वगैरे म्हणत होती तीच एकाएकीं सर्व दुःख शोक कशी विसरली? वालीला विरहदुःख सोसवणार नाहीं वगैरे सर्व कल्पना एकदम कशा लयास गेल्या? अशा शंका कोणाही पतिव्रता स्त्रीला आल्याशिवाय राहणार नाहींत. असेंच उमेचे झालें. **(क)** तारा स्त्री आहे म्हणून दारुनारि (दारुजोषित- योषित) हा स्त्रीलिंगी शब्द वापरला. सुग्रीवांत याच्या उलट फरक पडला तेव्हां भुशुंडीनें गरुडास सांगतानां 'नटमर्कट' उपमा देऊन हाच सिध्दांत सांगितला आहे. सुग्रीव पुरुष म्हणून मर्कटाची उपमा दिली. 'ईशस्यहि वशे लोको योषा दारुमयी यथा' (भाग. १/६/७). अगदीं हाच अर्थ येथें आहे. ७/२४ टीका पहावी. (ख) नटमर्कट हा चेतनाचा दृष्टान्त आहे व दारुनारि हा अचेतनाचा आहे. दोन्ही मिळून सर्वव्यापक सिध्दान्त सांगितला कीं सर्व चराचर सृष्टि ईश्वराधीन आहे. पूर्वी कळसूत्री बाहुल्यांचा, यमपुरीचा, वगैरे खेळ आजच्या फिरत्या सिनेमां प्रमाणें दाखवीत असत त्यामुळें दारुनारि हा दृष्टान्त त्या काळांतील लोकांच्या चांगला परिचयाचा होता; पण आज तो अपरिचित झाला आहे. काळाच्या ओघांत अशीं अनेक स्थित्यंतरें होतच असतात; व तीं कुशल कवींच्या व लेखकांच्या ग्रंथांत प्रतिबिंबित होत असतात.

चौ. ८. (१) तैं सुग्रीवा आज्ञा दिधली- अंगद वालिपुत्र वयानें लहान व सुग्रीव मोठा, राजा, असल्यानें वालीच्या क्रियेची तयारी करण्याची व अंगदाकडून सर्व क्रिया यथा विधि करवून घेण्याची आज्ञा सुग्रीवाला दिली, अंगद अजून कुमार आहे. वालीच्या संस्काराचें सविस्तर वर्णन वा.रा. सर्ग २५ मध्यें आहे. चिता रचून सुग्रीव व अंगद यानीं वालीचा देह चितेवर ठेवला आहे, नंतर अंगदानें विधिवत अग्निदिला व उलटी प्रदक्षिणा घातली आहे. (श्लो. ४९) यावरून ठरलें कीं अंगदानेंच क्रिया केली. त्या श्लोकातील 'विधिवत्' शब्दच हिंदीत 'बिधिवत' वापरलेला आहे. नंतर अंगद-प्रमुख वानरानीं उदकांजलि वगैरे दिली आहे. रावणाची क्रिया करण्यास रावणाचा एकही पुत्र वगैरे जिवंत राहिला नाहीं म्हणून बिभीषणालाच करावी लागली.

''वाली-प्राण-वियोग'' प्रकरण समाप्त

"सुग्रीव राज्याभिषेक" प्रकरण (११/९-१२/९)

हिं. । राम कहा अनुजहि समुझाई । राज देहु सुग्रीवहि जाई ॥९॥
। रघुपति चरन नाइ करि माथा । चले सकल प्रेरित रघुनाथा ॥१०॥
हिं. दो. लछिमन तुरत बोलाए पुरजन विप्र समाज॥
॥ राजु दीन्ह सुग्रीव कहँ अंगद कहँ जुबराज ॥११॥
म. । राम कथिति अनुजा समजाउनि । सुग्रीवास राज्य द्या जाउनि ॥९॥
। रघुपति-चरणीं मस्तक नमलें । रघुनाथाज्ञें सकल चालले ॥१०॥
म. दो. लक्ष्मण बोलावी त्वरें पुरजन विप्रसमाज ॥
॥ राज्य सुग्रिवा अर्पिलें अंगद कृत युवराज ॥११॥

अर्थ- रामचंद्रानीं अनुजास (लक्ष्मणास) समजाऊन सांगितलें व म्हणाले कीं जाऊन सुग्रीवाला राज्य द्या. ॥९॥ रघुतपतीच्या चरणानां सर्वांनीं नमस्कार केले व रघुनाथाच्या आज्ञेनें सगळे (किष्किंधेंत) चालले. ॥१०॥ लक्ष्मणानें (जाऊन) त्वरेनें नगरलोक व ब्राह्मण समाज यानां बोलावून आणविले आणि सुग्रीवाला राज्य अर्पण करून अंगदास युवराज केला ॥११॥

टीका.- चौ. ९-१०-(१) राम- सुचविलें कीं आतां जें काहीं करणार आहेत त्यानें सर्वानांच आनंद होईल. **(क) अनुजा समजाउनि-** काहीं गुप्त गोष्टी सांगितल्या; त्या कोणत्या हें पुढें कळेलच. एक राजसत्ता जाऊन विरुध्द पक्ष राज्यारूढ होतानां कार्यकर्त्यांनें विशेष वाच्यता न करतां व कालक्षेप न करतां कार्य कसें साधावें याची मर्यादा दाखविली. नंतर मोठ्यानें सांगितलें कीं जाऊन सुग्रीवाला राज्य द्या, राज्याभिषेक करवा. **(ख) रघुपति-चरणीं नमलें-** वाली मेल्यानंतर जे व्याकुळ होऊन पळून गेले होते ते सर्व, मंत्री, सेनापति व काहीं नगरलोक वालीच्या क्रियेच्या वेळीं निर्भयपणें जमलें होते. क्रिया उरकल्यानंतर ते सर्व रघुपति सभोंवती जमले होते. ज्याला ठार मारला त्याचीच उत्तरक्रिया योग्य मानसन्मानानें यथाविधि करविलेली व सुग्रीवानें प्रेमानें अंगदाकडून करवून घेतलेली पाहून सर्वांना रघुपतीबद्दल आदर वाटूं लागला. रघुपति शब्दानें सुचविलें कीं हनुमान तारा, अंगद, जांबवान इ. व्यक्ती सोडून बाकीच्या नगरलोकानां राम केवळ रघुपति आहेत 'एवढेंच कळलें आहे. व रघुपतीला शोभेल असेंच त्यानीं केलें असें सर्वास वाटलें. **(ग) रघुनाथाज्ञें-** रघुनाथाच्या आज्ञेनें. रघुनाथ शब्दानें सुचविलें कीं सुग्रीवाला राज्याभिषेक करण्यास सांगितला पण वालीच्या बाजूच्या लोकांची कत्तल केली नाहीं कीं कोणास दंड शिक्षा केली नाहीं. त्यामुळें सर्वानां वाटूं लागलें कीं आज सुग्रीव तर सनाथ झालाच पण आम्हां अनाथानांही रघुनाथानीं जीवदान देऊन सनाथ केले. 'समदर्शी रघुनाथ' असें वाली म्हणाला होता त्याची प्रतीति लोकानां आली.

दो. (१) रामचंद्रानीं जें समजाऊन सांगितलें तें लक्ष्मणानें येथें करून दाखविलें. **(क)** अति त्वरेनें सर्व कार्यें केली. वालीच्या बाजूच्या लोकांस एकत्र जमून विचार करण्यास सवडच मिळूं दिली नाहीं. **'शुभस्य शीघ्रं' धर्मस्य त्वरिता गतिः'** हें साधलें. समजाऊन सांगितलेली दुसरी गोष्ट म्हणजे अंगदाला युवराज केला. एकदां सुग्रीव राजा व अंगद युवराज झाला म्हणजे दोन्ही पक्षानां समाधान मानावेंच लागणार.१ अंगदास युवराज केल्यानेंच या प्रकरणारंभीं वापरलेला राम शब्द यथार्थ ठरला.२ असें केलें नसतें तर सुग्रीवाला घरांतच एक कायमचा शत्रु निर्माण करून ठेवल्यासारखें झालें असतें.३ मरणाऱ्या वालीनें केलेल्या प्रार्थनेचा अनादर केल्यासारखें होऊन, अंगदाचा जीव सतत धोक्यांत राहिला असता.४ अंगदास युवराज केल्यानें वालीचें राज्य वालीच्याच वंशांत राहण्याची सोय लावली गेली. ५ आपल्या पुत्राचें काय होईल ही चिंता तारेला राहिली नाहीं व त्यामुळें सुग्रीवाशीं शत्रुत्व करण्याचें कारण तिला उरलें नाहीं. ५ न्यायी म्हणून रघुवंशाची कीर्ति वाढली.

हिं. । उमा राम सम हित जग माहीं । गुर पितु मातु बंधु प्रभु नाहीं ॥१॥
। सुर नर मुनि सब कै यह रीती । स्वारथ लागिं करहिं सब प्रीती ॥२॥
। बालि त्रास व्याकुल दिन राती । तन बहु ब्रन चिंताँ जर छाती ॥३॥
। सोइ सुग्रीव कीन्ह कपिराऊ । अति कृपाल रघुबीर सुभाऊ ॥४॥
। जानतहूँ अस प्रभु परिहरहीं । काहे न बिपति जाल नर परहीं ॥५॥
म. । उमे राम सम हित जगतांत हि । गुरु पितृ माय न बंधू प्रभु नहि ॥१॥
। सूर नर मुनि सर्वांची रीती । स्वार्थास्तव सब करिती प्रीती ॥२॥
। वालिभयें व्याकुळ दिनराती । तनु सव्रण चिंताज्वर छातीं ॥३॥
। तो सुकंठ केला कपिराव । अति कृपालु रघुविर-स्वभाव ॥४॥
। कळुनिहि अशा प्रभुस परिहरती । विपज्जालिं नर कां ना पडती ॥५॥

अर्थ- उमे! या जगांत रामचंद्रांसारखा हितकर्ता (मित्र) गुरु (कुलगुरु इ.) पिता, माता, बंधू धनी (स्वामी) इ. कोणी नाहीं. ॥१॥ सुर (देव) मनुष्यें, मुनि इ. सर्वांचीच रीत आहे कीं स्वार्थासाठींच सगळी प्रीती करतात. ॥२॥ वालीच्या भयानें रात्रंदिवस व्याकुळ झालेला, शरीर जखमानीं भरलेलें व चिंताज्वरानें छातींत जळत असलेला. ॥३॥ जो सुग्रीव त्याला कपिराज केला! असा रघुवीराचा अति कृपालु स्वभाव आहे. ॥४॥ हें कळून सुध्दां जे अशा प्रभूचा त्याग करतात ते मनुष्य विपत्तींच्या जाळयांत कां बरें पडणार नाहींत? (पडणारच) ॥५॥

टीका. चौ. १.२.(१) गुरु पितृ माय न बंधू प्रभु नहि- यांत गुरु पिता माता असा श्रेष्ठतेचा चढता क्रम (हिंदीप्रमाणेंच) आहे व बंधू प्रभु उतरता क्रम आहे; म्हणून **गुरु** = कुलगुरु, कलाविद्यागुरु इ. लौकिक गुरु; व प्रभु = धनी, मालक असाच अर्थ आहे. सद्गुरु, संत व भगवान यांचा यांत अंतर्भाव होत नाहीं. (क) हित =

हितकर्ता, मित्र, सुहृद, रामासारखा कोणी नाहीं; याचें कारण सांगतात. **(ख) सुर नर मुनि.... प्रीती-** हे सर्व लोक जेव्हां जें हित करतात तेव्हां त्यांत त्यांचा काहींना काहीं तरि. स्वार्थ असतोच. हे सगळे स्वार्थी हितकर्ते आहेत. देवानां तर मानसांत पदोपदीं स्वार्थी म्हटलें आहे; म्हणूनच त्यांना येथें अग्रस्थान दिलें आहे. सुर, नर मुनि हा उतरता क्रम आहे. देवांच्यापेक्षा मनुष्य कमी स्वार्थी आणि मनुष्यांत मुनि कमी स्वार्थी. राम स्वार्थरहित हितकर्ते, मित्र, सुहृद आहेत हें सुचविलें. **'हेतु रहित जगिं जुग उपकारी। तुम्हिं तुमचे सेवक असुरारी! ।।५।। स्वार्थी मित्र सर्व, जगिं असती । स्वप्नीं प्रभु! परमार्थी नसती ।।६।। माता पिता स्वार्थरत तेही ।।८।।** (७/४७)
चौ. ३.४. (१) वालिभयें व्याकुळ- 'त्याचें भय रघुवीर कृपाला । भ्रमवि विकल मज भुवनीं सकला' (६/१२); **तनु सव्रण-** 'रिपुसम मज मारी अति भारी' (६/११) **चिंताज्वर छातीं-** 'तदपि भीति मन मम विसरे ना' (६/१२). देहदुःख व भय, मनानें सदा व्याकुळता व चिंता असा सर्व बाजूनीं विपत्तींत पडलेला होता; जीविताची सुध्दां आशा वाटत नव्हतीः अशी सुग्रीवाची दुर्दशा त्यानें स्वतः सांगितली आहे. **(क) अति कृपाल-** भाव हाकीं सुरनरमुनि माता पिता इत्यादि कृपा करणारे असले तरि ते कृपालु सुध्दां नाहींत. संत कृपालु असतात पण भगवान अति कृपालु आहेत, **'येई दया कोमल-मन-संतां'** (३/२/९) पण **'कोमल मन अति दीन दयाळू । कारण विण रघुनाथ कृपाळू'** ३/३३/१) **'रघुवीर कृपाल'** असें सुग्रीवानें दोन वेळां संबोधिले; पण दिसून आलें कीं **'अति कृपालु रघुवीर.** सुग्रीवाच्या इच्छेप्रमाणें त्याचें भय तर दूर केलेंच पण त्याला कपिराज केला. आणि अंगदाला युवराज करुन राज्याची जबाबदारी, चिंता सुध्दां फारशी सुग्रीवाच्या पाठीशीं ठेवली नाहीं. हेतु हाकीं कित्येक वर्षें वनवासांत व विविध विपत्तींत अत्यंत दुःख भोगलें आहे म्हणून आतां त्यानें निश्चिंतपणें सुखांत काळ काढावा.
ल.ठे. या प्रकरणांत सर्व प्रकारची वीरता प्रगट झाली आहे. १ **युध्दवीर** - एका बाणानें वालीचा वध केला. २ **विद्यावीर** - तारा व वाली यांचा संवाद जाणला. ३ **धर्मवीर** - प्रतिज्ञा पालन केलं; अधर्मी वालीला देहदंड दिला, सावध राहून मित्रघात होऊ दिलानाही. मित्र धर्माचे उत्तम पालन केलें. वालीची क्रिया विधिवत करविली, इ. ४ **दयावीर** - वालीच्या मस्तकावर हात ठेवला व त्यास चिरंजीवी करण्यास तयार झाले; तारेचा शोक पाहून दया केली तिच्यावर. ५ **दानवीर** - सुग्रीवाला ज्ञान, राज्य, राजधानी, त्याची स्त्री दिली. वालीला ज्ञान, भक्ति व निजधाम दिलें, तारेला ज्ञान व भक्ति दिली; अंगदाला यौवराज्य दिलें. ६ इतकें सर्व करण्यांत **सरलता** सोडली नाहीं म्हणून **ऋजुता वीर.**
चौ. ५. (१) प्रभु समर्थ सर्वज्ञ, कारणरहित अति कृपालु, रघुवीर आहेत; हें कळून जाणून सुध्दां अशा प्रभूला जे भजत नाहींत, त्यांच्याकडे जणूं पाठ फिरवितात व विषयांना किंवा क्षुद्र देवतानां भजतात ते विपत्तींच्या जाळयांत पडावयाचेच. जे रघुवीरास शरण जातील व विषयविमुख होऊन रामभजन करतील ते महाविपत्ति जालांत सुग्रीवासारखे, पडलेले असले तरि त्यांतून सुटून सहज सुखी होतील. **जो**

आवडेल तो मार्ग स्वीकारावा. 'भवसिंधुं अगाधहि ते पडती । पदपंकजिं प्रेम न जे करती ।। अति दीन मलीन सुदुःखि सदा । पदपंकजिं प्रीति न ज्यांस कदा ।। (७/१४/५.६) असें शंकरच म्हणाले आहेत. आतां सुग्रीव रघुवीरास पूर्णपणें विसरतो:-

हिं.। पुनि सुग्रीवहि लीन्ह बोलाई । बहु प्रकार नृपनीति सिखाई ।।६।।
। कह प्रभु सुनु सुग्रीव हरीसा । पुर न जाउँ दस चारि बरीसा ।।७।।
म. । मग सुगला बोलावुनि अणविति । नाना विध नृपनीती शिकविति ।।६।।
। प्रभु वदले श्रुणु सुगल हरीश्वर । पुरिं न जाउं दश चार हि वत्सर ।।७।।

अर्थ - मग सुग्रीवाला बोलावून आणविला व त्याला नाना प्रकारें राजनीति शिकविली. ।।६।। आणि प्रभु म्हणाले सुग्रीव, कपीश्वर! ऐक; मला चौदा वर्षे पुरींत मुळींच जावयाचें नाहीं. ।।७।।

टीका. चौ. ६ (१) मग- सुग्रीवाला राज्य दिल्यावर काहीं दिवसांनी. काहीं दिवस वाट पाहून जेव्हां वाटलें कीं सुग्रीव स्वतः होऊन काहीं येत नाहीं तेव्हां. **(क) बोलावुनि अणविति** - या दोन शब्दानीं अगदीं उठावदारपणें दाखविलें कीं सुग्रीव एकदम कसा व किती बदलला आहे पहा. यावरून ठरलें कीं तो स्वतः बोलावण्या वाचून आला नाहीं. नवीन सत्ता, सुखसंपत्ती, स्त्री इत्यादींत इतका गढून गेला कीं राम भगवान आहेत हें विसरला, अग्निसाक्षिक मैत्री विसरला! बोलावून आणण्यांत हेतु इतकाच कीं राजा व मित्र या नात्यानें कर्तव्य म्हणून त्याच्या हिताच्या चार गोष्टी सांगाव्या; व चातुर्मासासाठीं दुसरीकडे राहण्यास जातानां मित्राचा निरोप घ्यावा. **'कुपथ निवारुनि सुपथिंचालवी'** हें कर्तव्य करणें जरूर होतें. बोलावून आणला नसता तर रामाचें काहीं बिघडत नव्हतें. पण जागा झालेला असतां पुन्हां निद्रावश होणाऱ्याला जागृतीची सूचना देणें कर्तव्य होतें, **ल.ठे.** येथें हें स्पष्ट दिसलें कीं **सुग्रीव कृतोपकार विसरला.** ज्यानीं सिंहासनावर बसविला ते राम भगवान प्रभु आहेत, हें जाणलें असून दर्शनास सुध्दां आला नाहीं. ते आहेत का गेले याची चौकशी सुध्दां केली नाहीं! कीं माझ्या घराला पाय लाऊन तें पावन करा असें सुध्दां म्हणाला नाहीं. पावसाळा आतां सुरूं होईल, तरी कुठें राहणार, पर्णकुटी कुठें बांधून देऊं वगैरे काहीं चौकशी केली नाहीं फार काय बोलावून आणल्यावर नुसता हात जोडून नमस्कार सुध्दां केला नाहीं. बिभीषण राक्षस असून त्यानें असें केलें नाहीं!

चौ. ७. (१) सुगल = सुग्रीव हरीश्वर! असें संबोधिलें. यापूर्वीं सखा, मित्र किंवा नुसतें 'सुग्रीव' म्हटलें आहे; बिभीषणास राज्य दिल्यावर तो लक्ष्मणाबरोबरच दर्शनास आला आहे. येथे सुग्रीवास **हरीश** - हरीश्वर म्हटलें व न जाणों त्यास कपीश्वर म्हटलेलें रुचेल न रुचेल. हरी = कपि, विष्णु, यम, वायु, इंद्र, चंद्र, सूर्य, उपेंद्र (वामन) - मरीचि, सिंह, अश्व, बेडूक; इतके अर्थ हरि शब्दाचे आहेत. यावरून स्पष्ट दिसतें कीं **राजासारखा मान मिळावा अशी इच्छा सुग्रीवाला झाली आहे.**

बिभीषणाला राज्य मिळाल्यावर जर त्याला प्रभूनीं लंकेश, लंकेश्वर म्हटलें असतें तर त्यानें चटकन त्राहि त्राहि! म्हणून पायच धरले असते. सुग्रीवाला संकोच सुध्दां वाटला नाहीं. त्यानें आल्यावर नमस्कार नाहींच केला पण एक शब्द सुध्दां रघुवीराशीं बोलला नाहीं! यावरून स्पष्ट दिसतें कीं **सत्तामद चढला आहे.** आता पुढेंतर बोलण्याची सुसंधी मिळत आहे पण तो शब्द सुध्दां बोलणार नाही. ज्यानें राम भगवान आहेत हें ओळखलें, ज्याला ज्ञान प्राप्त होऊन वैराग्य झालें, मन स्थिर झालें म्हणून जो म्हणाला व सर्व सोडून रात्रंदिवस प्रभुचरण सेवा करण्याची भाषा बोलला तोच का हा सुग्रीव? **(क) पुरि न जाउं दश चार हि वत्सर** - पूर्वीं चारदश असे उल्लेख केले आहेत. आता गेले दिवस पुष्कळ राहिले थोडे हे दर्शविण्यासाठी हा फरक केला. तेरा वर्षे पूर्ण होऊन गेलीं व आषाढ मास चालू झाला. आता पुढें काय करणार तें राम सांगतात.

हिं. । गत ग्रीषम बरषा रितु आई । रहिहउँ निकट सैल पर छाई ॥८॥
। अंगद सहित करहु तुम्ह राजू । संतत हृदयँ धरेहु मम काजू ॥९॥
म. । ग्रीष्म विगत वर्षा ऋतु आला । निकट निवास करीन शैलाला ॥८॥
। अंगद सहित राज्य तुम्हिं करणें । संतत मनिं मम कार्या स्मरणें ।९॥

अर्थ - ग्रीष्म ऋतु संपला व (आता) वर्षा ऋतु आला. मी जवळच डोंगरावर आता वस्ती करीन. ॥८॥ तुम्हीं अंगदासहित राज्य करा; (पण) माझें कार्य नेहमीं मनांत स्मरण करा (विसरूं नका). ॥९॥

टीका.- चौ. ८. (१) निकट निवास करिन शैलाला- हें ऐकल्यावर सुध्दां सुग्रीव म्हणाला नाहीं कीं डोंगरावर कशाला राहतां, तेथें पावसाचा फार त्रास होईल; डोंगरावर नका राहूं राम! मी आत्ता सायंकाळच्या आंत पुरीच्या बाहेर, जलाशयाच्या जवळ, तुमच्यासाठीं पर्णशाला बांधून देतो. मलाहि सवडी प्रमाणें येऊन दर्शनसंभाषणाचा लाभ घेतां येईल. इ. त्यानें तोंडाला अगदी कुलुपच लावलें! हें सुग्रीवाचें आचरण! **'गरज सरो वैद्य मरो' 'स्वार्थी मित्र सर्व जगिं असती'** (७/४७/६) इत्यादि वचनांची प्रतीति येथेंच आली.

सूचना- हनुमान अंगदादि महावीर वानरानां, पावसाळयांत सीतेचा शोध करणें अशक्य होतें असें नाहीं. पण प्रभूनीं विचार केला कीं मित्रानें पुष्कळ वर्षे अरण्यांत स्त्रीविरहित दशेंत अत्यंत दुःखांत काढलीं आहेत तेव्हां त्याला विविध सुखें भोगण्याची सुसंधि काहीं काळ द्यावी त्याची भोगेच्छा पुरवावी. शिवाय त्याला वाटलें असतें कीं काल मला राज्यावर बसवला काय आणि आज पावसाळयांत वनांत भटकण्यास लावला काय! माझी आपली पहिलीच दशा! इत्यादि हेतूंस्तव रघुनाथ स्वस्थ राहिले. पण जगाला व आम्हांला एक जाज्वल्य उदाहरण तयार करून ठेवलें कीं **विषयी-जनसंगती व विषयांचा मोह किती विघातक भयानक आहे पहा! तो जीवाला प्रभूशीं सुध्दां कसा कृतघ्न बनवितो व धर्मच्युत करतो हें पहा!** सुग्रीवाचें हें

आचरण येथील श्रीरामचरित्र आणि प्रभूनीं सांगितलेलीं मित्र लक्षणें यांची तुलना केली तर दिसेल कीं राम उत्तमोत्तम मित्र आणि सुग्रीव कुमित्र! ठरला.

चौ. ९. (१) अंगद सहित राज्य तुम्हिं करणें- आतां वालीचें व तुमचें पूर्व वैर विसरून जा. अंगदाला मीच युवराज केला आहे हें विसरूं नका. त्याला नुसता नामधारी युवराज ठेऊन भागणार नाहीं. त्याला दिलेल्या अधिकारांत ढवळाढवळ करूं नका. त्याच्या अतुलबली बापाचें राज्य तुम्हांला केवळ ईशकृपेनें मिळालें आहे; तें तुम्हीं भोगा व त्याला भोगूं द्या; अंगद माझा आहे, जसे तुम्हीं माझे आहांत. **(क)** माझें कार्य मात्र सतत स्मरणांत असूं द्या. पावसाळयामुळे प्रत्यक्ष कार्य करतां न आलें तरि तें कसें केव्हां करावयाचें इ. विचार नेहमीं करीत रहा व योग्यवेळीं प्रत्यक्ष कार्याला लागा म्हणजे झालें. भाव हा कीं इतके दिवस विसर पडला तसा आतां पडूं देऊं नका. इतकें बजाऊन सुध्दां अगदीं पक्का विसरला! **'देवा प्रबल अति तव माया'** हेंच खरें.

वाली - सुग्रीव तुलना

वाली व सुग्रीव एकरूप कसे होते हें पूर्वींच साधार दाखविलें आहे; तथापि शौर्य, धैर्य, वीर्य बल, पराक्रम, निर्भयता, वाक्पटुता. धडाडी इ. बाबतींत वाली सुग्रीवापेक्षां फारच श्रेष्ठ होता. वालीला मरणाची भीति कधींच वाटली नाहीं. राजनीतींत दोघेही सारखे होते.

सुग्रीव		वाली
सुग्रीवाचें रामप्रेम स्वार्थातून जन्मलें	१	वालीचें रामप्रेम बंधु वैरांतून उद्भवलें.
याचें वालिभयांतून जन्मलें	२	याचें शौर्य, वीर्य निर्भयता यांतून.
सुग्रीवाला स्वतःला राज्य मिळालें	३	यानें आपलें राज्य गमावलें
सुग्रीवानें पुत्रपौत्रादिकां साठीं राज्य मिळविलें नाहीं.	४	वालीनें पुत्रपौत्रादिकांस राज्य मिळवून दिले.
याचें रामप्रेम दृढ राहिलें नाहीं.	५	याला दृढरामप्रेम मिळालें, मिळविलें.
हा विषयासक्त झाला	६	हा शेवटीं निर्भय झाला.
याला रामधामप्राप्ति अनिश्चित	७	वालीला रामधाम प्राप्ती झाली.
याच्या पत्नीला रामदर्शन सुध्दां नाहीं.	८	याची पत्नी ज्ञानी व रामभक्तिमती झाली.
याला पुत्र नाहीं.	९	वालीनें आपल्या पुत्रास रामदास बनविला.
यानें सुकीर्ति मिळविली	१०	यानें अकीर्ति मिळविली.
मरणकाळीं रामदर्शन होणें अनिश्चित	११	मरणसमयीं रामदर्शन,

यावरून स्पष्ट दिसतें कीं ऐहिक व पारमार्थिक लाभ सुग्रीवापेक्षां वालीलाच जास्त झाला. असें असतां रामसेवकाशीं वैर केल्यामुळें जगांत वाली अभक्त व सुग्रीव भक्त अशी प्रसिध्दी झाली हें लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे.

'सुग्रीव राज्याभिषेक' प्रकरण समाप्त-

‘प्रवर्षण - वास’ प्रकरण; (१२/१०-१३/६)

हिं. । जब सुग्रीव भवन फिरि आए । रामु प्रबरषन गिरिपर छाए ॥१०॥
हिंदो.। प्रथमहिं देवन्ह गिरिगुहा राखेउ रुचिर बनाइ ॥
॥ राम कृपानिधि कछु दिन बास करहिंगे आइ ॥१२॥
म. । भवनीं जैं सुग्रीव परतले । गिरीं प्रवर्षण राम हिं वसले ॥१०॥
म. दो. । देव ठेवती गिरिरिगुहा पूर्विंच रुचिर करून ॥
॥ राम कृपानिधि कार्हि दिन वसतिल हें जाणून ॥१२॥

अर्थ - जेव्हां सुग्रीव आपल्या भवनास परत गेले तेव्हां राम प्रवर्षण गिरीवर राहिले. ॥१०॥ कृपानिधि राम येथें (येऊन) काहीं दिवस निवास करतील हें जाणून देवानीं एक गिरिगुहा तयार करून रुचिर करून ठेवली होती. ।दो. १२॥

टीका.- चौ. १०-(१) जातानां सुध्दां सुग्रीवानें नमस्कार केला नाहीं किंवा बोलला नाही. (क) सुग्रीव घरीं जाऊन पोचले असतील व राम प्रवर्षण गिरीवर आले. **ल.ठे.** येथें कवीनीं, कथा-वक्त्यानीं सुध्दां सुग्रीवा बद्दल ‘आए’ असें बहुवचन वापरलें आहे. पूर्वी ‘सुग्रीव भागा (पळाला),’ ‘सुग्रीव कर (करि)’, ‘परा बिकल’ इत्यादि प्रकारें एकवचन वापरलें आहे. पण ज्याला प्रभु बहुमान देऊं लागले त्याला रामभक्तानीं बहुमान देणें कर्तव्यच आहे. **(ख) अ.रा. प्रवर्षण** हेंच नांव आहे. वा.रा. सर्ग २७ ‘माल्यवन्निवास;’ हा आहे व त्यातच प्रस्त्रवण गिरीचें वर्णन आहे. म्हणजेच माल्यवत् पर्वताचें प्रस्त्रवण हें एक शिखर आहे असें ठरतें. प्रस्त्रवण व प्रवर्षण यांच्या अर्थामध्यें फारसा भेद नाहीं. प्रस्त्रवति इति प्रस्त्रवणः; प्रवर्षति इति प्रवर्षणः यांच्या अर्थामध्यें फारसा भेद नाहीं. प्रस्त्रवति इति प्रस्त्रवणः; प्रस्त्रवण इति प्रवर्षणः ज्याच्यांतून जलाचे पाझर पुष्कळ निघतात तो प्रस्त्रवण; व जो जलाचा पुष्कळ वर्षाव करतो तो प्रवर्षण. त्याच सर्गांत या गुहेचें सुंदर वर्णन आहे. अ.रा. सर्ग ३/५३-५४ यांत गुहेचें वर्णन आहे.

दो. (१) गुहा- देवखाते बिले गुहा (अमरे) हा एक अर्थ आहे; व ‘गर्तेच प्रर्वताद्रेश्च गव्हरे, बिलं रंध्रे गुहायांच’ (हैमः) असाही अर्थ आहे; म्हणून दोन अर्थ संभवतात. देवानीं गुहा खोदून ती रुचिर करून ठेवली; किंवा पर्वतांत पूर्वी असलेलीच त्यानी रुचिर करून ठेवली. यांतील पहिला अर्थच या अल्प बुध्दीस ग्राह्य वाटतो; कारण देव आपल्या स्वार्थासाठीं राम कृपानिधीची कृपा संपाद् इच्छितात, हें पुढेंही दिसतेंच. **(क) कृपानिधि-** राम = आनंद सिंधु सुख राशी असून असे कृपा सागर आहेत कीं देवांच्या हितासाठीं नाना दुःखें व संकटें, व स्त्रीविरह सोशीत आहेत. चातुर्मासांत निवास करण्यासाठीं त्यांना ज्यास्तींत जास्त सुखकर व रमणीय गुहा तयार करून ठेवली म्हणजे ते विशेष कृपा करतील याहेतूनें देवानीं एक गुहा आधींच रमणीय करून ठेवली होती. अ.रा. म्हटलें आहे कीं रामलक्ष्मण फिरत फिरत या पर्वतावर आले तेव्हां त्यांस सहज ही गुहा दिसली; सोईस्कर व सुंदर पाहून राहिले तेथेंच.

श्री मानस गूढार्थ चंद्रिका, किष्किंधाकाण्ड, अध्याय दुसरा समाप्त.

अध्याय तिसरा

हिं. । सुंदर बँन कुसुमित अति सोभा । गुंजत मधुप निकर मधु लोभा ॥१॥
। कंद मूल फल पत्र सुहाए । भए बहुत जब ते प्रभु आए ॥२॥
। देखि मनोहर सैल अनूपा । रहे तहँ अनुज सहित सुरभूपा ॥३॥
। मधुकर खग मृग तनु धरि देवा । करहिं सिद्ध मुनि प्रभु कै सेवा ॥४॥
। मंगलरूप भयउ बन तब ते । कीन्ह निवास रमापति जब ते ॥५॥
। फटिक सिला अति सुभ्र सुहाई । सुख आसीन तहाँ द्वौ भाई ॥६॥
म. । सुंदर वन कुसुमित अति शोभे । गुंजति मधुप-निकर मधुलोभें ॥१॥
। कंद मूल फल पत्र सुशोभित । झालीं विपुल यदा प्रभु आगत ॥२॥
। शैल मनोहर अनुपम बघती । अनुजा सह सुरभूप राहती ॥३॥
। मधुकर-खग-मृग-तनु सुर धरती- । सिद्ध मुनी प्रभुसेवा करती ॥४॥
। मंगलरूप बने वन तैंतें । करिति निवास रमापति जैंतें ॥५॥
। स्फटिक-शिले अति शुभ्र सुशोभन । सुखासीन बंधू दोघेजण ॥६॥

अर्थ - (तेथील) वन सुंदर असून फुललें असल्यामुळें शोभायमान दिसत आहे; भुंग्यांचे (मधुप) समुदाय मधाच्या लोभानें गुंजारव करीत आहेत. ॥१॥ प्रभु तेथें आले तेव्हां कंदमूळे-फळे व पत्रें सुशोभित व विपुल झालीं ॥२॥ शैल अनुपम व मनोहर आहे असें पाहिलें व सुरभूप (राम प्रभू) अनुजासह तेथें राहिले ॥३॥ देव (सुर) सिद्ध व मुनी भ्रमर, पक्षी व मृग यांचे देहधारण करून प्रभूंची सेवा करूं लागले ॥४॥ रमापतीनीं तेथें जेव्हा निवास केला तेव्हांपासून वन मंगलरूप बनलें ॥५॥ अतिशुभ्र व सुशोभित स्फटिकशिलेवर दोघे भाऊ सुखाने बसू लागले ॥६॥

टीका. चौ. १-३-१ वनश्रीचें वर्णन, प्रभूनीं चित्रकूटावर निवास केल्यानंतर सविस्तर केलें आहे, प्रभु या प्रवर्षण पर्वतावर राहण्याच्या हेतूनें आले आहेत हें जणूं काय सृष्टि सुंदरीनें जाणलें व त्यांचें स्वागत करण्यासाठींच जणूं सर्व वन फुलून गेलें. भुंग्याचे थवे गुंजारव रूपी वाद्यें वाजवून स्वागत करूं लागले. 'मधुकरमुखर भेरि बहु सणया' (३/३८/९) नंतर धरणी - भूमि जणूं कंदमूल फळें पत्रें इत्यादि विपुल भेट घेऊन आपल्या जावयांची भेट घेण्यास आली! (क) सुरभूप = सुर-भू-प; देवांच्या भूमींचे पालन करणारे. देवांचे लोक त्यांचे त्यांस परत मिळवून देण्यासाठीं प्रभु असून अशा निर्जन पर्वतावर राहूं लागले - राहिले.

चौ. ४-१ या चौपाईंत यथासंख्य अलंकार आहे. देव मधुकर = भ्रमर, मधमाशा बनले; सिद्ध खग = पक्षी बनले व देवलोकांत राहणारे मुनी मृग = हरिणें वगैरे पशू बनले. मधुकर आपल्या गुंजारवानें व क्रीडेनें, पक्षी आपले सौंदर्य, मधुर कूजन व रुचिर विहार इत्यादीने, हरिणें आपल्या सुंदर नेत्रानीं बघून, प्रभूंच्या जवळ निर्भयपणें

येऊन त्यांच्या अंगाला आंग घासून प्रसन्नता दाखवून, सेवा करूं लागले. (क) देव सिद्ध व मुनी क्रमशः मधुकर, खग व मृग बनले असे म्हणून फार सुंदर स्वभावचित्रण केलें आहे. १ **देव-मधुकर,** मधुप नाहींत हो! मध साठवून ठेवणाऱ्या मधमाशा बनले. मधमाशा लोभी, स्वार्थी असतात; पण लोभानें साठवून ठेवलेला मध भिल्ल कोळी काढून नेतात व त्यानां तडफडत ठेवतात. तसें देवांचें सर्व ऐश्वर्य रावणानें हिरावून घेतलें आहे व ते तडफडत आहेत. २ **सिद्ध -खग झाले;** हे स्वार्थी असतातच. ख=आकाश, (पोकळी) त्यांत गमन-गति आहे ज्यांची असे. सिद्धानां नाना प्रकारच्या गूढगति व अणिमादिक इतर सिद्धि प्राप्त झालेल्या असतात. पक्ष्यांच्या गति जशा अनेक, तशा अनेक गूढगति जाणणारे. पक्ष्यांची रूपें जशीं विविध व सुंदर तसे विविध कामरूप सुंदर देह धारण करणारे. ३ **मुनि-मृग झाले.** मृग वनांत राहतात त्यानां एकच गति मुख्य असते. तसे हे ज्ञानी, जीवन्मुक्ति रूपी गति प्राप्त झालेलें. मृग चतुष्पाद; हे चतुष्पाद धर्माचें आचरण करणारे असतात. मधुकर व खग यांच्यापेक्षां मृगांना अरण्यातील हिंस्रपशूंचें भय फार असतें; तसे ज्ञानी मुनीनां कामक्रोधादिकांचें भय फार. त्यांची इच्छा असते कीं प्रभूचें दर्शन, स्पर्श इत्यादींचा लाभ व्हावा; पण तें त्यांना अति दुर्लभ असतें; म्हणून बनले मृग व आतां भरपूर दर्शनस्पर्शादिकांचा आनंद लुटीत आहेत. प्रभूच्या जवळ मृग असले म्हणजे व्याघ्रसिंहादि मृगांची शिकार करू शकत नाहींत. तसें यानां आता कामक्रोधादींचे भय नाही. अशीं ही रूपकें पाहिलीं म्हणजे तुलसीदासजींच्या काव्यप्रतिभेची व स्वभाव निरीक्षणाची जेवढी प्रशंसा करावी तेवढी थोडी असे वाटते.

चौ. ५.१ . मंगलरूप बने वन - अरण्य कांडांत मंगल नांवाला सुद्धां नाहीं व पंचवटीवन मंगलमय किंवा मंगलरूप कां नाहीं झालें हें पूर्वी तेथें दाखविलें आहे. या किष्किंधा कांडांत राम ऋष्यमूक पर्वतावर आले, काहीं दिवस राहिले तरी तेथील वनास मंगलत्व आलें नाहीं. आणि प्रवर्षण गिरीवर आल्याबरोबर वन मंगलरूप कसें झाले? राम **'मंगलभवन अमंगलहारी'** आहेत. अमंगलाचा संहार केल्या शिवाय मंगल होणें शक्य नाहीं. अधर्मी, दुराचारी, पापी राजा वा राजसत्ता जेथें असेल तेथें मंगल कसें होणार? असा अधर्मी अमंगलमूल, अमंगलकारी वाली होता तोंपर्यंत मंगल होणें शक्य नव्हते. त्या वालीचा विनाश झाला व सुग्रीव राज्याभिषेकांत काहीं अमंगल घडलें नाहीं, तेव्हां ठरलें की अमंगलाचा पूर्ण विनाश झाला; म्हणून आतां राम या पर्वतावर आल्याबरोबर सर्व वन मंगलरूप झालें. या काडांत पुढें 'मंगल' नाहीं; कारण सुग्रीव मित्रधर्माचा नाश रूपी अमंगल करतो. **(क) करिति निवास रमापति जैं ते** - जै ते = जेव्हांपासून. सीता अग्नींत राहिली. आता रमापति एकान्तांत राहिले म्हणजे पुन्हां सीताविरहानें व्याकुळ होणार हें जाणून त्यांच्या मनाला रमविण्यासाठींच जणूं काय वनश्रीरूपाने रमाच प्रगट झाली आहे!

चौ. ६१ . स्फटिक शिले अति शुभ्र सुशोभन - ही स्फटिकाची सुंदर शिला गुहेच्या बाहेर गुहाद्वाराशीच आहे. तिच्यावर बसून सभोंवतालची वनश्री सहज अवलोकन करतां येते. शुभ्र सुंदर स्फटिकशिला तेथें तयार करून ठेवण्यांत देवांचा गूढ स्वार्थी

हेतु आहे. अशाच स्फटिक शिलेवर सीतेसह रामचंद्र वनांत चित्रकूटला बसत असत; हे शक्रसुत जयंतानें पाहिलें होतें. आतां या शिळेवर राम बसले व सीताजवळ नसून धनुर्बाणधारी लक्ष्मण आहे हे पाहिलें म्हणजे स्फटिकशिलेवरील पूर्वीच्या शृंगार लीलांची स्मृती जागृत होऊन सीताहरणाचा विसर पडणार नाहीं; म्हणजेच देवकार्याचा विसर रघुवीरास पडणार नाहीं; या हेतूने देवानीं ही युक्ति योजली आहे. ही युक्ति चांगलीच सफल झाली आहे हे आता वर्षावर्णनापासून पुढे दिसेल -

प्रवर्षणवास प्रकरण समाप्त

"वर्षा-वर्णन" प्रकरण १३/७- दो. १५).

हिं । कहत अनुज सन कथा अनेका । भगति बिरति नृपनीति बिबेका ।।७।।
। बरषा काल मेंघ नभ छाए । गरजत लागत परम सुहाए ।।८।।
म. । अनुजा सांगत कथा अनेका । भक्ति विरति नृपनीति विवेका ।।७।।
। वर्षाकाल - मेघिं नभ भरलें । गर्जति वाटति फार चांगले. ।।८।।

अर्थ - (स्फटिक शिळेवर रामलक्ष्मण सुखासीन असतां राम) अनुजाला भक्तीच्या अनेक कथा, वैराग्य, राजनीति व ज्ञान (विवेक) सांगत असत. ।।७।। (असेच एक दिवस बसलेले असतां) वर्षाकाळाच्या मेघानीं आकाश भरलें; व ते गर्जु लागले तेव्हा फार चांगले (गोड सुखकर) वाटले ।।८।।

टीका .. चौ. ७ (१) ही चौपाई खरोखर वर्षा वर्णनांतील नाहीं; पण ज्या दिवशीं पावसाळयाचा आरंभ झाला त्या दिवशीं, त्यावेळेपूर्वी दोघे बंधू काय करीत होते, मेघजमलेले कसे दिसूं शकले इत्यादि शंका नकोत म्हणून सांध्या सारखी असलेली ही चौपाई या प्रकरणांत घेतली इतकेंच. ही मागील प्रकरणांत घेतली तरि काहीं बिघडणार नाहीं. (क) 'कथा सांगणें) मानसांत बहुधा भक्तीविषयींच म्हटलें आहे. **'गेले कार्हिं दिवस या रीतीं'। विरती ज्ञान कथित गुण नीती'** (३/१७/२) यांत कथा म्हटलें नाहीं. म्हणून कथा भक्तीच्या, व वैराग्य राजनीति व ज्ञान यांचें वर्णन. येथें भक्तीला प्राधान्य देऊन तिला वैराग्याची जोड दिली आहे. राजनीतिला ज्ञानापेक्षां अधिक महत्व देऊन ज्ञानाला शेवटीं ठेवलें आहे; कधीं कधीं क्वचित ज्ञानाची चर्चा होई. वरील अरण्य काण्डांतील अवतरणांत वैराग्यज्ञान प्रधान आहेत व नीतीला शेवटचें स्थान आहे. येथें भक्ति विरति नृपनीति व विवेक (= ज्ञान) असा क्रम आहे. हा भेद परिस्थिति सापेक्ष सहेतुक आहे. त्यावेळीं (३।१७।२) सीता जवळ होती. आतां सीताहरण झाल्यामुळे सीता जवळ नाहीं. सीते सारखी भक्तिमती! तिची वरचेवर आठवण होते म्हणून भक्तिकथा प्रथम. ती जवळ नसल्याने विरहदु:ख होतें व वैराग्य पळतें; म्हणून त्याला जवळ आणण्यासाठीं वैराग्याची चर्चा. सीतेला परत आणण्याच्या कार्यांत राजनीतीचा संबंध मुख्य आहे म्हणून राजनीतीचा क्रम तिसरा लागला व शेवटीं ज्ञान!

(२) ल-ठे. वर्षारंभ होण्याच्या पूर्वींच राम सीताविरहानें अति व्याकुळ होऊन त्यानां दिवसा तें सृष्टिसौंदर्य रमवूं शकत नसे; व रात्रीं सीताविरहशोकानें झोप येत नसे इत्यादि वर्णन वा.रा. सर्ग २७/३०-३३ मध्ये आहे. येथील क्रम लक्षांत घ्यावा नंतर लक्ष्मणाने केलेल्या सांत्वनाचें वर्णन ३४-४० या - श्लोकांत आहे, त्यांत राजनीतीचा विचार मुख्य आहे. यावरून वाचकानींच ठरवावें कीं राजनीतीचें व ज्ञानाचें वर्णन कोणी केले?

चौ. ८-(१) वर्षाकाळमेघिं नभ भरलें - येथून पुढें दिलेलें वर्षा ऋतूचें वर्णन सलग असल्यानें चांगले विद्वान, टीकाकार, इ. स सुद्धां भ्रम होतो कीं हे सर्व एकाच दिवशीं सांगितलें आहे. वर्षाऋतूचें वैशिष्ट्य राम लक्ष्मणाला दाखवीत आहेत. मेघ ज्या पहिल्या दिवशीं आकाशाला व्यापतील त्याच दिवशीं भूमी हिरव्या गवतानें आच्छादली जाऊन पायवाटा दिसत नाहींशा होतात का? शेतकरी त्याच दिवशीं खुरपणीचीं (बेणणीचीं) कामें करूं लागतात का? अशा अनेक गोष्टींचे वर्णन यांत आहे. एक ऋतु = दोन महिने = ५९ दिवसांचा असतो. ५९ चरणांत हें वर्णन आहे. म्हणून एकचरण = एक दिवस. रोजच्या रोज, घडणारी किंवा दिसणारी नवीन गोष्ट लक्ष्मणास दाखवावी व तिच्या अनुरोधानें नंतर 'भक्ति विरति नृपनीति विवेक' यांतील कशाच्या तरी चर्चेत बाकीचा वेळ घालवावा अशी दिनचर्या चालू असे. **(क)** वर्षाकाळ-मेघ-वर्षाऋतूच्या आरंभीं जमणारे मेघ. हे काळेकुट्ट, पाण्यानें भरलेले असतात. पावसाळ्याच्या आरंभींच काळे कुट्ट मेघ जमूं लागलेले पाहिले म्हणजे आनंद वाटतो; पण आषाढ मास सुरू झाला आणि पांढरे ढगच येऊं लागले तर आनंद होत नाहीं. ज्या काळी, ज्या वेळीं जें घडावयास हवें (ऋतुमानानुसार) तें तसें घडलें म्हणजे चांगलें होते व चांगलें वाटतें. काळेकुट्ट मेघ भाताचे पीक कापणीला आल्यावर फार जमूं लागले तर त्यानां शिव्या मिळतात! कारण ते अकाळीं आलेले असतात. पहिल्या दिवशीं मेघानीं आकाश व्यापलें इतकेंच झालें; पण त्यावरून वाटलें की वर्षाऋतु सुरू झाला. **(ख)** मेघ मधुर मधुर गर्जना करीत जणूं काय घोषणाच करीत आहेत की खाऱ्या पाण्याचें गोड करून आणलेलें पाणी आम्हीं तुम्हांला देणार आहोंत; ते फुकट घालवूं नका. ज्यांना जेवढा संग्रह करतां येईल तेवढा करा. योग्य वेळीं योग्य उपयोग करा. आम्हांला वाऱ्यानें दुसरीकडे नेले म्हणजे मग मिळणार नाहीं. आमचें येणें जाणें आमच्या हातीं नाहीं. मेघ संतां सारखे आहेत.

हिं.-दो. । लछिमन देखु मोर गन नाचत बारिद पेखि ॥
॥ गृही बिरति रत हरष जस बिष्नुभगत कहुँ देखि ॥१३॥
म. दो. । पहा लक्ष्मणा मोरगण नाचति जलद बघून ॥
॥ जसा विरति रत मुदित गृहि हरिभक्ता पाहून ॥१३॥

अर्थ - लक्ष्मणा! हरिभक्तानां (विष्णुभक्तानां) पाहून वैराग्यरत गृहस्थ जसे हर्षित (मुदित) होतात तसे हे पहा मोरांचे समूह जलदांस पाहून नाचत आहेत ॥ दो. १३॥
टीका. **(१) येथून पुढें प्रतीप अलंकाराच्या साह्यानें वर्षाशिरदवर्णनांत भक्ति,** वैराग्य नीति, ज्ञान, इ. अनेक विषयांचें वर्णन केलेले दिसेल. **(क) जलद** = वारिद = जलानें भरलेले काळे ढग. हे दिसूं लागल्याबरोबर त्या वनांत मोरांचे थवे जिकडे तिकडे हर्षानें नाचूं लागलेले रामचंद्रानी लक्ष्मणास दाखविले. त्यांच्या हर्षाला दृष्टान्त देतात - **(ख) विरतिरत गृही हरिभक्तां पाहून जसे हर्षति.** राम स्वतः विरतिरत गृही

म्हणजे गृहस्थ आहेत; पण गृहिणी जवळ नाहीं; तथापि लक्ष्मणा सारखा हरिभक्त जवळ दिसला. म्हणून हा दृष्टान्त आठवला. जसा हरिभक्तांच्या नुसत्या दर्शनानेंच वैराग्य शील गृहस्थाला हर्ष होतो तसा मोरानां होत आहे. हा प्रतीप दृष्टान्त आहे. 'गृहकार्ये नाना जंजाळ' पाठीशीं लागलेले असल्यानें गृहस्थ विरागी असला तरी दूर जाऊन हरिभक्त-संत-दर्शन घेऊ शकत नाहीं. म्हणून त्यास वाटतें कीं 'भाग्यें आले संत - जन झाले देवाचें दर्शन' गृहस्थानां संत दर्शन जसें त्यांच्या भाग्यानेंच होतें तसें वर्षाऋतूंतच मोरानां आनंद देणाऱ्या मेघांचें आगमन होतें. सार - वैराग्याला काय आवडतें हें येथें दाखविलें. वैराग्य असून हरिभक्तांच्या दर्शनाची आतुरता नसेल व हरिभक्तानां पाहिल्याबरोबर आनंद, उत्साह व प्रसन्नता वाटत नसेल तर तें खरे वैराग्य नव्हे; तें मलिन वैराग्य समजावें.

हिं. । घन घमंड नभ गर्जत घोरा । प्रियाहीन डरपत मन मोरा ॥१॥
। दामिनि दमक रह न घन माहीं । खल कै प्रीति जथा थिर नाहीं ॥२॥
म. । घन घुड् घुड् गर्जति नभिं घोर । प्रियाहीन मम मनिं भय थोर ॥१॥
। दामिनि चमक न घनांत राही । प्रीति खलाची स्थिर जशि नाहीं ॥२॥

अर्थ - मोठमोठे (घोर) मेघ आकाशांत घुड् घुड् (गड्गड्) अशी गर्जना करीत आहेत. (पण लक्ष्मणा!) मी प्रियाहीन असल्यामुळें माझ्या मनाला फार भीति वाटत आहे. ॥१॥ जशी खलांची प्रीति स्थिर नसते तसा विजांचा चमचमाट घनांत रहात नाहीं (बघ) ॥२॥

टीका. चौ. १ (१) घोर=मोठ मोठे, विशाल. घोर हा शब्द गर्जनेकडे घेतां येत नाहीं, कारण 'गर्जति वाटति फार चांगले' (१३/८) असें या नूतन मेघांच्या गर्जनेविषयींच म्हटले. 'मधुर मधुर गर्जति घन घोर' (६/१३/२) गर्जना एकाचवेळीं मधुर व घोर असणें शक्य नाहीं. 'संपश्य त्वं नभो मेघैः संवृतं गिरिसन्निभैः' (वा.रा. २८/२) याच प्रसंगाचें वर्णन आहे. यांतही भयानकत्व नसून विशालता (पर्वतांसारखे मोठे) आहे. केवळ मेघांचा जो घुड् घुड्, घुड् घुड्, घुड् घुड् असा ध्वनि येतो तो कानानां गोड वाटतो, विजांचा कडकडाट भयानक वाटतो. ही गर्जना सर्व साधारण लोकांस सुखद गोड वाटते; पण **(क) प्रियाहीन मम मनि भय थोर** - मोरांच्या हर्षानें विरतिरत गृहीची आठवण स्वतःवरूनच झाली आहे व त्यामुळें सीतेची आठवण झाली आहे. आतां अशी भीति वाटूं लागली आहे कीं हे जलद तप्ततेलाची वृष्टीतर करणार नाहींत ना? सीतावियोगानंतर हा पहिला व वनवासांतला शेवटला वर्षाकाळ आहे. **'जलद तप्त तेला जणुं ओती'** (५/१५/३) असा जो आपला अनुभव संदेशांत कळविला आहे तो याच वर्षाऋतूंतला. **दुसरें भीतीचे कारण हें** - सीता जर जिवंत असेल आणि असेल तेथें असेच मेघ जमून गडगडाट होत असेल तर माझ्या शिवाय तिला किती भय वाटत असेल व माझी चिंता तिला किती लागली असेल! वा.रा. प्रत्येक वर्णनाच्या शेवटीं सीतेचा संबंध आणलेला आहे. **'सीतेव शोकसंतप्ता मही**

बाष्पं विमुंचति' सीतेसारखी शोकसंतप्त झालेली मही अश्रू ढाळीत आहे. (२८/७) असे स्पष्ट वा अस्पष्ट उल्लेख प्रत्येक ठिकाणीं आहेत.

(२) मेघ जमणें, त्यांचा गडगडाट, विजा चमकणें, मोर नाचणें, इत्यादि घटना विप्रलंभ (वियोग) शृंगारांत **कामाचें उद्दीपन करणारे विभाव आहेत.** येथील वर्षागम व पंचवटींतील, सीतेच्या संगतींत असतानां येऊन गेलेले अनेक वर्षाकाळ यांची तुलना रघुपतीचे विरही मन करीत असणारच, व तो विचार येतांच 'खळें जानकी हरूनी नेली' हा विचार आला म्हणून पुढील दृष्टान्त, पहा--

चौ. २. (१) दामिनि - चमक न घनांत राही - 'सुदाम्नि - मेघे भवा = सौदामिनी = दामिनी = मेघांत उत्पन्न होणारी वीज. मेघांत उत्पन्न झालेली वीज मेघांत स्थिर रहात नाहीं; म्हणूनच तिला चंचला, चपला म्हणतात. क्षणभर मेघांतून बाहेर पडते व प्रकाशिते, पुन्हां मेघांत शिरते. या चंचलतेला दृष्टान्त खलांच्या प्रीतीचा दिला. दुर्जनांची-खलांची भाषा प्रीतिरूपी प्रकाशानें विजेसारखी वारंवार चमकत असली तरी ती प्रीति जशी स्थिर नसते तशी सौदामिनी मेघांत स्थिर रहात नाही. रावण खल आहे, काळाकुट्ट पर्वताकार मेघासारखा आहे. सीता विजेसारखी पीतवर्णी व तेजस्वी आहे. त्या खलानें तिला बलात्कारानें मांडीवर घेतली असेल व ती सौदामिनी प्रमाणें निसटण्याचा प्रयत्न करीत असेल पण तो खल तिला पुन्हां मांडीवर घेत असेल काय? असा विचार त्या मेघांतील विजेला पाहतांच मनांत सुरू झाला; म्हणून हा दृष्टान्त आठवला. **'नीलमेघाश्रिता विद्युत् स्फुरन्ति प्रतिभाति मे । स्फुरंती रावणस्यांके वैदेहीव तपस्विनी'** (वा.रा. २८/१२). **(क)** सीता व रावण यांची आठवण होतांच ती कशी सापडणार हा विचार व त्याबरोबर सुग्रीवाचा विचार मनांत आला. अनुभवानें वाटूं लागलें की तो प्रीति विसरला. इतके दिवस झाले तरि विचारपुस निरोप इ. काहीं नाहीं. तो आपल्या जाति स्वभावावर जाऊन खल बनला तर सीतेचा शोध कसा लागणार ? **वा.रा.** सुद्धा. वर्षा वर्णनांत सुग्रीवाचा संबंध मधुनमधून आला आहे. खलांची प्रीति कोणाशींच स्थिर नसते म्हणून गोस्वामीनीं कोणाशीं प्रीति हें सांगितलें नाही तेंच योग्य आहे. **मा.पी. मध्यें दिलेल्या विष्णुपुराण श्लोकाशी तुलना करून पहावी. खललक्षण सांगितलें.** (ख) प्रथम मेघ जमले, गर्जू लागले, मग विजा चमकूं लागल्या, आतां ते मेघ पर्वत शिखरांवर बसून मग खालीं येतील, वर्षू लागतील; सीता, रावण, सुग्रीव, स्मरण होतेंच.

हिं. । बरषहिं जलद भूमि निअराएँ । जथा नवहिं बुध बिद्या पाएँ ॥३॥
। बूँद अघात सहहिं गिरि कैसें । खल के बचन संत सह जैसें ॥४॥
म. । वर्षति वारिद भूवरि लोंबुनि । जसे नमति बुध विद्या पावुनि ॥३॥
। बिंदुघात गिरि सोसति तैसे । संत सहति खलवचनें जैसे ॥४॥

अर्थ - विद्या प्राप्त झाल्यानें बुध जसे नम्र होतात (नमतात) तसे मेघ जमिनीजवळ येऊन (लोंबून) वर्षू लागले (बघलक्ष्मणा!) ॥३॥ संत खलांचीं वचनें

(वाक्प्रहार) जसे सोसतात तसे पर्वत पावसाच्या थेंबांचे प्रहार (घात) सोशीत आहेत. ॥४॥

टीका . चौ. ३ (१) भूवरि = पर्वतांच्या पृष्ठभूमीवर, असा अर्थ करणे जरूर आहे व पुढील चौपाईतील गिरि या शब्दानें हाच अर्थ सुचविला आहे; कारण मेघप्रथम पर्वत शिखरांवर लोंबतात व तेथून हळुहळू सखल भूमीच्या पृष्ठभागाजवळ येतात. **(क) 'जलद,** आपल्या जवळील जीवनसंपत्तीनें उद्धट, उद्दाम न होतां अगदीं नम्र होतात - लवतात. उंच निर्मल आकाशांतून खालीं रजोमलिन भूमीजवळ येतात. आपल्या जवळची संपत्ती ओतीत असतात; तिचा कोणी उपयोग करो न करो; संग्रह करून ठेवणे, लोभ त्यांना माहीत नाही. त्यांच्या ठिकाणीं वैषम्य व नैर्घृण्य नाही. त्यानां स्वतः इच्छा नसते, वारा नेईल तिकडे जातात. हे सर्व सद्‌गुण आणि इतर अनेक सद्‌गुण बुधांच्या = संतांच्या ठिकाणीं असतात; म्हणून बुधांचा दृष्टांन्त दिला. विद्या शिकून जर लीनता आली नाही तर ती विद्या अनर्थकारक ठरते. 'विद्या विनयेन शोभते'. विद्येचें भूषण व बुधांचा - संताचा स्वभाव सांगितला.

(२) हा दृष्टान्त देताना सुद्धा रावणाची व सीतेची आठवण झालीच आहे. रावण विद्यावान पंडित आहे, पण त्याच्या ठिकाणीं लीनता मुळींच नसल्यामुळें तो वैदेहीशी उद्धटपणानें वागल्यामुळे तिच्या नेत्रांतून अश्रुधारा गळत असतील **(क)** सुग्रीवाला एवढी राजनीति=विद्या शिकविली पण त्याच्या ठिकाणीं नम्रता आलेली मुळींच दिसली नाहीं. (१२/६ टी.प.) **'सुग्रीव इव शांतारिः धाराभिरभि विच्यते'** (वा.रा. २८/९) शत्रूचें प्रशमन झालेल्या सुग्रीवाच्या शिरावर राज्याभिषेकाच्या धारा जशा पाडल्या तसा या पर्वतांवर अभिषेक केला जात आहे. येथील संदर्भानुसार सुग्रीवाच्या आठवणीनें स्फुरलेला दृष्टान्त येथें आहे.

चौ. ४ (१) बिंदुघात - तैसे .. खलवचनें जैसे". दुर्जनांच्या वचनांच्या धारा जशा तीक्ष्ण, कठोर शब्दांच्या बनलेल्या असतात; तंशा पावसाच्या धारा जलबिंदूच्या थेंबांच्या बनलेल्या असतात. **'कोटि कुलिश सम शब्दां धारा'** (१२७३/८). संत जसे दुर्जनांच्या शब्द-बाणांचे प्रहार, आघात शान्तपणें सहन करतात; तसे हे पर्वत पावसाच्या थेंबांचा मारा सहन करीत आहेत. **(क)** संतानां उपमान करुन ध्वनित केलें कीं **संत पर्वतांपेक्षां अधिक सोशिक, शान्त व अक्रोध असतात. संतलक्षणें व खलस्वभाव सांगितला.** 'गिरयो वर्षधाराभिर्हन्यमाना न विव्यथुः। अभिभूयमाना व्यसनैर्यथाऽधोक्षजचेतसः' (भाग. १०/२०/२५. **(ख)** विनयहीन खल रावण सीतेला नाना प्रकारानीं वाग्बाणविद्ध करीत असेल, व ती वैदेही, क्षमाकन्या असल्यामुळें, क्रोध न करतां, शाप देण्याचें सामर्थ्य असूनही, सर्व वज्राघात सहन करीत असेल? आणि मला या जलधारा सहन होत नाहींत आणि वाटतें - **'जलद तप्ततेला जणुं ओती'** (५/१५/३) हा पावसाळा केव्हां संपेल व खलाचा नाश कसा होईल. **"दुर्जन-वदन कमान सम वचन विमुंचति बाण ॥ सज्ञन उर वेधत नहीं क्षमातनू - संत्राण"** वै. सं. अनु.) सार- विद्येच्या ठिकाणीं विनय पाहिजे. संतांच्या ठिकाणीं पर्वतांपेक्षां अचल शान्ति व क्षमा पाहिजे. खलाचीं वचनें वज्रप्रहार!

•

हिं. । छुद्र नदीं भरि चलीं तोराई । जस थोरेहुँ धन खल इतराई ॥५॥
। भूमि परत भा ढाबर पानी । जनु जीवहि माया लपटानी ॥६॥
म. । क्षुद्र नद्या भरुनी फोफावति । अल्पधनें हि जसे खल माजति ॥५॥
। भूवर पडतां पाणि गढुळलें । जणुं मायेनें जीव वेष्टले ॥६॥

अर्थ - जसे खल थोड्याशाच धनानें माजतात तशा क्षुद्र नद्या भरून फोफावत (जात) आहेत. ॥५॥ मायेनें जणूं जीवानां वेष्टणं घालावें तसें पाणी जमिनीवर पडतांच गढूळ (मातट) होत आहे. ॥६॥

टीका. चौ. ५-(१) क्षुद्र नद्या - ज्या पावसाळा थांबल्याबरोबर वहात नाहींशा होतात व उन्हाळयांत पाण्याचा थेंब नसतो अशा. पाऊस पडत असे पर्यंत मात्र आजूबाजूचीं झाडें, जमिन घरें, गांवं यांना वाहून नेतात व किनाऱ्याच्या भूमीची फोडतोड करीत फों फों आवाज करीत जात असतात. यानां दृष्टांत खलांचा देतात; कारण ते या क्षुद्र नद्यांपेक्षा उद्दाम, बेफाम मस्त होतात. त्यांना थोडीशी संपत्ती, ऐश्वर्य सत्ता इत्यादि काहीं मिळालें कीं धर्मनीति तटाना बुडवून, सत्य अहिंसा इत्यादि वृक्षानां समूळ उपटून, दुर्बलानां भय रूपी भोवऱ्यांत अडकवीत, उद्धट कठोर वचनें रूपी भयानक ध्वनीनें संतानां दुःख देतात. खलांचें हें क्षुद्र धन पुण्याचा झरा नसल्यामुळे अल्पकाळांतच नष्ट होतें तसे या क्षुद्र नद्यांचें होतें. **'जाती सुकुनी वर्षा सरतां' (क)** खल अल्प धनानें माजतात **हा दृष्टान्त सुग्रीवाच्या वागणुकीनें सुचला.** रावणाच्या धनाच्या मानानें सुग्रीवाचे धन अगदीं क्षुद्र आहे; व प्राप्त झाल्याबरोबर त्याला गर्व, सत्तामद झाला आहे हे आपण पाहिले आहे. 'आसन् उत्पथवाहिन्यः क्षुद्रनद्योऽनु शुष्यतीः । पुंसो यथाऽस्वतंत्रस्य देहद्रविणसंपदः' (भाग. १२/२०/१०) 'अस्वतंत्र पुरुष'च्या ऐवजीं येथें खल शब्द आहे.

चौ. ६ (१) सूचना - या चौपाईत उत्प्रेक्षा आहे; कारण कीं जीव तत्वतः मायेनें वेढलेला नाहीं. तसेंच पावसाचें पाणी.- 'ईश्वर - अंश जीव अविनाशी । चेतन अमल सहज सुखराशी ॥ तो प्रभु मायेला वश झाला । शुक मर्कट सम बंधनि पडला ॥ (७/११७/२-३). **(क)** पाणी पानीय, पिण्यास योग्य जल. जोपर्यंत ते मेघांत होत किंवा आकाशांत होते तोपर्यंत पिण्यास योग्य असें सहज निर्मल होतें. पण त्याचा अधःपात होऊन त्याला भूमीचा स्पर्श होतांच तें गढूळ झाले; पिण्यास योग्य राहिलें नाहीं, कारण त्यांत माती मिसळली. त्यांतील मातीचा अंश व तिचा गुण गंध काढून टाकला कीं तें पिण्यासारखें शुद्ध जल मूळचे आहेच. पण हें करणें कठिण असतें - जीव रजोगुणाचा व तमोगुणाचा त्याग करून तिन्ही गुणांचा गंध उरूं देणार नाहीं तर तो मूळचा शुद्ध आहेच. **(ख)** जोपर्यंत जीव मातृगर्भांत असतो तोंपर्यंत तो ईश्वरास विसरलेला नसतो. मातृगर्भांतून (मेघगर्भांतून जल) बाहेर पडून या पृथ्वीतलावरील हवेचा संपर्क झाला कीं अविद्या मायेनें वेढला जातो व ईश्वरास विसरतो. **(ख)** क्षुद्र नद्यांतील जल वहात असतें तोंपर्यंत मलिनच असतें व नंतर त्याला घाण येऊं लागते. तसे क्षुद्र पापी, हरिविमुख कुळांत जन्मलेले जीव शुद्ध होण्याची फारशी आशा नसते.

पण चारी बाजूनीं बांधून काढलेल्या तलावांत पडणारे मेघजल फारसें मलीन होत नाहीं व लवकर सहज शुद्ध होतें जसे 'शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते'' अथवा 'योगिनामेव कुले भवति धीमताम्' (भ.गी.) धमार्थ काममोक्ष रूपी चार घाटानीं किंवा धर्माचे चार चरणरूपी चार घाटानीं सुबद्ध असलेल्या कुळांत जन्मणारे जीव सहज शुद्ध होतात. **(ग) सूचना -जोपर्यंत सुग्रीव रामाच्या जवळ होता तोपर्यंत त्याचें ज्ञान वैराग्य टिकलें; आता तो मायेनें वेढला जाऊन भगवंतास विसरला आहे. सर्वच जीवांचें असें नाहीं का?** 'सुहृदं सर्वभूतानां' (भ.गी.) **सर्व भूतांचा मित्र प्रभु असून आम्हीं त्यास सुग्रीवा सारखेच विसरलो आहोंत! 'ज्ञाना मम विषयानीं हरलें'** (१९/३) असें सुग्रीव म्हणाला आहेच. **मायायुक्त -मायावश झाला तो जीव हे येथें** सांगितलें. जीव शुद्ध व स्थिर केव्हां होईल हें आतां दृष्टान्तानें सांगतात.

हिं. । समिटि समिटि जल भरहिं तलावा । जिमि सद्गुन सज्जन पहिं आवा ॥७॥
। सरिता जल जलनिधि महुँ जाई । होइ अचल जिमि जिव हरि पाई ॥८॥
म. । जल सांचुनि सर हळुहळु भरती । जसे सुगुण सज्जनांत जमती ॥७॥
। सरिता जल जलनिधिमधि जावुनि । होइ अचल जिव इव हरि पावुनि ॥८॥

अर्थ - जसे सद्गुण सज्जनापाशीं (सज्जनांत) जमतात तसे तलाव (सर) जळ सांचून हळुहळू भरत जातात. ॥७॥ जीव हरिला पावून जसा अचल होतो तसें सरितांचें जल जलनिधींत (सागरांत) जाऊन अचल होतें ॥८॥

टीका. चौ. ७ (१) सर हळुहळु भरती - क्षुद्रनद्यांप्रमाणें तलाव एकदम भरत नाहींत, हळुहळू भरतात; पण जल गढूळ नसून चांगलें पिण्यासारखे असतें हें सुगुण - (सद्गुण) शब्दानें सुचविले आहे. दुर्गुण -दोष (गढूळ पाणी) संतांजवळ येत नाहींत व सद्गुण मिळविण्याचा प्रयत्न न करता सज्जनांजवळ जसे आपोआप सहज जमत जातात तसेंच शुद्ध निर्मल जलच तलावांत (सरांत) हळुहळू सांचत जाते. सार हे कीं **जेथें धर्मशीलता व हरिभक्ति असते तेथें सद्गुण आपोआप येतात.** धर्माचरण व भक्तिसाधन करीत असून सद्गुण सहज वाढत गेले नाहींत तर समजावें कीं धर्माचरणांत व भजनांत काहीं तरि मोठे दोष आहेत. **येथें मुक्तीचा त्याग करून भक्तिलुब्ध राहणाऱ्या संतांची स्थिती सांगितली.**

चौ. ८(१) सरिताजल जलनिधिमधि जाउनि अचल होइ- सरिता = महानद्या, सागरास मिळणाऱ्या नद्या. यांचे जल सागरांत जाऊन मिळेपर्यंत स्थिर होऊं शकत नाहीं. **(क)** मागील चौपाईनें दाखविलें कीं मुक्तीची उपेक्षा करून भक्तिलुब्ध असणारे सज्जन तलावांतील गोड पाण्यांत जाऊन स्थिर होतात. नित्यवैकुंठादिलोकांत जाऊन स्थिर, अचल होतात पण हरिरूपी सागरांत लीन होत नाहींत. **'राम सिंधु'** (७/१२०/१७) **'रामस्वरूप सिंधु'** (१/४०/४) **(ख)** या चौपाईत दुसरा प्रकार सांगितला. सरितांचें पाणी सागरांत गेलें कीं सागराशीं ऐक्य पावतें; त्यांत लीन होते; आपले माधुर्यादि गुण सोडून सागरच बनते; जसे हरिस्वरूपांत, हरिरूपांत मिळणारे

जीव, हा दृष्टान्त दिला. 'यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय। तथा विद्वान नामरूपात् विमुक्तः परात्परं पुरुषम् उपैति दिव्यम्' (मुं.उ.३/२/८). 'ब्रह्मविद् ब्रह्म एव भवति'. **येथें विदेह कैवल्य-मोक्ष सुचविला. परंतु समुद्रांत मिळालेल्या जलाचा दीन दुःखी तृषार्तानां काय उपयोग? तळावांत जाऊन स्थिर होणारें पाणी पिण्यासारखें असतें; ते तृषार्तांची तृषा व तापार्तांचे ताप हरण करतें. केवळ ज्ञानी व ज्ञानीभक्त यांतील भेद या दोन चौपायांत फारच समर्पक दृष्टान्तानी सुचविला. (ग) सूचना** - या दोन्ही चौपायांत द्वैती व अद्वैती मतांचा संग्रह करून ठेवला आहे. या चौपांईत (८) हरि या शब्दाने तें साधलें आहे. धर्म, भक्ति व ज्ञान म्हणजे काय हें सद्ग्रंथांच्या साह्याने कळतें म्हणून आतां सद्ग्रंथाचा उल्लेख करतात.

हिं. दो. । हरित भूमि तृन संकुल समुझि परहिं नहिं पंथ ॥
॥ जिमि पाखंड बाद तें गुप्त होहिं सद्ग्रंथ ॥१४॥
म. दो. । हरित भूमि तृण संकुला नुमजति कुठेंहि पंथ ॥
॥ पाखंडी वादें जसे गुप्त होति सद्ग्रंथ ॥१४॥

अर्थ - पाखंडी वादानें जसे सद्ग्रंथ (वेद शास्त्र पुराणादि) गुप्त होतात तसे भूमी गवतानें व्यापली जाऊन, हिरवी गार झाल्यामुळें मार्ग, वाटा कुठेंच उमजत नाहींशा झाल्या ।दो.१४॥

टीका. (१) वाट, रस्ता आहे कीं नाहीं, कोणता मार्ग कुठें जातो हें समजत नाहिंसे झालें, बघ लक्ष्मणा! याचें कारण सर्व रस्ते, वाटा हिरव्यागार गवतानें झाकुन टाकल्या आहेत. **(क)** पाऊस पडण्यास प्रारंभ झाल्याचें वर्णन तिसऱ्या चौपाईच्या पहिल्या चरणांत आहे. म्हणजे सहा चौपायांचे १२ चरण व या दोह्यांचे ४ चरण = १६ चरण = १६ दिवस झाले. पाऊस पडल्यापासून हिरव्या गवतानें रस्ते झाकले जाण्यास अरण्यांत १५/१६ दिवस लागतात; इतर ठिकाणी वरदळ असल्यामुळें २०/२१ दिवस लागतात. ज्या दिवशीं पहिला पाऊस पडतो त्याच दिवशीं अशी स्थिति होत नाहीं; हें खेडेगावांतील एखादें गुराखी पोरं सुद्धां सांगू शकेल. आतां सांगावें कीं हें व पुढील वर्णन एकाच दिवशीं बसून केलें काय? व तसें असेल तर एकाच दिवसांत वर्षाऋतु आला व गेला असे म्हणावें लागेल. राम लक्ष्मणास वर्षाऋतूंतील दृश्ये दाखवीत आहेत हें एकदां सांगितलें आहे. तें प्रत्येक ठिकाणीं घ्यावयाचें आहे. मेघ आल्यापासून या दोह्याच्या **अखेर पर्यंत २६ चरण झाले; म्हणजे वर्षाऋतूचे २६ दिवस गेले.** (ख) गवतानें मार्ग असे आच्छादले गेले कीं **'तोचि मार्ग जो ज्याला रूचतो'** (७/९८/२) अशी स्थिती येते. त्या वाढलेल्या गवतांतून स्वतःच्या कल्पनेनें मार्ग काढावा लागतो; आणि मग दिशाभूल सहज होते; जावयाचें असतें एके ठिकाणीं आणि जाऊनपोचतात भलत्याच ठिकाणीं; किंवा गवतानें आच्छादलेल्या खाड्यांत पडतात, काटे पायांत मोडतात सर्प वगैरे - सर्पटणारे, प्राणी चावतात, हाल अपेष्टा सोसाव्या लागतात नाहींतर प्रवासच बंद

ठेवावा लागतो. परंतु जन्म मरणाचा प्रवास कोणाला बंद ठेवता येत नाहीं. रूळलेले मार्ग गवतानें बुजूं न देतां ते चालू ठेवले तरच योग्य मार्ग इच्छेप्रमाणे धरता येतो. याला दृष्टान्तदेतात :-

(२) पाखंडी वाद वाढला म्हणजे सद्ग्रंथ गुप्त होतात. सद्ग्रंथ = श्रुति, स्मृति, पुराणें व यांना संमत असलेले साधुसंतानीं निर्माण केलेले ग्रंथ 'नानापुराणनिगमागमसंमतं यत्' (१ मं. श्लोक ६). पाखंड = वेदमार्गाचें खंडन करणारे. पाखंडीवाद = वेदमार्ग विरोधी मतांच्या लोकांचें म्हणणें; त्यानीं लिहिलेले ग्रंथ, कायदे, संस्था, समाज इत्यादींचें म्हणणें - मते. "पालनाच्च त्रयीधर्मः 'पा' शब्देन निगद्यते ॥ तं खंडयन्ति ते यस्मात् पाखंडाः तेन हेतुना' (अ.व्या.सु.) 'पा' शब्दानें सर्वांचें पालन करणारा जो त्रयीधर्म (वेदधर्म) तो दर्शविला जातो. अशा वेदधर्माचें ते खंडन करतात म्हणून त्यांना पाखंड असें म्हणतात. **'श्रुति संमत हरिभक्ति पथ संयुत विरति विवेक॥ तो न धरिति कुणि मोहवश कल्पिति पंथ अनेक ॥'** (७।१००). (क) सद्ग्रंथ गुप्त होतात- पाखंड्यांची मतें व ग्रंथ यांचा त्या हिरव्या सुंदर दिसणाऱ्या गवताप्रमाणें प्रसार, प्रचार झाला, म्हणजे वेदमार्ग खरा कीं हे नवे सुलभ भासणारे मार्ग खरे असा भ्रम समाजांत पसरतो व वेदमार्ग, सद्ग्रंथ, म्हणजे थोतांड असें वाटूं लागतें. याचेंच नांव सद्ग्रंथ गुप्त होणें. ते नव्या गोंडस दिसणाऱ्या वेदविरोधी मतानीं झाकले जातात. **(ख) ल.ठे.** वर्षाऋतूचे क्रमानें वर्णन करून सुद्धां त्यांतच ज्ञानभक्तिमार्ग व तो साधण्याचा क्रम सुद्धां साधला आहे. सद्ग्रंथांनुसार वर्णाश्रमधर्माचें पालन केल्यानेंच धर्मशीलता ज्ञान, भक्ति इ. प्राप्त होतात म्हणून आता ते दृष्टान्त घेतले जातील.

हिं. । दादुर धुनि चहूँ दिसा सुहाई । बेद पढ़हिं जनु बटु समुदाई ॥१॥
। नव पल्लव भए बिटप अनेका । साधक मन जस मिलें बिबेका ॥२॥
म. । दर्दुर - रव चहुँ दिशीं रम्य तो । बटु समुदाय वेद जणुं पढतो ॥१॥
। नव-पल्लव-युत विटप अनेक । साधक मन जस मिळत विवेक ॥२॥

अर्थ - चोहोंकडे बेडकांचा रम्य ध्वनि होत आहे; तो जणूं बटु समुदाय वेद पठण करीत आहेत (असें भासवीत आहे) ॥१॥. विवेक=ज्ञान मिळाल्यावर साधकाचें मन जसें (शोभतें) तसे अनेक वृक्ष नवीन पालवीनें युक्त होऊन शोभत आहेत (बघ लक्ष्मणा!) ॥२॥

टीका. चौ. १ (१) सूचना - आषाढी पौर्णिमेला वर्षा ऋतु सुरू होतो. मागील दोह्याबरोबर २६ दिवस पूर्ण झाले हें दाखविलें आहे - या चौपाईचे दोन चरण = २ दिवस, मिळून २८ दिवस झाले. आषाढी पौर्णिमेपासून २८ वा दिवस श्रावण शुक्ल चतुर्दशीचा येतो. कारण महिना २९ किंवा ३० दिवसांचा असतो। (चांद्रमास पद्धतीनें). श्रावण शुद्ध चतुर्दशीला श्रावणी म्हणजे उपाकर्म झालें कीं नवीन वेद पठणास आरंभ होतो. शिकविणारे आचार्य प्रथम सांगतात व नंतर सर्व बटू-ब्रह्मचारी

एका सुरांत ते शब्द स्पष्ट उच्चारून स्वरां सुद्धां म्हणतात. पुन्हां गुरु तेच शब्द तसेच उच्चारतात व पुन्हां सर्व बटू एकदम तेच शब्द उच्चारतात व असें बराच वेळ चालतें. पावसाळयांत बेडूक सुद्धां अगदीं असेंच करतात, आणि खरोखर एका मोठ्या बेडकानें प्रथम उच्चार करावा आणि मग अगदीं शिस्तींत बसलेल्या बाकीच्या सर्वांनीं त्याचा त्याच स्वरांत अगदीं तसाच उच्चार करावा असें चालूं असते. एखाद्या तलावाच्या किंवा मोठ्या डबक्याच्या काठीं असलेल्या घरांत जे राहतात त्यानां तो बेडकांचा ध्वनि अगदीं असाच वाटतो. ही उपमा अशा शिक्षण काळांतील वर दाखविलेल्या वेदपठण पाठण पद्धतीलाच देतां येईल; मंत्रजागराच्या वेळच्या वेदपठनाला देतां येणार नाहीं. अशाच अध्ययन कालारंभीच्या वेदपठणालाच ही उपमा ऋग्वेदांत व अथर्व वेदांत दिलेली आहे. **(क)** वेदपठनाच्या आठ विकृति आहेत. तसेच मंडूकांत सुद्धा आठ प्रकारचे ध्वनि करणारे निरनिराळया जातींचे मंडूक आहेत हे सुद्धां ऋग्वेदांतील मंत्रांत सांगितलें आहे. 'गोमायुः एको अजमायु : एक : पृश्निरेको हरित एक एषाम् । समानं नाम बिभ्रतो विरूपाः पुरुत्रा वाचं पिपिशुर्वदत्तः ।। (ऋ. ७।१०३।६) यांत सांगितलें कीं बेडूक भिन्न भिन्न वर्णांचे व भिन्न भिन्न शब्द बोलणारे असतात; पण सर्वांनां नांव एकच आहे. 'वाचं पर्जन्य जिन्वितां प्र मण्डूका अवादिषु' (ऋ. ७/१०३/९). दिव्या आपो... मण्डूकानां वाग्नुरत्रा समेति' (ऋ ७/१०३।२) यापुढील मंत्रांत या उपमेनेच वर्णन आहे. (मंत्र मा. पी. मधून घेतले). **(ख)** या प्रमाणें वेदानींच उपाकर्मा नंतरच्या नवीन वेदपठनाचें मंडूकांच्या उपमेने वर्णन केलें आहे. 'श्वास सहज ज्यांचे श्रुति चारी' तेच येथें वक्ते आहेत; त्यांच्यामुखांत गोस्वामीं सारखे सर्वशास्त्ररहस्यज्ञ भलतेच सिद्धान्त कसे घालतील?

(२) नवीन पाऊस पडतो त्या दिवशींच बेडूक सजीव होऊन ओरडूं लागतात; पण उपाकर्मानंतरच्या बटूंच्या वेद पठनाचें वर्णन करावयाचें होतें व वर्षावर्णनांत बेडकांचें वर्णन असलें पाहिजे असा कवींचा दंडक असल्यानें दोन्ही गोष्टी एकत्र साधल्या व त्या ऋग्वेदांतील मंत्रांच्या आधारें साधल्या; आणि उपाकर्माचा श्रावणीचा दिवसही बरोबर साधला. **इतक्या गोष्टींचें अवधान ठेऊन वर्षाऋतूचें वर्णन अन्य ग्रंथात केलेलें असल्यास दाखवावें. (क)** पूर्वी विरागी विष्णुभक्तप्रिय गृहस्थाचा उल्लेख केला आहे. येथें ब्रह्मचर्याश्रमाचा उल्लेख करून वर्णाश्रम धर्माच्या पालनानेंच वैराग्य प्राप्त होतें हें सुचविले. यानेंच चित्त शुद्ध होऊन ज्ञान प्राप्तीचा अधिकार येतो म्हणून आतां ज्ञानाचा दृष्टान्त देतात.

चौ. २ (१) साधक मन जस मिळत विवेक - विवेक=ज्ञान आत्मज्ञान, मिळेपर्यंत यमनियमांचें पालन करीत वैराग्य संपन्न झाल्यावर योगाभ्यासाची तपश्चर्या करीत राहिल्यानें देह कृश झालेला असतो; दुर्बलता आलेली असते, तसेच काहीं वृक्ष वसंतांत सुद्धां पालवत नाहींत व ग्रीष्माच्या तापानें शुष्क, पर्णहीन होऊन साधक योगीलोकांप्रमाणें दुर्बल व कृश झालेले असतात. पाऊस पडून काहीं दिवस गेले म्हणजे सागाच्या झाडाप्रमाणें काहीं वृक्षांनां चांगली पालवी फुटते व ते प्रसन्न,

टवटवीत व भरघोस दिसूं लागतात. जसें ज्ञान मिळाल्यानंतर साधकाचें मन व इतर सर्व इंद्रियें यानां प्रसन्नता, टवटवी येते
मन सर्व दुःख शोकरहित होतें. 'प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते' (भ.गी.)
(क) मिळत विवेक - ज्ञान मिळणें, प्राप्त होणें साधकाच्या नुसत्या इच्छेवर व प्रयत्नांवर अवलंबून नसते. कोणीतरी सद्गुरूने दिल्याशिवाय मिळत नाहीं, हे पूर्वी टीकेंत स्पष्ट केलें आहे. 'गुरुविण नोहे ज्ञान.' सद्गुरुकृपाघन वळला तरच जसें साधकाला ज्ञान मिळतें त्याप्रमाणें वर्षाऋतूंत मेघ येऊन पाऊस पडला तरच या वृक्षानां चांगली पालवी फुटून ते सुंदर दिसूं लागतात. पण योग्यवेळीं योग्य प्रमाणांत पाऊस पडणें राजा चांगला म्हणजे धर्मशील वेदधर्मपालक व संरक्षक असला तरच शक्य असतें म्हणून सांगतात-

हिं. । अर्क जवास पात बिनु भयऊ । जस सुराज खल उद्यम गयऊ ॥३॥
खोजत कतहुँ मिलइ नहिं धूरी । करइ क्रोध जिमि धरमहि दूरी ॥४॥
म. । अर्क यवासा अपत्र बनले । जसे सुराज्यिं खलोद्यम सरले ॥३॥
। धूळ मिळेना कुठेंहि सोधित । क्रोध जसा धर्माला पळवित. ॥४॥

अर्थ - जसे सुराज्यांत खलांचे उद्यम नाहींसे होतात तशीं रुईचीं व धमाशाचीं झाडें पर्णविहीन झालीं. ॥३॥ क्रोध जसा धर्माला पळवतो (घालवतो) तशी धूळ शोधून सुद्धा कुठेंही मिळत नाहींशी झाली ॥४॥
टीका चौ. ३. (१) अर्क = रुई, मांदार, **यवासा** = कांटे धमासा. दुस्पर्शा, रोदनी कच्छुरा हीं दुसरीं सार्थ नांवें या वनस्पतीला आहेत. (अमरे) यवासाचीं पानें हरभऱ्याच्या पानां एवढालीं बारीक असतात व काटे बोट बोट लांबीचे पुष्कळ असतात. पावसाळयांत याचीं पानें गळून पडतात. शिशिर ऋतूंत (माघफाल्गुन) यानां नवी पालवी फुटते. हीं झाडें हातभर उंच असतात. 'रोदनी'=रडावयास लावणारी आहे कारण ती दुःस्पर्शा आहे- स्पर्श झाला की कंड सुटते व रडण्याची पाळी येते. कच्छुरा : खरूज उत्पन्न करणारी आहे. या वनस्पतीची माहिती 'चिकित्सा प्रभाकर' या ग्रंथांत सापडली. रुईच्या मोठाल्या वृक्षांचें पानें गळून पडतात; लहान, बारीक रुईची महाराष्ट्रांत तरि पावसाळयांत साफ गळत नाहीत. **(क) अपत्र बनले** - पानें सर्व गळून पडली. झाडास पान राहिले नाही. रुईला पानें नसलीं की चीक अंगावर उडण्याची काळजी नाहीं व यवासाला पानें नसलीं म्हणजे नुसते काटे असतात ते सहज दिसतात; पण पानें असली म्हणजे ते दिसत नाहींत.
(२) कुराज्यांत तें स्वराज्य असलें तरि खलांच्या उद्योगानां, त्यांच्या कर्तृत्व शक्तीला, पुष्कळ वाव मिळतो व त्यांचे उद्योग, त्यांचा इतरानां छळण्याचा धंदा जोरांत चालतो.
(क) सुराज्यिं खलोद्यम सरले. हिंदींतील सुराज = स्वराज्य किंवा सुराज्य असे अर्थ होऊं शकत असले तरी येथें सुराज्याचें लक्ष्मण सांगावयाचें आहे. ज्या राज्यांत खलांचे उद्योग म्हणजे चोऱ्या, दरोडे, खून, मारामाऱ्या लुटालूट, भामटेगिरी इत्यादि

कार्ये होऊं शकत नाहींत तें सुराज; मग तें परकीयांचे राज्य असो कीं स्वराज्य असो. **खलांचे उद्योग ज्या राज्यांत,** राजसत्तेंत, शाहींत, चालू शकतात तें कुराज्य. सुराज्य असेल तर योग्यवेळीं योग्य तेवढा पाऊस पडतो. साधकानां आपलें साधन करण्यास अनुकूल परिस्थिति लाभते. सुग्रीवाच्या राज्यांत खलोद्यम सरला; पण रावणांच्या सत्तेमुळें जगांत तो चालूच आहे. आतां येथून **सुराज्याचीं आणखीं लक्षणें सांगतात.**

चौ. ४ (१) धूळ मिळेना कुठेंहि सोधित - सर्व अरण्य सोधलेंत तरी धुळीचा कण सुद्धा मिळत नाहीं. सर्व भूमी पावसाच्या पाण्यानें ओली झाल्याचा हा परिणाम आहे. - **(क) क्रोध जसा धर्माला पळवित** - क्रोधानें जसा धर्माचा नाश होतो तसा पावसानें धुळीचा नाश केला. हा दृष्टान्त आहे, उपमा किंवा रूपक नाहीं; म्हणून धुळीची व धर्माची बरोबरी कशी केली असें वाटून बिचकण्याचें कारण नाहीं. **(ख)** वक्ता जे दृष्टान्त देतो ते त्याच्या त्यावेळेच्या ह्रदयाच्या भावनेप्रमाणें देत असतो. रावणाचा विनाश केव्हां व कसा होईल ही रघुपतीच्या चित्ताला व्यापून असलेली मुख्य चिंता आहे. **'काळ न दंडें कुणाहि वधतो। धर्महि बल मति विचार हरतो'** (६।३७।७). क्रोधानलाने जेव्हां रावणाचा धर्म नष्ट होईल त्यावेळींच तो मारला जाईल हा विचार यावेळीं प्रभावी असल्यानें हा दृष्टान्त सुचला. पुढे असेंच घडलें आहे. क्रोधानें बिभीषणाला लाथा मारल्या रावणानें त्यावेळींच 'आयुहीन सब झाले तेव्हां' (५।४२।१) याप्रमाणें रावणाच्या धर्माचा. (पुण्याचा) पूर्ण क्षय झाल्यानंतरच, सेतुबंधादि कार्याचा विचार मानसांत सुरू झाला आहे.

(२) क्रोधानें धर्माचा, पुण्याचा नाश होतो, हें येथें सांगितलें. 'क्रोध असे अघमूल' यद्वश जन अनुचित करति चरति जगा प्रतिकूल' (१।२७७). येथें हें दाखविलें की राजा धर्मशील व क्रोधरहित पाहिजे. **'धर्मशील नरनाथ पाहिजे'** (२।१७९।१). **(क)** येथें जरि वर्षाकाळ असला तरि लंकेंत नाहीं; कारण लंका दक्षिण गोलार्धांत होती. तेथील राक्षसरूपी धुळीचे कण सर्वत्र पसरून सर्वांच्या डोळयांत, मस्तकांवर, राजांच्या मुकुटांवर वगैरे बसत आहेत. **'वर्षा घोर असुर रण भारी'** (१।४२।५) जेव्हां लंकेंत सुरू होईल तेव्हां राक्षसरूपी धुळीचे दुःखद कण मुळींच उरणार, सापडणार नाहींत.

हिं. । ससि संपन्न सोह महि कैसी । उपकारी कै संपति जैसी ॥५॥
। निसि तम घन खद्योत बिराजा । जनु दंभिन्ह कर मिला समाजा ॥६॥
म. । खुले सस्य-संपन्न मही कशि । उपकाऱ्याची संपत्ती जशि ॥५॥
। निशिं तमिं घन खद्योत विराजति । जणुं दांभिक गण बहु संमीलति ॥६॥

अर्थ - उपकारी व्यक्तीची (राजाची) संपत्ती जशि शोभते तशी मही सस्यसंपन्न होऊन खुलून दिसत आहे. ॥५॥ रात्रींच्या दाट अंधारांत काजवे असे चमकत आहेत कीं जणूं दांभिकांच्या समूहांचें संमेलनच भरलें आहे. ॥६॥

टीका. चौ. ५ (१) सस्य संपन्न मही खुले - 'सदा सस्यसंपन्ना धरणी' (७।२३।६) **असे रामराज्यांत घडलें. 'भानू प्रताप नृप बलशाली । कामधेनु भूमी शुभ झाली'** (१।१५५।९) राजा धर्मशील असला तरच मही 'सुजलां सुफलां सस्यश्यामलां' होते अन्यथा नाहीं. **(क)** पृथ्वी उपकारी आहे हें खरें पण सस्यसंपदा नसेल तर तिची शोभा नाहीं. धान्य (सस्य) संपदा प्राप्त होणें पाऊस पडण्यावर व ईतींची भीति उत्पन्न होणें न होणे यावर अवलंबून असते. पण या गोष्टी सुराज्य असेल तरच अनुकूल घडतात; आणि सुराज्य सु राजावर अवलंबून आहे **'राजा कालस्य कारणम्.'** या प्रमाणे सस्य-संपन्न मही ही सु-राजाची संपत्ति आहे, कारण राजा = महीपति = म्हणून **मही सस्यसंपन्न रहात नसेल तर समजावें कीं सुराज्य नाहीं व राजा उपकारी = धर्मशील आणि अक्रोधी नाहीं.** मागील चौपाईच्या संदर्भानेंही उपकारी=उपकारी राजा असा अर्थ घेणें जरूर आहेच. 'संतविटप सरिता गिरि धरणी । सर्वांची परहितार्थ करणी । परउपकार वचन मन कायां । प्रकृति सहज संतां खगराया।।' (७।१२१।१४) यावरून ठरलें कीं धरणी-मही परोपकारी आहे. **(क) सस्यसंपन्न मही खुले-शोभते.** यांत संपन्न हें महीचें विशेषण आहे आणि पुढील चरणांत उपकारी व - संपत्ति हीं स्वतंत्र नामें आहेत. सस्यसंपन्न मही शोभते; कशा सारखी? संपत्ती सारखी. कोणाच्या संपत्ती सारखी? उपकाऱ्याच्या. सस्यसंपन्न मही हीच सुराजाची खरी संपत्ति आहे. राजा=महीपति, महीचा स्वामी, पालक असतो. सस्य = धान्यादिकांचें पीक. सुराजा=सज्जन राजा. **(ख)** याप्रमाणे सुराज्य व सुराजा यांचें वर्णन करून आतां कुराज्याचें वर्णन करतात.

चौ. ६. (१) निशिं तमिं घन खद्योत विराजति - घन हा शब्द देहलीदीपाप्रमाणें तम व खद्योत यांकडे घ्यावयाचा. (क) रात्र शब्दानें सूर्याचा अभाव दर्शविला व घनतमानें चंद्र व ग्रहनक्षत्रें यांच्या प्रकाशाचा अभाव दाखविला. अशा रात्रीच्या वेळींच काजव्यांचे थवे विराजतात, विशेष प्रकाशतात. इतर रात्रीं नुसते चमकतात; पण विशेष प्रकाशमय व शोभायमान दिसत नाहींत अशा रात्रीं हजारों खद्योत (काजवे) अरण्यांतील एखाद्या वृक्षावर जेव्हां प्रकाशतात तेव्हां तें दृश्य फारच मनोहर दिसतें. (ख) चंद्राचा प्रकाश पडला असला तर काजव्यांचे तेज विशेष पडत नाही व त्यांचा समूह चमकला तरी शोभा नसते, मोहक होत नाहीं. राजा धर्म-प्रतापशील असेल तर दांभिक पाखंडी लोक रूपी काजवे आपली मतें व कृति रूपी क्षुद्र प्रकाशानें समाजाला मोहांत पाडूं शकत नाहींत. राजा एवढा उत्तम नसला (चंद्र पूर्ण प्रकाशमान नसला) व मंत्री, सेनाधिकारी, संरक्षक (पोलीस) अधिकारी न्यायाधीश इत्यादि प्रमुख सत्ताचालक जर (ग्रह, नक्षत्रें, तारे) धर्मप्रकाशयुक्त असतील तर दंभ पाखंडांचा दुष्परिणाम प्रजेवर विशेष होणार नाही; पण हें बहुधा शक्य नसतें, जसा राजा तसे त्याचे अधिकारी! राजा 'धर्महीन प्रभुपदविमुख' व अधिकारी ही धर्महीन, निधर्मी असतील तर मग दंभ्यांचे समाज खद्योतां सारखे असूनही त्यांचा प्रकाश खद्योतांपेक्षां जास्त विराजतो, त्यांची संख्या वाढते, त्यांची सम्मेलनें भरू लागतात; व अशा सम्मेलनांत, परिषदांत जें ठरेल तोच खरा

धर्म, तेंच लोकहित, तेंच कर्तव्य असें लोकांस वाटूं लागतें, व वेदधर्मांचें पद्धतशीर रीतीनें उच्छेदन केलें जातें; व मग **'ग्रस्त कलिमलें धर्म सब लुप्त सकल सद्ग्रंथ।। दांभिकिं निजमतिकल्पित** प्रगटविले बहु पंथ ।। (७।९७२।) असें होतं व मग **'तामस धर्म करिति नर व्रत जप तप मख दाम।। देव न वर्षी धरणीं उप्त न उगवे जाण** । /७।१०१) त्याचा परिणाम **'कलिं वार अनेक दुकाळ पडे'** आणि **'नृप पापपरायण धर्म नहीं। जन दंडविडंबित संततही'** (७।१०१।६) अशी दुर्दशा होते. हल्लीं काय व कसें घडत आहे? **(ग)** या प्रमाणें धर्म व सुराज्य यांचा संबंध व त्यावर अवलंबून असणारें प्रजेचें सुख यांचे वर्णन केलें. कुराज्यांत धर्मनाश कसा होतो हें पुढील चौपाईत दाखवितात. दोहा १४ अखेर २६ दिवस झाले; या सहा चौपाया = १२ चरण, दिवस, म्हणजे ३८ दिवस वर्षाऋतूचे गेले; म्हणजेच श्रावण वद्य नवमी (हिंदुस्थानींत भाद्रपद कृष्ण ९) झाली. यावेळीं मघा नक्षत्र असतें. मघा नक्षत्रांत इतर नक्षत्रांपेक्षां फार जोराचा पाऊस पडतो. **'मघामेघ झड बहु जणुं लागत'** (६।७३।३) या नक्षत्रांतील पावसानें कशी दशा होते पहा--

हिं. । महावृष्टि चलिं फूटि किआरीं । जिमि सुतंत्र भएँ बिगरहिं नारीं ।।७।।
। कृषी निरावहिं चतुर किसाना । जिमि बुध तजहिं मोह मद माना ।।८।।
म. । फुटुनि बांध अतिवृष्टिं वाहती । स्त्रिया स्वतंत्रा जशा बिघडती ।।७।।
। चतुर शेतकरि कृषी खुरपती । मानमदादि जसे बुध तजती ।।८।।

अर्थ - स्त्रिया स्वतंत्र झाल्या म्हणजे जशा बिघडतात तसे अतिवृष्टीनें शेतांचे बांध (ताली) फुटून वांहून जात आहेत; (बघलक्ष्मणा) ।।७।। जसे बुध (ज्ञानी भक्त - संत) मान मदमोह मत्सर इत्यादींचा त्याग करतात तसे चतुर शेतकरी - आपल्या शेतांची खुरपणी (बेणणी, निंदणी) करूं लागले; (ते पहालक्ष्मणा) ।।८।।

टीका. चौ. ७ (१) अतिवृष्टि = अतिवृष्टीनें, (महावृष्टीनें) शेतांचे बांध = ताली, फुटून वहात जातात. हें पिकांच्या नाशास कारण होतें. बांध फुटून फुटून वाहून गेले म्हणजे शेतांत पाणी रहात नाहीं व पीक चांगलें येत नाहीं. अतिवृष्टी हे एक मोठें संकट आहे. सात ईतीपैकीं ते एक आहे. (२।३३५।३टीप.). याला दृष्टान्त दिला - **(क) स्त्रिया स्वतंत्रता बिघडती** - स्त्रियांनां स्वतंत्रता मिळाली, त्या आपल्या स्वतःच्या तंत्रानें वागूं लागल्या म्हणजे त्यांचीं शीलसंरक्षक, सतीत्व संरक्षक बंधनें फुटून तुटून वाहून जातात. त्या शीलानें शुद्ध राहणें फारच कठीण असतें. स्त्रिया बिघडल्या म्हणजे **'उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः।। उत्सन्न कुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।। नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम'** (भ.गी.) **'पिता रक्षति कौमारे भर्तारक्षति यौवने। वार्धके तनयो रक्षेत न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति' सूचना** - आपल्या राज्यांतील स्त्रिया वेदधर्माचीं नीति धर्माची बंधने तोडून स्वतंत्र होऊन बिघडणार नाहीत अशी दक्षता राजानें राजसत्तेनें (शाहीनीं) घेतली पाहिजे. अन्यथा राजा धर्मशील असून सुद्धां सुराज्य राहणार नाहीं. 'जसे सुराज्यिं खलोद्यम सरले' पासून

सुराज्य वर्णनाचा उपक्रम केला व 'प्रजे भरति जशि मिळत सुराजे' (चौ. ११) यानें उपसंहार केला आहे; म्हणून मधल्या चौपायाही याच संदर्भाला धरून लावल्या पाहिजेत. **(ख) न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति** - याचा अर्थ स्त्रियानां पशूंसारख्या गुलामां सारख्या वागवाव्या असा नाहीं. मागल्या तीन चरणांकडे लक्ष दिले म्हणजे याचा यथार्थ निघतो कीं पुरुषांप्रमाणें स्वतंत्रपणे जीवन व्यतीत करण्यास त्यांच्या देहवैशिष्ट्यामुळें त्या पात्र नाहींत. कोणीतरी शुद्ध ह्रदयी प्रेमळ पुरुष त्यांच्या शीलाचें संरक्षण करणारा पाहिजेच. स्त्रिया बिघडल्या कीं प्रजा व समाज बिघडतो, म्हणून स्त्रियांचें व समाजाचें संरक्षण व संवर्धन करें करावें हे पुढील चौपाईत सुचवितात.

चौ. ८(१) चतुर शेतकरि कृषी खुरपती - चतुर = शाहणा. पेरलेल्या उगवलेल्या व वाढलेल्या उभ्या पिकापासून भरपूर जास्तींत जास्त धान्य मिळावें, असें स्वतःचें व समाजाचें हित जाणणारा व शेतीच्या धंद्यांत निपुण व सतत उद्योगी असेल तोच चतुर शेतकरी म्हणतां येईल. माझ्या पोटापुरतें मिळालें म्हणजे झालें असें वाटणारा चतुर नव्हे. **(क) कृषी खुरपती** - पिकांत इतर जें कांही गवत, वनस्पति वगैरे उगवून वाढलें असेल तें मुळा सुद्धां उपटून काढतो व एकत्रकरून खड्यांत पुरून टाकतो, व त्याचें खत करतो. जिकडे तिकडे तालींवर -बांधावर फेकून देईल तो चतुर नव्हे. असें न केल्यास शेतांतील पिकावर रोग येतो, पाणी फुकट खर्च होते, खत पिकाला न मिळतां उपटसुंभच खाऊन फस्त करतात व मस्त होतात; म्हणून पिकाच्या वाढीला विघातक असणाऱ्या इतर वाढीचा समूळ विनाश करणें हे जसें शेतकऱ्याचे कर्तव्य आहे तसेंच राजाचें व राजसत्तेचें स्त्रिया व प्रजा यांच्या बाबतींत कर्तव्य आहे. **(ख)** धर्मविनाशक, स्त्रीचारित्र्य विदूषक, प्रजेच्या धनादिसंपत्तीचे शोषक, अनीतिवर्धक असे जे समाज कंटक, समाजसुखशान्ति भरभराट विध्वंसक असतील त्यांचा समाजांतून समूळ नायनाट करून टाकणें हें राजाचें. राजसत्तेचे, कायद्यानें प्रस्थापित सरकारचें, कर्तव्य आहे. गोस्वामीनीं एका दोह्यांत हें वर्णिलें आहे. **'माळिभानु कृषिवलसम नीतिनिपुण नरपाल'** (दोहा. ५०७) कृषीवल = शेतकरी, व नरपाल = लोकशासक, प्रशासक, सत्ताधीश, राज्यकर्ते; हे माळ्यासारखे सूर्यासारखे व शेतकऱ्या सारखे असावेत, पण उत्तरार्धांत म्हणतात कीं **'कधिंतरि कलियुगिं होति जैं जन- 'भाग्येदयकाळ''** भानु व माळी काय करतात हें पुढील दोहा ५०८ वगैरेंत आहे.

(२) मान मदादि जसे बुध तजती - चतुर = बुध = शाहणा राजा तोच समजावा कीं जो मान मदमोहादि विकारांचा त्याग करतो. राज्यकर्तेच जर 'याविकारानां वश -झालेले असतील, तर राज्यांतील प्रजेंत असणाऱ्या मानी, मदोन्मत्त, दांभिक, पाखंडी, आसुरी व राक्षसी वृत्तीच्या समाज कंटकांचा उच्छेद ते करूं शकत नाहींत; हा गूढार्थ आहे. (क) येथें **बुध**=ज्ञानीभक्त, संत, 'सुख **बुधांस** जड जाती मोहुनि' (२।१२७।७ टी.प.) **'दंभ मान मद कधींन करती । चुकुन कुमार्गी पाय न धरती।। षड्विकारजित अनघ अकामहि'** (३।४६।६; ४५।७) हीं तर बुधांचीं - संतांची मुख्य लक्षणें आहेत. सूचना - ज्या राजाचे ठिकाणीं मान मदमोहादि विकार असतात त्याच्या राज्यात

कशी दशा असतें हें आतां सांगतात. वर्षाऋतूचे ४२ दिवस गेले; श्रावण कृष्ण त्रयोदशी झाली.

हिं. । देखिअत चक्रबाक खग नाहीं । कलिहि पाइ जिमि धर्म पराहीं ॥९॥
। ऊषर बरषइ तृन नहिं जामा । जिमि हरिजन हियँ उपज न कामा ॥१०॥
म. । चक्रवाक, खग दृष्टि न पडती । धर्म जसे कलि येतां पळती ॥९॥
। ऊषरिं वर्षत उगवे तृण ना । जशि हरिजन हर्दि काम निपज ना ॥१०॥

अर्थ - कलीचें आगमन झाल्यावर जसे धर्म पळून जातात तसे चक्रवाक वगैरे पक्षी दिसत नाहींसे झाले. ॥९॥ हरिभक्तांच्या हृदयांत जशी कामाची निपज (उद्भव) होत नाहीं तसा ऊखर भूमीवर (कितीहीं) पाऊस पडला तरी गवत सुद्धां तेथें उगवत नाहीं॥१०॥

टीका. चौ. ९ (१) चक्रवाक खग - याचा अर्थ चक्रवाक पक्षी असा घेणे योग्य नाही. चक्रवाकांचा उल्लेख मानसांत यापूर्वी अनेक वेळा केलेला असल्याने चक्रवाक हा पक्षी आहे असें सांगण्याची आवश्यकता नाही. फार पाऊस पडून गारठा आला म्हणजे स्थलांतर करणारे चक्रवाकच नसून कोकिळा वगैरे इतर पक्षीही आहेत. त्यांना इंग्रजींत (मायग्रेटींग बर्डर्स) स्थलांतर करणारे पक्षी असेच म्हणतात. वारा. केवळ चक्रवाकांचाच उल्लेख आहे **'खग'** शब्द नाही; पण तो येथे घालून गोस्वामीनीं वस्तुस्थितीचें निदर्शन केलें; म्हणून चक्रवाक वगैरे पक्षी असा अर्थ करणेंच योग्य आहे. **(क) धर्म जसे कलि येतां पळती** - अनेक वचनानें धर्मांची बहुविधता सुचविली; वर्णधर्म, आश्रमधर्म, जातिधर्म, कुलधर्म, स्त्रीधर्म, कलियुगाचा प्रभाव दिसू लागला म्हणजे हे विविध धर्म जसे पळून जातात तसे चक्रवाकादि पक्षी दुसरीकडे पळून गेल्यामुळें दिसत नाहीसे झाले. पूर्वी **'क्रोध जसा धर्माला पळवित'** असे म्हटलें. क्रोध धर्माला पळवतो हाकलून लावतो; पण कलीचा प्रताप एवढा आहे कीं कलि आलेला पाहतांच **धर्म स्वतःच पळू लागतात; म्हणजे क्रोधापेक्षांही कलि फार भयानक आहे - (ख) कलि येतां** - सुचविलें कीं याला कोणी आणावा लागत नाही; तो स्वतःच येतो. 'सुख संतोष विराग विवेक। ... हे कोक अनेक' कोक = **चक्रवाक,** हे सुख संतोषादि चक्रवाक शोकाच्या भयाने पळून जातात. कलि आला म्हणजे सगळे धर्म कसे पळतात याचे वर्णन उ.कां. ९७।८ पासून १०४ पर्यंत सविस्तर आहे.

चौ. १० (१) ऊषरि वर्षत उगवे तृण ना- ऊषर = उखर भूमी, लोणा लागलेली जमीन. हिच्यात धान्यादि पेरलें तर उगवत नाहींच पण पाऊस पाहिजे तेवढा पडला तरि गवत सुद्धां उगवत नाहीं. (क) कलियुगांत धर्म सर्व साधारण समाजांतून व राजसत्ता इत्यादीतून पळून गेले तरि ते सर्व संतांच्या आश्रयाला येतात. कारण हरिभक्तांवर (= हरिजनांवर) मात्र कलीचा काहीं प्रताप चालत नाही. (हरिजन = हरिभक्त; हरिजन नांव मिळालेल्या मागासलेल्या जाती नव्हेत). याचें कारण ते हरिचे दास, सेवक, भक्त असतात. 'ममबल भक्तां' (३।४।९) 'त्यांस सदा मी रक्षीं ताता'

(३।४३।५). हरिजन = हरिभक्त शब्दाची व्याख्याचं येथें दिली कीं **'ज्याचा हृदयांत-मनांत काम (स्त्रीविषयक किंवा कोणतीच कामना विषयेच्छा) उद्भवत नाही तो हरिजन = हरिभक्त !** ।। इतर गणावेत आडनांवाचे!! (४२+४=४६ दिवस झाले.)

हिं. । विविध जंतु संकुल महि भ्राजा । प्रजा बाढ जिमि पाइ सुराजा ।।११।।
। जहँ तहँ रहे पथिक थकि नाना । जिमि इंद्रिय गन उपजें ग्याना ।।१२।।
म. । विविध जंतु संकुल भू भ्राजे । प्रजे भरति जशि मिळत सुराजे ।।११।।
। स्थगित पथिक ठिक ठिकाणी नाना । जशिं इंद्रियें निपज जैं ज्ञाना ।।१२।।

अर्थ - सुराजे मिळाले म्हणजे प्रजेला जशी भरती येते तशी पृथ्वी नाना प्रकारच्या जंतूनीं (क्षुद्र जीवानीं) बुजबुजून गेली आहे. ।।१।। ज्ञान उपजलें (प्राप्त झालें) म्हणजे इंद्रिये जशीं स्तंभित, स्थिर होतात तसे विविध प्रवासी ठिकठिकाणीं तटस्थ स्थिर राहिलेले (अडकून पडले) आहेत; (त्यामुळें लक्ष्मणा! कोणी प्रवासी जात येत असलेले आपल्याला पुष्कळ दिवसांत या डोंगरावरून सुद्धां दिसले नाहींत) ।।१२।।
टीका. चौ. ११-(१) प्रजे भरति जशि मिळत सुराजे - 'जसे सुराज्यिं खलोद्यम सरले' असा उपक्रम केला व येथें या चरणानें उपसंहार केला आहे. सुराज्याच्या अनुषंगानें कुराज्याचें वर्णन केलें व येथे कलियुगांतील सुराज्याचें वर्णन चालू आहे; म्हणून त्या संदर्भाला धरून या चौपाईचा अर्थ केला पाहिजे. **(क) प्रजे भरति (वाद)-हिंदीत बाढ** = भरती, पूर असा अर्थ आहे. प्रजेच्या संख्येला पूर येतो. हा भूमीवर झालेल्या जीवजंतूंच्या = कृमिकीटपतंगादि जीवांच्या बुजबुजाटाला दृष्टान्त दिला आहे. भाव हा कीं कलियुगांत भाग्याने चांगला राजा मिळाला तर त्याच्या राज्यांत लोक संख्येला पुष्कळच पूर येईल. पण ही प्रजा कशी असेल हें जंत शब्दानें व पावसाळयांत उत्पन्न होऊन हिवाळयांत सहज मरणाऱ्या कृमिकीट मशक दंश पतंगादि जंतूंप्रमाणे असेल हें सुचविलें आहे. 'जीवजाल महिं राहि तें शरदागमनें जाय' (१७). असें शरद्वर्णनांत या जंतूंबद्दलच म्हटलें आहे. पावसाळयांत उत्पन्न होणारे जीवजंतु मानवानांच नव्हे तर पशूनां सुद्धां त्रासदायक असतात. मशक, दंश, गांडूळ व इतर हजारों प्रकारचे रोगोत्पादक जीवजंतु पावसाळयांत आपोआप उत्पन्न होतात, संख्येनें वाढतात व हिवाळयांत नुसत्या थंडीनें मरतात.
चौ. १२-(१) जशिं इंद्रिये निपज जैं ज्ञाना - ज्ञानोत्पत्ति झाल्यावर त्या साधकाच्या इंद्रियांची विषयांकडील धावाधाव आपोआप थांबते, तसे **(क) प्रवासी** - पावसाळयामुळें जिकडे तिकडे अडकून पडले आहेत. हे वर्णन वर्षाऋतूच्या आरंभींच यावयास पाहिजे होते. आषाढी पौर्णिमेपासून प्रवास वर्ज सांगितलेला आहे; आणि प्रवास न करण्याचें कारणही दिले आहे - **'प्रायेण प्रावृषि प्राणिसंकुलं वर्त्म वर्तते।। अतस्तेषां अहिंसार्थं आषाढ्यां निवसाम्यहम्'** प्रावृषि = पावसाळयांत. असें असतां हा उल्लेख येथें वर्षा ऋतूच्या शेवटाजवळ (५० दिवस झाले तेव्हां) का? **समाधान** - जिकडे तिकडे सुराज्य होऊन प्रजेची सर्वांगीण भरभराट व्हावी ही रघुवीराची इच्छा

आहे. ती पूर्ण होण्यास रावणादि दुष्टांचा विनाश करणें जरूर आहे; व मही निशाचरहीन करण्याची प्रतिज्ञा केलेली आहे; या गोष्टीची आठवण होतांच 'मी तर येथें अडकून पडलो आहे' ही व तदनुषंनिक स्मृती जागृत झाल्या म्हणून या चौपाईतील पूर्वार्ध येथें आले; व याला जो दृष्टान्त दिला तोही सहेतुकच आहे. **(ख)** ज्ञान उपजलें म्हणजे इंद्रियांची विषयांतील प्रवृत्ती (धावाधाव, प्रवास) थांबते. कारण ज्ञान प्राप्त झाल्यामुळें मन स्थिर-अचंचल होतें; विषयापासून सुख मिळविण्याची इच्छाच होत नाहीं. **'उपजे ज्ञान वचन मग बोले । नाथ कृपें मम मनचि अलोले'** " (७/१५) असें सुग्रीव म्हणाला होता. असें असतां दोन महिने होत आले तरि अंगद हनुमान वगैरे कोणाला पाठवून मी जिवंत आहे कीं मेलों याची नुसती चौकशी सुद्धां केली नाही. हा विचार रघुनाथाच्या मनांत आला म्हणून हा दृष्टान्त आठवला. सुग्रीवाकडून असें कसें घडलें हें आतां दोह्यांत सुचविलें जात आहे. वा.रा. सर्ग २८ मध्ये वर्षावर्णन संपण्याच्या आधींच हे भाव स्पष्टच सांगितले आहेत (श्लो. ५७-६४ पहा). रघुनाथास आशा वाटत आहे कीं 'सुग्रीव स्वतःच विश्राम घेऊन योग्य काळ जाणून येईल, त्याला उपकाराची आठवण होईल यांत संशय नाहीं. (६२) वीरानें अपकार केले असतां त्याच्यावर प्रत्युपकार करणें योग्य आहे; पण अकृतज्ञ प्राणी उपकारांची फेड न केल्यानें सत्वशील पुरुषांचा सुद्धां मनोविघात करतो. ।।६४।। मूळ श्लोक व सगळया श्लोकांचा अर्थ विस्तार भयास्तव येथें देतां येत नाहीत... तु. दासानीं वर्णनांत क्रमभंग करून आणि वरील दृष्टान्त देऊन वा.रा. श्लोकांचें सारच येथें भरून ठेवले आहे. (५० दिवस झाले.).

हिं. दो. । कबहुँ प्रबल बह मारुत जहँ तहँ मेघ बिलाहिं ।।
।। जिमि कपूत के उपजें कुल सद्धर्म नसाहिं ।।१५रा।।
। कबहुँ दिवस महँ निबिड तम कबहुँक प्रगट पतंग ।।
।। बिनसइ उपजइ ग्यान जिमि पाइ कुसंग सुसंग ।।१५म.।।
म. दो. । कधीं प्रभंजन विलयिं ने जिथें तिथें मेघांस ।।
।। जसा कुपुत्र उपजतां कुल-सद्धर्म-विनाश ।।१५रा।।
। कधिं दिवसा तम निबिड कधिं प्रगट पळांत पतंग ।
।। ज्ञान जाइ उपजे जसें मिळत कुसंग सुसंग ।।१५म.।।

अर्थ - जसा कुपुत्र उपजला म्हणजे कुळांतील सद्धर्माचा विनाश करतो; तसा केव्हां सोसाट्याचा वारा सुटून मेघांना जिकडे तिकडे विलयास नेतो. ।दो १५रा. ।। केव्हां भर दिवसां गडद अंधार पडतो तर केव्हां क्षणांत सूर्य प्रगट होतो; जसें ज्ञान कुसंगतीनें नष्ट होतें व सुसंग मिळाला म्हणजे उपजतें ।दो१५म।।

टीका. सूचना - या दोन दोह्यांत वर्षा वर्णनाचा उपसंहार करतात. पूर्वी ५० दिवस झाले आहेत; या दोन दोह्यांचे आठ चरण मिळून ५८ दिवस होतात व पुढील

चौपाईच्या पहिल्या चरणांत सांगतील कीं 'वर्षा विगत' म्हणजे ५९ दिवस होतील. ५९ दिवसांचे मिळून दोन महिने होतात; व दोन महिन्यांचा एक ऋतु होतो.

दो. रा. (१) 'वर्षाकाळमेघिं नभ भरलें' (१३।८) असें म्हणून उपक्रम केला व येथें प्रभंजन मेघास विलायि ने असें म्हणून उपसंहार करूं पहात आहेत. वर्षाऋतूंत मुख्य महत्व मेघाचें म्हणून मध्ये जलद, वारिद, घन इ. शब्द अनेक वेळां वापरले आहेत. (क) रघुवीराच्या मनांतील अनेक विचारांचें प्रतिबिंब येथें दिसतें. (I) सीतेचा शोध लागेल अशी आशा वाटते व हृदयाकाश निरभ्र होतें तोंच सुग्रीव दादच घेत नाहीं याची आठवण होऊन पुन्हा निराशेच्या ढगानीं ते व्यापले जाते. (II) सीतेला सोडवून आणतां आली नाहीं, तर कुळाला कलंक लागेल व कुपुत्र म्हणून अपकीर्ति होईल. (III) सीताहरण करून रावणानें विमल पुलस्त्य कुळाला कलंक लावला आहे. (IV) त्यानें कुळांतील शुद्ध धर्माचा विनाश केला असल्यानें त्याला त्याच्या पापांचा दंड देऊन येथेंच पापमुक्त केला पाहिजे. (V) सुग्रीव माझें कार्य असेंच विसरला तर मित्रधर्म पालन न केल्यामुळें व अग्नि साक्षिक प्रतिज्ञेचा भंग केल्यामुळें तो माझा मित्र व सूर्यपुत्र असून कुपुत्र ठरेल कारण तो महा घोर पातकी ठरेल, (४।७।१) टी. पहा.) म्हणून त्याला सुद्धां मित्रकर्तव्य म्हणून वाटेवर आणला पाहिजे. **'कुपथ निवारुनि सुपथिं चालवी'** हें कर्तव्यच आहे.

दो. म. (१) सुग्रीवाला कसा सुधारावा? त्याला सुधारतां येईल कीं नाहीं? त्याचें ज्ञान व वैराग्य कसें नष्ट झालें ? इत्यादि विचारांचें प्रतिबिंब या दोह्यांत आहे. ज्ञान जाइ उपजे आणि कुसंग सुसंग हा यथासंख्य अलंकार हेतुपूर्वक आहे. **(क) 'उपजे ज्ञान'** असें झालें होतें; त्यानंतर विषयी व विषय यांची कुसंगति प्राप्त झाल्याने ते नष्ट झालेलें दिसतें **'विषय कुपथ्य मिळत धडफुडे (मोहादिक रोग) । मुनि हृदयिंहि नर किति - बापुडे'** (७।१२२।४) मग हा तर **'पामर पशु कपि अति कामी'** तेव्हां यांत त्या बिचाऱ्याचा काय दोष? अपक्व ज्ञानवैराग्य दशेंत होणारा कुसंगाचा हा परिणाम आहे; म्हणून ज्ञान जाइ व कुसंग हे शब्द प्रथम घातले. **(ख)** त्याला सुसंगति लाभली तर तो चटकन सुधारेल असें वाटलें म्हणून मग **उपजे व सुसंग** हे शब्द आले. हनुमंताची संगति लाभली तर क्षणमात्रांत जागा होईल.

(२) दिवसा निबिड तम - दिवसा गडद अंधार पडतो तो सूर्याचा उदय झालेला असून पडतो. तम, अंधार, अज्ञान निदर्शक आहे व पतंग = सूर्य ज्ञान निदर्शक आहे. सुग्रीवाच्या हृदयांत अज्ञान-मोह-निशेचा अंधार नाही.' फक्त ज्ञानसूर्याला पाहणारी दृष्टि क्षणिक येणाऱ्या **'मोहाम्भोधर पूगाने' (मोहमेघांच्या पटलानें)** आच्छादली आहे. प्रभंजन सुताची संगतीरूपी प्रभंजन सुटला म्हणजे उदय पावलेला ज्ञान पतंग (सूर्य)च दिसू लागेल, प्रगट होईल. **ल.ठे.- मला ज्ञान झालें असें ज्यांस वाटत असेल त्यांच्यासाठी धोक्याची व परमहिताची सूचना येथे देऊन ठेवली आहे.**

येथें वर्षाऋतुवर्णन संपलें. पुढील ५९ व्या चरणांत 'वर्षा विगत' असें सांगून शरद आला अशी प्रस्तावना करतील. आतां वर्षावर्णनांत आलेल्या मुख्य विषयांची जंत्री देऊन हे प्रकरण समाप्त केलें जाईल.

१. रघुनाथाची विरहावस्था २. रावणाच्या विनाशाचे विचार, ३ सुग्रीवाविषयीं विचार- ४ संतलक्षणें, ५ खल लक्षणें, ६ सुराज्य - सुराजावर्णन, ७ कुराज्य वर्णन, ८. कलिप्रताप वर्णन ९. क्रोधाचा प्रभाव, १०, स्त्रीधर्म, ११ पुत्रधर्म, १२ वर्णाश्रमधर्म, १३. मायालक्षण, १४ जीवलक्षण, १५ ईशलक्षण, १६ वैराग्य, १७ ज्ञान, १८ भक्ति, १९ राजनीति, २० वेदमर्यादापालनाचीं व पालन न करण्याची फळें २१ सद्ग्रंथांचें लक्षण, २२ कुसंग व सुसंग यांचा परिणाम, २३ यमनियमाचें पालन, २४ मानमदमोहादिकांचा त्याग, २५ पाखंडवादाचा परिणाम इत्यादि अनेक विषयांचे वर्णन विस्तृत, संक्षिप्त वा ध्वनित केलें आहे; आणि हें सर्व फक्त २९ ओळींत वर्षाऋतूच्या वर्णनासहित साधलें आहे! पुढील प्रकरण 'शरद वर्णन' आहे.

वर्षा वर्णन प्रकरण समाप्त

‘शरद-वर्णन’ प्रकरण (१६/१-दो. १७)

हिं.। वरषा बिगत सरद रितु आई । लछिमन देखहु परम सुहाई ॥१॥
। फूलें कास सकल महि छाई । जनु बरषाँ कृत प्रगट बुढाई ॥२॥
म.। वर्षा विगत, शरत ऋतु आला । पहा लक्ष्मणा परम शोभला ॥१॥
। फुलुनि काश महि अखिला झाकवि । जणुं निज वार्धक वर्षा दाखवि ॥२॥

अर्थ- वर्षा ऋतु पूर्णपणें गेला आणि शरद ऋतु आला, लक्ष्मणा! पहा (कसा) अत्यंत शोभत आहे.॥१॥ काश (एक दर्भाची जात) फुलून सर्व भूमीला (फुलानी) झाकवीत आहेत. (तेव्हां वाटतें कीं) जणूं वर्षा आपलें म्हातारपण (वार्धक)च प्रगट करीत आहे.॥२॥

टीका.- चौ. १-(१) वर्षा विगत- वर्षा ऋतु संपल्याचें सांगितलें व शरदागमनाची प्रस्तावना केली. पुढील चरणापासून शरद-वर्णनास प्रारंभ होतो. **(क) परम शोभला** वर्षाऋतु आवश्यक असला व त्या काळांत येणारे मेघ चांगले वाटले तरी वर्षाऋतूपेक्षां शरदाची शोभा अधिक असते हें दाखविलें. **(ख)** वर्षावर्णनांत दृष्टान्तांच्या निमित्तानें अनेक महत्वाच्या विषयांचे वर्णन जसें केलें तसें शरद वर्णनांत पण आहेच.

चौ. २-(१) फुलुनी काश- कुश, काश, मुंज, दर्भ वगैरे दर्भाच्या अनेक जाती आहेत. काश हें एक प्रकारचें गवतच आहे. काशाच्या प्रत्येक काडीला वीत दीडवीत लांबीचा पांढरा स्वच्छ तुरा येतो. काशाला हे फुलांचें तुरे आले म्हणजे शरद ऋतूच्या आगमनाची निश्चित सूचना मिळते. हे चांगले फुलले म्हणजे दुरून पाहणारास त्यांच्या त्या पांढऱ्या तुऱ्यांशिवाय जमिनीवर दुसरें कांहीं दिसत नाहीं; म्हणून म्हटलें कीं मही झाकवितात. यावर उत्प्रेक्षा करतात कीं वर्षाऋतु आपल्या पांढऱ्या शुभ्र झालेल्या केसानीं सांगतो कीं मी आतां वृध्द = म्हातारा झालो. येथें दाखविले कीं **डोक्याचे केस पांढरे होणें हें म्हातारपणाचें लक्षण आहे. ‘श्रवण समीप बघत सित केशा’ जरठपणा जणुं करि उपदेशा॥ दे युवराज्य नृपा रामाला** (२/२/७-८) येथें वर्षाऋतूनें जणूं शरद ऋतूला राज्याभिषेक केला; पण त्यांत कैकयीने विघ्न आणलें नाहीं व त्याची सीता चोरीस गेली नाहीं. हे विचार मनांत आले म्हणून ही उत्प्रेक्षा सुचली. पुढील दृष्टांत कैकयीच्या करणीला लागू होणाराच आहे. येथें शरदाचे तीन दिवस गेले हें लक्षांत असावें.

हिं.। उदित अगस्ति पंथ जल सोषा । जिमि लोभहि सोषइ संतोषा ॥३॥
। सरिता सर निर्मल जल सोहा । संत हृदय जस गत मद मोहा ॥४॥
। रस रस सूख सरित सर पानी । ममता त्याग करहिं जिमि ग्यानी ॥५॥

म.। उदित अगस्ति पंथ जल शोषे । जसा लोभ शोषे संतोषें ॥३॥
। सरितासरिं जल विमल शोभतें । जसें संत मन अ-मदमोह तें ॥४॥
। हळु हळु सुके सरितसर-पाणी । जेवीं ममता त्यजती ज्ञानी ॥५॥

अर्थ- अगस्तीचा तारा उदय पावला आणि संतोषानें जसा लोभ शोषला जातो तसें मार्गांतील पाणी शोषलें गेलें.॥३॥ नद्यांत आणि तलावांत निर्मल पाणी मदमोहरहित संतांच्या हृदयांसारखें शोभूं लागलें.॥४॥ ज्ञानी जसा ममतेचा त्याग करतात तसें सरिता व तलाव यांतील पाणी हळुहळू आटत (कमी होत) चाललें.॥५॥

टीका.- चौ. ३-(१) अगस्ति- हा व्याधाच्या खालोखाल अति तेजस्वी असा तारा आहे; वर्ण पिवळट शुभ्र आहे. याचा उदय दक्षिणेकडे होतो. हा व्याधाच्याही, दक्षिणेस ३५° पसतीस अंशावर असल्यानें फार उत्तरेकडील लोकांस हा दिसत नाहीं. अगस्तीचा उदय हें शरदागमनाचे लक्षण आहे. **(क) पंथजल शोषे**-अगस्तीचा उदय झाला कीं सर्वच ठिकाणचें पाणी शोषलें जाऊं लागतें; असें असतां येथें **प्रथम** पंथजलाचाच उल्लेख सुचवितो कीं रघुनाथाचे डोळे सीता शोधाच्या मार्गाकडे लागले आहेत. शिवाय जलाशयांचें पाणी कमी झालेलें एकदम ध्यानांत येत नाहीं; पण रस्त्यावर साचलेलें पाणी शोषून गेल्याचें तेव्हांच ध्यानांत येतें; म्हणूनही हा उल्लेख आधीं पाहिजे होताच. **(ख) जसा लोभ शोषे संतोषें**- लोभाला कफाची उपमा दिलेली आहे. **'कफ लोभ अमित तो'** कफ चिकट जलप्रधान असतो; तसे रस्ते पाण्यानें, चिखलानें चिकट, निसरडे झालेले असतात म्हणून **वाच्यार्थ संतोषानें लोभाचें शोषण होतें** असा घेणें जरूर आहे; पण **(ग)** विज्ञानानें समता येते व संतोषही प्राप्त होतो. I) सुग्रीवाला ज्ञान झाल्यावर संतोष उत्पन्न झाला व त्यानें वालीवधाची इच्छा व राज्यलोभ यांचें शोषण केलें हें खरें पण आतां काय झालें? लोभानें संतोषाला शोषून टाकला आहे! II) प्रतापभानूला कसलीही इचछा नव्हती व पूर्ण संतोष होता; पण कपटी मुनीच्या कुसंगानें लोभ उत्पन्न झाला व त्यानें संतोषाला पक्का शोषून टाकला. III) राम युवराज होण्यांत कैकयीला पक्का संतोष होता; पण कुबडीच्या कुसंगानें सत्तालोभ, राज्यलोभ उत्पन्न झाला व ती रामवनवासाचें निमित्त बनली; आणि अप्रत्यक्षपणें सीताहरणाचें निमित्त झाली. IV) नारदासारखा कामविजयी, अक्रोध, क्षमामूर्ति! त्याला स्त्रीलोभ उत्पन्न झाला व त्यानें संतोषाला इतका शोषला कीं नारीविरहानें दुःखी होण्यचा शाप भगवंतास दिला व त्याचाच परिणाम सीताहरण! सार हें कीं संतोष लोभाचें शोषण करतो हें जितकें खरें तितकेंच हेंही खरें कीं लोभ, विषयेच्छा (लोभ इच्छा दंभबल) यांनीं संतोषाचें शोषण केलें जातें. श्रीरघुनाथानें आपल्या कृपेनें पूर्ण निर्मोह व मायामुक्त केल्याशिवाय कोणताही विकार निःशेष गेला असें म्हणतां येत नाहीं. **ल.ठे.-** सीताविरहाचा परिणाम व सीतेविषयींचे विचार रघुपतीच्या चित्तांत या चातुर्मासात सतत घोळत आहेत हें चातुर्मास्य वर्णनाच्या उपक्रमानें व उपसंहारानें कवीनीं सुचवून ठेवलें आहे. **'प्रियाहीन मम मनिं भय थोर'** (१४/१) असा उपक्रम केला आहे व **'सीताशोध न तात लागला'** (१८/१) असा

शरद वर्णनाच्या शेवटीं उपसंहार केला आहे. जें आदि-अंतीं असेल तें मध्यें प्रगट न दिसलें तरि असतेंच; तेंच या टीकेंत ठिकठिकाणीं प्रगट करून दाखविलें आहे. वा.रा. सर्ग २८ मध्यें ५६ श्लोकांत १२ वेळां सीतेचा संबंध प्रत्यक्ष वर्णिलेला आहे!

चौ. ४-(१) सरितासरि जल विमल शोभतें- वर्षा वर्णनांत समुद्रगामी सरिता आणि तलाव यांचें वर्णन आहे तेथें टीका पहावी. कैवल्यमोक्ष प्राप्त करणारे केवळ ज्ञानी = **सरिता; व नित्यवैकुंठादि लोकांत नित्य निवास करणारे (नित्यमुक्त) तें तलावांतील पाणी,** असें टीकेंत साधार सिध्द केलें आहे. **(क) 'संतहृदय सम निर्मल वारी'** असें (३/३९/७) पंपाजलाविषयीं म्हटलें आहे. येथें त्याचा अर्थ पुढील चरणानें अधिक स्पष्ट केला आहे. मदमोह हे मल होत हें येथें सांगितलें. संतांच्या हृदयांत काम उत्पन्नच होत नाहीं हें वर्षावर्णनांत (१५/१०) आधीं सांगितलें आहे. **(ख) जसें संतमन अमदमोह**-आत्मस्वरूपाच्या अज्ञानानें विपरीत ज्ञान उत्पन्न होतें तो मोह; त्यापासून देहाहंकृती व कर्तृत्व भोक्तृत्वादि अहंकार रूपी मद उत्पन्न होतो. देहबुध्दिवत आत्मबुध्दि अगदीं दृढ होईपर्यंत पुन्हां मोह होण्याचा संभव असतो. **'नाथ! विषयसम मद ना काहीं मुनिमन मोहित करी क्षणांही'** (२०/७) असें सुग्रीवच म्हणणार आहे. हा दृष्टान्त सुग्रीवाबद्दलच्या विचारानीं बाहेर पडला. वनांतील मार्ग आतां सीताशोध करण्यास अनुकूल झाले असून सुग्रीव काहीं दादच घेत नाहीं! कारण तो मदमोहग्रस्त झाला आहे. सुग्रीवाला **'उपजे ज्ञान'** पणतें दृढ झाल्याचा उल्लेख नाहीं. त्याचें ज्ञान म्हणजे नुकतें उपजलेलें बालक! तारेला सुध्दां 'दिधलें ज्ञाना' पण दृढ नाहीं; परंतु दशरथानां **'ज्ञान दिलें दृढ पित्या विलोकुनि'** (६/११२/५) सुग्रीवाचें ज्ञान कोवळें, तो अजून संत झाला नाहीं, म्हणून मदमोहग्रस्त झाला आहे. (ग) जल व हृदय यांचें साम्य दाखविलें व सुचविलें कीं **पानी तेरा रंग कैसा । जिसमें मिलावे वैसा' तसेंच हृदयाचें आहे हें जाणून विषय** व विषयी रुपी मळापासून दूर रहावें. **'ग्रह भेषज जल पवन पट मिळत कुयोग सुयोग ॥ होति कुवस्तु सुवस्तु जगिं बघति सुलक्षण लोक'** (१/७ रा) **'ज्ञान जाइ उपजे जसें मिळत कुसंग सुसंग'** (१५ म. टी.पहा). ज्यानां दृढ ज्ञान झालें नाहीं त्यानीं काय करावें तें पुढील चौपाईत दृष्टान्तानें सांगतात.

चौ.५.(१) हळु हळु सुके..... ममता त्यजती ज्ञानी- 'ममता तरुण तमी अंधारी द्वेष राग घुबडां सुखकारी' (५/४७/३) यांत ममता म्हणजे अज्ञान रूपी घनधकाराची रात्र असा अर्थ आहे. हा सामान्य अर्थ येथें घेतां येत नाहीं; कारण ही रात्र असे पर्यंत कोणी ज्ञानी होऊंच शकत नाहीं. येथें ज्ञान्यानें ममता त्याग करण्याचा उल्लेख आहे, म्हणून येथें **ममता = विषयसंग व त्यागणें म्हणजे दूर ठेवणें असा अर्थ लक्षणेनें करणें भाग आहे. ज्ञानी झालेल्या व्यक्तीनें विषयविषयी संगापासून म्हणजे कुसंगापासून दूर राहिलें पाहिजे.** असा अर्थ करणें नसेल तर ज्ञानी = ज्ञानमार्गी साधक असा अर्थ करणें भाग आहे. **'ज्ञानघृता मति निववितें ममता-मलहिजळून'** (७/११७) ममता हा हृदयांतील मळ आहे; तो नाहींसा झाल्याशिवाय जीवाचें सत्य तात्विक स्वरुप अनुभवास येणार नाहीं, दिसणार नाहीं. जसजसा ममता मळ कमी

होत जाईल तसतसें हृदयांतील बुध्दिजल अधिकाधिक स्वच्छ होत जाईल. सरोवरांतील, नद्यांतील जलांतला मल जसजसा कमी होत जाईल तसतसें तें स्वच्छ होत जातें व आटत जातें; तशी बुध्दि अधिकाधिक सूक्ष्म होत जाईल व मग 'दृश्यते तु अग्र्यया बुध्द्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः' (श्रुति) असा आत्मसाक्षात्कार होऊन ज्ञान प्राप्त होतें. **(क)** हे दोन्हीं अर्थ घेणें आवश्यक आहे. 'हळुहळु' हा संबंध घेतला कीं **मुमुक्षु = ज्ञानमार्गी साधक** असा अर्थ 'ज्ञानी'चा करावा लागेल; व ज्ञानी = ज्ञान प्राप्त झालेला हा अर्थ घेतल्यास ममता उत्पन्न करणाऱ्या विषयांपासून दूर राहिलें पाहिजे असा अर्थ करणें भाग आहे, व यांत 'हळुहळु' हें उपयोगी नाहीं. भागवतात जडभरता सारखा अंतर्बाह्य त्यागी ज्ञानी असून एका हरिणाच्या संगतीनें ममता पाशांत अडकून हरिणाचा जन्म घेतल्याचें उदाहरण सर्व प्रसिध्द आहे तसेंच येथें सुग्रीव ज्ञानी व निर्भय झाल्याचें आधी सांगितलें आहे; पण कुसंगांत पडल्यामुळें पुन्हां ममतेनें मलिन झाला आहे. म्हणून हा अर्थ नाकारतां येत नाहीं; पण अज्ञानी कुसंग त्याग करणें तो हळुहळू करून भागत नाहीं; म्हणून दुसरा अर्थही टाकतां येत नाहीं. (ख) **कुसंगानें उत्पन्न झालेला दोष** सुसंगानें दूर होऊन पुन्हां 'ज्ञान उपजे' (दो. १५म) पण 'पुण्यपुंजविण भेट न संतां' म्हणून दृष्टान्त देतात.

हिं.। जानि सरद रितु खंजन आए । पाइ समय जिमि सुकृत सुहाए ।।६।।
। पंक न रेनु सोह असि धरनी । नीतिनिपुन नृप कै जसि करनी ।।७।।
म.। शरद जाणुनी आले खंजन । फळति सुकृत जशिं सुसमयिं शोभन ।।६।।
। पंक न रेणु रुचिर अशि धरणी । जशि नयनिपुणनृपाची करणी ।।७।।

अर्थ- जशीं शोभन सुकृतें सुसमयीं फळतात तसे शरद ऋतु जाणून खंजनपक्षी आले; (पहा लक्ष्मणा!),।।६।। नीतिनिपुण नृपाची करणी जशी शोभते तशी चिखल किंवा धूळ नसलेली धरणी सुंदर दिसत आहे. ।।७।।

टीका. चौ ६-(१) खंजन- हा एक प्रकारचा पक्षी आहे. हा विविधवर्णांचा व आकाराचा असतो. हिमालयाच्या तराई भागांत, आसामांत व ब्रह्मदेशांत मुख्यतः असतो; पण त्याभागांत फार थंडी पडूं लागली कीं दक्षिणेकडे जातो. त्याचा रंग पांढराकाळा, चित्रविचित्र असतो. चोंच लाल, पुच्छ हलकें काळसर छटा असलेलें पांढरें असतें; व फार सुंदर दिसतें. हा फार चंचल असतो म्हणून पुष्कळ वेळां याची उपमा नेत्रानां देतात. (२/११७/७ पहा). इंग्रजींत याला गोंडा घोळणारा, पुच्छ हालविणारा Wagtail म्हणतात. 'खञ्जरीटस्तु खंजनः' (अमरे) खञ्ज = लुला, त्याच्यासारखा जातो, चालतो म्हणून खंजन (अ.व्या.सु.) हे दक्षिणेकडे शरद ऋतूंतच म्हणजे त्यानां अनुकूल अशा योग्य समयीं येतात; म्हणून ते आलेले लक्ष्मणाला दाखविले; व दृष्टान्त दिला. **(क) सुकृत जशिं शोभन** - शोभन सुकृतें. उत्तम सत्कर्मे, मोठमोठीं पुण्यें, हीं योग्य वेळींच आपलीं फळें देतात. **'पुण्यपुंज फळाला येतात तेव्हां संतांची भेट होते, व 'विण सत्संग विवेक न होतो'** सत्संग लाभला म्हणजे ज्ञान प्राप्त

होतें. अजून सुग्रीवाचा असा पुण्य संग्रह फळाला आलेला दिसत नाहीं; त्याचें पुण्य योग्यवेळींच फळ देणार. तें फळाला आलें कीं संत मुखांतील थोडेशा शब्दानीं तो जागा होईल. पण तो आहे राजा; तेव्हां कदाचित राजनीतीचा अवलंब करावा लागेल असें रघुनाथांस वाटलें व सीताशोध करण्यास परिस्थिति पूर्ण अनुकूल आहे हें जाणून सांगतात-

चौ. ७-(१) धरणी शब्दानें सुचविलें कीं शोध करण्यास जाणाऱ्या वानरांचा भार धारण करण्यास भूमी आतां योग्य झाली आहे; कारण **पंक न रेणु**-चिखल नाहीं किंवा धूळही नाहीं. चिखल व धूळ या दोन्ही गोष्टी प्रवासांत विघ्नकारक आहेत. धूळ असेल तर नाक, कान, डोळे, तोंड यांत शिरून दुःख देते व नाना रोग होतात. चिखल असला तर प्रवास किचकट, कष्टदायक व दिरंगाईचा होतो. म्हणून सध्यांचा काळ दूत पाठविण्यास फार अनुकूल आहे. **(क)** पण हें कार्य सुग्रीवाच्या अधीन आहे. तो मित्र पण राजा असल्यानें व मीही क्षत्रिय असल्यानें सर्व गोष्टी कलाकलानें, नीतिनैपुण्यानें साधून त्याला सुधारला पाहिजे. त्याला दंड न केला तर कार्याचा चिखल होईल, तें कुजत पडेल; दंड केला तर कार्याची व मैत्रीची धूळ होईल, कारण त्यात विरोध करावा लागेल; म्हणून काहीं तरि मध्यम मार्ग सोधून काढला पाहिजे. **(ख)** माझ्या कार्याचा विचार बाजूस ठेवला तरि विषयांध व कर्तव्यच्युत झालेल्या राजाचें ऐश्वर्य किती दिवस टिकेल? तो मित्र असल्यानें तसें होऊं देणें ही इष्ट नाहीं हा विचार मनांत येऊन पुढील शब्द बाहेर पडत आहेत. **(ग)** सूचना-वा.रा. सर्ग ३० मध्यें शरदवर्णन आहे व तें जिथें तिथें सीता व सुग्रीव याच्या विचारानीं युक्त आहे व श्री तुलसीदासानीं ते विचार अत्यंत मार्मिकपणें येथें ध्वनित केले आहेत इतकाच फरक आहे. हे भाव जर या वर्णनांतून प्रगट केले नाहींत तर विषय संगतीच नीट लागत नाहीं; व दृष्टान्तांचें वैशिष्ट्यहि स्पष्ट होत नाहीं.

हिं.। जल संकोच बिकल भइँ मीना । अबुध कुटुंबी जिमि धन-हीना ॥८॥
म.। होति विकल जल आटत मीन । अबुध कुटुंबि जसा धनहीन ॥८॥

अर्थ- अबुध कुटुंबी (अविचारी, मूर्ख कुटुंब चालक) जसा धनहीन होऊन (कुटुंबासह) व्याकुळ होतो, तसे ते पहा लक्ष्मणा!) पाणी आटल्यामुळें मासे व्याकुळ झाले आहेत.

जलाशय - दार्ष्टान्त	**कुटुंब (कुल) दृष्टान्त**
तलावांत व नद्यांत विपुल जल होते	पुष्कळ धनसंपन्न व ऐश्वर्यसंपन्न कुल.
जलाशयांत मासे.	कुळांत (राज्यांत) कुटुंब = पोष्यवर्ग.
पाऊस बंद झाला; कारण-	कोणी मिळवता नाहीं; कारण
अगस्तीचा उदय झाला	कुटुंब चालक अबुध उपजला
पाणी सूर्याच्या तापानें आटलें	धनादिक खर्चानें संपत आलें.
मीन-मासे व्याकुळ झाले	कुटुंब व कुटुंबी व्याकुळ झाले.

टीका-(१) दार्ष्टांतांत असलेल्या मुख्य गोष्टीतरि किमान पक्षीं दृष्टान्तांत पाहिजेत; तशा वर दाखविलेल्या पध्दतींत आहेत; पण धनहीन असलेला अबुध कुटुंबी असा अर्थ घेतल्यास दृष्टान्त समर्पक ठरत नाहीं, कारण जलाशय पूर्वी जलपूर्ण होते.
(२) बापानें ५/१० लाख रुपये शिल्लक ठेवले व बाप मेला. मोठा मुलगा अविचारी, आयतोबा, मूर्ख उडाऊ निघाला; कीं तें सांचलेलें धनरुपी पाणी हळुहळु कमी होत जातें व शेवटीं संपतें. तो कुटुंबी = कुटुंबप्रमुख व सर्व कुटुंब दीन, दुःखी व्याकुळ होतात, पण मरण येत नाहीं. असे अनुभव सर्व देशांत अनेक ठिकाणीं येतात. **(क)** या चौपाईंतील भाव हा आहे कीं सुग्रीव विषयांध बनून कर्तव्यच्युत झाला आहे; व हें असेंच चाललें तर तो व त्याची प्रजा दुःखी कष्टी होईल व त्याचें ऐश्वर्य नष्ट होऊन त्याचाही नाश होईल. तो माझा मित्र आहे; करें करावें इ. विचारांचा निष्कर्षच पुढील चौपाईत आहे.
सूचना- या आठ चौपाया म्हणजे १६ चरण झालें; त्यांतील 'वर्षाविगत-' हा चरण वर्षा ऋतूंतला सोडला म्हणजे १५ चरण = १ दिवस भाद्रपद कृष्णपक्षाचे झाले; म्हणजेच भाद्रपदांतील सर्वपित्री अमावास्या झाली. अबुध कुटुंबी धनहीन झाला म्हणजे त्याला महालयश्राध्द (पक्ष) तर करवत नाहींच, पण सर्वपित्री **अमावास्येला** एक ब्राह्मण सुध्दां सांगतां येत नाहीं. असा पुत्र उपजला म्हणजे सर्व पूर्वज पितर सुध्दां दुःखी होतात व दुर्गतीला जातात. या अशा काव्यकलेची प्रशंसा कोणत्या शब्दानीं करावी!

हिं. । बिनु घन निर्मल सोह अकासा । हरिजन इव परिहरि सब आसा ॥९॥
। कहुँ कहुँ बृष्टि सारदी थोरी । कोउ एक पाव भगति जिमि मोरी ॥१०॥
म. । विमल निरभ्र रुचिर आकाश । हरिजन इव सांडुनि सब आस ॥९॥
। वृष्टि शारदी तुरळक थोडी । जशि मम भक्ति एक कुणि जोडी ॥१०॥

अर्थ- निरभ्र (मेघहीन) झालेलें निर्मल आकाश, (लक्ष्मणा!) सर्व आशा सोडलेल्या हरिजना (हरिसेवका)सारखें (किती) रमणीय दिसत आहे (बघतर खरें!) ॥९॥ (लक्ष्मणा!) कोणी एखादा विरळाच माझी भक्ति जशी जोडतो (त्याला लाभते) तशी शरदांतील वृष्टि कुठें कुठें तुरळक थोडी होत आहे (बघ!) ॥१०॥
टीका.- चौ. ९-(१) वा.रा. शरद्वर्णनारंभीं रामचंद्रानीं शरदांतील दृश्यें पाहून सीताविरहानें पुष्कळ विलाप केला व लक्ष्मणानें पुष्कळ सांत्वन केलें आहे. शरदांतील निसर्ग सौंदर्य कामी विरही जनांच्या कामाचें अधिक उद्दीपन करतें. (क) विमल निरभ्र आकाशनिरभ्र होणें हेंच आकाश विमल होण्याचें कारण नाहीं; म्हणून विमल व निरभ्र हे दोन शब्द शरदाकाशालाच लागू शकतात. इतर ऋतूंत आकाश निरभ्र असलें तरि इतकें निर्मल असत व दिसत नाहीं. याचें कारण 'पंक न रेणु रुचिर अशि धरणी' जमिनीवर धूळ (रज) नसल्यामुळें ती आकाशांत उडत नाहीं त्यामुळें व ढग सूक्ष्मरुपांत सुध्दां नसल्यामुळे शरदाकाश अगदीं मलहीन असतें व त्यामुळें

रुचिर दिसतें. 'रजःप्रशान्तं विमलं तथाम्बरं' असें वर्णन अन्यत्र मिळतें. दृष्टान्त हरिजनाचा दिला व सुचविलें कीं **हरिसेवक शरदांतील आकाशापेक्षां निर्मल व निरभ्र असतात. (क)** मोहरूपी मेघ नसतात व कोणाची वा कसलीही आशारुपी धूळ नसते, मळ नसतो. 'मोहम्भोधरपूग' (अर. मं. १) त्यानां हाकलून लावणारा असतो सद्गुरु कृपा रुपी वारा किंवा **'सन्मुख मरुत कृपा मम चारू'** (७/४४/७) श्रीराम-कृपावायु; यानीं त्यांच्या हृदयाकाशांतील मोहमेघ नष्ट केलेले असतात व इतरांची किंवा साधनांची आशारुपी रज त्यांत मिसळत, पसरत नाहीं. ते हरिशिवाय इतर कोणाची व कशाचीही आशा करीत नाहींत. गुरुकृपेशिवाय मोहाभ्रपटल जात नाहीं.

(२) हरिजन- हरी = वानर; सुग्रीव तर मला शरण आलेला! वालीचा वध न करतां माझी सेवा व भजन करण्याची त्याची इच्छा होती. माझी प्रतिज्ञा खरी करण्यासाठीं मीच त्याला पाठविला व राज्यावर बसविला. आतां त्याचें हृदय मोहमेघानीं व्यापलें गेलें यांत त्याचा काय दोष? त्या मोहांतून त्याला सोडविणें आतां माझें कर्तव्य आहे. सर्व भार मजवर घालून तो निश्चिंत आहे. 'सेवक सुत पतिमातृभरोशीं। वसति निचिंत तयां प्रभुपोशी' असा तो आहे. असे विचार मनांत येतांच माधुर्यभाव गुप्त होऊन ऐश्वर्यभाव प्रगट झाला व 'हृदयिं भक्तवत्सलता स्रवली' (१/२१८/३) कशी ती पहा:-

चौ. १०.(१) वृष्टि शारदी तुरळक थोडी- शरदांतील पाऊस म्हणजे वळिवांचा पाऊस! 'म्हशीचें एक शिंग भिजलें तर दुसरें कोरडें' अशी त्याची ख्याति! पण तुरळक कुठें कुठें क्वचित थोडा पडतो. हें किष्किंधेच्या बाजूचें वर्णन आहे एवढें लक्षांत असावें. दृष्टान्त रामभक्तीचा (ममभक्ति) दिला. हरिजन असें नुकतेंच म्हटलें. प्रेमभक्ति गुरुकृपामेघाच्या वृष्टीवर किंवा रामकृपासिंधूवर अवलंबून असतें; म्हणजे कृपासाध्य आहे. **(क)** येथें भक्तीची स्मृति होतांच पूर्वसंदर्भास धरून 'हरिभक्ति'न म्हणतां 'ममभक्ति' असें चटकन म्हणून गेले. प्रेमभक्तीचा विषय आला कीं मी रघुपति, दशरथनंदन हें विसरतात व मी, माझी भक्ति, माझा भक्त असें म्हणूं लागतात. (२/१६/२ टी. पहा.) भाव हा कीं मी जर शारदी वृष्टीसारखी कृपावृष्टि सुग्रीवावर केली तरच तो सुधारणार! असा विचार मनांत येतांच कृपा केली व हनुमान सुग्रीव भेट होईल अशी प्रेरणा दिली. या प्रेरणेनें काय केलें तें दोहा १९/१ मध्यें दिसेल. हा ऐश्वर्य भाव क्षणमात्रच राहिला; कारण पुढील दोह्यांतच 'ममभक्ति' न म्हणतां हरिभक्ति म्हटलें आहे.

सूचना- वा.रा. वर्षाऋतु संपल्याबरोबरच हनुमन्तानें सुग्रीवाची भेट घेऊन त्याला जागा केला आहे; (सर्ग २९) व नंतर सर्ग ३० मध्यें शरदवर्णन आहे. येथें शरदाचे १५+४ = १९ दिवस गेल्यानंतर हनुमान सुग्रीवाकडे गेला आहे. येथें आश्विन शुक्ल पक्षाचे चार दिवस गेले. तिथींच्या वृध्दिक्षयानुसार १/२ दिवसांचा फरक पडूं शकतो. दसरा कधीं नवव्या दाहव्या दिवशीं येतो तर कधीं आठव्या दिवशींच सीमोल्लंघन होतें. येथें भाद्रपद पौर्णिमा झाल्यानंतर १५+४+४ तेविसाव्या दिवशीं सीमोल्लंघनाचा (दसऱ्याचा) उल्लेख पुढील दोह्यांत (चार चरण) दर्शविला आहे.

हिं.दो.। चले हरषि तजि नगर नृप तापस बनिक भिखारी ॥
॥ जिमि हरि भगति पाइश्रम तजहिं आश्रमी चारि ॥१६॥
म.दो.। निघति मुदित पुर तजुनि नृप तापस वणिज भिकारि ॥
॥ त्याजिति जसे श्रम, मिळत हरि-भक्ति आश्रमी चारि ॥१६॥

अर्थ- हरिभक्ति मिळाल्यावर चारी आश्रमांतील व्यक्ति जसा श्रमांचा त्याग करतात तसे राजे, तपस्वी, वाणी (वैश्य, व्यापारी) व भिकारी (संन्याशी इत्यादि) पुर नगर इत्यादींचा त्याग करून हर्षानें निघाले. ।।दो.१६।।

टीका. (१) सूचना- या दोह्यांत विजया दशमीच्या सीमोल्लंघनाचें वर्णन आहे.

(१) उत्तरार्धांत चार आश्रमांचा उल्लेख आहे. तपस्व्यांच्या पूर्वीं नृपांचा उल्लेख सहेतुक आहे. विजय मिळविण्यासाठीं पुर, नगर इत्यादींची सीमा उल्लंघन करून बाहेर पडणें हें मुख्यतः राजे लोकांचें- क्षत्रियांचें कर्तव्य आहे. राजे लोक मोठ्या थाटानें व हर्षानें आपल्या सैन्यासह पुढाकारानें सीमोल्लंघन करतात. **(क)** रघुपति मनांत म्हणतात कीं मी रघुवंशी राजा असून, रावणासारख्या शत्रूवर विजय मिळवावयाचा असून, आजच्या सारख्या विजयादशमीच्या सुमुहूर्तावर मला प्रयाण करतां येत नाहीं हें लज्जास्पद आहे. पण काय करणार! मी 'तापस वेषिं विशेष उदासी' (२/२९/३) असें व्रत स्वीकारून तपस्वी बनलो आहें! त्यामुळें पुरांत नगरांत जातां येत नाहीं; सैन्य जमवितां येत नाहीं; शिवाय सीता कुठें आहे हें कळल्याशिवाय प्रयाण तरी कुठें करणार? **(ख)** मित्र सुग्रीव राजा आहे; त्यानें या विजया दशमीच्या सुमुहूर्तावर निदान सीता शोधासाठीं तरि आपल्या सैन्यासह प्रयाण करण्यास काय हरकत होती? पणतो विषयभोगांत इतका दंग आहे कीं नुसतें शास्त्रविधीप्रमाणें सीमोल्लंघन करण्यास सुध्दां तो बाहेर पडलेला दिसत नाहीं! तेव्हां मला अशीच तपश्चर्या करीत रहावें लागणार कीं काय? असा नृप आणि तापस यांचा संबंध येथें आला.

(२) तापस = तपस्वी. जे लोक घरदार सोडून एखाद्या तपोभूमींत राहून तपश्चर्या करीत असतात ते सीमोल्लंघन करीत नाहींत; म्हणून येथें तपस्वी म्हणजे पायीं तीर्थ यात्रा करणारे लोक इतकाच अर्थ समजणें योग्य आहे. जे पावसाळयामुळें कुठल्यातरी नगरादिकांत अडकून राहिले होते, ज्यांचा उल्लेख 'स्थगित पथिक ठिकठिकाणिं नाना' (१५/१२) असा पूर्वीं केला ते आतां पायीं प्रवासाचे मार्ग मोकळे झाल्यानें विजया दशमीच्या मुहूर्तावर आनंदानें पुढील प्रवासासाठीं बाहेर पडले. विधिपूर्वक पायीं तीर्थयात्रा ही एक मोठी तपश्चर्या आहे. एक योजन पायीं तीर्थयात्रा केली कीं कृच्छ्र तपश्चर्येचें फळ मिळतें (धर्मसिंधु - कृच्छ्रप्रतिनिधि पहा).

(३) वणिज = वैश्य, व्यापारी हे व्यापार धंद्यासाठी बाहेर पडतात. (क) रघुपतीनीं सुग्रीवा बरोबर अग्निसाक्षिक सौदा केलेला आहे. त्याला राज्य, कोष, पुर, व नारी हीं दिलीं व त्याच्या मोबदला त्यानें सीताशोध लाऊन देणें व रावणाविरुध्द युध्दांत मदत करणें ही किंमत द्यावयाची असा करारनामा साटेपत्र झालें आहे. ती किंमत देण्याची मुदत टळून गेल्यास आज (२३) तेवीस दिवस झालें. तो वायदा त्यानें

चुकवला. आतां वणिजा प्रमाणें तगादा लावला पाहिजे; अन्यथा भिकारी (संन्याशी) बनून ज्यानें सीतेला चोरून नेली त्या रावणाला दंड देणें शक्य नाहीं; पण सुग्रीव मित्र असल्यानें त्याच्याकडे तगादा करणें मित्रधर्मविरोधी आहे; **'देत घेत मनिं शंका न धरी । बल-अनुमानें सदा हित करी'** (७/५) शिवाय तो आहे शरणागत म्हणून नुसतें हितच नव्हे तर परम हित करून त्याला **सर्व श्रमांपासून सोडविला पाहिजे.** विषयभोगासक्ति अनंत काळपर्यंत जन्ममृत्यूचे अति श्रम देणारी आहे. **(ख)** हरिभक्ति प्राप्त झाल्यानें सर्व श्रमांचा परिहार होऊन परम विश्राम प्राप्त होतो. हें चारी आश्रमांतील व्यक्तींस शक्य आहे. सुग्रीव गृहस्थाश्रमी व मी नांवाचा गृहस्थाश्रमी! तरी पण सुग्रीवाला कोणताच त्रास, दुःख, होऊं न देणें हें माझें कर्तव्य आहे, इत्यादि विचारांतून पुढील चौपाईचा जन्म आहे.

हिं.। सुखी मीन जे नीर अगाधा । जिमि हरि सरन न एकउ बाधा ॥१॥
। फूलें कमल सोह सर कैसा । निर्गुन ब्रह्म सगुन भएँ जैसा ॥२॥
म.। सुखी मीन जे अगाध नीरां । जशि हरिशरणा बाधा न जरा ॥१॥
। कमल फुलुनि सर कसें खुलतसे । ब्रह्म अगुण जैं सगुण होतसे ॥२॥

अर्थ- हरिशरणाला जशी मुळींच बाधा नसते तसे अगाध जळांतले मासे सुखी आहेत. ॥१॥ कमळें फुलून तलाव कसा खुलून दिसत आहे (म्हणशील, तर लक्ष्मणा!) निर्गुण ब्रह्म सगुण झाल्यावर जसें शोभतें तसा.॥२॥

टीका.- चौ. ९(१) सुखी मीन जे अगाध नीरां- निरां = नीरात, जलांत; 'सुखी मीन सब एकरस फार अगाध जलांत' (३/३९म) यावरील टीका पहावी. **(क) हरिशरणा बाधा न जरा- 'सेवक सुत पति-मातृ भरोशीं । वसति निचिंत तयां प्रभु पोशी'** (३/४) अनन्यगतिक शरणागत असतात ते सर्व भार भगवंतावर घालून निश्चिंत असतात. ते मानतात कीं जें काहीं बरें वाईट घडतें तें प्रभूच घडवीत असतो. दुःख कोसळलें तरि तो प्रभूचा प्रसाद समजून ते सुखानें सहन करतात. **'देहेदुःख तें सौख्य मानीत जावें'** (समर्थ) व प्राप्त परिस्थितींत ते निश्चिंत असतात. **(ख)** मित्र सुग्रीव सुध्दां असाच शरणागत आहे. त्याला जर विषयमोहादिकांची बाधा झाली तर संत मलाच दोष देतील; म्हणून त्याचा मोह नष्ट करणें माझें कर्तव्य आहे; आणि त्याची कीर्ति व शोभा वाढविणें हें माझें मित्राचें कर्तव्य आहे. या विचारांचें प्रतिबिंब पुढील चौपाईंत आहे.

चौ. २-(१) (निर्गुण) अगुण ब्रह्म शरणागताचा मोह दूर करून सर्व बाधेपासून त्यास मुक्त करूं शकत नाहीं; कारण तें निष्क्रिय आहे. म्हणूनच सुजाण साधक निर्गुणाच्या प्राप्तीचा प्रयत्न न करतां सगुण ब्रह्मालाच शरण जातात. **(क)** निर्गुण ब्रह्माला जसें रुप, वर्ण, आकार इत्यादि काहीं नाहीं तसेंच तलावांतील निर्मल जल रूप रंग आकारविहीन असतें. तें उत्तम जीवन असलें तरि त्यामुळें त्याला व तलावाना शोभा नसते. आकारादि सर्व बाबतींत सारखें असलेले दोन तलाव जवळ

जवळ आहेत; एकांत एक सुध्दां कमल नाहीं व दुसऱ्यांत पुष्कळ कमळें फुललीं आहेत. अशा स्थितींत मनुष्य भृंग, पक्षी, पशू यांच्या चित्ताला व नेत्रानां कोणता तलाव आकर्षित करील व अधिक समाधान देऊं शकेल? **(ख)** निर्गुण ब्रह्म सर्वांच्या सर्व शरिराला अंतर्बाह्य व्यापून आहे; सगुणनिराकार सर्वांच्या हृदयांत आहे; पण **असुनि असा प्रभु हृदिं अविकारी । दुःख दैन्य जगजीवां भारी'** (१/२३/७) पण तोच प्रभु हृदय सरोवरांत कमळा सारखा सगुणसाकार रुपानें दिसूं लागला म्हणजे ते मानस सरोवर किती शोभायमान होते! त्यांतील जीवरूपी मधुपाला भृंगाला कशाचीही बाधा रहात नाहीं. **(ग)** ज्या तलावांत कमळें मुळींच नाहींत त्या तलावावरून उडतानां एखादा भृंग आंत पडला कीं त्याला अनेक बाधा होतात, कदाचित तो मरतोही. पण ज्यांत पुष्कळ कमलें फुललीं आहेत त्यांत तो पडला तर कमलवेलींच्या पानांचा किंवा कमळाचा आश्रय तो चटकन घेऊं शकतो व सर्व बाधा सहज दूर होतात; इतकेंच नव्हे तर कमळांतील मकरंद पान करीत तो आनंदांत, सुखांत राहतो; तसेंच जीवाचें आहे. श्रीरामरूप मकरंदाचें पान करीत आनंदांत व प्रेमांत मस्त राहतो; त्याला कसलीही बाधा उरत नाहीं. कमलांच्या फुलण्यानें सगुण साकारत्व सुचविलें. सगुण साकार ब्रह्मरूपी कमल हृदयसरोवरांत फुललें म्हणजे काय होतें तें पुढील चौपाईत ध्वनित करतात.

हिं.। गुंजत मधुकर मुखर अनूपा । सुंदर खग रव नाना रूपा ॥३॥
। चक्रवाक मन दुख निसि पेखी । जिमि दुर्जन पर संपति देखी ॥४॥
म.। गुंजति मधुकर मुखर अनूपम । सुंदर खग रव विविध मनोरम ॥३॥
। दुःखि लोक मनिं निशा निरखुनी । खल इव पर-संपत्ती बघुनी ॥४॥

अर्थ- मधुकर गुंजत असून त्यांचा ध्वनि अनुपम आहे; अनेक प्रकारचे सुंदर पक्षी मनोहर (मनोरम) आवाज करीत आहेत- बोलत आहेत. ॥३॥ (पण) परसंपत्ती पाहून जसे दुर्जन तसे रात्र पाहून चक्रवाक (कोक) दुःखी होत आहेत. ॥४॥

टीका. - चौ. ३-(१) गुंजति मधुकर- कमळें व भ्रमर यांची परस्पर प्रीति असते; भ्रमरांच्या हितासाठीं कमलें फुलतात; व भृंग तेथें येऊं लागतात. (क) हृदयमानसांत भगवंताचें रूप प्रगट झालें म्हणजे त्यांचीं २ पद कमलें, २ कर कमलें, २ नेत्र कमलें, १ मुखकमल, व एक शरीररूपी कमल अशीं आठ कमळें एकाच ठिकाणीं फुललेलीं असतात. शरीर नील कमल, पदतल रातोत्पल, (लाल कमल) करतल अरुणसरोज व नेत्रकमलें राजीव आहेत. **(ख) जलकुक्कुट कलहंस हि बोलति । प्रभुस बिलोकुनि जणूं प्रशंसति'** (३/४०/२) त्याप्रमाणेंच मनोभ्रमर भगवंताच्या रूपाकडे बघत त्यांचें गुणगान, स्तुति, आपल्या परमभाग्याचें वर्णन वगैरे गुंजारव करूं लागतो. आधीं त्या भक्ताचे लोचन भृंग हदयांत दिसणाऱ्या मुख कमलांतील रूप मकरंद पान करण्यांत दंग होतात. (३/७ पहा) व तो दास अति धन्य होतो.

(२) रामकथा तो गाइ निरंतर । श्रवणा जमती विविध विहगवर (७/६२/४) ७/५७/७-९ पहा. ज्ञानी भक्त, साधक इत्यादि विविध विहंग श्रवणास जमूं लागतात व तेही हरिहरकथा सांगतात व याप्रमाणें 'मच्चित्ता मद्गत प्राणा बोधयन्तः परस्परम्।। कथयंत श्च मां नित्यं तुष्यन्तिच रमन्तिच' (भ.गी.) असें होतें व सर्व बाधाविमुक्त होऊन **'प्रेममग्न फिरती स्वसुखानें । स्वप्निंहि शोक न......'** (१/२५/८) असें घडतें. याचा परिणाम पुढील चौपाईंत सांगतात-

चौ. ४.(१) दुःखि कोक मनिं निशा निरखुनी- वर्षाऋतूंत चक्रवाक निघून गेले होते ते आल्याचें येथें सुचविलें. यानां शरदरजनी फार दुःखदायक वाटतात, जशी परसंपत्ती दुर्जनानां दुःखदायक वाटते. या चरणाचे अनेक अर्थ होऊं शकतात व ते सगळे ग्राह्य आहेत. **(I) 'चक्रि चक्र संपद भरत मुनि-आज्ञा गारोडि।। त्या निशिं आश्रम-पंजरीं रात्र सरे तों कोंडि'** (२/२१५). भक्ताच्या मनरूपी चक्रवाकाला राकारजनी हरिभक्ति प्राप्त झाल्यावर इतर (पर) संपत्ती रूपी चक्रवाकीचें दर्शन सुध्दां नको असें वाटतें. **(II) 'निशि शशि शरदातपा निवारी,** असा नियम आहे, पण इतरानां जें सुख तें चक्रवाकानां दुःख म्हणून दुर्जनांचा व परसंपत्तीचा दृष्टान्त दिला. **(क) शुष्क शाब्दिक ज्ञानाच्या गप्पा मारीत स्वतःस ज्ञानी (ज्ञान भानुप्रिय) समजणारे, म्हणविणारे आणि भक्ति, नामस्मरण, भजन इ. सर्व थोतांड आहे असे मानून भक्तांची व भक्तीची हेटाळणी, निंदा करणारे जे असतात त्यानां दुःख होतें.** **(III) परसंपत्ति** -पर = परमात्मा आहे संपत्ति ज्यांची ते **परसंपत्ति** = भगवद्भक्त, हरिजन, ज्यानां सगुणसाकार रूपच आपलें सर्वस्व वाटतें असे. 'मुनिधन, जनसर्वस्व शंभु-असु' (१/१९८/२) राम भक्तांचें सर्वस्व = सर्व प्रकारची संपत्ति आहेत असें यांत म्हटलेंच आहे. अशानां पाहून दुर्जन मनांत जळतात, त्यांची निंदा करतात. असे अनन्यभक्त जरि झाले तरि त्यानीं भक्तीच्या अहंकारानें इतर भक्तांची निंदा करतां उपयोगी नाही.' **सूचना-साधनहीन अनन्यभक्तानीं कोणत्या गोष्टी वर्ज केल्या पाहिजेत हें सांगण्याचा प्रारंभ या चरणापासून केला. दुर्जनता नसावी हें येथें सुचविलें. शिवद्रोह व विप्रदोह यांचा त्याग पुढें सुचवितील. येथून शरदरजनीचें वर्णन सुरू झालें.**

हिं.। चातक रटत तृषा अति ओही । जिमि सुख लहइ न संकर द्रोही ।।५।।
। सरदातप निसि ससि अपहरई । संत दरस जिमि पातक टरई ।।६।।
म.। चातक रटत तृषा अति आहे । जसा शिवद्रोहि न सुख लांहे ।।५।।
। निशिशशि शरदातपा निवारी । जसें संत-दर्शन अघ वारी ।।६।।

अर्थ- शंकराचा-शिवाचा द्रोह करणाराला जसें सुख लाभत नाहीं; तसा चातक अझून रटत आहे व त्याला अति तृषा आहे. (तो तृषार्त आहे.)।।५।। संत दर्शन जसें पातकें दूर करतें तशी रात्र व चंद्र शरदांतील उन्हाळयाचा ताप निवारण करतात.।।६।।

टीका. चौ.५-(१) चातक रटत तृषा अति आहे- सर्व वर्षाकाळ गेला, सर्व जलाशय भरले, नद्या वाहात आहेत तरी चातक पावसाळयांत जसा ओरडत होता तसाच आतां आकाशांत एकही मेघ नाहीं तरि ओरडत आहे व त्याची तृषा शान्त झालेली नाहीं; कारण तो पृथ्वीवरील जलाचा व इतर नक्षत्रांतील जलाचा द्रोह करतो, म्हणून दु:खी आहे. दृष्टान्त शिवद्रोहाचा दिला. शंकराचा द्रोह करणाराला कधीं सुख होत नाहीं. **(क) 'रघुपति-भक्तिविना सुख नाहीं)** हा मानसांतील मुख्य सिध्दान्त आहे. म्हणून सुचविलें कीं शिवद्रोह करणारानें वाटेल तितकें रामभजन केलें तरि त्यास **रघुपति भक्ति मिळणार नाहीं.** उलट **'मद्द्रोही प्रिय शंभु ज्यां शिवद्रोहि मम दास ॥ ते नर करती कल्पभर नरकीं घोर निवास'** (६/२). **'शंकर भजन विना नर भक्ति न मम लभतात'** ७/४५) **शिवद्रोहाचा त्याग अनन्यगतिक भक्तानींही केलाच पाहिजे.**

(२) गूढार्थ- चातक हा एकांगी अनन्य भक्तीचें परमोत्कृष्ट उदाहरण म्हणून मानसांत व दोहावलींत वर्णन आहे. **'न करो स्मरणा जलद जन्मभर । जल याचत पवि वर्षो प्रस्तर ॥ चातक घोष घटे तर दूषण । प्रेम वाढतां सर्व भलेपण ॥** (२/३०५/३-४) कितीही भगवत्प्रेम प्राप्त झालें तरि ज्यांची प्रेमतृषा चातकाप्रमाणें कधीही कमी होत नाहीं, असे भक्त सुध्दां शिवद्रोह करतील तर त्यानां ही सुख होणार नाहीं.

चौ. ६. (१) शरदातप = शरदांतील उन्हाळा; हा फार कडक, अतिकष्टदायक व रोगोत्पादक असतो. जितका शरदातप दु:खकारक तितकीच शारदीरात्र सुखकारक. जराशी रात्र होतांच शरच्चंद्रकिरणांचा जे उपयोग करतील त्यानां शरदातपाचे दुष्परिणाम भोगावे लागणार नाहींत. **(क) दुर्जनता, शिवद्रोह व विप्रद्रोह या पातकांशिवाय इतर पापें संतदर्शनानें दूर होतात.** त्रिताप शरदातपापेक्षां अधिक दु:ख दायक असतात; पण तें पापांचें फळच असतें. पापें गेलीं कीं त्रिविध ताप ही त्याप्रमाणांत कमी होतात. **पापें नष्ट झालीं म्हणजेच जीव रामदर्शनाचा अधिकारी बनतो. (ख)** सुग्रीवाच्या हातून प्रतिज्ञाभंग, मित्रकार्य न करणें इ. पापें झालीं आहेत. तीं संतदर्शनानें दूर होतील व मग सुग्रीव इकडे येईल. म्हणून आतां काहीं तरी निमित्त पुढें करून लक्ष्मणाला तिकडे पाठविला पाहिजे इत्यादि विचार रामचित्तांत आले म्हणून हा दृष्टान्त येथें आला. **आधीं संतदर्शन, संतकृपा, तेव्हां मग रामदर्शन हा नियम आहे. संतकृपेशिवाय हरीचें हरिभावनेनें दर्शन घडत नाहीं.**

हिं. । देखि इंदु चकोर समुदाई । चितवहिं जिमि हरिजन हरि पाई ॥७॥
। मसक दंस बीते हिम त्रासा । जिमि द्विज द्रोह किएँ कुल नासा ॥८॥
म. । विधुस चकोर कदंबक पाहुनि । निरखिति हरिजन इव हरि पावुनि ॥७॥
। मशकां दंशां हिमत्रास हरि । द्विजद्रोह कुळनाश जसा करि ॥८॥

अर्थ- हरिभक्तानां हरीची प्राप्ति झाली म्हणजे ते जसे हरीला निरखून पाहतात तसे (लक्ष्मणा!) हे चकोरांचे समुदाय (कदंबक) चंद्राकडे निरखून पहात आहेत. ॥७॥

द्विजद्रोह जसा कुळाचा नाश करतो तसा थंडीच्या पीडेनें मच्छर व डास यांचा नाश केला. ।।८।। (त्रास = पीडा, कदंबक = समुदाय)

टीका. चौ. ७-(१) विधुस चकोर कदंबक निरखिति - पावसाळयांत आकाशांत मेघ असल्यामुळें चकोरानां चंद्राचें दर्शन होत नाहीं व चंद्रकिरणांतील अमृताचें आस्वादन करतां येत नाहीं. चकोरांचें चंद्रावर सहज अनन्य प्रेम असलें तरि असें घडतें. पण शरदांत आकाश निरभ्र झालें म्हणजे त्यानां चंद्रदर्शन होतें व ते फार प्रेमानें चंद्रबिंवाकडे टक लाऊन बघत राहतात व चंद्रामृताचें प्राशन करतात. दृष्टान्त दिला हरिभक्तानां हरिदर्शन होतें त्यावेळच्या स्थितीचा. **(क)** हरिप्रेमी भक्त हरिदर्शनासाठीं तळमळत असतात पण सद्गुरू कृपावायूनें मोहाभ्रपटल नष्ट झालें व संतदर्शनानें इतर पापांचा विनाश झाला म्हणजे मगच हरिदर्शन होतें. त्याच प्रमाणें त्रिभुवन गुरु जे शंकर त्यांचाच अवतार असलेल्या हनुमन्ताच्या वचनानीं प्रथम सुग्रीवाचा मोह नष्ट होईल व मग लक्ष्मणाचें संताचें दर्शन झालें कीं पापें नष्ट होतील व त्याला रामदर्शन होईल; म्हणून पुढील दोह्यांत सद्गुरूचा उल्लेख केला जात आहे.

चौ. ८. (१) मशक = मच्छर, चिलटें, दंश = डास, शरदांत थंडी पडूं लागली कीं मरतात. द्विजद्रोह = ब्राह्मणाचें अहित, हानि, ब्राह्मणाशी वैर, विरोध, द्वेष, शत्रुत्व इत्यादि. **'वंश कि उरे द्विजाहित करतां'** (७/११२/३) विप्राचा अपमान करणें सुध्दां **विप्रद्रोहच** आहे. ७/१०९/१२-१४ पाहणें. (क) मशकदंश जसे सर्वच प्राण्यानां उपद्रव करणारे असतात तसेच **द्विजद्रोही** = विप्रद्रोही सर्वानां उपद्रव कारकच ठरतात. ल.ठे. **हरिप्राप्तीचा उल्लेख केल्यानंतर विप्रद्रोहाचा उल्लेख करून सुचविलें कीं हरिदर्शन, हरिप्राप्ति झाल्यावर सुध्दां कोणी विप्रद्रोह करील तर त्याच्या ही कुळाचा विनाश झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. हरिप्राप्ति झाल्यानंतर सुध्दां हरिचरित्र, हरिलीला इत्यादिकां विषयीं संशय मोहभ्रम उत्पन्न होऊं शकतात. यांचा नाश कसा होईल हें आता दोह्यांत सांगतात.**

हिं.दो.। भूमि जीव संकुल रहे गए सरद रितु पाइ ॥
॥ सद्गुर मिलें जाहिं जिमि संसय भ्रम समुदाइ ॥१७॥
म.दो.। जीव-जाल महिं राहि ते शरदागमनें जाय ॥
॥ जाति मिळत सद्गुरु जसे भ्रम-संशय-समुदाय ॥१७॥

अर्थ- सद्गुरु भेटले (कृपा केली) म्हणजे जसे संशय भ्रमांचे समुदाय नष्ट होतात, जातात); तसें (शरदाच्या पूर्वी) भूमीवर जें जीवांचे जाळें पसरलें (राहिलें) होतें ते शरद आल्यानें गेलें - नाहींसे झालें ।दो.१७।।

टीका. दो.(१) हरिप्राप्ति झाली, ज्ञान झालें, भक्ति प्राप्त झाली तरि काहींना काहीं निमित्तानें कशाचा तरि अहंकार उत्पन्न होतो किंवा हरिचरित्र, हरिलीला पाहिल्यावर किंवा ऐकल्यावर त्याविषयीं नाना प्रकारचे संशय, मोह, भ्रम उत्पन्न होतात; तसेच वर्षाऋतूंत अनंत जीव-जंतु केव्हां कसे उत्पन्न होतात व पृथ्वीला व्यापून राहतात तें

कळत सुध्दां नाहीं. 'विविध जंतु संकुल भूभ्राजे' (१५/११) असें वर्षावर्णनांत म्हटलें आहे. जसा सर्व संशयादिकांचा निरास सद्गुरु मुखानें हरिकथाश्रवण केल्यानें सद्गुरु कृपेनें होतो; तसेच ते वर्षाऋतूंत उत्पन्न झालेले जीव जंतु शरदऋतूंत नष्ट झाले. गरुड, सती भवानी, भरद्वाज, काकभुशुंडी अशानां सुध्दां संशय महामोह, भ्रम उत्पन्न झाले; व भुशुंडीशिवाय बाकी **सर्वांचे संशयादि गुरुमुखानें रामकथा श्रवण करून गुरुकृपेनेंच गेले आहेत. 'विण सत्संग न हरिकथा त्याविण मोह न जात । मोहनाशविण रामपर्दि दृढ अनुराग न तात।** (७/६१). **'रामकथा सुंदर करटाळी । संशयविहगां दूर पिटाळी'** (१/११४/१). पण गुरुमुखानें श्रवण व गुरुकृपा पाहिजेच.

सूचना- १६ व्या दोह्यांत शरदाचे २३ दिवस पूर्ण होऊन दसरा झाला. नंतर या दोह्याच्या आठ चौपाया = १६ दिवस + या दोह्याचे चार चरण म्हणजे ४ दिवस = २० दिवस दसऱ्यानंतर झाले ''दसऱ्या पासोनि दिवाळी वीसा दिशीं'' दसऱ्यानंतर विसाव्या दिवशीं दिवाळी म्हणजे नर्क चतुर्दशी झाली; व शरदाचे २३+२०=४३ दिवस गेले. 'साधुसंत येती घरा । तोचि दिवाळी दसरा' तसे या दोह्यांत सद्गुरु घरीं आले. संशयमोहभ्रमरूपी अंधार, सद्गुरु ज्ञानदीप व भक्तिचिंतामणि यानीं नष्ट करतात; जसा दिवाळींत दीप लाऊन अंधार नष्ट केला जातो. गुरुद्वादशी या दोह्याच्या चार चरणांतच येते. यावरून वाचकांनी आतां विचार करावा कीं असें आश्चर्यकारक अनेक गोष्टींचें साम्य सहजा सहजीं जमलें कीं कवीनीं ही सर्व रचना हेतुपूर्वक केली? **।।धन्य अतुलसी तुलसी कविकृति।।!** असे उद्गार सहज निघतात. याप्रमाणें नर्कचतुर्दशीपर्यंत शरद-वर्णन केलें. पुढें अमावास्येला लक्ष्मीपूजन असतें; पण हे स्वतः रमापाति असून रमा = लक्ष्मी जवळ नाहीं; गृहस्थ असून गृहिणीरूपी गृहलक्ष्मी पळवून नेलेली! तिची आठवण होतांच शरद-वर्णनाची अमावास्याच झाली! वा.रा. तर विरहव्यथा अनावर होऊन रघुनाथास मूर्च्छा आल्याचें वर्णन आहे. (सर्ग ३०). येथें तेवढी अवस्था दाखविली नसली तरि आतां पुढल्या चरणांत सांगतील कीं शरद ऋतु गेल्यासारखाच आहे; म्हणून शरदाचें वर्णन येथें संपलें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं; कारण आतां सीतेची आठवण होऊन त्यासंबंधाने सुग्रीवाविषयीं विचार उत्पन्न झाले आहेत. व ते इतके बलवान आहेत कीं 'कामात्क्रोधोऽभिजायते' असें लवकरच होणार आहे.

लक्षांत ठेवणें- (१) वर्षावर्णनाच्या आरंभी व अंती संतांचें वर्णन केलें; शरदवर्णनाच्या अंतीं सद्गुरुरूपानें संतवर्णनच केलें व मध्यें अनेकवेळां संतांचा उल्लेख केला; व या पध्दतीनें सुचविलें कीं चातुर्मासांत मुख्य कर्तव्य करावयाचें असेल व स्वहित साधावयाचें असेल तर संतसंगति करावी व संतमुखानें हरिकथाश्रवण करावें.

(२) या वर्णनांत ऋतुवर्णनाच्या निमित्तानें अनेक महत्वाच्या विषयांचें वर्णन केलें आहे. त्याचें पुढें दिलेले विषयवार वर्गीकरण पाहिलें म्हणजे घागरींत सागर भरणाऱ्या या काव्य कलेचें फार कौतुक करावेसें वाटेल. **(क)** टीका वाचतानां कळालें असेलच कीं प्रत्येक ओळीचा तिच्या पुढील ओळीशीं सुसंबध्द सयुक्तिक संबंध आहे. (ख)

उपाकर्माचा दिवस, सर्वपित्री अमावास्या, दसरा, गुरुद्वादशी, दिवाळी हे महत्वाचे दिवस मोठ्या खुबीनें व शास्त्रविधि-निदर्शन करून दाखविले आहेत. आणखी विचार केल्यास आणखीही काहीं महत्वाचे दिवस सापडतील.

विषयवार - वर्गीकरण.

१ वर्णधर्मवर्णन - (I) ब्राह्मण - पाखंडवादांत न शिरतां वेदादि सद्ग्रंथांचें पठन - पाठन करून त्यांचें संरक्षण करणें व त्यांस गुप्त होऊं न देणें. (II) क्षत्रिय - 'पंक न रेणु रुचिर अशि धरणी । जशि नयनिपुण नृपाची करणी' राजा शेतकऱ्यासारखा व सूर्यासारखा असावा; विजया दशमीच्या दिवशीं त्यानें विजयासाठीं बाहेर पडावें. धनधान्य समृध्द पृथ्वी-भूमी हीच उपकारी राजाची खरी सुंदर संपत्ती आहे. (III) वैश्य-उपकाऱ्याची संपत्ती जशि- इतर वर्णाश्रमी लोकांवर व जीवांवर उपकार करण्यांत त्यानें आपली संपत्ती वापरावी, लोभ नसावा, व्यापारास बाहेर पडावें. (IV) शूद्र विप्रदोह, विप्रापमान करूं नये.

(२) आश्रम धर्म - (I) 'बटुसमुदाय वेद पढतो.' वेदाध्ययन करावें. (II) गृहस्थ जसा विरतिरत मुदित गृहि हरिभक्तां पाहून'; धर्माचरणानें वैराग्य संपन्न होऊन हरिभक्तांची संगति करावी. (III) वानप्रस्थ-'साधक मन जस मिळत विवेक'; साधनानें ज्ञान प्राप्त करून चतुर्थाश्रम स्वीकारावा. (VI) संन्यासी-'जशिं इंद्रियें उपज जैं ज्ञाना' ज्ञान प्राप्त झाल्यानंतर तें दृढ करून इंद्रियें पूर्ण वश करावीं, स्थितप्रज्ञ व्हावें. **(३) स्त्रीधर्म**-'स्त्रिया स्वतंत्रा जशा बिघडती'-स्वतंत्र होऊं नये; व धर्मशास्त्रनीति मर्यादांचा भंग करूं नये. पतिविरहित, पतीला सोडून राहणें अतिभयप्रद वाटलें पाहिजे.

(४) सुराज्य-कुराज्य- 'सुराज्यिं खलोद्यम सरले.' 'प्रजे भरति जशि मिळत सुराजें. प्रजेची सर्वांगीण, सुखद, भरभराट व्हावी.

(५) संत लक्षणें- 'संत सहति खलवचनें', 'हळुहळु सुगुण संतामधिं जमती.' 'संतमन (रुचिर निर्मल) अमदमोह'; 'संतदर्शन अघवारी'; 'हरिजनहृदिं कामनिपज ना!; 'हरिजन सांडुनि सब आस;' 'होइ अचल जिव हरि पावुनि' इ.

(६) खललक्षणें - खलवचनें पर्जन्य धारांच्या आघातापेक्षां घातक असतात; अल्पधनें खल माजति; खलोद्यम कुराज्यिं वाढति;' 'दुःखी दुर्जन परसंपत्ती बघुनी'; प्रीति खलांची स्थिर नाहीं.

(७) ज्ञान-ज्ञानी- 'ज्ञान जाइ उपजे मिळत कुसंग सुसंग'- 'नवपल्लव युत विटप अनेक । साधकमन जस मिळत विवेक (ज्ञान)' 'स्थगित.... इंद्रियें निपज जैं ज्ञाना'; 'ममता त्यजती ज्ञानी'

(८) **हरिभक्त** - भक्ति- 'विरतिरत गृही हरिभक्ता पाहुनि मुदित' 'हरिभक्ति मिळत चारी आश्रमी श्रम त्यजती' 'सुखीसदा', 'ममभक्ति एक कुणि जोडी.' संतलक्षणें पहा.

(९) **बुध**- 'नमति बुध विद्या पावुनि' 'मानमदादि बुध तजती'

(१०) अबुध- 'होति विकल जल आटत मीन' अबुध कुटुंबि जसा धनहीन'

(११) 'कुपुत्र उपजतां कुलसध्दर्म विनाश' (१२) पाखंड - पाखंडीवादें जसे गुप्त होति सद्ग्रंथ' (१३) कलि -'कलि येतां सकल धर्म पळती' (१४) क्रोध धर्माला पळवित. (१५) 'सद्गुरु मिळत जाति संशय भ्रम समुदाया' (१६) शिवद्रोह-शिवद्रोहि सुख न लाहे' (१७) द्विजद्रोह-द्विजद्रोह कुळनाश करि. (१८) लोभ शोषे संतोषें. (१९) सुकृत-'फळति सुकृत सुसमयिं शोभन' (२०) वार्धक्य -डोक्याचे केस पिकणें हें वार्धक्याचें लक्षण. (२१) दांभिक- कुराज्यांत यांची चलती; व महती वाढते. (२२) मायाजीव - 'भूवरि पडतां पाणि गढुळले । जणुं मायेनें जीव वेढले.' (२३) निर्गुण-सगुण ब्रह्म-'कमल फुलूनि सर करें खुलतसे। ब्रह्म अगुण जैं सगुण होतसे (२४) तापस-पायीं तीर्थ यात्रा करणाऱ्या तपस्व्यानीं वर्षाऋतूंत प्रवास करूं नये; व दसऱ्याला पुन्हां बाहेर पडावें. या प्रमाणे वर्षाशरदवर्णनांतील विविध विषयांचे वर्गीकरण केलें गेलें.

वि.ल.ठे. (१) वर्षावर्णनांत इंद्र धनुष्याचें वर्णन असलें पाहिजे. परंतु येथील ऋतुवर्णन काल्पनिक काव्य नसून तें तें दृश्य व वैशिष्ट्य रामचंद्र लक्ष्मणास दाखवीत आहेत; आणि इंद्रधनुष्य कोणी कोणाला दाखवूं नये असें धर्मशास्त्र सांगतें. 'न दिवींद्रायुधं दृष कस्यचित् दर्शयेत् बुध' (मनु; मा.पी.) ज्यांच्या निःश्वासा पासून वेदपुराणादि प्रगट झालीं त्यांच्याकडून शास्त्रमर्यादाभंग कसा होईल? मर्यादापुरुषोत्तमाचें चरित्र चित्रित करतानां किती सखोल व जागृत असलेलें किती शास्त्रांचें ज्ञान असलें पाहिजे याचा विचार करावा. येथें रामचरित्र लेखक, प्रवचनकार इत्यादीनां धोक्याची सूचनाच दिलेली आहे. (क) सद्गुरु भेटीनें संशयभ्रम समुदाय नष्ट होतात असें सांगितल्यानंतर लगेच रामचरित्रास पाहून संशयमोहादि उत्पन्न होतील असेंच चरित्र आतां होत आहे.

शरद-वर्णन प्रकरण समाप्त

रामरोष प्रकरण (१८/१-दो. १८)

हिं.। बरषा गत निर्मल रितु आई । सुधि न तात सीता कै पाई ॥१॥
। एक बार कैसेहुँ सुधि जानौं । कालहु ज़ीति निभिष महुँ आनौं ॥२॥
म.। वर्षा गत निर्मल ऋतु आला । सीता शोध न तात! लागला ॥१॥
। शोध एकदां कसाहि जाणिन । काळच जिंकुनि निमिषीं आणिन ॥२॥

अर्थ- वर्षा ऋतु (तर) गेलाच व (शरदांतील) निर्मल ऋतु आला (तरि)तात? सीतेचा शोध लागला नाहीं.॥१॥ एकदां कशाही प्रकारचा शोध लागला (मात्र) पाहिजे; म्हणजे काळाला च जिंकून निमिषांत आणीन ॥२॥

टीका. चौ.१-(१) वर्षा गत निर्मल ऋतु आला- 'वर्षाविगत शरद ऋतु आला' (१६/१) असें म्हटलें. पूर्वी वर्षा विगत म्हटलें व शरद ऋतु आला म्हटलें व आतां वर्षा गत व निर्मल ऋतु आला असें म्हटलें. या भेदानें सांगिलें कीं वर्षातर गेलाच गेला; व आलेला शरद ऋतु सुध्दां जवळजवळ गेला व शरदांतील जो निर्मल ऋतु तो आला. तुरळक थोडी शारदी वृष्टी सुध्दां थांबली. **(क)** वर्षा गेल्याबरोबर सीतेच्या शोधाच्या कार्यास सुग्रीवानें लागावयास पाहिजें होतें. **(ख)** सीता शोध न लागला- सुग्रीवानें तर नाहींच लावला; पण काहीं स्वप्न, देवता दृष्टान्त, अन्तःस्फूर्ति इत्यादि प्रकारें सुध्दां काहीं कळलें नाहीं. शोध लागला असता तर काय केलें असतें व शोध किती प्रकारें लागणें शक्य आहे तें सांगतातः-

चौ.२-(१) कसाहि शोध- जिवंत आहे कीं मृत झाली व जिवंत असल्यास कुठें आहे, असा दोन प्रकारचा शोध लागणें शक्य आहे. कोणत्याही प्रकारचा शोध लागला तरी हरकत नाहीं. मेली असें कळलें तर तिला आणणें अगदीं सोपें. **(क) काळच जिंकुनि निमिषीं आणिन-** मेली असेल तर काळालाच जिंकून तिला आणीन. निमिषीं = निमिषांत, काहीं निमिषांत. **(ख) कालहु यांतील 'हु' प्रत्यय बहुधा 'सुध्दां' या** अर्थानें मानसांत वापरला असला तरि निश्चयार्थक सुध्दां वापरलेला आहे. **'आदिहु तें सब आपनि करनी'** (२/१६०/८) **आदिहु तें** = आरंभापासूनच. **'आदिहु ते सब कथा सुनाई'** (५/१३/६) 'सुध्दां' अर्थ घेतल्यास रामवचन असत्य ठरतें, कारण, अर्थ असा होतो कीं इतरानां निमिषांत जिंकीन यांत काहीं नवल नाहीं, पण काळाला सुध्दां जिंकीन. रावणाशीं युध्दच १८ अहोरात्र झालें आहे. येथें 'हु'चा अर्थ 'सुध्दां' करून मग समाधान मानण्यासाठीं निमिष कोणाचें? माणसाचें का ब्रह्मदेवाचें, शिवाचें कीं विष्णूचें निमिष असे प्रश्न करून मग विष्णूचें निमिष ठरवून समाधान मानीत बसण्यापेक्षां मूले कुठार न्यायानें वरच्यासारखा साधार अर्थ घेतला म्हणजे शंकेला जागाच उरत नाहीं. कोणीही मारली असली तरी असणार यमलोकांतच. त्यालाच जिंकून आणणें अगदीं सोपें आहे. (ग) अ.रा. 'मृताऽमृता वा' मृता अमृता वा असा स्पष्ट उल्लेख आहे, व मृता = मेलेली हा उल्लेख प्रथम करून अधिक

शक्यता मरणाचीच मानली आहे. येथें काळाला जिंकण्याचा उल्लेख प्रथम करून सुचविलें कीं ती बहुधा मेली असावी; आणि त्यामुळेंच काहीं शोध लागला नाहीं. आतां कमी संभव असलेल्या गोष्टीचा विचार करतात तेथें निमिष शब्द नाहीं हें लक्षांत ठेवावें.

हिं.। कतहुँ रहउ जौं जीवति होई । तात जतन करि आनउँ सोई ॥३॥
। सुग्रीवहुँ सुधि मोरि बिसारी । पावा राज कोस पुर नारी ॥४॥
म.। असो कुठें, जर जिवंत जाणिन । यत्नां करुनि तात तिज आणिन ॥३॥
। सुग्रीवहि मम न करी स्मरणा । पावे राज्य कोष पुर ललना ॥४॥

अर्थ - कुठें का असेना! जर जिवंत आहे असें कळलें तर हे तात! नाना यत्न करून तिला आणीन. ॥३॥ सुग्रीव सुध्दां माझें स्मरण करीत नाहीं (मला विसरला) राज्य खजिना. राजधानीचें पुर व बायको मिळाली (आतां माझी काय जरूर?)॥४॥
टीका. चौ.३-(१) जर जिवंत - या शब्दानींच जिवंत नसावी ही कल्पना व्यक्त केली जाते. मेली असेल तर स्थान काळाच्या घरीं निश्चित असल्यानें तेथें निमिष शब्द वापरला. जिवंत असली कदाचित तर त्रिभुवनांत कुठेंही असूं शकेल. म्हणून ती कुठें आहे हा यत्न प्रथम केला पाहिजे; मग जेथें असेल तेथें गेलें पाहिजे इ. अनेक प्रयत्न करावे लागणार, पण शोध लागल्यावर आणणें काहीं कठिण नाहीं. शोध केला पाहिजे चारी दिशांस; पण आपण पडलों दोघेच! हें अनेक दूतांचें काम आहे; पण ते आपल्याजवळ नाहींत. हा विचार येतांच सुग्रीवाची आठवण होऊन पुढील चौपाई आली.
चौ. ४-(१) सुग्रीवहि...स्मरणा- ज्या देवांच्यासाठीं हें सर्व करावयाचें ते देव ही मला विसरले व कोणीही सीतेचा पत्ता सांगितला नाहीं. ज्या काळाला एका क्षणांत जिंकण्याची धमक माझ्यांत आहे तो काळही विसरला; पण हें नवल नाहीं; कारण त्यांचें कार्य मी अजून साधलें नाहीं. पण जो अग्निसाक्षिक मित्र, ज्याला राज्य कोष पुर नारी मिळवून दिली तो सुग्रीव सुध्दां मला विसरला कीरे लक्ष्मणा! तो अकृतज्ञ, विश्वास घातकी ठरला! जो जाणून बुजून माझी दादच घेत नाहीं. **(क) पावे राज्य कोष पुर ललना-** या चार गोष्टीपैकीं एखादी गोष्ट दिली नसती तर तो असा कृतघ्न झाला नसता. **'गरज सरो नी वैद्य मरो! 'स्वार्थी मित्र सकल जगीं असती'** (७/४७/६) हेंच खरें! सूचना- वा.रा. मध्यें याच निमित्तानें कामी, दुरात्मा, दुर्मति, कृतघ्न इत्यादि शब्द वापरले आहेत. **मानसांतील राम किती सौम्य भाषा वापरीत आहेत हें पुढील एका श्लोकावरूनच सहज कळेल.** 'कृतार्था ह्यकृतार्थानां मित्राणां न भवन्ति ये । तान् मृतान् अपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुञ्जते'-'प्रतिज्ञा करूनही जे केलेल्या उपकारांची फेड करीत नाहींत तें कृतघ्न मित्र मेल्यावर, क्रव्याद = राक्षस सुध्दां त्यांचें मांस खात नाहींत (सर्ग ३०/७०) तो पुरुषाधम होय वगैरे पुढील मागील श्लोकांत पहावें.

(२) सुग्रीवाला निष्पाप करून वाटेवर आणण्यासाठीं लक्ष्मणाला पाठवावयाचा आहे. हनुमंतानें आपली कामगिरी बजावली आहे हें मनांत जाणलें आहे; पण माधुर्यलीला करावयाची असल्यानें तसे उघड सांगता येत नाहीं; म्हणून लक्ष्मणाला संक्रुध्द करण्याचें मनांत आणून आतां व्दयर्थी भाषा वापरीत आहेत.

हिं.। जेहिं सायक मारा मैं बाली । तेहिं सर हतौं मूढ कहँ काली ॥५॥
। जासु कृपाँ छूटहिं मद मोहा । ता कहुँ उमा कि सपनेहुँ कोहा ॥६॥
म.। मी वाली वधिला ज्या बाणें । मारूं मूढ हि उद्यां तयानें ॥५॥
। नाश यत्कृपें मद-मोहांसी । उमे! स्वप्निं कीं क्रोध तयांसी ॥६॥

अर्थ- ज्या बाणानें मी वालीचा वध केला त्यानें त्या मूढाला सुध्दां उद्यां मारूं. (उद्या मारू? (तर त्या योगें मी मूढ ठरेन))॥५॥ उमे! ज्यांच्या कृपेनें मदमोहादिकांचा विनाश होतो, त्यानां स्वप्नांत तरि क्रोध येणें शक्य आहे काय?॥६॥

टीका. चौ. ५-(१) लक्ष्मणाला संक्रुध्द करून पाठवावयाचा असल्यानें येथील दुसऱ्या चरणांतील शब्द रचना अशी आहे कीं एक उत्तान अर्थ आहे तोच लक्ष्मणानें समजावा; व त्या प्रमाणें लक्ष्मणानें बाह्यार्थच घेतला व हे शब्द ऐकणाऱ्या उमेच्या मुखावर सुध्दां संशयाची व आश्चर्याची छटा शंकरांस दिसली. **(क)** दुसऱ्या चरणाच्या शेवटीं नुसतें प्रश्न चिन्ह घातलें कीं प्रभूच्या मनांतील अर्थ सहज प्रगट होतो व इतर काहींही भानगडी कराव्या लागत नाहींत. **"मारूं मूढहि उद्यां तयानें?"** काहीं टीकाकार जो अर्थ घेतात तो (   ) अशा कंसांत दिला आहे. हिंदीत सुध्दां प्रश्नचिन्ह घातलें कीं अगदीं तोच अर्थ होतो. **(ख)** कोणी टीकाकार म्हणतात कीं रघुवरानें ही प्रतिज्ञा केली व ती सुग्रीव भक्तासाठीं मोडली! 'मुखमस्तीति वक्तव्यम्' ज्याला वाटेल तें त्यानें म्हणावें; परंतु **'भय दावुनि या घेऊनी'** (दो. १८) हा भगवंताचा हेतु त्या कल्पनेस विरोधी आहे; व शंकर उमेचें जें समाधान करतात त्यांत प्रतिज्ञा करण्याचा किंवा मोडण्याचा गंधही नाहीं. या वचनांत प्रतिज्ञा नाहीं हें वर दिलेल्या दोन सरळ अर्थांवरून अगदीं स्पष्ट ठरतें. **(ग)** शंका- उद्यां कां म्हटलें? आजच कां म्हटलें नाहीं? मारण्याचाच हेतु असता तर 'आज' म्हणण्यास काय हरकत होती? समाधान- कार्तिक शुध्द प्रतिपदेला शरदाचें वर्णन बंद पडलें; व निर्मल ऋतु आल्यानें ही चर्चा सुरू झाली; हें पूर्वी दाखविलें आहेच. आज पाडव्याच्या दिवशींच नको; उद्यां यमद्वितीयां अनायासें येत असल्यानें, आज साडेतीन मुहूर्तांपैकीं कार्तिक शुध्द प्रतिपदेला सुग्रीव आला नाहीं तर **उद्यां यमराजाकडे पाठविणें चांगलें हा हेतु** प्रगट करण्यासाठीं उद्यां म्हटलें; याचा परिणाम म्हणजे लक्ष्मण आजच स्वेच्छेनें जाईल.

चौ.६-(१) उमा आश्चर्यचकित व संशयग्रस्त झालेली दिसल्यानें महेश 'सद्गुरु'च असल्यामुळें मागील दोह्यांत सांगितल्याप्रमाणें प्रथम तिचा संशय भ्रम दूर करतात; सांगतात कीं हें वचन जरि क्रोधाचें वाटलें तरी प्रभु रामचंद्रांस क्रोध आला असें

समजूं नका. क्रोधलोभमदादि विकारांचें मूळ आहे मोह; 'मोह सकळ रोगांचें मूळहि' दासांचा मोह ज्यांच्या कृपालेशामुळें नष्ट होतो, त्यांच्या ठिकाणीं मोह कसा उत्पन्न होईल? जो सूर्य सर्व अंधाराला पळवून लावतो त्याला काळोखांत दिसत नाहीं असें होईल का? **(क)** मदाचा उल्लेख करण्याचें कारण, 'उद्यां मारूं, मूढ' हे शब्द मदानें उच्चारल्यासारखे वाटतात. जिथें मोह नाहीं तिथें मद क्रोध इ. असणें शक्य नाहीं. **(ख)** उपदेश-समर्थानें केलेल्या उपकारांची फेड त्याच्या आपत्काळी केली नाहीं, तर ज्याच्या कृपेनें व बळानें संकटमुक्त होऊन धन, संपत्ती, सत्ता, सुख इ. प्राप्त झाली त्याच्या हातूनच जीविता सुध्दां सर्वस्वाचा संहार होण्यास वेळ लागत नाहीं, हें जाणून तरि कृतघ्न होऊ नये. **हा उपदेश द्ेण्यासाठीं प्रभूनीं ही नरलीला केली.** महेश म्हणतात :-

हिं.। जानहिं यह चरित्र मुनि ग्यानी । जिन्ह रघुवीर चरन रति मानी ॥७॥
। लछिमन क्रोधवंत प्रभु जाना । धनुष चढाइ गहे कर बाना ॥८॥
म.। या चरिता ज्ञानी मुनि जाणति । जे रघुवीर चरणिं रति मानिति ॥७॥
। प्रभु सक्रोध जाणती लक्ष्मण । चढवुनि चाप करीं धृत मार्गण ॥८॥

अर्थ- जे ज्ञानी मुनि रघुवीर चरणीं दृढ अनुराग (रति) करणारे आहेत ते या चरित्राला (यांतील रहस्य) जाणतात. (समजलें उमे!) ॥७॥ प्रभु क्रोधयुक्त झाले आहेत असें लक्ष्मणानें जाणलें व धनुष्याला दोरी चढवून हातीं बाण (मार्गण) घेतला (धृत)॥८॥

टीका.- चौ. ७-(१) शंकर उमेला सुचवितात कीं तुम्हीं मुनींच्या सारख्या ज्ञानी आहांत, परंतु रघुवीर चरणरत नसल्यामुळे या लीलेचें रहस्य तुम्हांला कळलें नाहीं; व कळणारही नाहीं. **'निर्गुणरूप सुलभ अति सगुण न जाणे कोणी ॥ सुगम अगम चरितां श्रवुनि जाती मुनिहि भुलोनि'** (७/७३). तुम्हांला वाटलें कीं रघुवीर क्रोधवंत झाले हें कसें? पूर्वीच तुम्हांला बजावलें होतें कीं **'उमे रामगुण गूढ पंडित मुनि पावति विरति ॥ पावति मोह विमूढ जे हरिविमुख, न धर्मरति'** (अर.मं.सो. टीका पहावी) (क) प्रभुचरित्र रहस्य नुसत्या मुनींस, ज्ञान्यांस, जसें कळत नाहीं तसेंच केवळ भक्तांसही नाहीं कळत. जे ज्ञानी असून प्रेमी भक्त असतील त्यांसच कळूं शकतें. शंकरानीं यांतील रहस्य सांगितलें नाहींच; कारण रहस्य ऐकून त्यावर विश्वास बसण्या इतकी पार्वतीची तयारी नाहीं. तिची मुद्रा संशयरहित झालेली दिसली तेव्हां आतां कथासूत्र हातीं घेतात.

चौ. ८(१) प्रभु सक्रोध जाणती लक्ष्मण- प्रभु शब्दानें सुचविलें कीं मी सेवक असतां उद्यां प्रभूनीं हें कार्य करण्याची वेळ येऊं न देणें माझें कर्तव्य आहे. मी आजच तें केलें म्हणजें उद्यां प्रभूनां त्रास नको असें लक्ष्मणांस वाटलें. लक्ष्मणाच्या स्वभावाविषयीं पूर्वीच्या चरित्रांत स्पष्ट झालें आहे कीं प्रभूनां दु:ख देणारा लक्ष्मणांस कट्टा वैरी वाटतो. राममित्रानें कृतघ्न बनून प्रभूनां क्रोधाविष्ट करण्यापर्यंत पाळी

आणल्यावर लक्ष्मण कसे लाल बुंद झाले तें प्रभूनां दिसलें म्हणून आतां हळूच सूचना देणार आहेत. **(क) लक्ष्मण स्वतःच निघाले** यांत आणखी हेतु आहे कीं मित्राचा वध करण्याची पाळी प्रभूंवर येऊं द्यावयाची नाहीं. मी काहीं सुग्रीवाशीं मैत्री केलेली नाहीं, तेव्हा मींच जाऊन त्याला सर्व नगरासुध्दां ठार करून आतां क्षणांत येतो. असें मनांत ठरविलें व निघाले किष्किंधेकडे जाण्यास. प्रभूनीं तो रुद्रावतार पाहिला व वाटलें कीं हा आतां खरोखरच एका क्षणांत सर्वांचा संहार करून येईल, तेव्हां याच्या क्रोधाचा चढलेला पारा थोडा खालीं उतरवून कर्तव्याची जाणीव करून देणें जरूर आहे; म्हणून लक्ष्मणांस सांगतातः-

हिं.दो.। तब अनुजहि समुझावा रघुपति करुना सींव ॥
॥भय देखाइ लै आवहु तात सखा सुग्रीव ॥१८॥
म.दो.। समजाविति अनुजा तैं रघुपति करुणाशीव ॥
॥ भय दावुनि या घेउनी तात सखा सुग्रीव ॥१८॥

अर्थ- तेव्हां करुणेची परमसीमा (असे) रघुपति अनुजाला समजाऊन सांगतात कीं हे तात! सुग्रीव (माझा) सखा आहे! त्याला भय दाखवून घेऊन या (म्हणजे झालें; मारायचा नाहीं हो!)॥दो.१८॥

टीका. (१) वा.रा. सर्ग ३० मध्यें रघुवीरानें स्वतःच लक्ष्मणास पाठविला आहे व सांगितले आहे कीं वत्सा लक्ष्मणा! सुग्रीवाकडे जाऊन माझा रोष कसा असतो तें त्याला समजाऊन सांग व माझा निरोप सांग कीं वाली ज्या मार्गानें गेला तो मार्ग संकुचित नाहीं; तूं आपली प्रतिज्ञा पूर्ण कर; जर असत्य केलीस तर लक्षांत ठेव कीं मी एकट्या वालीलाच एका बाणानें मारला; पण तुला तुझ्या सर्व बांधवांसुध्दां ठार मारून टाकीन; इत्यादि निरोप देऊन त्वरेनें जा म्हणून सांगितल्यावर मग लक्ष्मण क्रोधाविष्ट होऊन गेले आहेत. **(क)** मानसांतील राम करुणेची सीमा आहेत. स्वतः लक्ष्मणास पाठविला नाहीं कीं निरोप पाठविला नाहीं; फक्त 'नयनिपुण नृपाची करणी' कशी असते हें प्रत्यक्ष कृतीनें दाखविलें- वा.रा.मधील सर्व उपदेशाचें सार **'तात! सखा सुग्रीव'** या तीन शब्दांत साठवून ठेवलें आहे. **(ख) रघुपति करुणाशीव-** या दोह्याच्या पहिल्या चरणांत १२ मात्राच आहेत. यानें सुचविलें कीं रघुपति इतके द्रवले कीं मित्रप्रेमानें कंठ दाटून आला, डोळयांत अश्रू आलें आणि पुढील शब्द कसे तरी उच्चारले. **'श्रवुनि नम्र अंगदवचन रघुपति करुणाशीव॥ प्रभु उठवुनि हृदयीं धरिति सजल नयन राजीव'** (७/१८ रा) अंगदाचें नम्रवचन ऐकून अशी स्थिति झाली आहे. तशीच **'विरतियुता कपिवाणी'** (४/७/२२) येथें आठवली; व अगदीं तशीच स्थिति झाली. **'सजल नयन राजीव'** इत्यादिभाव 'रघुपति करुणाशीव' हे तेथील शब्दच येथें वापरून व एक मात्रान्यून करून **गतिविच्छेदानें दाखविलें.**

(२) तात! सखा सुग्रीव!- तो माझा सखा आहे हें लक्षांत ठेऊन वागा व फक्त तो इकडे येईल अशा प्रकारें भय दाखवा म्हणजे झालें. शरणागताचा वध रघुवंशाला

कलंक लावील व मित्रवध घोर पाप आहे हें लक्षांत असूं द्या. **'प्रीति न भीतीवीण'** (५/५७) म्हणून भीती रूपी औषध दिलें कीं त्याचे सर्व रोग बरे होतील. **(क)** प्रवर्षणगिरीवरील कथा या प्रमाणें शेवटास नेली. तिकडे किष्किंधेंत चातुर्मासांत काय झालें हें आतां सांगतील व प्रभूनीं दिलेल्या प्रेरणेनें काय कार्य झालें हें दाखवितील. लक्ष्मण प्रवर्षणाहून निघण्याच्या पूर्वींच ज्या घटना तिकडे झाल्या त्या सांगतात. लक्ष्मण कार्तिक शुध्द प्रतिपदेला गेले.

राम-रोष-प्रकरण समाप्त

कीश - भय प्रकरण (१९/१-२१/७)

हिं. इहाँ पवनसुत हृदयँ बिचारा । रामकाजु सुग्रीवँ बिसारा ॥१॥
। निकट जाइ चरनन्हि सिरु नावा । चारिहु बिधि तेहि कहि समुझावा ॥२॥
म. इथें पवनसुत चित्ति चिंतीती । रामकार्य सुग्रीव टाळिती ॥१॥
। जाउनि निकट चरणिं शिर लाविति । चारि तऱ्हानीं त्या समजाविति ॥२॥

अर्थ - इकडे पवनसुतानें चित्तांत विचार केला कीं सुग्रीवानें रामकार्य (करण्याचें टाळलें ॥१॥ (मग) जवळ जाऊन चरणांवर मस्तक ठेऊन (साम. दान, दंड व भेद) या चारी तऱ्हानीं त्याला समजाऊन सांगितलें. ॥२॥

टीका. चौ. १-(१) इथें- कवि हनुमंताच्या बाजूस आहेत म्हणून इथें म्हटलें. 'पवनसुत' म्हणण्यानें सुचविलें कीं आतां पावनत्वाची प्रसूति-उत्पत्ति करणार. सुग्रीवानें अपवित्रता संपादन केली आहे ती आतां पवनसुताच्या प्रभावानें नाहींशी होईल; व त्याच्या हृदयांत पवित्र विचार येतील. **(क) चित्तिं चिंतिती-** वर्षा ऋतु संपेपर्यंत हनुमंतास वाटत होतें कीं परिस्थिति अनुकूल नसल्यामुळें सुग्रीवानें रामकार्याची चौकशी केली नसेल. पण वर्षाऋतु संपून दसरा सुध्दां होऊन गेला तरी सुग्रीवानें काहींच गोष्ट कोणत्याही सचिवाला बोलावून काढली नाहीं किंवा रघुनाथदर्शनास सुध्दां गेला नाहीं- तेव्हां मात्र खात्री झाली की रामकार्य करण्याची सुग्रीवाची इच्छा दिसत नाहीं अशानें तो स्वतःचा व सर्वस्वाचा नाश करून घेईल. पावकसाक्षिक मैत्री माझ्या मध्यस्थीनें झाली आहे, सुग्रीवाचें संरक्षण केलें पाहिजे व मी रामसेवक असल्यानें राम कार्यही झालें पाहिजे. जरी सुग्रीवानें बोलावलें नाहीं तरी स्वतः जाऊन त्यास जागा करणें हें माझें मंत्री म्हणून, सेवक म्हणून व मध्यस्थ म्हणून कर्तव्य आहे.

चौ. २-(१) जाउनि निकट- न बोलावतां गेले. राजकारण असल्यानें व आपल्या स्वामीच्या चुकीचा बभ्रा होऊं नये म्हणून एकांतांत, जवळ बसून समजाऊन सांगितलें. दसरा झाल्यावर ९/१० दिवसांनी हनुमान सुग्रीवाकडे गेले हें शरदवर्णनाच्या टीकेंत पूर्वीं स्पष्ट करून दाखविलें आहे. **(क) चरणिं शिर लावति-** हनुमान सदा रामकार्याचें चिंतन करणारा **रामदास;** आणि सुग्रीव रामकार्य टाळणारा. कृतघ्न बनलेला; असें असून तिरस्कार उत्पन्न झाला नाहीं व पायांवर मस्तक ठेवलें यानें **हनुमंताची लीनता, स्वामिनिष्ठा व निरहंकारवृत्ति दिसून आली. (ख) चारि तऱ्हानीं साम दाम दंड भेद या राजनीतीच्या चार प्रकारानींच नव्हे तर अर्थ धर्मकाममोक्ष हे चार प्रकार व हित, तथ्य, पथ्य, प्रिय या चारी पध्दति ज्यांत आहेत अशा प्रकारे.** 'हितं तथ्यंच पथ्यंच सामधर्मार्थनीतिमत् ॥ प्रणयप्रीतिसंयुक्तं विश्वासकृतनिश्चयम्॥ (वा.रा. सर्ग २९/८, पुढील लोक पहावे.) (I) साम- राज्य मिळालें, कीर्ति प्राप्त झाली. कुळाचें ऐश्वर्यही वाढविलेत; आतां मित्रसंग्रह करणें

राहिलें; तेवढें योग्यवेळीं केलें पाहिजे. (II) दाम-राघव मित्रानेंच तुम्हांला राज्य दिलें राजधानी दिली; फार काय प्राणदान देऊन सर्व भय निवारण करून सर्वसुखाच्या राशीवर बसविले. (III) धर्म-त्यानीं तुमच्यावर अनंत उपकार करून ठेवले आहेत. त्यांची योग्यवेळीं अंशतः तरी फेड करणें हें तुमचेंच नव्हे तर आमचें सर्वांचेंच कर्तव्य आहे; ज्यानें उपकार केले नाहींत अशा मित्रास सुध्दां संकटकाळीं मदत करणें हा मित्रधर्म आहे. **'बल अनुमान सदा हित करी.'** बरें तुम्हीं असमर्थ थोडेच आहांत? (IV) **राजनीति-दंड**-इतर सर्व कामें बाजूस सारून जो योग्यवेळीं मित्रकार्य करीत नाहीं त्याच्यावर नानाविध संकटें कोसळतात. रघुवीर इतके समर्थ आहेत कीं ते बसल्या ठायींच सर्व सुरासुर गंधर्वानां आपल्या बाणप्रतापाने जिंकू शकतील. तुम्हीं आपली प्रतिज्ञा खरी करून दाखविण्याचा काळ निघून गेलेला असतां ते काहीं न बोलतां, न करतां शांत स्वस्थ राहिले आहेत हें तुमचें व आमचें भाग्यच! (V)भेद-त्यानीं मनांत आणल्यास,- ते आणणार नाहींत म्हणा; कारण कीं आपणच लावलेल्या वृक्षाला कडू विषारी फळें आलीं तरि तो तोडवत नाहीं असा सज्ञनांचा स्वभाव असतो, तसाच रघुनाथांचा असावा असें वाटतें, पण ते आहेत जातिवंत क्षत्रियः आणि **'कठिण पहा क्षात्रजातिचा रोष'** (६/२३); अंगदाला राज्यावर बसविण्यास त्यानां वेळ का लागणार आहे? (VI)ते भगवान परमात्मा आहेत हें तुम्हांला कळलें आहेच. त्यांची सेवा केल्यानेंच देह धारण केल्याचें सार्थक होतें; त्यांची कृपा असल्यावर ऐहिक, पारलौकिक व पारमार्थिक लाभानां काय तोटा? इत्यादि प्रकारें सांगितलें असेल. वा.रा. मोक्षादिकांचा व भेदाचा उल्लेख नाही; पण येथें 'चारितऱ्हानीं' असा स्पष्ट उल्लेख असल्यानें त्यांचा नमुना येथें दाखविला. हनुमंताच्या भाषणानें 'संशयभ्रमसमुदाय' (दो. १७) कसे उडाले व तरी सुध्दां विषयासक्ति पूर्णपणें गेली नाहीं हें आतां पुढील तीन चौपाथांत दाखवितील.

हिं.। सुनि सुग्रीवँ परम भय माना । बिषयँ मोर हरि लीन्हेउ ग्याना ॥३॥
। अब मारुतसुत दूत समूहा । पठवहु जहँ तहँ बानर जूहा ॥४॥
। कहहु पारव महुँ आव न जोई । मोरें कर ता कर बध होई ॥५॥
म. । श्रवुनि सुकंठ परम भय मानी । ज्ञाना मम हरलें विषयानीं ॥३॥
। अतां मरुतसुत! दूतवरूथ । धाडा जिथ जिथं वानर-यूथ ॥४॥
। सांगा पक्षामधिं न परतती । ते मम हस्तें वधिले जाती ॥५॥

अर्थ - (पवनसुताचें भाषण) ऐकून सुग्रीवानें अत्यंत भय मानलें (मनांत घाबरला) (व म्हणाला कीं) विषयानीं माझें ज्ञान नाहीसें केलें. ॥३॥ मरुतसुता ! (मारुते) अतां जिथें जिथें वानरांचे यूथ (समूह) आहेत तिथें तिथें दूत समूहानां (वरूथ) पाठवा; ॥४॥ आणि (त्यानां बजाऊन) सांगा कीं १५ दिवसांच्या आंत (कार्तिक शुध्द पंचमीच्या आत) जे येणार नाहींत ते माझ्या हातानें मारले जातील ॥५॥
टीका.- चौ. ३. (१) सुकंठ परम भय मानी - रघुवीराचा प्रभाव सुग्रीवानें प्रत्यक्षच

पाहिलेला असल्यानें व आपल्या कडून फार मोठा अपराध घडला असें वाटल्यामुळें अत्यंत भय वाटलें. **(क) ज्ञाना मम हरलें विषयानीं-** हें मनांत म्हणाला कीं प्रगट याचा उल्लेख येथें नसला तरी पुढें रामदर्शनास गेल्यावर त्यानें सर्वांच्या समक्षच सांगितलें असल्यानें, रामभेट करवून देणाऱ्या व वेळेवर जागृत करणाऱ्या हनुमंताजवळ लपवालपव केली नसणारच. **'उपजे ज्ञान वचन मग बोले । नाथ कृपें मम मन चि अलोलें ।।** महती सुख परिवार संपदा । सोडुनि सब सेवीन प्रभु पदां ।। (७/१५-१६) असें मी म्हटलें; पण सेवा तर बाजूलाच राहिली पण 'हीं सब रामभक्तिला बाधक । वदति संत तव पद आराधक' असें ज्यानें म्हटलें तोच मी प्रभूला पार विसरलो व या सर्व विषयानी हनुमन्ता! माझें ज्ञानच नष्ट केलें! **(ख)** सुग्रीव स्वतःच्या उदाहरणानें सर्वांस उपदेश देत आहे कीं - पहा! मी ज्ञानी झालो, भगवंताचें दर्शन झालें, त्यानीं आलिंगन दिलें, भगवान आहेत हें जाणलें, पण फक्त ३/३ ।। महिने **विषयी व विषय** यांच्या संगतीत म्हणजे कुसंगांत पडल्याबरोबर वैराग्य ज्ञान भक्ति, स्वधर्म, नीति यांची पार धूळधाण झाली! आणि सद्गुरुप्रमाणें रामप्रेमी हनुमन्तानें मला जागा केला नसता तर सर्व प्रकारें विनाशच झाला असता!

चौ. ४. (१) अतां - झालें तें झालें पण आतां एवढें करा. **(क)** मरुतसुत मरुत, मारुत, मरुत् = जो वाढला असतां किंवा ज्याच्यावाचून मरण येतें तो. अशा मरुताचाच सुत. 'पवनतनय बल पवन-समान हि' (३०/४) भाव हा कीं तूं जर आतां, यावेळी, आला नसतास तर माझा विनाश झालाच होता! **(ख)** वानर दूत किती पाठविले वगैरेचा उल्लेख नाहीं, कारण रामकार्य त्वरेनें करावयाचें हें ध्येय सुचविलें आहे; सुग्रीवाचें ऐश्वर्य येथें दाखवावयाचें नाहीं. **(ग)** जिथें जिथें वानर समूह असतील तिथें तिथे धाडा असें म्हणून मतभेदानां व वादविवादाला जागा ठेवली नाहीं.

चौ. ५ (१) येथें जशी १५ दिवसांची मुदत दिली आहे. तशीच वा.रा. सर्ग २९ मध्ये दूत पाठविले त्यानां दिली आहे; पण ते १५ दिवसांत न आल्यानें त्यानां त्वरेनें आणण्यासाठीं पुन्हां (सर्ग ३७/१-१) दूत पाठविण्याविषयीं हनुमंतास सांगितले-आहे व त्यानां १० दिवसांचीच मुदत दिली आहे. येथें मानसांत असें घडलें नाहीं; पुन्हां दूत पाठवावे लागले नाहींत; प्रथम पाठविलेलेच वेळेवर आले. हे अधिक स्वामिनिष्ठ व सुग्रीवाचा धाक अधिक या गोष्टी यावरून दिसतात. वा.रा. प्रथम ज्यानीं उशीर केला त्यानां दंड-शिक्षा काहीं नाहीं!

हिं.। तब हनुमंत बोलाए दूता । सब कर करि सनमान बहूता ।।६।।
। भय अरु प्रीति नीति देखराई । चले सकल चरनन्हि सिर नाई ।।७।।
। एहि अवसर लछिमन पुर आए । क्रोध देखि जहँ तहँ कपि धाए ।।८।।
म. । हनुमान् बोलावुनि दूतानां । देति बहुत सकलां सन्माना ।।६।।
। प्रीति नीति भीतिस दाखवती । चरणिं नमुनि शिर सगळे निघती ।।७।।
। या अवसरि लक्ष्मण पुरि शिरले । क्रोध बघुनि कपि चहु दिशिं पळले ।।८।।

अर्थ - मग हनुमंतानें दूतानां बोलावून सगळयांचा बहुत सन्मान केला ।।६।। त्यानां प्रीति, नीति व भीती दाखविली व ते सगळे पायानां नमस्कार करून (शिर नमवून) चालूं लागले- निघाले ।।७।। या काळांत लक्ष्मण पुरींत शिरले; त्यांचा क्रोध पाहून कपि चारी दिशांस (जिकडे तिकडे) पळत सुटले ।।८।।

टीका. चौ. ६.८. (१) सुग्रीवाची आज्ञा मिळाल्यानंतर दूतानां बोलावले. प्रत्येकाचें नांव घेऊन या, बसा वगैरे म्हणून सर्वांना मान दिला. **(क) प्रीति नीति भीतिस दाखवती-** हनुमान बुध्दिमतां वरिष्ठ असल्यानें त्यानीं विचार केला कीं असलीं कामें नुसत्या भीतीनें सत्वर होत नाहींत म्हणून त्यानीं प्रीति दाखविली. सांगितलें कीं जे कार्य करून वेळेवर, मुदतींत येतील त्यांच्यावर कपिराज फार प्रसन्न होतील; कारण हें त्यांचें प्राणांपेक्षां प्रिय कार्य आहे. **'सेवक तो प्रियतम मम तोही। मम अनुशासन मानी जोही'** (७/४३/५) राजा प्रसन्न झाला म्हणजे मग काय कमी! **(ख) नीति-** स्वामीची आज्ञा पालन करणें व स्वामीचें हितकरणें हा आपला सेवकांचा मुख्य धर्म आहे. **'आज्ञे सम न सुसाहिबसेवा'** (२/३०१/४) 'करी स्वामिहित सेवक तोही' (२/१८६/५). **(ग) भीति- 'पक्षामधिं न परतती । ते मम हस्तें वधिले जाती'** (चौ. ५) असें कपिराजानें जें सांगितलें तेंच येथें समजाऊन सांगितलें. **(घ) या अवसरि** अवसर = काळ, फुरसत, प्रसंग व संधि असे चार अर्थ हिंदींत आहेत, व हे सर्व अर्थ मानसांत विविध ठिकाणीं प्रयुक्त आहेत. येथें काळ असा अर्थ आहे. या म्हणजे वानरदूत गेल्यानंतरच्या, काळांत. दूत गेल्यानंतर त्याच दिवशीं असा अर्थ संदर्भविरोधी आहे; कारण लक्ष्मण आले त्याच दिवशीं सुग्रीवादि प्रभूकडे गेले आहेत व त्यांच्या गप्पा गोष्टी होत आहेत तोंच वानरसमूहांसह सर्वदूत आले असें वर्णन दो. २१ मधें आहे. म्हणून या म्हणजे वानरदूतानां दिलेल्या १५ दिवसांच्या काळांत लक्ष्मण आले. आश्विन वद्य ४-५ ला दूत गेले व कार्तिक शुध्द प्रतिपदेच्या दिवशीं लक्ष्मण आले. **(ङ) क्रोध बघुनि -** लक्ष्मणाच्या क्रोधाचें वर्णन वा.रा. ३१/१३-९५ या श्लोकांत आहे- कामक्रोधोत्पन्न अशा बंधूच्या कोपाग्नीनें व्यापलेला लक्ष्मण सोसाट्याच्या वाऱ्याप्रमाणे साल, ताल, अश्वकर्ण इत्यादि महावृक्षानां पाडीत. पर्वतांचीं शिखरें फोडीत पायानीं मोठ्या विशाल शिलांचे तुकडे पाडीत, खूप दूर दूर पावलें टाकीत द्रुतगतीनें जात आहेत; हें त्या श्लोकांतील सार आहे. प्रथम लक्ष्मण येतानां दिसतांच वानरानीं शैलशृंगें उचललीं पण कल्पान्त समयींच्या काळमृत्यूसारखे येतानां पाहतांच 'शतशो विद्रुता दिशः' शेंकडो कपि दाहीदिशानां पळत सुटले असें वर्णन आहे. त्याचेंच सार येथें सांगितलें आहे.

हिं. दो.। धनुष चढाइ कहा तब जारि करउँ पुर छार ॥
॥ ब्याकुल नगर देखि तब आयउ बालिकुमार ॥१॥
म.दो.। तैं चढवुनि धनु म्हणति पुर जाळुनि करतो क्षार ॥
॥ तैं व्याकुळ पाहुनि नगर आला वालिकुमार ॥१९॥

अर्थ- तेव्हां लक्ष्मणानें धनुष्याला दोरी चढवून (सज्य करून) म्हटलें कीं पुर जाळून भस्म (क्षार, छार) करून टाकतो; तेव्हां सगळें नगर ब्याकुळ झालें आहे असें पाहून वालिकुमार (अंगद) आला. ।।दो. १९।।

टीका.- तैं = तेव्हां, वानर जिकडे तिकडे पळत आहेत असें दिसलें तेव्हां; त्यानां आणखी भयभीत करण्यासाठीं म्हणाले. क्षार = भस्म; 'क्षारः ......भस्मनि' (हेमचंद्रः) क्षार = छार (हिंदी). वानरसमूह अति भयार्त व्हावे व वर्दी सुग्रीवापर्यंत पोचावी म्हणून घोषणां करून धाक घातला. हा हेतु चांगलाच सफल झाला आहे. **(क)** धनुष्य चढविल्याचा येथें उल्लेख करून सुचविलें कीं 'तात. सखा सुग्रीव' (१८) असें प्रभुवचन ऐकल्यावर धनुष्याची दोरी उतरवून ठेवली होती. **(ख) आला वालिकुमार** - 'अंगदसहित राज्य तुम्हिं करणें' (१२/९) ही रामाज्ञा सुग्रीवानें पाळलीं, इतकेंच नव्हे तर सगळाच राज्य कारभार अंगदाकडे सोपविला आहे हें सुचविलें. वर्दी अंगदाकडे प्रथम गेली व त्यानेंच नगरलोकांची व्याकुळ दशा प्रथम पाहिली **(ग) वालिकुमार** म्हणून सुचविलें कीं तो वालीसारखाच निर्भय व मरणाला न भिणारा आहे. **निष्पाप निरपराधी वीर स्वभावताच निर्भय असतो. पापी अपराध्याचें मन सदा साशंक भित्रें असतें. असाच फरक वालिकुमार व सुग्रीव यांच्यांत आहे.**

हिं. । चरन नाइ सिरु बिनती कीन्ही । लछिमन अभय बाँह तेहि दीन्ही ॥१॥
। क्रोधवंत लछिमन सुनि काना । कह कपीस अति भयँ अकुलाना ॥२॥
। सुनु हनुमंत संग लै तारा । करि बिनती समझाउ कुमारा ॥३॥
म. । करी विनंती पदिं शिर नमुनी । लक्ष्मण दे अभया भुज उचलुनी ॥१॥
। 'लक्ष्मण सकोप' कानीं पडलें । अति भय-विव्हळ कपीश वदले ॥२॥
। श्रुणु हनुमंत सवें ने तारा । विनवोनी समजावि कुमारा ॥३॥

अर्थ - पायांवर मस्तक नमवून (अंगदानें) विनंती केली व लक्ष्मणाने भुज उचलून त्यास अभय दिलें ।।१।। लक्ष्मण क्रुध्द झाला आहे हें कपीशाच्या कानीं आलें तेव्हां-भयानें अति व्याकुळ होऊन तो (सुग्रीव) म्हणाला कीं. ।।२।। हनुमंता ऐक! तारेला बरोबर घेऊन जा आणि प्रार्थना करून कुमाराला समजाव (लक्ष्मणाची समजूत घाल)।।३।।

टीका. - चौ. १-२-(१) दे अभया भुज उचलुनि - उपडा हात वर करून अभय देण्याची पध्दत देवादिकांत आहे; म्हणूनच **'वराभयकराम्बुजं' वर' + अभय + करांबुज** असें वर्णन सापडतें. ज्याच्यासाठीं क्रोध आणला आहे तो सुग्रीव जागा झाला नाहीं तोंपर्यंत क्रोधाचा देखावा आवरणें योग्य नव्हे म्हणून लक्ष्मण अंगदाशीं बोलले नाहींत. **(क) कानीं पडलें-** कोणी कानांवर घातलें हा उल्लेख नाहीं. इतर रामायणांत अंगदानें सांगितल्याचा उल्लेख आहे; पण तसें येथें मानण्यास आधार नाहीं. सुग्रीव अंगदाला न सांगतां हनुमंताला सांगतो; यावरून हनुमान तेथें होता हें

ठरलें; म्हणून हनुमंतानेंच सांगितलें असलें पाहिजे. **(ख) अति भयविव्हळ कपीश झाला;** पण अंगद कुमार असून मुळींच घाबरला नाहीं; कपीश अपराधी, पापी आहे आणि मरणाला भीत आहे.

चौ. ३-(१) सुग्रीव इतका घाबरला आहे कीं हनुमंतास बहुवचनानें न संबोधितां एकवचनच वापरलें आहे. १९/४-५ मधें बहुवचनानें संबोधिलें आहे. रामलक्ष्मण प्रथम दुरून दिसले तेव्हांसुध्दां अतिसभीत झाल्यावर असेंच (१/४ पहा) झालें आहे. **(क)** स्वतः जाण्याचा धीर सुग्रीवास झाला नाहीं. पण हनुमंताबरोबर तारेला पाठविली यांत त्याची राजनीतिनिपुणता दिसून आली. **(ख)** कोणी ज्यावेळीं अत्यंत क्रुध्द झालेला असतो तेव्हां ज्याच्यावर तो रागावलेला असतो त्या माणसानें समोर जाऊन बोलणे पुष्कळवेळां क्रोधाग्नींत तुपाच्या आहुति घालण्यासारखें होतें. ज्याच्यावर त्या क्रोधाचा वचपा घेतां येण्यासारखा नसतो अशा माणसानें प्रथम जाऊन बोलण्यास प्रारंभ केला म्हणजे क्रोधाचा आवेग पुष्कळ शांत होतो व मग तो विचारविनिमय करण्यास योग्य होतो. तारा स्त्री व रामभक्त असल्यानें तिच्यावर रागावणार नाहींत व ठार मारणार नाहींत हें जाणून तारेला पाठविली. **(ग)** हनुमंतास पाठविण्यांत सुध्दां सुग्रीवानें राजनीतिचातुर्य वापरलें आहे. हनुमान रामप्रिय रामसेवक आहे हें सुग्रीव जाणतो व लक्ष्मणासही हें माहीत आहे हेंही सुग्रीव जाणतो. हनुमान वाक्यविशारद, अति नयनिपुण व इंगितज्ञ असल्यानें तो लक्ष्मणाचा क्रोध शमवील अशी सुग्रीवाला खात्री वाटत आहे. **(घ)** कुमारा-सुग्रीवाला लक्ष्मण आपल्या पुत्रासारखा प्रिय वाटत आहे. रागावलेल्या मुलाची समजूत जशी माता घालूं शकते तशी तारा जरूर पडल्यास लक्ष्मणाची समजूत घालील अशी भावना आहे.

हिं. । तारा सहित जाइ हनुमाना । चरन बंदि प्रभु सुजस बखाना ॥४॥
। करि बिनती मंदिर लै आए । चरन परवारि पलँग बैठाए ॥५॥
म. । हनुमान तारे समेत जाती । नमुनि पदीं प्रभु सुयशा गाती ॥४॥
। विनवुनि मग मंदिरास आणुनि । मंचीं बसवि पदां प्रक्षाळुनि ॥५॥

अर्थ- तारेला बरोबर घेऊन हनुमान गेले व पायानां नमन करून प्रभु **रामचंद्रांच्या** सुयशाचें गान- वर्णन, केलें. ॥४॥ प्रार्थना करून मंदिरास घेऊन आले. (लक्ष्मणाचे) पाय धुऊन त्यांस मंचावर बसविले. ॥५॥

टीका. चौ. ४ व (१) हनुमान - जेथें बुध्दिमतां वरिष्ठं किंवा अतुलित बलधामं हे गुण सुचवावयाचे असतील तेथेंच बहुधा मानसांत हनुमान, हनु, हनुमंत यांचा उपयोग केलेला दिसतो. येथें बुध्दिवैभवाचा उपयोग केला हें दिसतेंच. **(क)** हनुमंतानें नमन केलें तेव्हां तारेनें ही नमस्कार केला असेलच. **(ख) प्रभु-सुयशा** गाती'- लक्ष्मण रामभक्त आहेत हें जाणून रघुवीराच्या निर्मल यशाचें वर्णन प्रथम हनुमंतानें व मग तारेनें केलें. रामगुणयशादि श्रवणानें रामभक्त प्रसन्न होतात हें हनुमंतास माहीत आहे. त्या सुयशगानांत रघुनाथाची कृपासिंधुता, दीनबंधुता, शरणागत वत्सलता,

क्षमामंदिरता इत्यादि प्रसंगानुकूल गुणांचें वर्णन केलें असेल; याचेंच नांव बुध्दिमत्ता वापरली! सीतेचा व आपला सहज परिचय व्हावा म्हणून अशोकवनांत सुध्दां **'रामचंद्रगुण वर्णु लागले । ऐकत सीता दुःख भंगलें** ।। (५/१३/५) **हीच युक्ति** योजली. (ग) प्रभु-शब्दानें सुचविलें कीं प्रभुत्व सूचक अलौकिक गुणांचें व यशाचें वर्णन केलें.

चौ. ५. (१) विनवुनि - **।। प्रभुमाया प्रबला प्रभु भारी । मोहित मुनिवर सुरनरनारी** ।।१।। आम्हीं कपि अति चंचल दीन हि । पामर सर्व परीनीं हीन हि ।।२।। विषविटपहि जो निजकरि रोपित । सुजन न कोपें तयाहि तोडित ।।३।। घडले दोष हि न जाणतां ते । क्षमा क्षमामंदिर दो भ्राते ।।४।। **(प्रज्ञा)** इत्यादि प्रकारें प्रार्थना केली. **(क) मंदिरास आणुनि** - मानसांत मंदिर शब्द रामनिवास स्थान. शिवालय किंवा हनुमंताचें निवास स्थान या तीन अर्थापैकीं एका अर्थानें ठिकठिकाणीं वापरला आहे. **'मानसिं 'मंदिर' सुकवि भावना'** हें प्रकरण प्रस्तावनेंत पहावें. ज्यांच्या हृदयांत रामचंद्रांचा निवास आहे अशा लक्ष्मणरुपी राममंदिरास सुग्रीवाकडे घेऊन आले. घरीं येण्याविषयीं प्रार्थना तारेनें केली असेल. **(ख)** पाय हनुमन्तानें धुतले- प्रथम विनंतीरुपानें **ध्यान** झालें; घेऊन आले हें **आवाहन** झालें. पादप्रक्षालन केलें हें **अर्घ्य पाद्य** झालें, मंचावर बसविले हें **आसन** झाले. **(ग)** मंच - मुळांत पलँग = पलंग शब्द आहे. पर्यंको मंच पल्यंकवृषी पर्यस्तिकासु च' पलंग = मंच = वृषी हे पर्याय असले तरी पलंग शब्दानें शंकेला जागा राहते म्हणून अनुवादांत मंच शब्द वापरला आहे. विश्वामित्र महामुनि मंचकावर बसल्याचा उल्लेख धनुर्मखमंडपात आहे.

सूचना- मानसांत तारेला पाठविली असली तरी ती मुख्य नाही.' अनुमोदन देण्यासारखें तिचें कार्य गौण आहे. हनुमान मुख्य होते आणि लक्ष्मणाला शान्त करण्याचा सुफल प्रयत्न मुख्यतः हनुमंतानेंच केला. वा.रा. तारेच्या बरोबर हनुमंतांस पाठविले आहेत व तारेनेंच समजूत घातली आहे. अ.रा. मध्ये हनुमान मुख्य आहेत. अ.रा. सर्ग ५ वा, व वा.रा. सर्ग ३३ वा मुद्दाम पहावेत.

हिं. । तब कपीस चरनन्हि सिरु नावा । गहि भुज लछिमन कंठ लगावा ।।६।।
। नाथ! विषय सम मद कछु नाहीं । मुनि मन मोह करइ छन माहीं ।।७।।
। सुनत बिनीत बचन सुख पावा । लछिमन तेहि बहु बिधि समुझावा ।।८।।
। पवनतनय सब कथा सुनाई । जेहि बिधि गए दूत समुदाई ।।९।।
म. । कपिपतिनें शिर चरणिं ठेवलें । त्या लक्ष्मण भुजिं धरुनि भेटले ।।६।।
। नाथ! विषयसम मद ना काहीं । मुनिमन मोहित करी क्षणां ही ।।७।।
। श्रवुनि विनीत वचन सुख पावति । त्या लक्ष्मण विविधा समजावति ।।८।।
। पवनतनय सब कथा निवेदित । जसे दूत समुदायां प्रेषित ।।९।।

अर्थ- कपिपतीनें (कपीशानें) लक्ष्मणाच्या पायांवर मस्तक ठेवलें. तेव्हां त्याला

आपल्या बाहूत धरून (आलिंगन देऊन) लक्ष्मण (गळयांत गळा घालून) त्यास भेटले. ।।६।। (सुग्रीव कपीश म्हणाला) नाथ! विषयांसारखा दुसरा कोणताच मद नाहीं; तो मुनींच्या मनाला सुध्दां क्षणांत मोहित करतो! ।।७।। त्याचें तें विशेष नम्र वचन ऐकून लक्ष्मणास सुख झालें व त्यानीं त्याची नानाप्रकारें समजूत घातली. ।।८।। दूत समुदाय जसे पाठविले गेले ती सर्व कथा (नंतर) पवनतनयानें सांगितली. ।।९।।

टीका. चौ. ६-(१) कपिपति (कपीश) म्हणण्यांत भाव हा कीं स्वतः राजा असून एका क्षत्रिय कुमारापुढें इतका दीन झाला कीं त्याच्या पायांवर डोकें ठेवलें. यांत सुग्रीवाची नीतिनिपुणता, प्रसंगावधान व लीनता दिसून येतात. 'कुमार' असें त्यानेंच म्हटलें आहे; पण **'रिपु रुज पावक पाप प्रभु अहि समजा सान न'** (३/२१२१) मित्राचा धाकटा भाऊ, स्वतःपेक्षां वयानें पुष्कळच लहान, राजा नाहीं, असें असून कपिराजानें पायांवर डोकें ठेवलें! 'प्रभु'चा भाऊच! व क्रोधानलाची जाज्वल्य मूर्तीच बनलेला आणि महाधनुर्धर! म्हणून लहान इत्यादि विचार त्याज्य, ही नीति. **(क)** सुग्रीवानें आर्त, भयग्रस्त, शरणागत, दीन, अनाथ या भावनेनें प्रभूचा प्रतिनिधि जाणून जरी पायांवर डोकें ठेवलें तरि लक्ष्मण त्यास बरोबरीच्या नात्यानें प्रेमानें भेटले. बाहूंत कवटाळणें हें प्रेमाचें लक्षण आहे व गळयांत गळा घालून भेटणें हें बंधुभावनेचें वा सख्याचें लक्षण आहे. या कृतीनें दिसलें कीं **'तात! सखा सुग्रीव'** ही सूचना उत्तम प्रकारें कृतींत आणली गेली. यानें सुग्रीवाला चांगला धीर आला.

चौ. ७. (१) नाथ! विषय सम मद काहीं ना- मद = मदिरा; माद, कैफ आणणारी वस्तु. 'माद्यति अनेन इति मदः' (अ.व्या.सु.) जिच्या सेवनानें कर्तव्याकर्तव्य विवेक हितहित विवेक इत्यादि सर्व विवेक नष्ट होतात अशी वस्तु. साधारण मानवांची अथवा इंद्रादि देवांची गोष्ट तर सोडा च पण जितेंद्रिय, ज्ञानी असे जे मुनि त्यांचें मन सुध्दां विषय मदानें अगदीं क्षणांत मोहित झाले यांत काहीं नवल नाहीं. कामक्रोध लोभमोहादि मानसरोग **'विषय कुपथ्य मिळत धडफुडे । मुनि हृदयिंहि नर किति** बापुडे' (७/१२२/४). या मदानें मी आंधळा, उन्मत्त झालो; रामकार्याची स्मृति राहिली नाहीं. पण आज येऊन कृपा केलीत व मला सनाथ केलात. विषयानी मला अनाथ केला होता.

वि.ल.ठे.- सुग्रीवानें असें सांगणें शक्य होतें व मित्र या नात्यानें चुकीचें ही ठरलें नसतें कीं- वालीचा वध करूं नका; कारण तो परमहितकर्ता झाला; राज्य, स्त्री परिवार इत्यादि सर्व विषय रामभक्तीला बाधक आहेत; म्हणून सर्व सोडून, प्रभुपद सेवेंत रात्रंदिवस भजनांत घालवावे असें मला वाटतें इ. मी म्हणालो असतां, रघुपतीनीं आपली प्रतिज्ञा सत्य करण्यासाठीं मला हा विषयमद पाजला. आणि आतां मित्रकार्य मी विसरलो म्हणून माझ्यावर कोप करून नगर जाळून खाक (भस्म) करण्यास आलांत व माझ्या मित्रानीं पाठविले; हें योग्य आहे का सांगा? पण सुग्रीव लक्ष्मणाजवळ, रघुवीराजवळ किंवा इतर कोणाजवळ याबद्दल एक शब्दही बोलला नाहीं? **ही गोष्ट साधी नाहीं.** सुग्रीव स्वतःस दास मानीत असलमुळें **'गुण तुमचे समजे निज दोषां । ज्या तुमचा सर्वस्वी भरोसा'** (२/१३१/३) असा भक्त

असल्यामुळें तो प्रांजळपणें आपलेदोष कबूल करीत आहे. हें अत्यंत सरळ हृदयाचें व निरहंकाराचें लक्षण आहे.

चौ. ८. (१) विनीत वचन = आपली हीन दीन पामरता प्रगट करणारें भाषण. **'नाथ!'** शब्द सुध्दां दीनता व लीनता दर्शविणारा आहे. सुग्रीवाच्या विनीत वचनाचें वर्णन वा.रा. सर्ग ३६ मध्ये आहे तें पहावें. **(क) लक्ष्मण विविधा समजावति -** निरनिराळ्या रामायणांत या विषयीं निरनिराळे उल्लेख असल्यामुळें येथें एवढ्यावरच भागविलें. वा.रा. थोडानमुना पहावा-सुग्रीव! माझे बंधु तुमच्यामुळें सनाथ झाले. तुम्ही प्रतापी व शुध्दहृदयी असल्यानें तुमच्या मदतीनें सीतेची प्राप्ति प्रभूनां शीघ्र होईल. धर्मज्ञ, कृतज्ञ, युध्दविमुख न होणारे, वीर तुमच्या सारखेच विनयानें बोलतात, आतां आपण माझ्या बरोबर चलावें व सीताविरहानें परम विव्हळ झालेल्या आपल्या मित्राचें सांत्वन करावें. शोकार्त रामचंद्रांचे कठोर शब्द ऐकून मी तुम्हांस जें काहीं कठोर बोललों त्याबद्दल हे मित्रा! मला क्षमा करावी.

चौ. ९ (१) पवनतनय = पावन = करणारा, व **तनय = विस्तार** करणारा. (तन विस्तारे) पवित्रतेचा विस्तार करणारा. रामकार्यासाठीं दूत पाठविणें हें पवित्र कार्य, तें करणारे पवित्र, ते जेथें जेथें जाऊन ज्या वानरानां आणतील ते सर्व रामकार्यकर्ते होणार; अशा प्रकारें पवित्रतेचा विस्तार - प्रसार या रामभक्तानें दूत पाठविण्यानें केला, म्हणून पवनतनय म्हटलें. पूर्वी १९/१ मधें **पवनसुत** म्हटलें आहे. (टी. पहा) पवनसुत व पवन तनय यातील हा सूक्ष्म पण गोड भेदनीट लक्षांत ठेवणें जरूर आहे. कारण येथून पुढें अशा प्रकारें अनेक नामांचा उपयोग केलेला आहे.

सूचना- सद्‌गुरू भेटल्यानें संशय भ्रम समुदाय गेले तरी सुग्रीव रामदर्शनास गेला नाहीं; हनुमान भेटल्यानंतर सुध्दां अंत:पुरांतच राहिला. आतां लक्ष्मणदर्शनानें व स्पर्शादिकानीं सर्वपापमुक्त झाले असल्यानें आतां रामदर्शनास जातील, तें पुढील दोह्यांत सांगतात-

हिं. दो. । हरषि चले सुग्रीव तब अंगदादि कपि साथ ॥
॥ रामानुज आगें करि आए जहँ रघुनाथ ॥२०॥
म.दो. । हर्षुनि सुग्रिव चालले अंगदादि कपि साथ ॥
॥ पुढें करूनि रामानुजा येति जिथें रघुनाथ ॥२०॥

अर्थ - (मग) अंगदादि वानरानां बरोबर घेऊन, रामानुज लक्ष्मणाला पुढें करून, हर्षित होऊन सुग्रीव चालू लागले व जिथें रघुनाथ आहेत तेथें आले. ।।दो.२०।।

टीका. (१) हर्षुनि- उत्साहित व आनंदित होऊन प्रयाणारंभीं होणारा हर्षकार्यसिध्दी सूचक अत्यंत शुभ शकुन असतो. लक्ष्मण पुढें त्यांच्यामागें सुग्रीव, सुग्रीवाच्या मागें युवराज अंगद, व अंगदाच्या मागें हनुमान, नलनीलादि वानरसमाज अशाक्रमानें रामकार्यासाठीं रामदर्शनास चालले. सुग्रीव रामसखा असून रामानुजाचा अनुग - अनुचर (पाठीं मागें चालणारा) झाला? **(क)** वा.रा. आणि अ.रा. यांत सुग्रीव

पालखींत (रथांत) बसून व लक्ष्मणाला आपल्याबरोबर पालखींतच बसवून सर्व राजचिन्हानीं मंडित शुभ वाद्यांच्या गजरांत मोठ्या थाटानें गेला आहे. पण येथे 'रामानुज आगें करि' = **'पुढें करुनि रामानुजा'** आणि **'चले** असा स्पष्ट उल्लेख असल्यामुळें तें वर्णन तेथें गृहीत धरतां येत नाहीं. **(ख)** हा दोहा विसावा, सुग्रीवाला विसावा देणार आणि रघुनाथाच्या चिंतेस विसावा देण्यास कारण होणार.

श्री मानस गूढार्थ चंद्रिका किष्किंधाकांड अध्याय तिसरा समाप्त

अध्याय चौथा.

हिं.। नाइ चरन सिरु कह कर जोरी । नाथ मोहि कछु नाहिन खोरी ॥१॥
। अतिसय प्रबल देव तव आया । छूटइ राम करहु जौं दाया ॥२॥
। विषय बस्य सुर नर मुनि स्वामी । मैं पावँर पसु कपि अति कामी ॥३॥
म.। पदिं शिर नमुनि वदे कर जोडी । नाथ! नसे मम काहिंहि खोडी ॥१॥
। देवा प्रबला अति तव माया । सुटे, करा तुम्हिं राम जर दया ॥२॥
। सुर नर मुनि वश विषयां स्वामी! । मी पामर पशु कपि अति कामी ॥३॥

अर्थ - पायांवर मस्तक ठेऊन, हात जोडून, सुग्रीव म्हणाला कीं नाथ! माझा काहींही दोष नाहीं ॥१॥ देवा! तुमची माया अति प्रबल आहे; व राम! तुम्हीं जर दया केलीत तरच ती सुटते. ॥२॥ स्वामी! देव, मानव व (फार काय) मुनी सुध्दां विषयानां वश होतात! मी तर पामर (नीच) पशु, वानर आणि अति कामी! (माझा पाड तो काय?) ॥३॥

टीका. - चौ. १-२-(१) पदिं शिर नमुनि- सुग्रीवानें रामाच्या पायांवर मस्तक ठेवलें; पण राम त्यास भेटले नाहींत, किंवा कुशलही विचारलें नाहीं. **(क)** 'नाथ नसे मम काहिही खोडी- **'धरि पदकमल अनुज कर जोडी । म्हणे, नाथ! मम कांहिं न खोडी'** (३/३०/४१ टीका पहावी.) असें लक्ष्मणानें म्हटलें व दोष (खोडी) नसण्याचें कारण **'प्रेरित हरि, लक्ष्मण मन ढळलें'** (३/२८/५) असें आधींच घडलें होतें. या द्विरुक्तीनें सुचविलें कीं हा सर्व खेळ प्रभूच्या प्रेरणेनें हरिमायेनें केला. येथें तर रामचंद्रानीं विहसून मायेला प्रेरणा दिलीचं होती (७/२२ पहा) आतां पुढें (चौ. ७) हसून त्या मायेचें आकर्षण करतील. ही सर्व लीला सुग्रीवाच्या उदाहरणानें विषयमदाचें सामर्थ्य जीवानां दाखवून, त्यानां सावध करण्यासाठीं केली गेली. सुग्रीव म्हणतो कीं मी तुम्हांला व तुमच्या कार्याला विसरलो हा माझा दोष नाहीं. तुम्हीं नाथ असल्यावर आम्हां सेवकानां तुमची माया कां मोहित करते? तुम्हीं मायानाथ आहांत. दोष कोणाचा हें आतां सांगतात- **(ख)** देवा! प्रबला अति तव माया- भाव हा कीं तुमच्या प्रबल मायेनें मला मोहित केला. **'शिव विरंचिनां मोहते कोण बापुडा आन'** (७/६२ म). **'रघुवीराची दासि ती जरि मिथ्या ज्ञानास॥ रामकृपेविण ना सुटे प्रभु! वदुं करुनि पणास** ॥ (७/७१). **'मायापति सेवकासि माया । करत उलटते ती सुरराया** ॥ (२/२१८/२) मला मोह पाडला तो तुमच्याच मायेनें; इतर कोणाची माया आम्हां रामसेवकांकडे बघूं शकत नाहीं. यावरून ठरतें कीं आपण माझ्यावर दया केली नाहींत. जर आपण दया केली असतीत तर या गोष्टी कशाला घडल्या असत्या!

चौ. ३. (१) सुर नर मुनि विषयांवश- सुरेश्वर जो इंद्र त्याच्या मोहाची कथा सुप्रसिध्द आहे. विश्वमित्र महामुनींची जगविश्रुत आहे. मानवांचीं उदाहरणें देण्याची

आवश्यकताच नाहीं. तुमच्या प्रवल मायेंतून शिवविरंचि, सुरेश्वरादि देव, विश्वामित्रपराशरांसारखे महामुनि व मानव सुटूं शकत नाहींत तेथें **(क) मी पामर पशु कपि अति कामी-** मी एकतर पशु, त्यांतही नीच जातीचा पशु कपि, आणि त्यांतही मी अति कामी, मी आपल्या मायेनें मोहित झालो यांत नवलतें काय? नवल इतकेंच कीं मी सेवक असून; तुम्ही मायापति माझे स्वामी असून माझें रक्षण कृपेनें केलें नाहींत! **सेवकसुत पति-मातृ-भरोशीं । वसति निचिंत तयां प्रभु पोशी ॥** (४/३/४)

हिं. । नारि नयन सर जाहि न लागा । घोर क्रोध तम निसि जो जागा ॥४॥
। लोभ पाँस जेहिं गर न बँधाया । सो नर तुम्ह समान रघुराया ॥५॥
म. । नारि-नयन-शर जया न लागे । क्रोध घोर तम निशिं जो जागे ॥४॥
। लोभ-पाश ज्या गळां बध्द ना । तो नर रघुराया! सम अपणां ॥५॥

अर्थ- स्त्रियांचे नेत्रकटाक्ष रूपी बाण ज्याला लागले नाहींत, घोर क्रोधरुपी भीषण अंधाऱ्या रात्रींत जो जागा असतो, आणि लोभरूपी पाश ज्याच्या गळयाला बांधला गेला नाहीं; तो नर हे रघुराया! तुमच्या सारखाच होय. ॥४-५॥

टीका. चौ. ४-५ (१) चरण पहिला- यांत कामाचें वर्णन आहे; कारण, कामाचें मुख्य बळ नारी आहे **'कामा केवळ नारि'** (३/३८म). **नारि-नयन-शर** = स्त्रियांचे नेत्रकटाक्षरुपी बाण, ज्याला लागले नाहींत, स्त्री या विषयाची कामना ज्याला झाली नाहीं, किंवा होत नाहीं असा. मोहाचें मुख्य साधन, मायेचा मुख्य सेनापति काम आहे. स्त्री आहे; 'विश्वा राही व्यापुनी माया कटक प्रचंड ॥ सेनापति कामादि-' (७/७१/२१) **'मायारुपी नारि'** (३/४३) **'नारि विष्णुमाया प्रगट'** (७/११५ म) **'कोणजगीं किं मृगाक्षिचे विध्द न शर लागोन'** (७/७० म). कामाचा उल्लेख त्याच्या मुख्य बळाचें वर्णन करून केला.

(२) चरण दुसरा- यांत क्रोधाचें वर्णन आहे. घोर क्रोधाला घोर अंधारी रात्र म्हटलें. जेवढा क्रोध जास्त तेवढा तम = अंधार = तमोगुण जास्त. मोहाला निशा म्हटलें आहे. 'मोह निशे सर्वहि निजणारे' या रात्रींत जागणें म्हणजे अंधाराला, तमोगुणाला, क्रोधाला वश न होणें. 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां' जागर्ति संयमी.' (भ.गी.) **क्रोध कामपुत्र** आहे. म्हणून बाकीच्या कामांचा = इच्छांचा अंतर्भाव क्रोधाचें मूळ असणाऱ्या कामांत झाला आहे. इच्छेला विरोध झाला, इच्छा तृप्त होण्याच्या आड कोणी, काहीं, आलें कीं क्रोध येतो, ज्याला मुळींच इच्छा नाहीं तोच क्रोधरहित, अक्रोध, होऊं शकेल.

(३) लोभपाश ज्या गळां बध्द ना- इच्छेची पूर्ति झाली, इष्ट विषयाचा लाभ झाला, म्हणजे लोभ वाढत जातो. 'प्रतिलाभें लोभा भरती' (६/१०२/१). हा पाश फारच भयंकर असतो. जीव स्वतःच न कळत आपल्या इच्छेनें हा पाश आपल्या गळयाला बांधून घेतो. हा गळपाश = गळफास आहे. यांत पडणे म्हणजे आत्महत्या करणें

आहे. **'ज्ञानी तापस शूर कवि कोबिद गुण-आगार ॥ लोभ कुणाचें विटंबन न करी जगीं या फार'** (७/७० रा). लोभाचें सविस्तर वर्णन **'कफ लोभ अमित'**च्या टीकेंत (७/१२१/३०) आहे.

(४) तो नर रघुराया! सम अपणां- या तीन नरकद्वारांतून जो पूर्णपणें सुटला तो प्रत्यक्ष परमात्म्या सारखाच. **(क)** ते नर न म्हणतां 'तो नर' हें एकवचन वापरून सुचविलें कीं असा नर जगांत एखादा असला तर असला. भाव हा कीं या तीन दोषांचा ज्याला जन्मांत स्पर्श झाला नाहीं असा तर कोणी असणें शक्य नाहीं; भगवानच असे असूं शकतात. सुचविलें कीं असा असेल तो भगवंताचा अवतारच! कारण भगवंतासारखा दुसरा कोणी नाहींच. 'इच्छीं तुम्हां समान सुत' (१/१४९) असें मनूनें मागितल्यावर भगवान म्हणाले **'शोधुं कुठें मज सम.....'** (१/१५०/२ टी. पहा) **'रामसम कोठें नहीं'** (७/१३०)

हिं. यह गुन साधन तें नहिं होई । तुम्हरी कृपाँ पाव कोइ कोई ॥६॥
। तब रघुपति बोले मुसुकाई । तुम्ह प्रिय मोहि भरत जिमि भाई ॥७॥
म. । हा गुण साधन करुनि न लाभत । तुमचे कृपें कुणी कुणि पावत ॥६॥
। तेव्हां हसुनी वदले रघुपति । प्रिय तुम्हिं बंधु भरत सम मज अति ॥७॥

अर्थ- हा गुण साधन करून मिळत नाहीं; तुमच्या कृपेनें कोणी कोणी (विरळा) पावतो. ॥६॥ तेव्हां रघुपति हसून म्हणाले कीं बंधु भरतासारखे तुम्हीं मला फार प्रिय आहांत. ॥७॥

टीका. चौ. ६. (१) हा गुण = कामक्रोधलोभादिविरहित होणें = **षड्विकारजित** होणें. नारदांस संतगुण सांगतानां प्रथम **'षड्विकारजित.....'** (३/४५/७) हा एक **गुण** सांगून मग बाकीचे संत गुण सांगितले. यातील काहीं जिंकले व काहीं न जिंकले तर तो गुण ठरत नाहीं; कारण हे कामक्रोधादि सहा विकार परस्पर संबध्द आहेत, मायाजनित आहेत. जोंपर्यंत मायेचा निरास झाला नाहीं तो पर्यंत हे सर्वदिसत नसले तरि आहेतच असें समजावें; कारणाचा नाश झाल्याशिवाय कार्याचा समूल नाश होत नाहीं. माया रघुपतीची आहे व ती शिवचतुराननास सुध्दां जुमानीत नाहीं. **'शिवचतुरानन डरती जीतें । काय इतर जीवां गणती ते?॥'** (७/७१/७). काम म्हणजे इच्छामात्र असा अर्थ घेतला तरि मदादि दोष कसे उत्पन्न होतात या शंकेचें समाधान **'मदादिदोषमोचनं'** (अत्रिस्तुतींत)च्या टीकेंत पहावें. **(क)** कुणी कुणि = क्वचित कोणी विरळा. **'जशि ममभक्ति एक कुणि जोडी'** (१६/१०). ज्ञानोत्तर प्रेमभक्ति प्राप्त झाल्याशिवाय हें घडत नाहीं. असा **'रामभक्तिरत गतमदमाया'** पुरुष किती दुर्लभ असतो हें पार्वतीनें ७/५४/१-७ यांत सांगितलें आहे व प्रभूनी ७/८६/४-७ यांत सांगितलें आहे.

चौ. ७-(१) रघुपति- भगवान असून रघुपतिचरित्र करीत आहेत. **सुग्रीव मोह हें सुध्दां एक रघुपतिचरित्र आहे. (क)** हसुनी वदले - तुमच्या कृपेशिवाय हा गुण प्राप्त

होणें शक्य नाहीं असें म्हणून सर्वसाधनहीन अनन्यगतिकता व दीनता उघड उघड प्रगट केल्याबरोबर सुग्रीवाला मायामुक्त करण्यासाठीं भगवान हसले व आपल्या मायेला आकर्षित केली. **'आवरिती निजमाया प्रबला'** (७/८३/३). 'विहसुनि राम वदति धनुपाणी' (४/७/२२) यांत विहसून मायेला प्रेरणा दिली होती; तिला आतां हसून आकर्षून घेतली. **(ख) बंधु भरतसम प्रिय -** तुम्हीं भरतासारखे प्रिय बंधु आहांत व बंधु भरतासारखे प्रिय आहांत. भरत रघुपतीनीं दिलेलें राज्य रघुपतींचें म्हणून चालवीत आहे, व सुग्रीव रघुपतीनीं दिलेलें राज्य करीत आहे. लक्ष्मणाच्या दुप्पट प्रिय हनुमान असें (३/७) म्हटलें. तीच उपमा सुग्रीवाला दिली असती तर राजा व सचिव यांची बरोबरी केल्यासारखें झालें असतें. सुग्रीव हनुमंताप्रमाणें किंवा लक्ष्मणाप्रमाणें जवळ राहून सेवा करणार नाहीं; पण भरताप्रमाणें दूर राहून सेवा करील हें सुचविलें. (४/३/७ टी. पहा). असें प्रेमपूर्ण आश्वासन मिळतांच सुग्रीव मायामुक्त होऊन निर्भय झाला.

'कीश-भय' प्रकरण समाप्त.

"पाठवि केवीं कपीश कीशां" प्रकरण (२१/८ - २३/१३)

हिं। अब सोइ जतनु करहु मन लाइ । जेहि बिधि सीता कै सुधि पाई ॥८॥
हिं.दो. । एहि बिधि होत बतकही आए बानर जूथ ॥
॥ नाना बरन सकल दिसि देखिअ कीस बरूथ ॥१२॥
म.। अतां यत्न मन लाउन करणें । जेणें सीता-शोध पावणें ॥८॥
म.दो.। अशी चर्चा चालतां आले वानर-यूथ ॥
॥ विविध वर्ण दाही दिशां दिसती कीश-वरूथ ॥२१॥

अर्थ- आतां मन लाऊन असा यत्न करा कीं जेणें करून सीतेचा शोध (पत्ता) लागेल. ॥८॥ अशी चर्चा चालू असतां, वानरांचे समूह (यूथ) आले; आणि (थोड्याच वेळांत) दाहीदिशांस (जिकडे तिकडे) विविधवर्णांचे वानरवरूथ दिसूं लागले ।।दो. २१॥

टीका. चौ. ८-(१) अतां- भाव हा आहे कीं कार्यसमय निघून गेला हें खरें पण झालें तें झालें; त्यांत दोष कोणाचाच नाहीं; म्हणून तुम्हीं वाईट वाटून घेऊं नका. आतां मात्र मन याच कार्यांत लावा म्हणजे झालें. सीतेचा पत्ता लाऊन द्या म्हणजे झालें. **(क) करिन सुसेवा सर्व तऱ्हेनें । येउनि भेटे जानकि जेणें'** (५/८) असें सुग्रीव म्हणाला होता त्याचा उच्चार केला नाहीं किंवा मला विसरलांत, प्रतिज्ञा मोडलीत इ. काहीं बोलले नाहींत; यांत रघुनाथाचा मोठेपणा दिसून आलाच पण **शोकसांत्वन करतानां उच्चारलेलीं वचनें प्रतिज्ञा समजणें योग्य नव्हे हें पण सुचविलें. 'येउनि भेटे जानकि जेणें'** असें करण्यास सांगितलें नाहीं.

दोहा- (१) अशीं चर्चा चालतां- 'देवा! प्रवला अति तव माया' पासून या बैठकींत जी चर्चा झाली ती चालू असतांच वानरांचे यूथ आले. प्रथम सर्वांच्या पुढें, दूत पाठविलेले वानरांचे कळप, आले व त्यांच्या मागोमाग इतर असंख्य वानरवरूथ आले. **(क) ल.ठे.** या दोह्याच्या पहिल्या चरणांत उच्चारांत सुध्दां १२ मात्राच आहेत. भाव आश्चर्य प्रदर्शनाचा आहे. इतक्या लवकर म्हणजे ११/१२ दिवसानींच दूत परत आलेले पाहून हनुमान सुग्रीवादिकांस आश्चर्य वाटलें. **'जसे दूतसमुदायां प्रेषित'** हा उल्लेख २०/९ मध्यें आहे; तेथून ही बारावी ओळ आहे; बारादिवस सुचविले. मुदत १५ दिवसांची होती.

(२) वानरयूथ कधीं आले याचा निश्चित उल्लेख करणें कठीण आहे; तथापि दूत गेल्यापासून बाराव्या दिवशीं परत आले व त्यांच्या बरोबर सर्व दिशांचे वानर आले असें मानसांतील गूढ आधारानीं ठरलेलें वर दाखविलें आहे. कोणत्या तिथीला आले असावे हें पद्म पुराणांतील एक महत्वाचा उल्लेख व मानसांतील उल्लेख यांची सांगड घालून सांगतां येतें. **'मार्गशुध्दनवम्यां तु वसन्तीं रावणालये ।।२७॥ संपातिर्दशमे मास आचरव्यौ वानरेषु ताम्** ।।२८॥ सीता रावणाच्या लंकेंत रहात असल्याचें संपातीनें

मार्गशीर्ष शुध्द नवमीला सीताहरणाच्या १० व्या महिन्यांत वानरांस सांगितलें. **(क)** सुग्रीवानें दिलेली एक महिन्याची मुदत वानरदूत त्याविवरांत असतांच संपल्याचा उल्लेख पुढें आहे. स्वयंप्रभा तपस्विनीचें दर्शन ज्या दिवशीं झालें त्याच दिवशीं वानरदूत समुद्र तीरावर पोचले व त्याच दिवशीं संपातीची भेट झाली. म्हणजेच मार्गशीर्ष शुध्द नवमीला स्वयंप्रभेचें दर्शन विवरांत झालें; व त्याच्या आधीं एक महिन्याची मुदत संपली होती. म्हणून कार्तिक शुध्द नवमीचे आधीं काहीं दिवस रामदूत किष्किंधेंतून निघाले असले पाहिजेत. ज्या दिवशीं सर्वदिशांचे वानर आले त्याचदिवशीं चारी दिशानां, सीता शोधासाठीं दूत पाठविले. **उशीरांत उशीरा कार्तिक शुध्द प्रतिपदेच्या, पाडव्याच्या मुहूर्तावर वानरवरूथ आले व त्याच दिवशीं दूत पाठविले,** असें म्हणतां येतें. लक्ष्मण कार्तिक शुध्द प्रतिपदेला किष्किंधेंत शिरले हें पूर्वीं मानसांतील आधारानीं दाखविलें आहे. म्हणजेच पद्मपुराण व स्कंद पुराणांतील संपातीभेटीच्या तिथीच्या आधीं एक महिना व सात आठ दिवस अंगदादि रामदूत किष्किंधेंतून निघाले असें मानसाधारें ठरलें. आश्विन कृष्ण चतुर्थी पंचमीच्या दिवशीं सुग्रीवाच्या आज्ञेनें पवनतनयानें पाठविलेले दूत निघाल्यापासून बाराव्या दिवशीं कार्तिक शुध्द प्रतिपदेला परत आले. मुदत संपण्याच्या आधीं तीन दिवस आले.

हिं. । बानर कटक उमा मैं देखा । सो मूरुख जो करन चह लेखा ॥१॥
। आइ रामपद नावहिं माथा । निरखि बदनु सब होहिं सनाथा ॥२॥
। अस कपि एक न सेना माहीं । राम कुसल जेहि पूछी नाहीं ॥३॥
। यह कछु नहिं प्रभु कइ अधिकाई । बिस्वरूप ब्यापक रघुराई ॥४॥
म. । दृष्ट उमे म्यां कीश कटक तें । मूर्खचि ते 'करुं गणना' म्हणते ॥१॥
। येति रामपदिं मस्तक नमती । बघुनि वदन सब सनाथ बनती ॥२॥
। एक असा कपि चमूंत नाहीं । रामें कुशल न पुसलें ज्या ही ॥३॥
। प्रभुस यांत ना लव नवलाव हि । व्यापक विश्वरूप रघुराव हि ॥४॥

अर्थ- (महेश म्हणाले) उमे! तें वानरसैन्य मी पाहिलें (आहे); त्याची गणना करूं असें म्हणतील (म्हणणारे - म्हणते) ते मूर्खच! ॥१॥ सर्व येऊन मस्तक नमवून रामचरणानां नमन करीत आहेत व राममुखाचें अवलोकन करून सनाथ होत आहेत. ॥२॥ त्यासैन्यांत असा एक सुध्दां कपि (राहिला) नाहीं कीं रामचंद्रानीं ज्यास कुशल विचारलें नाहीं. ॥३॥ प्रभूच्या बाबतींत यांत लवलेश सुध्दां आश्चर्य (नवलाव) नाहीं कारण रघुराज व्यापक विश्वरूप आहेतच ॥४॥

टीका.- चौ. १.(१) दृष्ट उमे! म्यां कीशकटक तें- भाव हा कीं मी स्वतः आपल्या डोळयानीं पाहिलेली गोष्ट सांगतो. **(क) मूर्खचि ते 'करुं गणना' म्हणते-** गणना करूं असें म्हणणारे असतील ते मूर्खच! **शंका-** जें शंकरानीं पूर्वीं पाहिलें त्याची गणना करण्याची इच्छा उमेला ही कथा सांगितली त्या दिवशीं कोणाला कशी होईल? मी

पाहिलें, मला दिसलें असें म्हणतांच तें सर्व कपिसैन्य व तें सर्व दृश्य शंकरानां आपल्या डोळयांसमोर दिसूं लागलें; मी मागला इतिहास सांगत आहें याची स्मृति राहिली नाहीं व त्यामुळे वर्तमान काळ वापरला गेला. तें कपिसैन्य असंख्य अपार आहे; त्यामुळें त्याची गणती कोणालाच करतां येणार नाहीं. म्हणूनच पुढें म्हटलें आहे कीं **'अठरा पद्में यूथप बांदर'** (५/५५/३) अठरा पद्में यूथपतींची संख्या आहे तेथें सर्व सैन्याची गणती कशी करतां येणार?

चौ. २ (१) रामपदिं मस्तक नमती- सर्व वानरानां रामचंद्रांची माहिती कशी झाली; अशी शंका असल्यास सांगणें जरूर आहे कीं जे दूत वानरानां बोलावण्यास गेले होते त्यांच्याकडून सर्व हकीगत समजली. कपिराजानें ताबडतोब बोलावलें आहे, चला लवकर; असें सांगतांच कां, कशासाठीं, वगैरे प्रश्न सहज विचारले जाणारच; तेव्हां दूतानीं रामरूप, प्रताप, नाम, धाम, यश व त्यांचें कार्य इत्यादि सर्व सांगितलें. **(क) राम पदिं मस्तक नमती**-याचा अर्थ पायांवर डोकें ठेऊन नमस्कार केला असा करण्याचें कारण नाहीं. काहीं अंतरावरून जमिनीवर डोकें टेकून नमस्कार करूं लागले असा अर्थ करणेंच योग्य. **(ख) बघुनि वदन सब सनाथ बनती-** राममुखाकडे पाहतांच प्रत्येकास वाटलें कीं आज माझा जन्म सफळ झाला, आज मी धन्य झालो. **'नाथ? सनाथ अतां अम्हिं सब, दिसतां प्रभुपाय'** (२/१३५) **'सफल जन्म तव दर्शनिं सारीं ।। आम्हिं सपरिजन धन्यचि सगळे । रूप नेत्रभर दिसलें अपलें'** (२/१३६/२-३) असें चित्रकूटच्या कोळीभिल्लानी सुध्दां म्हटलें आहे. हे सगळे वानर तर देवांचे अंशावतार आहेत. (१/१८८/३-४ पहा).

चौ. ३-(१) प्रत्येक वानराला रामचंद्रानीं कुशल विचारलें; व ते वानर असंख्य आहेत; म्हणून ठरलें कीं प्रत्येक वानरागणिक रूप घेऊन एका क्षणांत सर्वानां दर्शन दिलें व प्रत्येकाला कुशल विचारलें. लहानानीं नमन केल्यावर मोठ्यानीं निदान कुशल विचारणें तरि कर्तव्य आहे. यानें आपुलकी व आदर दर्शविला जातो व ज्याला कुशल विचारलें त्याला आनंद होतो कीं अमके अमके एवढे मोठे पण आमची चौकशी केली व आमच्याशीं प्रेमानें बोलले. रामचंद्रानीं अनेक वेळां विश्वरूप प्रगट केलें आहे. प्रस्तावनेंत **'विश्वरूपदर्शन'** प्रकरण (पृ. ५७३) पहावें.

चौ. ४. (१) शंकर पार्वतीस सांगतात कीं उमे! यांत आश्चर्य वाटण्यासारखें विशेष काहींच नाहीं. रघुराज, दशरथनंदन प्रगट दिसत असले तरि ते सर्वव्यापक आहेत व विश्व हें त्यांचेंच रूप आहे; विश्वरूपानें तेच आहेत; सदा सर्वत्र आहेतच ते; प्रेमासाठीं प्रगट होतात इतकेंच. (क) सूचना- याविषयीं प्रोफेसर गौडजींचे विचार मा.पी. कि. कांड पृ. २०५ पासून पुढें दिलेले चांगलें आहेत. विस्तार फार असल्यानें येथें देणें योग्य नाहीं.

हिं. । ठाढे जहँ तहँ आयसु पाई । कह सुग्रीव सबहि समुझाई ।।५।।
। रामकाजु अरु मोर निहोरा । बानर जूथ जाहु चहुँ ओरा ।।६।।

। जनकसुता कहुँ खोजहु जाई । मास दिवस महँ आएहु भाई ॥७॥
। अवधि मेटि जो बिनु सुधि पाएँ । आवइ बनिहि सो मोहि मराएँ ॥८॥
म.। ठायिंच थांबति आज्ञा पावुनि । त्यां सुग्रिव सांगत समजावुनि ॥५॥
। रामकार्य उपकार हि मजवर । चहूँकडे जा वरूथ वानर ॥६॥
। जाउनि जनकसुते शोधावें । बंधू! मास दिवसिं परतावें ॥७॥
। येति गतावधिं शुध्दि विना जे । भाग पडे वधविणें मला ते. ॥८॥

अर्थ- आज्ञा मिळतांच सगळे जागच्या जागीं उभे राहिले; नंतर सुग्रीवानें त्यासर्वांनां समजावून सांगितलें. ॥५॥ रामचंद्रांचें कार्य आहे आणि माझ्यावर उपकार होतील; म्हणून वानरयूथानों तुम्हीं चारी दिशांना जा ॥६॥ जाऊन जनकसुतेचा शोध करा; मात्र बंधूनों एक महिन्याभरांत (तीस दिवसांत) परत आलें पाहिजे ॥७॥ शोध लावल्याशिवाय या मुदतीनंतर जे परत येतील त्यांचा वध करविणें मला भाग पडेल (हें मात्र लक्षांत ठेवा)॥८॥

टीका.- चौ. ५-(१) सर्वांनीं जागच्या जागीं उभें रहावें अशी आज्ञा सुग्रीवानें दिली; कारण गर्दी इतकी झाली होती कीं हालचाल करण्यानें गोंधळ उडाला असता. **(क) सुग्रिव समजाउनि सांगत-** सीतेविषयीं माहिती, तिच्या सामान्य खाणाखुणा, वय, उंची, स्वभाव वगैरे सांगितलें; आणि शोध कुठें कुठें करणें विशेष आवश्यक आहे इत्यादि सर्व सांगितलें. **वा.रा.** ४०-४३ यांत चार दिशानां कोणकोणत्या पुढाऱ्यानीं जावें हें सांगून त्या त्या दिशेच्या सर्व भूभागांचें नद्या, पर्वत, अरण्यें आश्रम इत्यादींचें सविस्तर वर्णन आहे. तसेंच येथें सांगितलें.

चौ. ६. (१) रामकार्य उपकारहि मजवर- रामचंद्रानीं कसे उपकार केले तें सांगितलें व त्यांचें थोडेसें चरित्र व प्रभाव वर्णन करून सांगितलें कीं यानीं या प्रमाणें आपल्याला राक्षसभयापासून बरेचसे मुक्त केले आहे; माझ्यावर म्हणजेच जगांतील सर्व वानरजातीवर यानीं अनंत उपकार केले आहेत. उपकारांची अल्पशी फेड करण्याची हीवेळ आहे. तसें केलें नाहीं तर माझ्याकडे व तुम्हीं माझीप्रिय प्रजा म्हणून अंशतः तुमच्याकडेही कृतघ्नपणाचा घोर दोष येईल. हें रामकार्य केल्यानें तुमचे माझ्यावर उपकार होतीलच व मलाहि तुमच्या उपकारांची फेड यथाशक्ति करावी लागेल. **(क)** यांत तुमचा दुहेरी फायदा होणार आहे. रामसेवा घडेल, व तुमच्या राजाचें म्हणजे माझें कार्य केल्याचें श्रेय पदरीं पडेल व त्यामुळें इहपरलोकीं सुख होईल.

चौ. ७-(१) जनकसुता- सीता जनक महाराजांची कन्या आहे. जनकराजा किती पुण्यवान व किती प्रसिध्द आहेत हें तुम्हीं जाणतांच. त्यांच्या कन्येचा शोध लावल्यानें त्यांच्यावर सुध्दां उपकार केल्यासारखें होईलच. कोणाही पतिव्रतेचा शोध लाऊन तिची व तिच्या पतीची भेट होईल असें करणें हें प्रत्येक धर्मशील शूरवीर पुरुषांचें कर्तव्यच आहे. तुम्हीं काहीं भ्याड नामर्द नाहींत. तुम्हीं सर्व महावीर शूर निर्भय आहांत. **(क)** तुमची बहीण किंवा मुलगी चोरून नेली असती तर जितक्या

कळकळीनें जिवापाड परिश्रम करून शोध केला असतात तसाच करा व अगदीं लवकर म्हणजे आज पासून एक महिन्याच्या तीस दिवसांच्या आंत परत या. **(ख) वा.रा. सर्ग ४१** मध्यें सुग्रीव म्हणाला आहे कीं- महिन्याच्या आंत जो मला येऊन सांगेल कीं मी सीता पाहिली, तिची माझी गाठ पडली; तो माझ्या सारखाच वैभवपात्र होईल; माझ्यासारखेच सुखोपभोग त्याला मिळतील; त्याच्या इतका प्रिय मला कोणीच वाटणार नाहीं; फार काय तो मला प्राणांपेक्षां प्रिय होईल; त्यानें माझे कितीही अपराध केले असले तरि तो माझा सख्खा प्रिय भाऊ होईल. (वा.रा. सर्ग ४१ पहा).

हिं.दो. । बचन सुनत सब बानर जहँ तहँ चले तुरंत ॥
॥ तब सुग्रीव बोलाए अंगद नल हनुमंत ॥२२॥
म.दो. । श्रवत वचन जेथें तिथें करिती कपी प्रयाण ॥
॥ तैं सुग्रिव बोलावी अंगद नल हनुमान ॥२२॥

अर्थ- आज्ञा ऐकतांच कपी जिकडे तिकडे प्रयाण करते झाले; तेव्हां सुग्रीवानें (गदगद होऊन) अंगद नल हनुमान इत्यादिकांस (जवळ) बोलावले ।।दो २२।।

टीका.- (१) ज्यानां ज्या दिशेला जाण्याची आज्ञा दिली होती तेते त्यात्या दिशेला, आज्ञा ऐकतांच गेले. यांत त्यांचा आज्ञाधारकपणा दिसला. हें पूर्व, उत्तर व पश्चिम दिशांस गेलेल्या वानराविषयीं सांगितलें. (क) या तीन दिशांस जाणाऱ्या वानरानीं जातानां सुग्रीवास किंवा राघवास नमन केलें नाहीं. व हर्षही झाला नाहीं. याने सुचविलें कीं या वानरांना आपल्या कार्यांत यश येणार नाहीं. **'तुलसी करतल सिध्दि सब सगुन सुमंगल साज। करि प्रनाम रामहि चलहु साहस सिध्दि सुकाज' (रामाज्ञा** ३/४२ मा.पी.) (ख) **तैं सुग्रिव बोलावी-** या चरणांत बारा मात्राच आहेत. यानें वाचागति-भंग दर्शविला. दक्षिणेस पाठविण्यासाठीं अंगदादिकांस हाक मारण्याचें मनांत येतांच अत्यंत विलाप करीत दक्षिण दिशेस गेलेल्या सीतेची व तिनें टाकलेल्या वस्त्राची आठवण झाली आणि ते वस्त्र पाहिल्यावर रघुनाथानें केलेल्या शोकाची आठवण झाली व सुग्रीवाचा कंठ दाटून आला. **तैं** = बाकीचे वानर तीन दिशांस गेल्यानंतर. (ग) अंगदाचा उल्लेख प्रथम करून सुचविलें कीं या वानरांचा प्रमुख अंगद नेमला आहे. यानां आतां विशेष प्रोत्साहन देतात-

हिं. सुनहु नील अंगद हनुमाना । जामवंत मतिधीर सुजाना ॥१॥
। सकल सुभट मिलि दच्छिन जाहू । सीता सुधि पूँछेहु सबकाहू ॥२॥
म.। ऐका नीलांगद हनुमान हि । जांबवंत मतिधीर सुजाण हि ॥१॥
। मिळुनि सुभट सब दक्षिणिं जावें । सर्वां सीतावृत्त पुसावें ॥२॥

अर्थ- हे नीळ अंगद, हनुमान, जांबवंत ऐका; तुम्हीं सर्वच धीरबुध्दि व सुजाण

आहांत ।।१।। तुम्हीं सर्व सुभटानीं मिळून दक्षिणेस जावें व सीतेचा पत्ता सर्वांनां विचारावा ।।२।।

टीका.- चौ. १-२-(१) अंगद नल हनुमान असा उल्लेख दोह्यांत केला व येथें नील अंगद, हनुमान व जांबवान यांचा उल्लेख केला. अंगद हनुमान सर्वांत प्रमुख आहेत हें दोनदां त्यांचा उल्लेख करून सुचविलें. दोघे दिसण्यांत अगदीं सारखेच; सगळया लंकेला या दोघानीं युध्द सुरूं होण्यापूर्वींच चांगला तडाका दाखविला आहे. **(क) मिळुनि सुभट सब-** तुम्हीं व इतर सर्व सुभट एक जुटीनें एकत्र राहून जा. एकविचारानें कार्य करा, एकमेकांस सोडून राहूं नका. रावणानें सीतेला दक्षिणेकडे नेली आहे; तेव्हां वाटेंत जागोजागीं गुप्त प्रगट, फसवणुकीचे, नाना अडथळे निर्माण करून ठेवले नसतील कशावरून? **(ख) मतिधीर व सुजाण** हीं विशेषणें फक्त जांबवंताकडेच न घेतां सर्वांबरोबरच त्यांचा संबंध घेणें योग्य नलनील हनुमान व जांबवान हे सुग्रीवाचे चार मुख्य मंत्री होते व आहेत. त्यांत जांबवान अति वृध्द; हनुमान पवनतनय; नल विश्वकर्मापुत्र, नील पावकसुत, व अंगद वालिकुमार, युवराज आहे. असे हे सर्व अति बलवान, बुध्दिमान, तेजस्वी ओजस्वी असल्यामुळें या पाचांचा उल्लेख येथें केला. हनुमान लंका जाळणारा, नल सेतु बांधणार, अंगद शिष्टाई करणार इत्यादि भावी घटना येथें गृहीत धरणें योग्य नाहीं; कारण येथें वक्ता सुग्रीव आहे व तो सर्वज्ञ त्रिकालदर्शी नाहीं. **(ग)** पुढील पांच चौपायांत सुग्रीवानें केलेल्या उपदेशास, सुग्रीवगीता म्हणणें चांगलें.

हिं.। मन क्रम बचन सो जतन बिचारेहु । रामचंद्र कर काजु सँवारेहु ।।३।।
। भानु पीठि सेइअ उर आगी । स्वामिहि सर्व भाव छल त्यागी ।।४।।
। तजि माया सेइअ परलोका । मिटहिं सकल भवसंभव सोका ।।५।।
। देह धरें कर यह फलु भाई । भजिअ राम सब काम बिहाई ।।६।।
। सोइ गुनग्य सोई बडभागी । जो रघुबीर चरन अनुरागी ।।७।।
म. । मन तन वचनिं यत्न योजावे । रामचंद्र कार्या साधावें ।।३।।
। पाठिं पोटिं रवि वन्हि सेवणें । स्वामिस छलविण जिवभावानें ।।४।।
। माया त्यजुनि सेव्य परलोक हि । मिटति सकल भवसंभव शोक हि ।।५।।
। बंधू! फळ हें देहा धरुनी । राम भजावा कामा त्यजुनी ।।६।।
। तोचि गुणज्ञ हि तो बहुभागी । जो रघुवीर चरणिं अनुरागी ।।७।।

अर्थ- मनानें शरीरानें व वाणीनें तुम्हीं योग्य उपाय योजावे व रामकार्य सिध्दीस न्यावें. ।।३।। सूर्याचे सेवन पाठीवर व अग्नीचे पोटाकडून करावे. (सूर्याचे उन्ह पाठीवर घ्यावे व अग्नीची ऊष्णता पोटाकडून घ्यावी) ।।३।। आणि स्वामीची सेवा कपट सोडून जीवेंभावें करावी ।।४।। मायेचा त्याग करून परलोकाची प्राप्ती करुन घ्यावी; म्हणजे संसृति (जन्ममरणपरंपरा) जनित सर्व शोकादि नष्ट होतात.।।५।।

(पण) बंधूनों! देह धारण केल्याचें हेंच फळ कीं कामाचा त्याग करून रामाचा आश्रय करावा, राम भजन करावें ।।६।। तोच (खरा) गुणज्ञ व तोच मोठा भाग्यवान कीं जो रामचरणीं अनुरागी-प्रेमी होतो.।।७।।

टीका.- चौ. ३-(१) मनतनवचनिं यत्न योजावे- उपायांचा विचार मनानें, विचार विनिमयानें ठरतो; त्याप्रमाणें कृति व त्याप्रमाणेंच तोंडानें वाणीचा उपयोग केला पाहिजे. **'इथे चिंतिती कपी मनांही । मुदत संपली कार्य न काहीं'** (२६/१) मानसिक कर्म सर्वानीं एकत्र बसून केलें. **'विचारिती सब मिळुनि परस्परिं । काय करावें विना शोध तरि'** (२६/२) याप्रमाणें वाचिक कर्म सर्वानीं एकत्र मिळूनच केलें आहे. **'कोठें कुणि जैं निशिचर भेटे । प्राण घेति एकैक चपेटें ।। नानापरी गिरि कानन हेरिति । कुणि मुनि दिसतां तयास घेरिति'** (२४/१-२) अशीं कायिक कर्मे एकत्र मिळूनच केली आहेत. **(क)** येथें जरी पांचच दूतांची नांवें असलीं तरि पांचच पाठविले असा त्याचा अर्थ नाहीं. त्यांच्या हाताखालचे, त्यांच्या बरोबरीचे पुष्कळ सुभट त्यांच्या बरोबर गेलेच. **रामसेवेंत मनतन वचन हीं तीन लावलीं तरच उपयोग!** मन बाजारांत, तन पूजा करीत आहे; व वाचा इतर विषयांचें वर्णन करीत आहे; ही सेवा नव्हे, भजन नव्हे, व पूजन ही नव्हे.

टीका. चौ. ४-(१) सूचना- हिंदींतील 'सेइअ'- सेवावा, सेवणें, या शब्दाच्या अनेक अर्थांमुळें या (चौ.४,५) दोन चौपायानीं पुष्कळांची गाळण उडविली आहे. सूर्य पाठीवर सेवावा; यांत सूर्याची काहींच सेवा केली जात नाहीं. त्याप्रमाणेंच अग्नि पोटाकडून सेवावा, शेक पोटाच्या बाजूनें समोरून घ्यावा, तसा घेतला तर त्यांत अग्नीची सेवा केली असें कोणीही मान्य करणार नाहीं. सूर्याचें ऊन तोंडावर घेतल्यास तें बाधतें व अग्नीकडे पाठ करून शेक घेतल्यास ही आरोग्य बिघडतेंच. **(क)** या दोन्ही गोष्टी एकाचवेळीं केल्यास व काहीं रोगनिवारणाचा हेतु नसल्यास ती एक कनिष्ठ प्रकारची तपश्चर्या म्हणतां येईल. **या चरणानें देहकष्टरूपी पंचाग्निसाधनादि तपश्चर्या हें सर्वांत कनिष्ठ प्रकारचें साधन सुचविलें आहे. 'अग्रे वन्हिः पृष्ठे भानुः रात्रौ चुबुकसमर्पित जानुः।। करतलभिक्षा तरुतलवास, तदपि न मुंचति आशापाश;'** (चर्पट पं.स्तो.) असें म्हणून श्रीमदाचार्य सांगतात कीं **'भज गोविन्दं भज गोविन्दं भज गोविन्दं मूढमते!'** हीच गोष्ट थोडा बदल करून पण आदि अंत कायम ठेऊन सुग्रीव येथें सांगत आहेत. **ल.ठे.** येथें **'सेइअ' = सेवणें, सेवावा,** याचा अर्थ **सेवन करावा, घ्यावा** असा आहे; उदा. औषधसेवन, पथ्यसेवन = औषध घेणें, पथ्य घेणें. दुसरा अर्थ सेवा करावी असा आहे; व तिसरा अर्थ - आश्रय करावा, प्राप्त करावा असा आहे. आतां या प्रकारच्या तपश्चर्यापेक्षां अधिक श्रेष्ठ साधन सांगतातः-

(२) 'स्वामिस छलविण जीवेभावें,' सेवावा हें क्रियापद अध्याहृत आहे. **छल** = कपट, अन्यभरंवसा, यांचा त्याग करून स्वामीला आपल्या जीवासारखा प्रिय मानून = जीवेंभावें = सर्वभावें, सेवावा; सर्वस्व स्वामीच आहेत या भावनेनें स्वामीची सेवा सेवक बनून करावी. यानें ऐहिक सुखांचा लाभ, स्वामी प्रसन्न झाल्यानें होईल; उत्तम

सेवक अशी कीर्ति होईल व स्वर्ग लोकाची प्राप्ति होईल. हें साधन पूर्वी सांगितलेल्या पंचाग्नि साधनादि तपापेक्षां कठिण आहे. **'सेवक धर्म कठोर समस्तिं किं'** असें भरत म्हणाले आहेत. असें असलें तरि या साधनानें जन्ममरणाचे फेरे चुकतील असें नाहीं. कारण अमुक एक राजा माझा स्वामी व मी त्याचा एकनिष्ठ अनन्य सेवक हें 'मी व माझें' राहणारच; **'मी माझें तूं तुझेंचि माया'** हा मायापाश राहणारच म्हणून आतां तिसरें साधन सांगतात.

चौ. ५. (१) माया त्यजुनि सेव्य परलोक हि- माया = 'मी माझें तूं तुझें' (३/१५/२) यांचा त्याग करून परलोक सेवावा, प्राप्त करून घ्यावा. याचें फळ भवजनित शोकदुःख इत्यादींचा विनाश हें सांगितलें. पण परलोक = स्वर्गलोक असा अर्थ घेतल्यास येथें सांगितलेलें फळ कोणत्याही स्वर्गलोकांत मिळत नाहीं. **'स्वर्गहि अल्प अंतिं दुखदाई'** (भक्तिगीता) (७/४४/१). म्हणून **परलोक = आत्मज्ञान** असा अर्थ करणें भाग आहे. 'परः लोक्यते अनेन इति परलोकः = आत्मसाक्षात्कार, **ब्रह्मानुभूति. 'बघती जया योगी सुयंत्नें. 'परोऽरि परमात्मनि' पर** = अरि, परमात्मा, (वैजयन्ती). आत्मज्ञानानेंच भवसंभव शोक नष्ट होतो. परंतु **'ज्ञान अगम्य हि विघ्नें पारन । साधन कठिण मना आधार न ।। करुनि कष्ट जरि मिळे कुणाला । भक्तिहीन तो प्रिय नहिं मजला'** (७/४५/३-४) असें प्रभूच म्हणतात. व सुग्रीवाला ज्ञानाची प्राप्ति होऊन सुध्दां तें टिकलें नाहीं हा अनुभव आला असल्यानें आतां अतिसुलभ असें परमश्रेष्ठ साध्यरुपी साधन सांगतातः

चौ. ६. (१) बंधू फळ हें देहा धरुनी । राम भजावा कामा त्यजुनी'-येथे कामाचा त्याग सांगितला. सुग्रीव राम भजत होता, पण त्यानें कामाचा त्याग न केल्यानें, त्याला भक्ति प्राप्त झाली नाहीं; तो **'नारिनयननाराचें विध्द'** झाला; राज्यादिलोभपाश गळयाला लागला. वालीशी क्रोधानें व छलानें लढला; म्हणून स्वतःच्या अनुभवानें, श्रुतिसंतमतसंमत असें करण्यास सांगितलें 'राम भजावा कामा त्यजुनी' काम = स्त्रीविषयक वासना व इतर सर्व कामना यांचा त्याग करून राम भजावा; रामाला शरण जाऊन, रामसेवा, रामभजन करावें. अशानेंच **देह धारण केल्याचें फळ म्हणजे रामभक्ति** सहज प्राप्त होईल. **'साधन जितकें श्रुति वाखाणी । सर्वां फळ हरिभक्ति भवानी ।। श्रुतिगीता रघुनाथ भक्ति ते । रामकृपें कुणि एका मिळते।।'** (७/१२६/७-८) **(क)** सुग्रीवानें येथें अंगदादिकांस सुचविलें कीं तुम्हांला स्वामिसेवेचें फळ इहसुखभोगरूपानें माझ्या बरोबरीनें मिळेल, उत्तम कीर्ति होईल व सहज रामसेवा घडून अति दुर्लभ अशी रामभक्तीहि मिळेल. रामसेवा = रामभजन = रामभक्ति हें सांगून आतां भक्तिमंताचें महत्व सांगतात-

चौ. ७-(१) 'तोचि गुणज्ञ हि.... जो रघुवीर चरणिं अनुरागी' चरणानुरागानें दास्यभक्ति सुचविली जें शंकरानीं ग्रंथाच्या उपसंहारांत उमेस सविस्तर सांगितलें तेंच सुग्रीव येथें संक्षेपानें सांगतात. **'तो सर्वज्ञ गुणी तो ज्ञाता । तो महिमंडित पंडित दाता ।। धर्मपरायण कुलपाता तो । रामचरणिं मन ज्याचें रत तो ।।** नीति निपुण तो परम शहाणा । श्रुतिसिध्दान्तसुज्ञ तो जाणा ।। तो कवि कोविद तो रणधीर । भजे

त्यजुनि छल जो रघुवीर ॥ (७/१२७/१-४) असें शंकरानीं सांगितलें आहे. **ज्याच्या चित्तांत रामचरणानुराग उत्पन्न झाला तो महाभाग्यवान;** हा सिध्दान्त किंवा याचें उदाहरण प्रत्येक काण्डांत आहे. **'भाग्यवंत आणि अभागी'** हें प्रकरण प्रस्तावनेंत (पृ. ५२३) पहावें. **(क)** सूचना- वरील चार चौपायांचा येथें दिलेला अर्थ मान्य नसेल त्यानी मा.पी. मध्यें पाहणें चांगले.!

वि.ल.ठे. - 'मनतनवचनिं-' (चौ.३) पासून **'जो रघुवीर चरणिं अनुरागी'** (चौ.७) या पांच चौपायांत कृतकृत्यता प्राप्तीचा उपदेश सारांश रुपानें केलेला आहे म्हणून या उपदेशाला **'सुग्रीव-गीता'** हें नांव देणें योग्य वाटलें. चौ. ३ री उपक्रम आहे व सातवींत उपसंहार आहे. चौथींत कर्मयोग. पाचवीत ज्ञानयोग व साहवींत ज्ञानोत्तर भक्तियोग - प्रेमभक्ति. यांचें वर्णन आहे; म्हणजे हा उपदेश सर्वांगपूर्ण आहे. किष्किंधा कांडाचा विस्तारच अवघा ३७५/ ओळींचा! त्याच प्रमाणांत फक्त पांच ओळींत ही **सुग्रीवगीता** आहे. हा उपदेश स्वानुभवानंतर व अगदीं विश्वासांतल्या अंगद नलनीलदिकांस केला आहे.

हिं. । आयसु मागि चरन सिरु नाई । चले हरषि सुमिरत रघुराई ॥८॥
। पाछें पवनतनय सिरु नावा । जानि काज प्रभु निकट बोलावा ॥९॥
म. । आज्ञा घेति पायिं शिर नमती । निघती हर्षे स्मरत रघुपती ॥८॥
। पवनतनय शिर नमवि शेवटीं । जाणुनि कार्या प्रभु घे निकटीं ॥९॥

अर्थ- (अंगदादि कपीनीं) आज्ञा घेतली, पायानां मस्तक नमविलें व हर्षित होऊन रघुपतीचें (रघुराजाचें) स्मरण करीत ते निघाले- चालूं लागले. ॥८॥ पवनतनयानें सर्वांच्या शेवटीं शिर नमविलें; (तेव्हां) कार्य जाणून प्रभूनीं त्याला जवळ घेतला.॥९॥.

टीका.- चौ.८-(१) आज्ञाघेति- पुढील रघुपति शब्दानें सुचविलें कीं रघुपतींचा निरोप घेतला, व निघाले. **(क) निघती हर्षे -** महत्वाच्या बाजूस धाडले म्हणून हर्ष = आनंद, व रामसेवेचा सुयोग लाभला म्हणून हर्ष = उत्साह वाटला. **प्रयाणारंभी होणारा हर्ष कार्यसिध्दिसूचक मोठा शुभशकुन आहे;** यानें सुचविलें कीं या दूतानांच सीतेचा शोध लागणार आहे. आज्ञा मागणें ही वाचिक सेवा, नमनकरणें ही कायिक सेवा व स्मरण करणें ही मानसिक सेवा आहे; व हें करतानां आनंद झाला आहे हें प्रेमाचें लक्षण आहे; **हा सुग्रीवाच्या उपदेशाचा परिणाम दिसला. (ख) रघुपति** - भाव हा कीं यांतील बहुसंख्य वानरानां इतकेंच माहीत आहे कीं राम रघुपति आहेत. आम्हीं क्षुद्र वानरें कोठें व चक्रवर्ती महाराजा रघुपति - रघुराज कोठें! पण आज त्यांची सेवा करण्याचें भाग्य आम्हांस लाभलें असा विचार करीत चालले. अंगद, नलनील, जांबवान व हनुमान या कपि पंचायतनालाच माहीत आहेकीं राम परमात्मा आहेत, पण हनुमान अझून यांच्यांत नाहींत. हें रहस्य बाकीच्या सर्व दूतानां सागरतीरावर जांबवान सांगतील.

चौ. ९-(१) निरोप घेण्यास हनुमान शेवटीं कां गेले? समाधान- मानसांतील राम प्रभु आहेत व हें मानसांतील हनुमंतास माहीत आहे, हें सुचविण्यासाठींच 'प्रभु' शब्द या चौपाईंत आहे, व तो मागल्या चौपाईंत नाहीं. वा.रा. राम प्रभु आहेत हें सुग्रीवादि कोणालाच माहीत नाहीं म्हणून तेथील कारणें येथें विसंगत ठरतील. **(क)** खरे तज्ञ प्रेमीभक्त असतात ते दर्शन घेण्याची घाई करीत नाहींत. इतर सर्व दर्शन घेऊन गेले म्हणजे जातात. शान्तपणें दर्शन घेतां यावें व त्यावेळी प्रगट होणारे सात्विक भाव कोणास दिसूं नयेत व प्रतिष्ठा वाढूं नये हा हेतु असतो. शंकरानीं सुध्दां असेंच केलें आहे हें लंकाकांडांत व उत्तर कांडांत दिसतें. शंकराचेच अवतार हनुमान! **(ख) 'प्रेरक हृदिं रघुवंश विभूषण'** हें ही कारण येथें आहेच. हनुमंताला काहीं कान गोष्टी सांगण्याची प्रभूचीच इच्छा आहे. पुढील चरणावरून हेंच ठरतें. **(ग)** समुद्रतीरावर सुध्दां हनुमान अगदीं शेवटीं. लंकेतून यशस्वी होऊन परत आल्यावर सुग्रीवास व रघुवीरास भेटण्यास गेल्यावर हनुमान मागेंच राहिले आहेत. **विनीत सेवकांचें हें लक्षण च आहे; पुढें पुढें करणें त्यानां आवडत नाहीं.**

(२) पवनतनय- हनुमान आतां पावनतेचा विस्तार करणार हें सुचविलें. प्रथम स्वयंप्रभा, नंतर संपाति, नंतर मैनाक, सुरसा, सिंहिका, लंकिनी व लंकेंतील सर्व राक्षसांचीं घरें, रामशरानीं पुढे मारले जाणारे राक्षस, बिभीषणादि महा भगवद्भक्त संत, इ. हनुमंताच्या दर्शनानें, स्पर्शानें, दृष्टीनें, प्रवेशानें वगैरे पवित्र बनणार आहेत; फार काय **लंकेंतील बहुतेक घरें हनुमंताचीं मंदिरें बनणार आहेत! (क) जाणुनि कार्या** -प्रभु सर्वज्ञ सर्वदर्शी असल्यानें जाणलें कीं हनुमंताच्या हातूनच कार्य होणार आहे. **(ख) घे निकटीं** इतका जवळ घेतला की त्याच्या कानांत काही हितगुज सांगणार आहेत. काही कानगोष्टी सांगण्यासाठी जवळ घेतला असें गीतावलीवरून ठरतें. **'कहँ हम पसु साखामृग चंचल. बात कहौं मैं विद्यमान की ।। कहँ हरि सिवअजपूज्य ग्यानघन, नहिं बिसरति वह लगनि कान की" (कानाशीं लागणें)** (गीता. ५/११/३) असें हनुमानच अशोक वनांत जानकीला सांगतात. **'सत्य बचन सुनु मातु जानकी'** हें पद पहावें. येथें जें कानांत सांगितलें तें सुंदर कांडांत प्रगट झालेलें दिसेल.

हिं.। परसा सीस सरोरुह पानी । करमुद्रिका दीन्हि जन जानी ।।१०।।
। बहु प्रकार सीतहि समुझाएहु । कहि बल बिरह बेगि तुम्ह आएहु ।।११।।
म.। पाणि सरोरुह मस्तकिं लावुनि । करमुद्रिका दिली जन जाणुनि ।।१०।।
। विविधा सीता-सांत्वन करणें । वदुनि विरह बल, वेगें वळणें ।।११।।

अर्थ- प्रभूनीं आपला कमल हस्त (पाणि, पवनतनयाच्या) मस्तकावर ठेवला व आपला दास आहे असें जाणून करमुद्रिका (हातांत घालण्याची नांव कोरलेली आंगठी) दिली ।।१०।।

(आणि म्हणाले कीं) नाना प्रकारानीं सीतेचें सांत्वन करा व माझें बल व विरहदशा सांगून तुम्हीं झपाट्यानें (वेगें) परत या ।।११।।

टीका. चौ. १०-(१) पाणि = हात, पाणिः संस्कृत, हाताचा पंजा. पणायति अनेन इति पाणिः' ज्यानें देणें घेणें इत्यादि व्यवहार केले जातात तो; किंवा 'पा रक्षणे' रक्षण करणारा. **सरोरुह** = तलावांत वाढलेलें कमल. भाव हा आहे कीं या स्पर्शाच्या योगानें हनुमंताचे पुढले सर्व व्यवहार तळयांत वाढलेल्या कमळासारखे, तलावांतील पाण्याचा स्पर्श (बाधा) सुध्दां न होता सहज घडतील. सीता शोध लावण्याच्या कार्यांत येणाऱ्या अडचणी, संकटें यांचा पवनतनयावर काहींही दुष्परिणाम होणार नाहीं; व त्याचें संरक्षण भगवान आपल्या कृपेनें करतील, असें अनेकवेळां घडलें आहे. **(क)** ज्या भगवंताच्या बाहूंच्या स्मरणानेंच अपार भवसागर सहज पार करतां येतो, त्यांतून चालत जातां येतें त्यांचा संरक्षक हात (पाणि) हनुमंताच्या मस्तकावर फिरला; मग शतयोजन सागरलंघन त्यांच्याकडून होईल यांत नवल काय? 'सुमिरत श्री रघुबीर की बाहैं, होत सुगम भवउदधि अगम अति, कोउ लाँघत कोउ उतरत थाहैं। (गीता. उ.कां १३/९).

करमुद्रिका दिली.

१ मुद्रिका = मुद्रा; अक्षरें कोरलेली हाताच्या बोटांतील आंगठी असा अर्थ आहे. करमुद्रिका हातांत घालण्याची नांव कोरलेली आंगठी. हातांतून, बोटांतून काढून दिली असा उल्लेख नाहीं. 'चूडामणि काढुनि मग देई' (५/२७/२) सीतेनें चूडामणि काढल्याचा व मग दिल्याचा स्पष्ट उल्लेख आहे; तसा येथें आंगठी काढल्याचा उल्लेख नाहीं; फक्त दिल्याचा आहे. नावाडी प्रकरणांत सीतेनें आंगठी काढल्याचा उल्लेख नाहीं; फक्त दिल्याचा आहे. पण रामचंद्राजवळ दिल्याचा उल्लेख नाहीं. 'सीता पतिमन सुजाणणारी । मणिमुद्रा काढी मुद भारी' (२/१०२/३) यावरून ठरतें कीं मुद्रिका हातांतून काढून दिली नाहीं. **(क)** हें ठरवितानां इतर रामायणांतील वचनें फारशीं उपयोगी पडत नाहींत; कारण मानसांतील अनेक उल्लेखाशीं त्यांचें साम्य नाहीं. **(ख)** विवाह वेषाच्या वर्णनांत **'चित्ता करमुद्रिका चोरते'** (१/३२७/५) असा उल्लेख असला तरि वनगमनाच्या वेळीं **'पित्राज्ञें भूषण वसन त्यजुनि तात! रघुवीर'** (२/१६५) भूषणांचा त्याग करून वनांत गेल्याचा स्पष्ट उल्लेख आहे.

(२) रावण सीतेला घेऊन जात असतां सीतेनें फक्त वस्त्रच टाकल्याचा उल्लेख अरण्य २९/२५ व किष्किंधा ५/५ या दोन्हीं ठिकाणीं आहे. भूषणें टाकल्याचा किंवा सुग्रीवास सापडल्याचा उल्लेख नाहीं. सुग्रीवानें रामचंद्रांस फक्त वस्त्रच आणून दिलें व तेवढेंच हृदयाशीं धरून रघुनाथानें शोक केला आहे. (४/५/६) **(क)** यावरून इतकें ठरलें कीं ही मुद्रिका विवाहांतील नाहीं; रामचंद्रानीं आपल्या हातांतील काढून दिली नाहीं; कारण भूषणांचा त्याग करून वनांत आले. नावाडी प्रसंगात सीतेनें दिली नाहीं किंवा सीतेनें टाकलेली सुग्रीवाजवळून मिळालेली नाहीं.

(३) या मुद्रिकेचें वैशिष्ट्य- हनुमंतानें ती मुखांत ठेवली होती. सुरसा प्रकरणां
हनुमान ६४ योजनें देहाचे झाले त्यावेळी मुद्रिका त्याप्रमाणांत वाढली असणारच
नंतर मशका एवढें रूप हनुमंतानें घेतले त्यावेळीं बोटांतली आंगठी मशकाच्या मुखां
राहणें शक्यच नाहीं; म्हणजे मुद्रिका मशकाच्या मुखांत राहण्या एवढी अति सूक्ष्
झाली असलीच पाहिजे. सिंहिका प्रसंगांत तसेंच व लंकिनी प्रसंगांत ही तसेंच घडलें
त्याअर्थी ही मुद्रिका चिदानंदमय असली पाहिजे हें ठरलें. हें अनुमान सीतेच्य
वचनानें ही सिध्दहोतें.' **(क)** ही मुद्रिका राम-नामांकित होती. **'तव दिसली मुद्रिक
मनोहर । राम-नाम-अंकित अति सुंदर'** (५/१३/१). ही हनुमंताबरोबर दिलेल
मुद्रिका रामचंद्रांचीच असें सीतेनें ओळखलें आहे. **'निरखी मुद्रिके जाणुनि चकिता**
(५/१३/२) पण सीता म्हणते **'असली बनवूं शके न माया'** (५/१३/३). म्हणजे ह
मुद्रिका मायानिर्मित नव्हती, म्हणजे पंचभूतमय, प्रकृतिजनित, जड नव्हती, म्हणजे
इच्छानिर्मित चिदानंदमय होती; व जी राम पूर्वी वापरीत असत तीच होती. **प्रभूच
देह जसा स्वेच्छानिर्मित चिदानंदमय तशीच ही मुद्रिका होती. (ख)** कौसल्येपुं
अवतीर्ण झालेले धनुर्बाणधारी राम सर्व भूषणानीं मंडित होते; नंतर शिशुरू
झाल्यावर तीं विभूषणें व आयुधें दिसत नाहींशीं झालीं; म्हणजे तीं **'इच्छामयच
होतीं.** जशीं तीं इच्छामय नरभूषणें गुप्त झालीं, तशीच रामचंद्रांच्या हातांतील
रामनाम-अंकित मुद्रिका वनवासास निघण्याच्या वेळीं गुप्त झाली व **आतां हनुमंतास
देण्यास पाहिजे म्हणून इच्छामात्रें प्रगट झाली व ती दिली हनुमंताला** ती सीतेनं
रामचंद्रांच्या हातांत पूर्वी अनेक वेळां पाहिलेली असल्यानें तिनें ओळखली. याप्रमाणे
मानसांतील कोणत्याही वचनाशीं विरोध न येतां 'ही मुद्रिका कुठली?' हें कोडे सहज
उलगडतें. (आज ४/१/५५ ला व्यवस्थित उलगडा झाला). सीतेला ओळख
पटण्यासाठी मुद्रिका दिली.

चौ. ११-(१) वदुनि विरह बल- विरह = रघुनाथाची सीता विरहानें झालेली दशा
बल = रघुवीराचें बल व सैन्याचें बल. नुसती विरहावस्था वर्णन करून सांगितलं
असती तर वाटलें असतें कीं या विरहामुळें ते आतां फार दुर्बल झाले असतील व
त्यामुळें रावणाचा वध करतां येणार नाहीं; व माझी सुटका होण्याची आशा नाहीं
नुसतें बळ वर्णन करून सांगितलें असतें तर वाटलें असतें कीं माझ्यावर त्यांचें आतां
प्रेम नाहीं; तेव्हां बळ असलें तरि मला सोडविण्याचा प्रयत्न ते कशाला करतात?
**'कोमलचित्त कृपाळू रघुवर! कवण हेतु कपि! बनले निष्ठुर ।। स्मरण करिति कधि
तरि रघुनायक'** (५/१४/४-५) असें विचारलेंच. हनुमंतानें दोन्ही गोष्टीं सांगितल्या
आहेत. ५/१४/९ पासून ५/१५/९० पर्यंत विरहावस्थेचें वर्णन केलें आहे. व
५/१५/१० पासून ५/१६/५ पर्यंत रघुवीर बळाचें वर्णन केलें आहे; व नंतर
'कनकभूधराकार शरीर' समरिं भयंकर अति बल वीर' असें आपलें रूप दाखवून
कपिसैन्यांतील एका वानराचें बळ प्रत्यक्ष अशोक वाटिकाभंजनादि करून व
लंकादहनानें दाखविले आहे, व नाना प्रकारें सांत्वन केलें आहे.

हिं.। हनुमत जन्म सुफल करि माना । चलेउ हृदयँ धरि कृपानिधाना ॥१२॥
। जद्यपि प्रभु जानत सब बाता । राजनीति राखत सुरत्राता ॥१३॥
म.। वाटत जन्म सुफल हनुमाना । निघति धरुनि हर्दि कृपानिधाना ॥१२॥
। प्रभु जरि जाणाति सर्वहि वार्ते । राजनीति राखिति सुरपाते ॥१३॥

अर्थ- आपला जन्म सुफल झाला असें हनुमंतांस वाटलें; व कृपानिधानाला हृदयांत धारण करून ते निघाले.॥१२॥ प्रभु जरि सर्व गोष्टी जाणत आहेत तरि देवांचें रक्षणकर्ते राजनीतीचें रक्षण करीत आहेत.॥१३॥

टीका. चौ. १२-(१) वाटत जन्म सुफल - रघुपति भगवान आहेत हें ओळखून दर्शन झालें तरी सुध्दां जन्म सुफल होतो. **'सुफल जन्म गणि प्रभुस ओळखुनि'** (४/९/३) असें वालीला वाटलें. **'रामचरण वारिज जैं देखूं । तैं निज जन्म सफलता लेखूं'** (७/११०/१४) काकभुशुंडी विप्रजन्मांत असतां त्यास वाटत होतें. मग रामचंद्रानीं मस्तकावर हात ठेवला, अगदींजवळ बसविला, कानांत गुप्त गोष्टी सांगितल्या, चिदानंदमय देह असणारी मनोहर करमुद्रिका दिली व ती मुखांत आहे. **'गाल मेलि मुद्रिका मुदितमन, पवनपूत (पवनपुत्र) सिर नायो'** (गीता. ५/१). यापेक्षां आणखीं जन्म सुफलता कोणती? **(क) 'तुझा रामकार्या अवतारहि'** (३०/६) हें अझून हनुमंतास माहीत नाहीं. तथापि भगवंताचें वचन मिथ्या होणार नाहीं हें तो जाणतो. **'स्वयंसिध्द सब काज प्रभुनीं आदर दिला मज'** (६/१७म) अशी निरहंकारी सेवकभक्तांची दृढ भावना असते. वाटलें कीं सीताशोध लावल्याचें' श्रेय पदरांत पडून जन्म सुफल होणार- दासाचा जन्म सुफल होणार. **(ख) धरुनि हर्दि कृपानिधाना-** प्रभूच्या कृपाळूपणाचें चिंतन व प्रभूचें ध्यान करीत हनुमान निघाले.
चौ. १३-(१) प्रभु = सर्वज्ञ, सर्वसमर्थ, सर्वदर्शी आहेत; तथापि 'सोंगा योग्य किं नटें नाचणें' म्हणून राजनीतीचें पालन करीत आहेत. सीताकुठें आहे हें त्यानां चांगलें माहीत आहे पण नटराजाचें सोंग घेतलें असल्यानें दूत पाठविणें राजाचें कर्तव्य असल्यानें तें केलें, हनुमंतासारख्या रामदूताचें सामर्थ्य पाहून रावण सीतेला परत देणार नाही' कशावरून?

''पाठवि केवीं कपीश कीशां'' प्रकरण समाप्त.

‘सीता-शोधा जाति सब दिशां’’ प्रकरण (२३-२४/२)

हिं.दो.। चले सकल बन खोजत सरिता सर गिरि खोह ॥
॥ राम काज लयलीन मन बिसरा तन कर छोह ॥२३॥
हिं.। कतहुँ होइ निसिचर सैं भेटा । प्रान लेहिं एक एक चपेटा ॥१॥
। बहु प्रकार गिरि कानन हेरहिं । कोउ मुनि मिलइ ताहि सब घेरहिं ॥२
म.दो.। जाति सकल वन धुंडित सर, सरि गिरी गुहेस ॥
॥ रामकार्यिं मन लीन ते विसरति तनु-ममतेस ॥२३॥
म.। कोठें कुणि जैं निशिचर भेटे । प्राण घेति एकैक चपेटें ॥१॥
। नानापरिं गिरि कानन हेरिति । कुणि मुनि दिसतां त्या सब घेरिति ॥२

अर्थ- (अंगदादि वानर) सर्व वनें, तलाव, नद्या, डोंगर दऱ्या गुहा इत्यादि धुंडीत (शोधीत) चालले; त्यांचें मन रामकार्यांत लीन झालें असून ते देहममतेस विसरले आहेत. ।।दो.२३।। कोठें कोणी निशाचर भेटला- दृष्टीस पडला- कीं एकेक चपेटा (थोबाडींत) मारून ते त्याचा प्राण घेतात.।।१।। ते नाना प्रकारानीं पर्वत व अरण्यें शोधीत असतां कोणी मुनि आढळला कीं सर्वजण त्यास घेरून टाकतात.।।२।।
टीका. दो.(१) जाति सकल- पूर्वीं एकदां अंगदादि वानरदूत निघाल्याचें (चौ. ८) सांगितलें आहे. येथें पुन्हां उल्लेख करून सुचविलें कीं ते थोड्या अंतरावर जातात तों हनुमान आला नाहीं असें त्यांस दिसलें; म्हणून तो येईपर्यंत थांबले होते; व आतां हनुमान आल्यावर सर्वजण प्रवास करीत शोध करण्याच्या कार्यास लागले हें ‘सकल’ शब्दानें सुचविलें. ज्या पाचांचीं नावें घेतलीं त्यांतील अंगदाच्या जोडीचा नसतां सकल = सगळे असें म्हणतां येणार नाहीं.
चौ. १-२-(१) कोठें कुणि निशिचर भेटे- खरदूषणादि राक्षसांचा वध झाल्यामुळें आतां दंडकारण्यांत फारसे राक्षस उरले नव्हते. कोणी कुठें तुरळक भेटे. त्याला पाहतांच एक एक थापड मारूनच त्याचा प्राण घेतात. सर्व जण त्यास घेरीत व प्रत्येकजण १/१ थापड मारी. सर्वजण एकदमच मारीत असें समजणें चांगलें. वा.रा. मधें उल्लेख आहे कीं एका पर्वताकार विशाल राक्षसाला अंगदानें रावण समजून एकच थापड मारून ठार केला. वनांतला कोणताही भाग सोधल्याशिवाय राहणार नाहीं अशा दक्षतेनें शोधीत चालले. हेरणें म्हणजे काळजी पूर्वक सोधणें; हा मराठी शब्दच आहे. **(क) मुनि दिसतां तयास घेरिति-** घेरून घेण्यांत सावधगिरी आहे. मुनिवेषांत राक्षस असला तर या सर्व विशालदेही वानरानीं एकदम घेरल्यामुळें घाबरून दंभ बाहेर पडावें. मुनि असल्यास सीतेची माहिती विचारतां यावी.

‘सीताशोधा जाति सब दिशां’ प्रकरण समाप्त.

‘कपी ते विवरीं जाती’ प्रकरण - (२४/३- दो.२५)

हिं.। लागि तृषा अतिसय अकुलाने । मिलइ न जल घन गहन भुलाने ॥३॥
। मन हनुमान कीन्ह अनुमाना । मरन चहत सब बिनु जल पाना ॥४॥
म.। लागुनि तृषा अती व्याकुळले । जळ न मिळे घन गहनीं भुलले ॥३॥
। मनिं हनुमानें कृत अनुमाना । मरूं बघति सब विण जलपाना ॥४॥

अर्थ- अतिशय तहान लागून ते वानर अत्यंत व्याकुळ झाले; पाणी कोठेंच मिळेना व घनदाट अरण्यांत ते दिशा भुलले. ॥३॥ तेव्हां हनुमंतानें मनांत अनुमान केलें कीं पिण्यास पाणी न मिळाल्यानें हे सर्व मरूं पहात आहेत. (मरावयास टेकले आहेत)॥४॥

टीका.- (१) अरण्यांत सतत शोधीत चालत जाण्यानें वानरांस फार श्रम झाले व तहान लागूं लागली पण पाणी कुठेंच मिळेना. त्यांच्या मुखचर्येवरून, वारंवार ओठ चाटण्यानें, चालण्याची गति व उत्साह मंद पडत चाललेला दिसूं लागल्यानें, व वारंवार विश्रांतीसाठी बसूं लागल्यानें हनुमंतानें जाणलें. यावरून हेही सिध्द झालें कीं तृषेनें अति व्याकुळ होऊन अशी दशा झाली आहे तरि तहान लागल्याचें कोणी कोणाजवळ बोलत नाहीं व यथाशक्ति सीता शोधाचें काम सगळे करीत आहेत. **(क)** हनुमंतास मात्र तहान लागली नाहीं हें स्पष्ट आहे. ‘श्री- रामनामामृतं’ कोरुन ठेवलेली रामकरमुद्रिका मुखांत आहे हें एक कारण आहेच; पण हनुमान महायोगी आहेत, व अष्टमहासिध्दि त्यानां सहज वश आहेत हें सुंदर कांडांत उघड दिसतें. ‘खेचरी’ सिध्द झाली असेल त्यास अन्नपाण्याची मुळींच आवश्यकता नसते. क्षुधातृषा या, सहाऊर्मी पैकीं, दोन आहेत. योग्यानीं या जिंकलेल्या असतात. शंभर योजनांचा सागर उल्लंघन करून गेल्यानंतर सुध्दां एक दीड दिवस हनुमंतास तहान लागली नाहीं हें पुढें दिसेलच.

हिं.। चढि गिरि सिखर चहूँ दिखि देखा । भूमि बिबर एक कौतुक पेखा ॥५॥
। चक्रबाक बक हंस उडाहीं । बहुतक खग प्रबिसहिं तेहि माहिं ॥६॥
। गिरि ते उतरि पवन सुत आवा । सब कहुँ लै सोइ बिबर देखावा ॥७॥
। आगे कै हनमंतहि लीन्हा । पैठे बिबर बिलंबु न कीन्हा ॥८॥
म.। चौदिशिं निरखि चढुनि गिरिशिखरीं । कौतुक एक लक्षि भूविवरीं ॥५॥
। चक्रवाक बक मल्लिक उडती । खग बहुतेकहि मधें प्रविशती ॥६॥
। येइ पवनसुत पर्वत उतरुनि । ने सकलां दे विवर दाखवुनि ॥७॥
। हनुमंताला पुढें टेउनी । शिरले विवरि विलंब न करुनी ॥८॥

अर्थ- हनुमान एका (उंच) पर्वताच्या शिखरावर चढून चारी बाजूंस निरखून पाहतात तों जमिनीवरील एका विवराचे ठायीं एक कौतुक दिसलें.॥५॥ चक्रवाक, बगळे, मल्लिक (हंसांची एक जात) त्यांतून उडतांना दिसले; व बहुतेक सर्वच पक्षी त्या विवरांत प्रवेश करीत असलेले दिसले.॥६॥ मग पवनसुत पर्वतावरून खालीं आला आणि सर्वांनां नेऊन तें विवर दाखविलें. ॥७॥ त्यांनी हनुमंताला पुढें केला व विलंब न करतां सगळें त्या विवरांत शिरले ॥८॥

टीका.- चौ. ५-६. (१) दाट अरण्य असल्यानें जमिनीवरून जलाशय किंवा जलाशयाचें चिन्ह दिसणार नाहीं हें जाणून 'अतुलित बलधाम' 'बुध्दिमतांवरिष्ठ' हनुमान एका उंच पर्वतावर चढला; पण तेथेंहि किर्र झाडी, म्हणून शिखरावर चढला व चारी बाजूंस लक्ष लाऊन पाहिलें तेव्हां एके ठिकाणीं पुढील अद्‌भुत दृश्य दिसलें. **(क)** चक्रवाक, बगळे, हंस इत्यादि, जलाशयाच्या आश्रयानें राहणारे, पक्षी एका विवरांतून उडत बाहेर येतानां दिसले व बहुतेक इतर सर्व पक्षी आंत शिरतानां दिसले. यावरून जाणलें कीं तें विवर फार मोठें असलें पाहिजे व आंत जलाशय असला पाहिजे. **(ख)** वा.रा. वर्णन आहे कीं बाहेर येणाऱ्या पाखरांचे पंख ओले दिसत व आंत जाणाऱ्यांचे कोरडे दिसत होते; हे एक कौतुकच आहे; शिवाय बगळे व हंस कधीं एकत्र रहात किंवा उडत नाहींत. **'जेहि सर काक कंक बक सूकर क्यों मराल तहँ आवत'** (वि.प. १८५/३)

चौ.७-८-(१) आपलें अनुमान सर्वांनां सांगितलें व तें सर्वांनां योग्य वाटल्यावर त्यानां त्या विवराच्या बिळाच्या जवळ घेऊन गेला- **या ठिकाणचें भावार्थ रामायणांतील वर्णन वाचनीय आहे.** **(क)** विवरांतून किती लांब आंत जावें लागेल, याचा अंदाज कोणासच नव्हता. (तें एक योजन लांब होतें). आंत डोकावून पाहतात तों गडद अंधार! प्रकाशाचा एक किरण सुध्दां दिसेना. आंत एखादा राक्षस नसेल हें कोणी सांगावें? पण सर्व तृषेनें अति व्याकुळ व नि:शक्त झालेले असल्यामुळें पुढें होण्याचें धाडस कोणासच करवे ना, म्हणून हनुमंताला पुढें ठेवला व त्याच्या आधारानें हळूहळू चालले. पुष्कळानीं त्याला मिठ्या मारल्या, त्यानां दुसऱ्यानीं, याप्रमाणें आंधळयांच्या मालिकेसारखे एकमेकांच्या आधारानें एक योजन गेल्यावर थोडा प्रकाश दिसूं लागला इत्यादि वर्णन वा.रा. सर्ग ५. मध्यें आहे.

हिं.दो.। दीख जाइउपबन बर सर बिकसित बहु कंज ॥
॥ मंदिर एक रुचिर तहँ बैठि नारि तप पुंज ॥२४॥
म.दो.। दिसे जात उपवन वर सर विकसित बहु कंज ॥
॥ तिथें एक मंदिरि रुचिर स्थिता नारि तपपुंज ॥२४॥

अर्थ- आंत जातांच एक सुंदर उपवन व पुष्कळ कमळें फुललेलें एक सरोवर दिसलें; आणि तेथें एका मनोहर मंदिरांत बसलेली एक सुंदर तपोराशि स्त्री दिसली ।दो.२४॥

टीका.- (१) वा.रा. सर्ग ५० मध्यें या उपवनाचें सुंदर विस्तृत वर्णन आहे. तेथें नाना प्रकारचे वृक्ष व लता आहेत. सोन्याचे वृक्ष, रत्नांचे घाट वगैरे अद्‌भुत शोभा व ऐश्वर्य दिसलें. **(क)** मंदिर- हें मंदिर सुध्दां अद्‌भुत ऐश्वर्यमय होतें. सोन्याचीं गवाक्षें, मोत्यांच्या जाळया, झालरी, सोन्याचांदीच्या वैडूर्यमणियुक्त घंटा; सोन्याचे भ्रमर इ. सर्वच अद्‌भुत दिसलें. **(ख)** हे मंदिर कोणत्या देवतेचें याचा उल्लेख वा.रा. वगैरेंत नाहीं; पण घंटांचा उल्लेख वा.रा. आहे; यावरून तें मनुष्यादींचें निवासस्थान नसून देवालय होतें हें ठरतें. मानसांत मंदिर शब्द शिवालय, हनुमंताचें निवास स्थान किंवा रामहरिमंदिर या अर्थानेंच वापरलेला आहे. हें विवर येथील ऐश्वर्य मयदानवानें निर्माण केलेलें व ही गुहा निशाचरांची किंवा यक्षांची होती. **हे शिवोपासक असल्यानें हें मंदिर शिवमंदिर होते असें ठरतें.**

(२) नारि तपपुंज- तपश्चर्येच्या महातेजानें चमकणारी. ल.ठे.- **येथें कंज व पुंज असें विषम यमक आहे. यानें आश्चर्य प्रगट केलें आहे.** अशा घोर अरण्यांत, एका विशाल गुहेंत, जेथें जाण्याचा मार्ग मोकळा आहे अशा ठिकाणीं एकटी स्त्री राहणें हें एक आश्चर्यच आहे; आणि ती तपोराशि असणें हें विशेष आश्चर्य!

हिं. दूरि ते ताहि सबन्हि सिरु नावा । पूछें निज वृत्तान्त सुनावा ॥१॥
। तेहिं तब कहा करहु जल पाना । खाहु सुरस सुंदर फल नाना ॥२॥
। मज्जनु कीन्ह मधुर फल खाए । तासु निकट पुनि सब चलि आए ॥३॥
म. । त्यानी दुरूनी प्रणाम कृत तिज । पुसतां वृत्तांतही कथित निज ॥१॥
। तंव ती म्हणे करा जल पाना । सुंदर सुरस फळे खा नाना ॥२॥
। करुनी स्नान मधुर फळ खाती । निकट तिचे चालत सब जाती ॥३॥

अर्थ - त्या सर्व वानरानी तिला दुरून प्रणाम केला व तिनें विचारल्यावरून आपला सर्व वृत्तांत सांगितला. ॥१॥ तेव्हां ती म्हणाली कीं जलपान करा व नाना प्रकारची सुंदर रसाळ फळे खा बरं ! ॥२॥ सर्वानी स्नान करून मधुर फळे खाल्ली व ते सर्व तिच्याजवळ चालत आले. ॥३॥

टीका - चौ. १ - (१) त्यांनी दुरूनी प्रणाम कृत तिज - हनुमान बलबुध्दिनिधान,

निर्भय पुढारी झालेले आहेत. त्यानी प्रथम प्रणाम केला व त्यांचे पाहून इतरानी केला असे मानणे चांगले; कारण की बाकीसर्व किंकर्तव्य मूढ तृषार्त झाले आहेत; व **'आर्ताचे मनिं विवेक नसतो'** **(क)** दुरून प्रणाम करण्याची कारणे अनेक असू शकतील. एकतर ती अपरिचित सुंदर परस्त्री, त्यात तेजःपुंज तपोराशी ! आणि हे सर्व दुसऱ्याच्या एकान्त जागेत -एकटी एक स्त्रीच असलेल्या ठिकाणी, परवानगी शिवाय आलेले अति विशाल देही वानर ! यामुळे भय व आदर वाटून लांबून प्रणाम केला. तिला संशय वाटू नये व तिने शाप देऊ नये व रामकार्याचा विनाश होऊ नये या हेतूने प्रणाम केला. **(ख)** ती स्त्री असून जांबवंतासारख्या अतिवृध्दाने प्रणामकेला तो मातृभावनेनेंच. **(ग)** नमस्कार केल्यावर तिने विचारले आहे. की 'यूयं किमागताः।। कुतो वा कस्य वा दूता मत्स्थान किं प्रधर्षय ।।' (अ. रा. ६/४२). तुम्ही येथे कां आलात? कोठून आलात? कोणाचे दूत आहात व माझ्या स्थानाला पीडा कां देत आहांत ? नंतर हनुमंताने सर्व हकीगत सांगितली असे अ. रा. म्हटले आहेच. **(ग)** रामदूत असून सीतेच्या शोधास चालले असतां मार्ग भुलले व तृषेने प्राण व्याकुळ झाले तोच विवरांतून पंख ओले असलेले पक्षी बाहेर पडतानां दिसले म्हणून पाण्याच्या आशेने आले.

चौ. २ - (१) फळे खा व पाणी प्या असे न सांगता **पाणी प्या व फळे खा** असे सांगितले. ते अति तृषार्त आहेत हे ऐकले म्हणून आधी पाणी पिण्यास सांगितले. **(क)** रामदूत, सीतेचा शोध वगैरे गोष्टी ऐकतांच तिने स्वकर्तव्याचा निश्चय केला व आतां या वानरानी फळादिकांचा विनाश केला, वृक्षांची मोड झोड केली तरी काही हरकत नाही असे मनाशी ठरवून 'फळे खा' असें सांगितले; अन्यथा रामदूत अतिथीनां तिने स्वतः फळे आणून दिली असतीं.

चौ. ३ - (१) करूनी स्नान मधुर फळ खाती असें सांगितले; पण सर्व तृषार्त असून पाणी केव्हा प्यायले हे सांगितले नाही. येथे तीन पक्ष संभवतात १. पाणी पिऊन स्नान केले. २. स्नान करताना बुड्या मारून पाणी प्यायले व ३. फळे भक्षण करून जलपान केले. यांतील दुसरा पक्ष या अल्प बुध्दीला योग्य वाटतो. **(क)** वानर असून **स्नान केल्याशिवाय फळे खाल्ली नाहीत ! याचा विचार मानवानी करावा ! रामभक्त परमार्थ साधक, इ. म्हणविणारानी तरि यांचें अनुकरण करावे. ज्ञानमार्गी जीवन्मुक्तांची गोष्टच न्यारी ! ते आपल्या मनानेच बंधनातीत झालेले असतात ! (ख) चालत जाती -** उड्या मारीत, धावत, आरडा ओरडा करीत नाही गेले जवळ. एकान्त, पवित्र स्थान आहे याची जाणीव त्यांना आहे. तिच्या शान्तीचा भंग करणे कृतघ्नपणा ठरला असतां; रामदूत वानर तो कसा करतील ? **'ज्याकारण मुनि तपि कष्ती । ते नरेश विण पावक जळती '** (२/१२६/३) हे सर्व सुग्रीव व रघुराज या दोन राजांचे दूत आहेत. **उपदेश** – दुसऱ्याकडे गेल्यावर असे वागले पाहिजे की आमच्या आचरणाने त्यास त्रास होणार नाही **हे या वानरांच्या वागणुकी वरून तरी नरांनी शिकावे.** तिची माहिती विचारावी व सीतेचा पत्ता लागला असल्यास विचारावा या हेतुनें तिच्याजवळ आले.

हिं.। तेहिं सब आपनि कथा सुनाई । मैं अब जाब जहाँ रघुराई ॥४॥
। मूदहु नयन बिबर तजि जाहू । पैहहु सीतहि जनि पछिताहु ॥५॥
। नयन मूदि पुनि देखहि बीरा । ठाढे सकल सिंधु के तीरा ॥६॥
म. । निज कथेसि सांगुनि ती वदते । अतां निकट रघुपति मी जातें ॥४॥
। मिटा नयन जा त्यजुनी विवरा । सीता मिळेल चिंता न करा ॥५॥
। मिटुनि नयन जैं उघडति वीरहि । सागर - तीरिं उभे ते सर्वहि ॥६॥

अर्थ - आपली कथा सांगून ती म्हणाली कीं मी अता रघुपतिकडे जाते ॥४॥ तुम्ही डोळे मिटा आणि विवराच्या बाहेर जा. सीता मिळेल (काही) चिंता करूं नका; (या विवरांत शिरणारा बाहेर पडूं शकत नाही. मी आपल्या तपोबलाने बाहेर जाऊं शकते व तुम्हालांही काढूं शकतें) ॥५॥ डोळे मिटून ते वीर पुन्हा डोळे उघडतात तो ते सर्वच सागराच्या तीरावर उभे ! ॥६॥

टीका - चौ. ४ - (१) ती निज कथेसि सांगुनि वदते - अ. रा.; व वा. रा. यांत उल्लेख आहे की हनुमंताने सर्व वृत्तांत सांगितल्यावर तिला विचारले आहे की 'हे देवि ! तुम्ही कोण ? हे विवर, हे सुवर्णरत्नादि सर्व ऐश्वर्य कोणाचे, वगैरे आपण सांगावे' त्यावर ती म्हणाली होती की तुम्ही फळे मुळे खाऊन अमृतासारखे पाणी पिऊन या म्हणजे मग मी सर्व सांगेन. त्या प्रमाणे ते आता आल्यानंतर तिने आपली सर्व हकीगत सांगितली. विविध रामायणांत ही हकीगत थोडथोड्या भेदाने असल्याने येथे सर्वमतसंग्रह करून ठेवला आहे. **(क)** 'माझी येथें राहण्याची मुदत तुम्ही येथे आल्यावर तुम्हांला विवराबाहेर काढीपर्यंतच आहे' हा भाग सर्वत्र सारखा आहे.

चौ. ५ - (१) मिटा नयन... बिवरा - या विवरांत येणारा कोणीही येऊन जिवंत बाहेर जाऊं शकत नाही; तुम्हांलाहि जाता येणार नाही. परंतु तुम्हाला विवराबाहेर काढून देण्याची कामगिरी माझ्याकडे सोपविलेली असल्याने मी तुम्हाला बाहेर पोचवीन, तेवढ्यासाठी मला माझी तपश्चर्या खर्च करावयाची आहे; पण डोळे उघडे असले तर माझ्या तपोबलाचा ही काही उपयोग न होता तुम्ही नाहक नाश पावाल; म्हणून शिस्तीने उभे राहून डोळे मिटा; पुन्हा डोळे उघडाल तो तुम्ही विवराच्या बाहेर गेलेले असाल. **(क) सीता मिळेल चिंता न करा** - या वाक्यावरून ठरते की हनुमंताने हकीगत सांगताना एका महिन्याची मुदत संपून गेली तरी अझून काहीच पत्ता नाही वगैरे निराशेचे व चिंतेचे उद्गार काढले असले पाहिजेत.

तपस्विनी (स्वयंप्रभा) वृत्तान्त

अध्यात्म व वाल्मीकी रामायणातील कथांत भेद आहे; म्हणून दोन्ही कथा थोडक्यांत खाली दिल्या आहेत. **अग्निपुराणांत सुप्रभेची गुहा** म्हटले आहे. (८/१२)

(अ. रा. ६/५१-५७) विश्वकर्म्याची **हेमा** नांवाची मुलगी होती. ती दिव्यरूपवती व गायन कलेत निपुण होती. तिने आपल्या नृत्यगायनाने शंकरानां प्रसन्न केले. त्यानी

तिला एक दिव्यनगर दिले व त्यात ती दहाकोटि वर्षे राहिली. **त्या हेमाची मी सखी आहे.** (हेमा शिवभक्त होती हे ठरले). मी मोक्षाच्या इच्छेने विष्णूची आराधना करीत येथे **या हेमाच्या नगरींत राहिले आहे.** माझे नाव **स्वयंप्रभा. मी दिव्य नांवाच्या गंधर्वाची मुलगी** हेमा ब्रह्मलोकास जाण्यास निघाली तेव्हा मला सांगून गेली की तू इथे एकटी राहून तपश्चर्या कर. त्रेतायुगात साक्षात नारायण दशरथनंदन रूपाने अवतरतील. त्यांच्या भार्येचा शोध करीत वानर दूत येथे येतील त्यावेळी तू त्यांचा सत्कार करून मग श्री रघुनाथाकडे जा, व त्यांची स्तुती कर म्हणजे विष्णुलोकास जाशील. बाकीचा भाग पूर्वीच दिला आहे. **(पण मानसांत नगरीचा उल्लेख नाही).**

(वा. रा. सर्ग - ५१) मय नांवाचा महातेजस्वी असुर होता. त्याने या दिव्य सुवर्णमय वनाची निर्मिति केली. विश्वकर्मा नांवाच्या दानवाने हे दिव्य सुवर्णमय भवन (मंदिर) वनविले. तो येथे काही काळ सुखाने राहिला. पण **हेमा** नांवाच्या **अप्सरेवर आसक्त** झाल्याने **इंद्राने त्यास मारला**; तेव्हां ब्रह्मदेवाने **हे भवन व ते उपवन हेमाला दिले. मी मेरू सावर्णीची कन्या स्वयंप्रभा. हेमा माझी सखी होती.** मी तिला वचन दिले असल्यामुळे तिच्या गृहादिकांचे मी रक्षण करीत असते. **(क) हेमाचं विवर, स्वयंप्रभा तिची सखी व विवरांत राहण्याचा हेतु व मुदत इतके साम्य दोहोत आहेच.**

वि. ल. ठे. - त्रेतायुगाच्या शेवटी होणाऱ्या रामावतारांतील कार्यास मदत करण्याची पूर्वतयारी त्यापूर्वीच्या कोणत्या तरी एका कृतयुगांत म्हणजे लाखो वर्षे आधी करून ठेवली होती ! यावरून ठरवावे की कपी रस्ता का भुलले, तृषेने व्याकुळ का झाले इत्यादि अशीच व्यवस्था संपातीला समुद्रतीराला ठेऊन कृतयुगांतच केली गेली; हे पुढे दिसेलच. असे पुढील सर्व चरित्र जेथें आधीच निश्चित ठरलेले होते तेथे कैकयी दोषी म्हणावी की रावण की शूर्पणखा ? **कोणाला दोषी, अपराधी ठरविणार व कोणाला चांगला म्हणणार ?**

चौ. ६ - (१) मिटुनि नयन जैं उघडिति वीर - डोळे मिटून उघडण्यास जेवढा वेळ लागतो तेवढ्या वेळांत ते सर्व सागरतीरास जाऊन उभे असल्याचे त्यानांच दिसले. **(क) वीर** शब्दाने सुचविले की अशा मोठमोठ्या महा प्रतापी वीरांची वीरता उपयोगी न पडतां तपश्चर्येच्या प्रभावानेंच ते सागरतीरावर पोचले; व ती तपश्चर्यासुध्दावीरानी किवा ऋषि मुनिनी केलेली नव्हे तर एका स्त्रीने! **(ख)** या तपस्विनीने जर यानां विवरा बाहेर पोचविले नसते तर सीतेचा शोध हनुमंतास लावतां आला असता काय? ज्यानी पुढे अतर्क्य, आश्चर्यकारक, शौर्यवीर्याची कामे केली त्यांचे सामर्थ्य येथे का चालले नाही ? **'स्वयंसिध्द प्रभुकाज'** हेच खरे; **कोणाला तरी निमित्त करून मोठेपणा त्याच्या पदरांत टाकला जातो इतकेच ! (ग)** दिशाभूल होणे, तृषेने अतिव्याकुळ होणे, विवर दिसणे, निर्विघ्नपणे काळोखांतून एक योजन आत जाणे, तेथे राक्षस नसता कृतयुगातच भविष्याची सूचना देऊन ठेवलेली तपस्वीनी असणे, तिथे निमिषांत सागरतीरावर अशा ठिकाणी पोचविणे की जेथे सीतेची चक्षुर्वैसत्य माहिती असलेला एक पंखहीन गृध्र असणे, त्यावेळीच जटायूचीच

गोष्ट सांगण्याची इच्छा अंगदास होणे इत्यादि गोष्टींत जीवांच्या प्रयत्नाचा, बुध्दिवादाचा, व बुध्दिमत्तेचा लवलेश तरी आहे काय ? **'राम करूं इच्छिति ते घडते। कोणी नसे जो करी उलट ते' 'प्रेरक हर्दि रघुबंश विभूषण'** हे जाणून अनन्यभावाने रामचरण शरण होण्याशिवाय जीवांच्या हाती काय आहे **'नट मर्कट इव जगा नाचविति राम'** हेच खरे!

हिं. । सो पुनि गई जहाँ रघुनाथा । जाइ कमल पद नाएसि माथा ॥७॥
। नाना भाँति विनय तेहि कीन्ही । अनपायनी भगति प्रभु दीन्ही ॥८॥
हिं. दो. । बदरीवन कहुं सो गई । प्रभू अग्या धरि सीस ॥
॥ उर धरि राम चरन जुग । जे बंदत अज ईस ॥२५॥
म. । मग ती रघुनाथाप्रति जाई । जाउनि नमि शिर सरसिज-पाईं ॥७॥
। नाना रीतीं करी स्तवन ती । प्रभु देती अनपायिनि भक्ती ॥८॥
म. दो । बदरीवनि ती गत, शिरी । धरूनी प्रभु - आज्ञेस ॥
धरुनी हृदयी रामांघ्रियुग वंदिति ज्यास अजेश ॥२५॥

अर्थ - मग ती रघुनाथा कडे गेली; जाऊन (पोचल्यावर) तिने रामचरण कमलानां वंदन केले ॥७॥ तिनें नानाप्रकारे स्तवन केले व प्रभूनी तिला आपली अनपायिनी (अविनाशी) भक्ति दिली ॥८॥ रामचद्रांची आज्ञा शिरसा मान्य करून, आणि ज्या चरणांस अज (ब्रह्मदेव) व (शंकर) वंदन करतात ते हृदयात धारण करून ती बदरीवनास गेली ॥ दो. २५॥ (अज+ईश=अजेश, ब्रह्मा व शिव)

टीका - चौ. ७-८ (१) मग = वानरदूत सागरतीरावर योग्य स्थळी पोचले अशी खात्री झाल्यावर (क) **प्रभु देती अनपायिनी भक्ती.** नाना प्रकारे प्रार्थना केल्यावर ज्या अर्थी अनपायिनी भक्ती दिली त्याअर्थी तिने इतर काही न मागता अनपायिनी भक्तीच मागितली. **अष्टसिध्दि नवनिधि, 'मोक्ष सकल सुखखाण'** देऊन सुध्दा जो घेत नाही व भक्तीच मागतो त्यालाच प्रभु भक्ति देतात. उ. . दो ८३-८५ पहा.
दो. - (१) भक्ति देऊन, बदरीवनांत राहण्यास सांगून, सांगितले आहे कीं तेथे माझे स्मरण करीत रहा. पंचभूतात्मक देहाचा त्याग करून तूं लवकरच माझी परमात्म्याची प्राप्ती करून घेशील.

''कपी ते विवरीजाती'' प्रकरण समाप्त.

"कपीस भेटे संपाती" प्रकरण (२६/१ - २९/४)

हिं. इहाँ बिचारहिं कपि मन माही । बीती अवधि काज कछु नाही ॥१॥
। सब मिलि कहहि परस्पर बाता । बिनु सुधि लएँ करब का भ्राता ॥२॥
। कह अंगद लोचन भरि बारी । दुहुँ प्रकार भइ मृत्यु हमारी ॥३॥
। इहाँ न सुधि सीता कै पाई । उहाँ गएँ मारिहि कपिराई ॥४॥
। पिता बधे पर मारत मोही । राखा राम निहोर न ओही ॥५॥
म. । इथे चिंतिती कपी मनां ही । मुदत संपली कार्य न काही ॥१॥
। विचारिती सब मिळुनि परस्परि । काय करावे विना शोध तरि ॥२॥
। सजल नयन मग अंगद वदला । उभय रीतिने मृत्यु अम्हाला ॥३॥
। लागे सीताशोध न येथे । कपिपति मारिल जाता तेथे ॥४॥
। तात वधोत्तर मज हि मारिता । रक्षिति राम, न तदुपकारिता ॥५॥

अर्थ - इकडे कपी मनांत विचार करू लागले की (सुग्रीवाने दिलेली) एक महिन्याची मुदत तर संपली; पण अजून कार्य काहीच झाले नाही. ॥१॥ मग सर्व एकत्र मिळून आपसांत विचारतात की (सीतेचा) शोध लागला नाही तेव्हा आता करावे तरी काय ? ॥२॥ डोळे पाण्याने भरून अंगद म्हणाला की आम्हाला (मला मरण येणार हे दोन्ही प्रकारानी ठरले ॥३॥ इथे सीतेचा शोध लागला नाही (म्हणून) व तिकडे (घरी) गेल्यास कपिपति मारील ॥४॥ पित्याच्या वधानंतर त्याने मला ठार मारला च असता; पण रामचंद्रांनी राखला; त्याने काही माझ्यावर उपकार केले नाहीत ॥५॥ (तद्+;उपकारिता, त्याचा उपकारीपणा= तदुपकारिता).

टीका. चौ. १-२ (१) सुग्रीवाने दिलेली एक महिन्याची मुदत तर संपली. आता सीताशोध न लागता परत गेलो तर कपिराजा त्याने म्हटल्या प्रमाणे वध करविणार. बरे आता शोध करावा तरि कुठे व कसा ? समोर तर हा खारा सागर अपार दिसतो आहे. तरि आता काय करावयाचे ते ठरवा. अशीचर्चा सर्व एकत्र बसून आपापसात करूं लागले. पद्म. पु. व स्कंद पु. यातील उल्लेखा प्रमाणे आजचा दिवस मार्गशीर्ष शुध्द नवमीचा आहे हे पूर्वी (दो. २१ टीकेंत) दाखविले आहे.

चौ. ३-४ (१) मुदत संपून गेल्याने सर्वच वानर मनाने वाणीने व कृतीने शोक चिंतातुर झाले आहेत. **इथे चिंतिती .... कार्य न काही'** हा प्रत्येकाच्या मनांतील शोक. **विचारिती सब मिळून परस्परि शोक वाणीत आला. 'काय करावे विना शोध तरि'** तो वाणीतून शरीरांत, कृतीत, येऊ पहात आहे. अंगदाच्या ठिकाणी तो कृतीत उतरला सुध्दा. **'सजल नयन'** डोळे पाण्याने भरले. **(क) उभय रीतिने मृत्यु आम्हाला–** सीतेचा शोध लागणे आता शक्य नसल्याने परत जावे हा सरळ मार्ग आहे. पण परत गेल्यास कपिराजा म्हटल्या प्रमाणे आपल्या सर्वांचाच वध

करविणार. कदाचित तुम्हाला नाही मारणार पण मला प्रमुख केलेला व मी वालिकुमार म्हणून मला ठार मारविण्यास त्यास अनायासे सबळ कारण सापडणार; व तो निदान मला तरी मारविणारच. परत न जातां कुठे तरि तुम्ही लपुन राहू शकाल; पण मी वालितनय असल्याने वालिपुत्र मरणाला भ्याला अशी माझी अकीर्ति होईल आणि जर का सापडलो तर हालहाल करून मारतील. 'संभावितास अपयश (लाहो) मरण कोटिसम दारुण दाहो' असे जिवंत मरण मला पत्करावे लागेल; तसे तुमचे नाही. असे सांगता सांगता प्रायोपवेशन करून इथेच मरण्याचा विचार अंगदाच्या मनात आला आहे.

चौ. ५ - (१) तात वधोत्तर मज हि मारिता - बापाचा वध करविल्यावर कपिराजाने माझा वध केलाच असता; पण जिवंत राहिलो हा काही त्याने उपकार नाही केला. रामाने राखला मला; उपकार माझ्यावर केले रामाने. पण आता मी परत गेलो तर राम राखू शकणार नाहीत कारण कपिपतीने तशी प्रतिज्ञाच केली आहे. अनायासे राजाज्ञा भंग केल्याचा गुन्हा सिध्द झालेला असतां राम सुध्दा सत्यप्रतिज्ञ व राजेच असल्याने ते कपि राजास विरोध करू शकणार नाहीत. **'रिपु -रिण-लेश न कधि उरवावा'** (२/२२०/२) अशी राजनीतीच असल्याने, इतके दिवस सबळ कारण न सापडल्याने त्याला जे करता आले नाही ते तो या सुवर्णसंधीचा फायदा घेऊन करणारच. **अ. रा. व वा. रा** . यातही असे स्पष्टच म्हटले आहे. **(क)** सूचना– अंगदाच्या या विचारांवरून स्पष्ट दिसते की अंगदाचे सुग्रीवावर प्रेम नसून तो सुग्रीवाला आपला शत्रु मानीत आहे. व सुग्रीव अंगदाच्या वधाची सुसंधि शोधीत आहे असा अंगदाचा समज झालेला दिसतो. अंगदाची जननी तारा सुग्रीवाची फार आवडती स्त्री झाली आहे हे ही ध्यानांत ठेवण्या सारखे आहे.

हि. । पुनि पुनि अंगद कह सब पाहीं । मरन भयउ कछु संसय नाही ॥६॥
। अंगद वचन सुनत कपि बीरा । बोलि न सकहि नयन बह नीरा ॥७॥
। छन एक सोच मगन होइ रहे । पुनि अस बचन कहत सब भए ॥८॥
। हम सीता कै सुधि लीन्हे बिना । नहि जैहैं जुबराज प्रबीना ॥९॥
। अस कहि लवनसिंधु तट जाई । बैठे कपि सब दर्भ डसाई ॥१०॥
म. । अंगद घडि घडि सांगे सकलां । आले मरण, न संशय उरला ॥६॥
। अंगदवच ऐकुनि कपि वीरा । वदने ना, ढाळिति बहु नीरा ॥७॥
। शोकमग्न पळभर होत ते । होति सकल हे मग बोलते ॥८॥
। सीताशोध घेतल्यावीण । युवराजा जाउ ना प्रवीण! ॥९॥
। वदुनि लवणसागर-तटि वळले । दर्भ पसरुनी कपि सब बसले ॥१०॥

अर्थ - अंगद वारंवार (घडि घडि) सर्वांना सांगत सुटला की मरण आले यात मुळीच संशय उरला नाही. ॥६॥ अंगदाचे म्हणणे ऐकून कपिवीराना बोलवेना; ते सारखे

अश्रु ढाळूं लागले ।।७।। क्षणभर सर्वच शोकमग्न होऊन तटस्थ झाले व मग सर्वजण बोलते झाले की ।।८।। हे प्रवीण युवराजा ! सीतेचा शोध लागल्याशिवाय आम्ही परत जाणारच नाही. ।।९।। (असे) म्हणून ते लवणसागराच्या तीराला गेले व सगळे कपि दर्भ पसरून (त्यावर) बसले ।।१०।।

टीका- चौ. ६ - (१) घडिघडि सांगे- रामचंद्रानी मला प्राणदान दिलें असता त्यांचे कार्य न करतां परत जाणे हे मरणापेक्षा सुध्दा लाजिरवाणे आहे. गेलो तर कपिराजा मारविणारच. त्याच्या भयाने रघुवीरास शरण गेलो तर ते मरण येऊ देणार नाहीत; पण त्यांना तरी हे तोंड कसे दाखवू ? **(क) सांगे सकलां-** एकदा याला एकदा त्याला या प्रमाणे ज्याला त्याला तेच तेच सांगू लागला. दुःख सांगता काहि आटते (५/१५/५) रामप्रभु, भगवान आहेत हे अंगद विसरला आहे. फार दुःख झाले म्हणजे असे करण्याची प्रवृत्ति अज्ञानी, हरिभक्तिदृढ नसलेल्या जीवांच्या ठिकाणी सहज होते. कोणी तरी काही उपाय सुचवील हा हेतु ही यांत आहेच. **'वालितनय मतिबलगुणधामा!'** असे ज्या अंगदाला प्रभु स्वतः म्हणणार आहेत त्याची ही अशी दशा झाली! याचे कारण **(ख) रामसखा,** रामभक्त सुग्रीवाची निंदा, व रघुवीराच्या प्रतापाचे विस्मरण होऊन 'मी कर्ता' हा वृथाभिमान उत्पन्न झाला. हाच अंगद शिष्टाईला जाण्यास निघाला तेव्हा 'स्वयंसिध्द प्रभुकाज' या भावनेने 'प्रभुता उरि धरूनि' (६/१७,१८) असा निघाला व त्यामुळे पूर्णयशस्वी झाला.

चौ. ७ - (१) कपिवीरां असे म्हणून त्यांच्या नेत्रांतून नीर वाहू लागले असे सांगण्यात भाव आहे की म्हणतात वीर पण रडत बसले! हेच वीर अंगदासुध्दा आता पंखहीन गिधाडाला पाहून भयविव्हळ होणार आहेत! **(क) अ. रा. वरून स्पष्ट** दिसते की अंगदाने व तार वानराने प्रगट केलेले विचार हनुमंतास संमत नव्हते. त्याने सांगितले आहे की अंगदाला कसलेच भय नाही. तो तारेचा पुत्र आहे, सुग्रीवाला प्रिय आहे. **(ख)** इतरांचे वीर्यशौर्य उपयोगी पडत नाही अशी सर्वांचीच खात्री होईपर्यंत हनुमान महा वीराचे वीरत्व प्रभु प्रेरणेने झोपलेले आहे. धनुर्भंग प्रकरणांत ज्याप्रमाणें **'वीरविहीन मही मी जाणे'** अशी घोषणा होऊन **खुंटा हालवून बळकट केला जाई पर्यंत** विश्वामित्र काहीच बोलले नाहीत व रघुवीर स्वस्थ राहिले **तसेच येथे हनुमंताच्या बाबतीत होत आहे.**

चौ. ८ - (१) या हिंदी चौपाईची रचना अशी आहे की 'होइ रहे' यांतील हो दीर्घ उच्चारला तरी छंदोभंग होतो व ऱ्हस्व उच्चारला तर एकमात्रा कमी पडून छंदोभंग होतो. दुसऱ्या चरणात एकमात्रा कमी करून तेच केले आहे. **मराठीत दोन्ही चरणांत मात्रा न्यून करून तेच साधले आहे.** भाव हा आहे की शोकमग्न होऊन क्षणभर तटस्थ झाले; पण बोलू लागले तरि अडखळत, हुंदके देतच, बोलत होते.

चौ. ९ - (१) जाऊ ना - जाणार नाही असे सर्व म्हणाले पण काय करणार ते न सांगता प्रत्यक्ष कृतीच करून दाखविण्याचे ठरविले. भाव हा की मागील वैरामुळे तुम्हाला मारणार हे ठरलेलेच; व तुम्हाला मारुन आम्हांला सोडून देतील हे शक्यच नाही. सुग्रीवाच्या आज्ञेने शिक्षा म्हणून मारविले जाण्यापेक्षा व अपकीर्ति पदरांत

घेण्यापेक्षा प्रायोपवेशन करून मरणे काय वाईट ! काही मार्ग सापडला तर सगळेच जगू नाहीतर सगळेच मरू; या मार्गाने कल्याण तरी होईल. असे विचार सर्वांच्याच ह्रदयांत घोळू लागले असे जरि मानले तरी कोणी एखाद्याने ते प्रगट केल्या शिवाय सर्वच एकदम उठून जाऊन बसणे शक्य नाही. **म्हणून वा. रा. सर्ग ५५ मध्ये** असलेला आधार येथे घेणे योग्य आहे अंगदाने सुग्रीवाची निंदाकरून सांगितले आहे कीं तुम्हाला वाटत असेल तर कुठे जाऊन लपून बसा. मी येथे प्रयोपवेशनास बसणार ! **म्हणून प्रायोपवेशनाचा उच्चार अंगदाने प्रथम केला असे मानणे साधार व सयुक्तिक आहे.**

चौ. १० - (१) लवणसागरतटि वळले- पूर्वी 'उभे सर्वही सागरतीरी' असे म्हटले आहे. जेथे उभे होते तेथून समुद्राच्या पाण्याच्या बाजूस आणखी जवळ गेले; मात्र पाण्याच्या अगदींच जवळ गेले नाहीत हे पुढील संपातीला उचलून पाण्याजवळ नेण्यावरून ठरते. **(क) लवण सागर** – असे मुद्दाम म्हणण्याने सुचविले की प्रायोपवेशनास बसल्यावर भरतीचे पाणी जवळ आले तरि ते खारे असल्यामुळे पाणी पिण्याची इच्छा झाली तरी पिता येणार नाही व गोडे पाणी तीराजवळ असलेले दूर राहिल्यामुळे प्रायोपवेशन सिध्दीस जाईल. **(ख) वा. रा.** प्रमाणे सागराच्या जलाकडे म्हणजे दक्षिणेकडे दर्भाची अग्रें करून पूर्वेकडे तोंड करून अंगद प्रथम बसला व मग त्याप्रमाणे सर्व बसले.

(२) प्रायोपवेशन म्हणजे काय हे अलीकडील ३०/३२ वर्षाच्या काळात सर्वांना माहीत झाले आहे. फक्त मोसंब्याचा रस घेण्याची गळ घालणारे येथे नाहीत; रोज २/३ वेळा येऊन तपासण्यास डाक्टर नाहीत. थोडे लिंबाचे पाणी व सोडापाणी घेण्यास हरकत नाही असे अलीकडील शास्त्र या वानराना माहीत नाही. कोणाच्या भावनांवर दडपण पाडण्यासाठी म्हणजे मानसिक हिंसेसाठी हे प्रायोपवेशन नाही. आणखी महत्वाचा फरक म्हणजे प्रायोपवेशनाचा नगारा आधीच वाजविणारी वर्तमानपत्रे शास्त्रीय प्रायोपवेशनास लागत नाहीत, त्यात दर्भ, दिशा इत्यादि विधिपूर्वक पाळावे लागते. **पण काळाच्या ओघाने जुना शास्त्रविधि आधुनिक प्रायोपवेशनास लागत नाही !**

हिं. । जामवंत अंगद दुख देखी । कही कथा उपदेस बिसेषीं ॥११॥
॥ तात राम कहुँ नर जनि मान्हु । निर्गुन ब्रह्म अजित अज जान्हु ॥१२॥
। हम सब सेवक अति बडभागी । संतत सगुन ब्रह्म अनुरागी ॥१३॥
हिं. दो. । निज इच्छाँ प्रभु अवतरइ सुर महि गो द्विज लागि ॥
॥ सगुन उपासक संग तहँ रहहिं मोच्छ सब त्यागि ॥२६॥
म. । अंगद दुःख बघुनि ऋक्षेश । वदे कथा उपदेश विशेष ॥११॥
। तात! न रामाला नर माना । ब्रह्म अजित अज निर्गुण जाणा ॥१२॥
॥ अम्हिं सब सेवक अति बहुभागी । ब्रह्मि सगुण सतत अनुरागी ॥१३॥

म. दो. । प्रभू अवतरती स्वेच्छया सुर गो द्विज महिसार्ठिं ॥
॥ सगुणोपासक राहती त्यजुनि मोक्ष सब पाठि ॥२६॥

अर्थ - अंगदाचे दु:ख पाहून ऋक्षेश जांबवंताने विशेष उपदेशपर कथा सांगितल्या. ॥११॥ हे तात ! रामचंद्राना मनुष्य मानू नका; ते अजित, अज निर्गुण ब्रह्म आहेत हे लक्षात आणा. जाणा ॥१२॥ आम्ही सर्व सेवक अति महा भाग्यवान आहोत की सगुण ब्रह्माच्या ठिकाणी आमचे सतत प्रेम आहे. असते ॥१३॥ देव गाई ब्राह्मण आणि पृथ्वी यांच्या साठी प्रभु स्वतःच्या इच्छेने अवतार घेतात; व त्यावेळी सगुणोपासक सर्व मोक्षांचा त्याग करून त्यांच्या बरोबर (पाठि) असतात - राहतात ॥ दो. २६॥

टीका- चौ. ११ - (१) वदे कथा उपदेश विशेष - विशेष उपदेशपर कथांमध्ये काय रहस्य सांगितले ते पुढील दोन चौपायात स्पष्टकेले आहे. ज्या कथांच्या योगाने रामचंद्राविषयीचे सामान्य अज्ञान नष्ट होऊन त्यांच्या विषयीचे विशेष ज्ञान होईल अशा कथा सांगितल्या. सामान्यलोकात हे अज्ञान पसरलेले होते की राम मनुष्य आहेत. रामचरित्रांतील ताटकावध, विश्वामित्रयज्ञरक्षण, अहल्योध्दार, भवधनुष्यभंग, भार्गव पराभव, खरदूषणवध व विशेष करून जयंतकथा सांगून प्रत्येक वेळी विचारले की ही गोष्ट त्रैलोक्यातील कोणाही देवदानवाना सुध्दा अशक्य होती ती मानव करूं शकेल काय ? याचा विचार करा. अशाना आपल्या सेवेची खरोखर काहीच जरूरी नाही; पण आपल्याला फुकटचा मोठेपणा देण्यासाठी ते हे सर्व करीत आहेत. अंगदाने येथे जांबवान गरुमुखाने हे जे श्रवण केले त्यावरूनच तो पुढे रावणास विचारीत आहे की **'तो नर की दशशीस एकशरे जिहि वालि हत'** (६/३३). **'राम मनुज हे वदता वाणी । झडति न तव रसना अभिमानी ।'** (६/३३/८). **(क)** या कथा सांगण्यात जांबवंताचा हा एक हेतू असावा की अंगदाने केलेली रामसेवकाची सुग्रीवाची निंदा व त्यांच्या विषयी प्रगट केलेले संशय इ. सर्व वानरानी व स्वतः ही ऐकले आहे. या पापा पासून अंगदाने व सर्वानी मुक्त झाल्याशिवाय आलेले संकट दूर होऊन कार्यसिध्दीचा मार्ग सापडणार नाही असे वाटले; म्हणून रामकथा सांगितल्या, **'रामकथा सुंदर करटाळी । संशय विहगा दूर पिटाळी ॥ 'राम कथा कलि कलुषविभंजनि' 'शमन पाप संतापा शोका'**

चौ. १२ - (१) नर मानू नको तर काय मानू ? याचे उत्तर निर्गुण ब्रह्म आहेत असे मान हे दिले. जरि त्यांचें शरीर माणसांसारखे दिसत असले, ते मनुष्यासारखे वागत असले तरि त्यांचे शरीर पंचभूतमय नसून चिदानंदमय आहे. **(क) अजित** शब्दाने सुचविले की त्यांना कोणी जिकू शकणार नाहीत; म्हणजेच ते एकटे सर्वानां जिंकू शकतील. **रणझुंझार सुरासुर मिळती । रामा समरी न कोणी जिंकती'** (२/१८९/७) अज अजन्मा; त्याना जन्म नाही; व म्हणून मरणही नाही. यावर येणाऱ्या शंकाच्या समाधानासाठी पुढील चौपाई व दोहा आहे.

चौ. १३ - (१) अम्हिं सब सेवक अति बहुभागी - ही सेवा त्यांनी आपणास

सांगितली हे आपले अत्यंत महाभाग्य आहे. त्यांनां अगणित सेवक आहेत. इंद्र चंद्र सूर्यादि सर्व देव व ब्रह्मा शिव सुध्दा काही सेवेचा लाभ मिळावा म्हणून यत्नशील असतात; पण मिळत नाही म्हणून 'मधुकर खगमृगतनु सुर धरती । -सिध्दमुनी प्रभुसेवा करती (१३१४) असे असून ते आपल्या गावी आले आपल्याला सेवा सांगितली हे आपले भाग्य देवां पेक्षाही श्रेष्ठ नाही कां ? आपल्यावरच एवढी कृपा कां ? **(क) आम्ही सर्व सगुण ब्रम्ह अनुरागी संतत सेवक आहोत. 'दासांवर मम अधिका प्रीती' 'दासांवर ममता अति भूरी'** असा त्यांचा स्वभाव आहे. **(ख) संतत सेवक** असा अर्थ दोह्याच्या उत्तरार्धाच्या संदर्भात घेणे जरूर आहे. **संतत सेवक** = वैकुण्ठादिलोकांत राहून सेवा करणारे भगवत्पार्षद. तेथे सेवा थोडी व सेवक अगणित; म्हणून आपल्यावर कृपा करण्यासाठी काही निमिताने ते नररूपाने प्रगट झाले. **ल. ठे. कपि व ऋक्ष कोण यांचे रहस्य गोस्वामीनी येथे भरून ठेवले आहे.** यांचे देह व पराक्रम असे अतिमानुष कसे ? निरनिराळया भाषा कशा बोलता येत? आता असले वानर कां नाहीत ? वगैरे शंका घेण्यास जागा ठेवलेली नाही. देव **३३ कोटीच. मग १८ पद्में वानर कोठले ? याचे समाधान येथे आहे.**

दो. **(१)** पूर्वकर्मांचे उभयविध फळ भोगण्यासाठी देह धारण करावा लागतो पण ईश्वराला पूर्वकर्म नाही. त्यामुळे तो आपल्या इच्छेनें देह धारण करतो. केवळ इच्छामात्रे धारण करून देहधाऱ्यासारखे भगवान दिसू लागतात. **'इच्छामय नरवेषा घेइन । प्रगट निकेती तुमच्या होइन'** (१/१५२/१) **'अस्यापि देव वपुषो मदनुग्रहस्य स्वेच्छामयस्य न तु भूतमयस्य (भाग १०/१४/२) (क) सुरगोद्विज महिसाठिं - विप्रधेनुसुरसंत हित धरिति मनुज अवतार'** (१/१९२) पण हे केवळ निमित्त आहे. संकल्पमात्रे करून त्यांना हे कार्य करतां आले असते. पण आपणास, नित्यपार्षदास सेवेचा लाभ मिळावा व इतरानी तरून जाण्यास चरित्ररूपी सुलभ साधन तयार व्हावे म्हणून हा सगळा खेळ खेळत असतात, खेळत आहेत. आपण सगुण ब्रह्मानुरागी नित्य सेवक, पार्षद, त्यांच्या बरोबर राहतो. केव्हा कोणत्या रूपाने राहतो हे मात्र निश्चित नसते. त्या त्या अवतारानुसार सेवा करता येइल व भगवंताच्या संगतीचा लाभ घेतायेईल असे देह आपण भगवंताच्या इच्छेनुसार धारण करतो. पृथ्वीवर देह धारण केल्यावर आपण बहुधा पूर्वीचा संबंध विसरतो त्यानी जे जसे रूप घेतले असेल तसे त्यास मानू लागतो. कारण आपले ज्ञान अखंड एकरस, अपरिच्छन्न नसते. खेळ चांगला रंगला पाहिजे म्हणून भगवान सुध्दा योगमायेचे आवरण घालीत असतात. व ते त्यांच्या कृपेनेच बाजूस सारले जाते; म्हणून सार हेच की हे प्रभूचे कार्य आहे; त्याचे तो करून घेत असतो. आपण उगाच भयचिंताग्रस्त होऊन रडत बसणे व मरणाला भिणें योग्य नाही. अशा या सुसंबध्द न्यायघटित उपदेशाचे सार गोस्वामीनी अवघ्या ३/४ ओळीत भरून ठेवले आहे !

सूचना (१) या दोह्यावरील टीका लिहून झाल्यावर निघालेले सहजोद्गार प्रस्तावना पृष्ठ ६९ वर अभंग रूपाने आहेत ते पहावे; येथे पुनरुक्ति नको. (२) या प्रमाणे रामकथा व रामरहस्य श्रवणाने भागवतनिंदेच्या पातकांतून मुक्त होताच सीता

शोधांचे सूत्र अनपेक्षित रीत्या कशा विचित्र पध्दतीने हाती लागले हे पुढील चौपायात दिसेल. वा. रा. जांबवंताने या प्रसंगी असा उपदेश केलेला नाही; कारण वाल्मीकीतील राम असे प्रगट परब्रह्म नाहीत; हें लक्षांत ठेवणे जरूर आहे.

हिं. । एहि बिधि कथा कहहिं बहु भाँती । गिरि कंदराँ सुनी संपाती ॥१।
। बाहेर होइ देखि बहु कीसा । मोहि अहार दीन्ह जगदीसा ॥२॥
। आजु सबहि कहँ भच्छन करऊँ । दिन बहु चले अहार बिनु मरऊँ ॥३।
। कबहुँ न मिल भरि उदर अहारा । आजु दीन्ह बिधि एकहि बारा ॥४॥
म. । यापरि विविध कथा वदताती । गिरि कंदरि ऐके संपाती ॥१॥ ।
। ये बाहेर बघे बहु कीशें । मज आहार दिला जगदीशें ॥२॥ ।
। आज समस्तां भक्षण करतो । दिन बहु गत भक्ष्याविण मरतो ॥३॥
। प्राप्त पोटभर कधिं न अहार । आज देइ विधि एकच वार ॥४॥

अर्थ - (तेसर्व) या प्रमाणे विविध कथा सांगत असतां त्याचा आवाज गिरि कंदरेंत (असलेल्या) संपातीला ऐकू गेला ॥१॥ तेव्हां तो बाहेर (गुहेच्या तोंडाशी) आला व पाहतो तो त्यास पुष्कळ वानरे दिसली; (तो सहज उद्गारला) जगदीशाने मला आहार दिला ॥२॥ आज सगळयानांच खाऊन टाकतो; कारण फार दिवस झाले अन्नावाचून मरतो आहे ॥३॥ पोटभर आहार तर कधीच मिळाला नाही पण आज दैवाने (विधात्याने) एकाच वेळी (भरपूर) दिला आहे ॥४॥

टीका - चौ. १ - (१) जांबवान अंगदाला रामकथा सांगत होता तशीच इतर वानरे आपापसात रामकथा सांगत होती. **ल. ठे. - प्रायोपवेशनाला बसल्यावर काळ कसा घालवावा हे येथे दाखविले आहे. परीक्षितीने सुध्दा असेच हरिकथा श्रवण केले.** आधुनिक प्रायोपवेशन शास्त्रविधि अगदी निराळा आहे. **(क) ऐके संपाती** - कथा सांगणारांचा आवाज गिरि गुहेत त्याच्या कानी गेला. वा. रा. कथा सांगता ऐकताना, **'रघुवीराने वालीचा वध केला'** हे ऐकल्या बरोबर सर्वांनी भयाने ओरडण्यास प्रारंभ केला; तेव्हा तो ध्वनि मेघाच्या गडगडाटाप्रमाणे गिरि कंदरांतून दुमदुमला व तो ऐकून संपाती बाहेर आला असे वर्णन आहे.

चौ. २ - (१) ये बाहेर - बाहेर आला. सरपटत फरफटत गुहेच्या तोडांशी आला; त्याला पंख नव्हते. पंख हलविल्याशिवाय गिधाडाना जमिनीवर सुध्दा उड्या मारता येत नाहीत. किंवा चिमण्या, कावळे, वगैरे सारखे चालताही येत नाही. **(क)** व **'म्हणाला'** हे शब्द अध्याहृत ठेऊन दाखविले की हजारो विशाल वानरानां पाहिल्याबरोबर त्याला जो हर्ष झाला त्या हर्षाच्या भरांत पुढील शब्द त्याच्या तोडांतून सहज बाहेर पडले. हर्षाची कारणमीमासा पुढील २ चौ. आहे.

चौ. ३-४ - (१) प्रथम विचार हा आला की आजच्या आज सगळयाना खाऊन टाकतो. याचे कारण तो नंतर सांगतो. हा फरक सुध्दा फार दिवसांच्या भुकेल्याचा आनंद दर्शकच आहे. **'आज समस्ता भक्षण करतो'** असे स्पष्ट म्हटले असल्याने रोज १/१ याप्रमाणे क्रमाक्रमाने हा असलेला उल्लेख येथे आधाराला घेता येत नाही. आजच सगळयाना खाण्याचे जे कारण सांगितले ते स्वभाव निदर्शकच आहे. **(क)** पोटभर अन्नज्याला कधीच मिळाले नाही व पुढे कधी मिळण्याची आशा नाही त्याला असेच वाटते की अनायासे सुदैवाने चालून आले आहे तर आज एक दिवस तरि यथेच्छ, आकंठ आतृप्ती पर्यंत खाऊन घेऊया! पुरवून पुरवून खायचे म्हणजे पुन्हा अर्धपोटीच! ही बोलून चालून माकडे, अगदी चंचळ! उद्या येथून निघून गेली कीं आटोपले! हातचे सोडून पळत्याच्या पाठीस कोणी लागावे? त्यातून मी पडलो पंगु.

सूचना - संपातीला त्याचा मुलगा रोज नियमाने भक्ष्य आणून देत असे. गिधाडानां बहुधा पोटभर अन्न कधीच मिळत नाही; व मिळाले तरि ती अतृप्तच असतात. पर्वतासारख्या विशाल हजारो वानराना एका दिवशी खाण्या इतकी ज्याची क्षुधा आहे त्याला मुलाने रोज आणून दिले तरि ते न खाल्या सारखेच त्याला वाटणार; म्हणूनच संपाती म्हणतो की भक्ष्याविण मरतो, संपाती मोठ्याने बोलला यांत हेतु हा आहे की भयाने गर्भगळीत होऊन त्याना पळतां येऊ नये. झालेही असेच.

हिं. । डरपे गीध बचन सुनि काना । अब भा मरन सत्य हम जाना ॥५॥
। कपि सब उठे गीध कहुँ देखी । जामवंत मन सोच बिसेषी ॥६॥
म. । श्रवणि गृध्रवच पडत सभय ते । अता सत्य आम्ही मृत गमते ॥५॥
। कपि सब उठले गृध्रा बघतां । जांबवता मनि विशेष चिंता ॥६॥

अर्थ - गिधाडाचे शब्द कानी पडतांच ते कपि घाबरले व म्हणू लागले की आता खरोखर आम्ही मेलोच असे वाटते ॥५॥ गृध्राला पाहतांच सगळे कपि उभे राहिले; जांबवंताला मनात विशेषच चिंता लागली ॥६॥

टीका - चौ. ५ - (१) एवढे मोठमोठे महावीर वानर की रावण कुंभकर्ण सारख्याना पाहून सुध्दा जे मुळीच भ्याले नाहीत पुढे, ते एका गिधाडाचे शब्द ऐकून, त्याला पाहण्यापूर्वीच इतके कसे घाबरले? **मानवी मानस शास्त्राचे हे एक उदाहरण आहे.** अति बलवान प्राण्यांचा सुध्दा एकदा भयाने धीर खचला व उत्साह मावळला. की साधी गोष्ट सुध्दा अत्यंत भयानक वाटू लागते. **(क)** याने हे ही दाखवावयाचे आहे

की याच वीरानी पुढे गाजविलेला प्रताप व पराक्रम यांचा स्वाभाविक नसून ते सर्व सामर्थ्य यांना प्रभूनीच दिले आहे.

चौ. ६ - (१) कपि सब उठले गृध्रा बघता - संपाती दृष्टीस पडल्यावर या सगळयाची कशी गाळण उडाली पहा! मरण्यासाठी दर्भावर बसलेले अंगदासारखे महावीर ताडकन उठले. कशी आहे मरण्याची तयारी ! **(क)** गिधाड खाणार म्हणून वाईट वाटले असेल. कारण की **'गृध्र अधम खग आमिष भोगी'** अशा अधमाच्या हातून मरण आल्यास अधमगति मिळते. **(ख)** जांबवंताला तर इतरांपेक्षा जास्त विषाद वाटला! ज्या जांबवंताने अंगदास उपदेश केला त्याची ही दशा ! आता त्याला या दुर्दशेतून कोण सोडवणार ! अंगदच ! **'नट मर्कट इन जगा नाचविति राम'** याचे हे कसे सुंदर उदाहरण आहे ! जांबवंताला चिंता पडली की काहीच कार्य न घडता हे सर्व वानर गिधाडाचे भक्ष्य होणार की काय ?

हि. । कह अंगद बिचारि मन माही । धन्य जटायू सम कोउ नाही ॥७॥
। राम काज कारन तनु त्यागी । हरिपुर गयउ परम बडभागी ॥८॥
म. । करुनि विचारा अंगद वदला । धन्य जटायू सम न जाहला ॥७॥
। देह राम . कार्यार्थी त्यागी । हरिपुरि जाइ परम बहुभागी ॥८॥

अर्थ - (मनात) विचार करून अंगद म्हणाला की जटायूसारखा धन्य कोणी नाही. ॥७॥ रामकार्यासाठी देहाचा त्याग त्याने केला आणि तो हरिपुरास (वैकुंठास) गेला; (खरोखरच) तो परम महाभाग्यवान ! ॥८॥

टीका- चौ.७-८ (१) करुनि विचारा अंगद वदला- यांत सुध्दा मानसशास्त्राचेच उदाहरण आहे. एखादी अद्‌भुत गोष्ट पाहिली किंवा घडलेली ऐकली की त्यामुळे तत्सदृश पूर्वानुभवाची स्मृति जागृत होते. एखादा मोठा सर्प घरांत मारला गेला की बहुतेकाना त्यावेळी सर्पाच्या गोष्टीची आठवण होते; व जो तो सर्पाचीच गोष्ट सांगू लागतो. अंगदाला अशीच जटायूची आठवण आली. पूर्वस्मृति व उपस्थित विषय यांची तुलना मन करू लागते; तसेच अंगदाचे झाले. मनात केलेल्या तुलनेलाच विचार केला असे येथे म्हटले तुलनेत दिसलेला फरक अशावेळी ठासून सांगितला जातो; तसेच अंगद करीत आहे अंगदाने जटायूला पाहिलेला नसता जटायूचीच आठवण झाली यात **'प्रेरक ह्रदि रघुवंशविभूषण'** हेच कारण आहे **(क)** वृध्द जांबवंता सुध्दा सगळे रामदूत अगदी दीन झाले आहेत असे पाहून अंतर्यामी दीन बंधूने कृपा केली म्हणूनच जटायूची स्मृति झाली. नाहीतर दुसऱ्या एखाद्या विशाल देही गिधाडाची आठवण झाली असती. जटायूसारख्या रामभक्ताचे स्मरण, त्यायोगे रामस्मरण, रामनामोच्चार इ. गोष्टी सहज घडल्या. सर्व चिंता दु:ख दैन्यविनाशाला प्रारंभच झाला; बाजू उलटली.

(२) परम बहुभागी - 'अम्हिं सब सेवक अति बहुभागी' या जांबवंत वचनाची आठवण झाली आणि वाटले की आम्ही कसले **'अति बहुभागी'! गिधाडाचें भक्ष्य**

बनणारे आम्ही अति बहुभागी ? परम बहुभागी जटायू हे मात्र खरे. त्याने रामकार्यासाठी देह अर्पण केला व आम्ही रामकार्यात देह मरणार या समजुतीने घाबरून गेलो आहोत ! **'परहितसाधनिं त्यजि देहाला । सदा प्रशंसिति संत तयाला'** (१/८४/२) याने तर राम कार्यासाठी देहत्याग केला म्हणून जटायूच महाभाग्यवंतांत श्रेष्ठ यात संशय नाही.

हिं. । सुनि खग हरष सोक जुत बानी । आवा निकट कपिन्ह भय मानी ॥९॥
। तिन्हहि अभय करि पूछेसि जाई । कथा सकल तिन्ह ताहि सुनाई ॥१०॥
। सुनि संपाति बंधु कै करनी । रघुपति महिमा बहु बिधि बरनी ॥११॥
म. । परिसुनि हर्षशोकयुत भाषण । आला सन्निध सभय कीशगण ॥९॥
। अभय करुनि त्या जाऊनि पुसले । सकल कथा ते तयास वदले ॥१०॥
। श्रवुनि बंधुकरणी संपाती । वर्णी विविधा रघुपति महती ॥११॥

अर्थ - (अंगदाचे) ते हर्षशोकयुक्त भाषण ऐकून तो पक्षी (संपाती) जवळ येऊ लागला तेव्हा वानरसमुदाय भयभीत झाला. ॥९॥ त्याने त्यास अभयकरून (जवळ) जाऊन विचारले; तेव्हा त्यानी जटायूची सर्व कथा (त्याला) सांगितली. ॥१०॥ धाकट्या भावाची करणी ऐकून संपाती नाना प्रकारे रघुपतीचा महिमा (महती) वर्णू लागला ॥११॥

टीका- चौ. ९ - (१) हर्षशोकयुत - जटायु हरिपुरास गेला हे हर्षकारक भाषण कानी पडले व तो मेला हे शोकदायक ऐकले व त्यामुळे त्याला हर्ष झाला व शोक ही झाला. पण शोकापेक्षा हर्ष अधिक झाला हे हर्ष शब्द आधी घालून सुचविले. अंगदाने **'देह त्यागी'** हे आधी सांगितले व **'हरिपुरि जाइ'** हे नंतर सांगितले.. असे असता 'शोकहर्षयुत न म्हणता हर्षशोकयुत असे म्हटले. रामकार्यात देहत्याग, हरिपुरगमन व रामदूतानी परमबहुभागी म्हणून केलेली प्रशंसा = कीर्ती अशी हर्षाला तीन कारणे झाली व शोकाला 'देहत्याग' हे एकच कारण, धाकटा भाऊ मेला हेच. पण **'मरावे परी कीर्तिरूपे उरावे'** असे धाकट्या भावाने साधले आणि मी मात्र येथे लोळत पडलो आहे.भावाने रामकार्यासाठी प्राण वेचले; आणि मी रामदूतास खाणार होतो; धाकटा भाऊ वैकुंठास गेला व मी मोठा, माझ्या अहंकाराचे कटु फळ भोगीत, उपाशी मरत येथेच पडलो आहे. असे वाटून त्याला भावाच्या मरणाबद्दल हर्ष व स्वतः बद्दल शोक=विषाद वाटला.

(२) आला संनिध सभय कीशगण - 'आला संनिध!' असे कीशगण सभय झाले हा गूढभाव आहे; कारण पुढल्या चौपाईत पुन्हा **'जाऊनि'** असा उल्लेख आहे. जवळ जाऊन कपीना बंधुमरणाची सर्व हकीगत विचारावी म्हणून जो संपाती गुहेच्या तोंडाशी होता तो सरपटत सरपटत वानरांकडे येऊ लागला; हे पाहताच त्या सर्व वानरानी ओरडा सुरू केला की **'आला संन्निध! आला रे आला जवळ!'** असे

भयभीत होऊन ओरडू लागले त्याना वाटले की वानराना खाण्यासाठीच जवळ जवळ येत आहे व अगदी जवळ आला की त्याने प्रथम म्हटल्याप्रमाणे आपल्याला खाऊन टाकणार. बरे प्रायोपवेशनास बसले असल्याने पळून जाता येत नाही ! हा त्यांचा ओरडा ऐकून संपातीने ओळखले की हे पक्के घाबरले आहेत म्हणून --

चौ. १०-११ (१) अभय करूनि त्या - त्याने वानरांस दुरूनच सांगितले की मी तुम्हाला खाण्यासाठी येत नाही, तुम्ही अगदी भिऊ नका; जटायु माझा भाऊ होता त्याच्या निधना विषयी विचारण्यासाठी मी येत आहे. हे ऐकून त्यांची भीति बरीच कमी झाली. तोच संपाती जवळ आला व त्याने जटायूविषयी माहिती विचारली; व कपीनी सर्व सांगितली. **(क)** कपीनी सांगितलेल्या हकीगतीत सर्वच गोष्टी त्याला हर्षदायक असल्या तरी **'त्याची क्रिया यथोचित स्वकरे करिती राम'** (३/३२) ही परमानंदकारक गोष्ट ऐकली म्हणून **'बंधु करणी'** यातील **'करणी'** शब्दाचे दोन अर्थ आहेत; **करणी:पराक्रम,** आणि **उत्तरक्रिया**. त्याची **उत्तरक्रिया=करणी रामचंद्रानी आपल्या हाताने केली हे ऐकून त्यास परम हर्ष झाला. करणी शब्द उत्तरक्रिया या अर्थाने मानसात** वापरलेला आहे. 'करणि पितृहिता कृतजशि भरते' (२/१७१/१) **'भरत कीन्हि जसी करनी' (ख) करणी**=पराक्रम रावणासारख्या त्रैलोक्यविजयी सशस्त्र वीराला विरथ करून एक घटकाभर मूर्छित पाडला वगैरे आणि **'गृध्र अधम खग आमिष भोगी'** असून **त्याला मिळली गति 'जी याचिति योगी'** (३/३३/२) इ.

हिं. दो. । मोहि लै जाहु सिंधुतट देउँ तिलांजलि ताहि ॥
॥ बचन सहाइ करबि मैं पैहहु खोजहु जाहि ॥२७॥
म. दो. । मज घेऊनि जा सिंधुतटि देउ तिलांजलि त्यास ॥
॥ करिन वचन साह्या, मिळे करां जिच्या शोधास ॥२७॥

अर्थ - मला सागराच्या तीराजवळ घेऊन जा; (म्हणजे मी त्याला तिलांजलि देतो; (मग) मी तुम्हाला वाणीने साह्य करीन व जिचा शोध तुम्ही करीत आहात ती तुम्हाला सापडेल. ।।दो. २७।।

टीका- (१) मज घेउनि जा - घेऊन चला, न्या, असे न म्हणता 'घेऊन जा' असे म्हणण्याचे कारण की संपाती वानरांच्या अगदीजवळ वाळवंटांत आलेला नसून, तो ज्या डोंगराच्या गुहेत रहात होता तिच्या तोंडापासून डोंगराच्या कड्यापर्यंत आला आहे. तेथून खाली येण्यास त्याला फार वेळ लागेल म्हणून म्हणाला की माझ्या जवळ या व मला घेऊन जा. **'इच्छेयं पुर्वतादस्मात् अवतर्तुमरिंदमाः' (वा. रा. ५६/२४). (क)** डोंगरावरून उतरण्यास व पाण्यापर्यंत रेतीतून जाण्यास फार वेळलागले वगैरे कारणे आहेतच पण रामदूतांचे हात आपल्या देहाला लागावेतहा मुख्य हेतू आहे.हा हेतू तो लवकरच प्रगट करून सांगेल. **(ख) करिन वचन-साह्या** - जिला तुम्ही शोधीत आहात ती कुठे आहे वगैरे मी तुम्हाला मग सांगेन. मी तुमच्या उपकारांची अशा रीतीने अंशतः फेड करीन. सूतकांत ती बातमी सांगण्याने काही

अधर्म झाला नसता; पण हे रामदूत आहेत अशी खात्री **संपातीला** अजून वाटत नाही, कारण रामदूत असते तर मला पाहून इतके घाबरे कसे झाले असते अशी शंका त्याला वाटत आहे. म्हणून तो युक्तीने कार्य साधीत आहे. हे खरोखर रामदूतच असले तर त्यांच्या स्पर्शाने मला पंख फुटतील व मग याना बातमी सांगण्यास हरकत नाही; रामदूत नसले तर मला उचलून नेणाऱ्याशिवाय बाकीच्याना खाऊन टाकीन असा विचार त्याने केला; म्हणून त्याने सीता हे नांव सुध्दा उच्चारले नाही; न जाणो रावणाने पाठविलेले कपटी राक्षस असले तर सीतेला कुठे ठेवली आहे ही बातमी बाहेर फुटली असे समजतांच तो तिला आणखी एखाद्या गुप्तजागी कुठे नेऊन ठेवील व रामदूत आले तर त्याना तिचा पत्ता लागणे अशक्य होईल.

हिं. । अनुज क्रिया करि सागर तीरा । कहि निज कथा सुनहुं कपि बीरा ॥१॥
। हम द्वौ बंधु प्रथम तरुनाई । गगन गए रबि निकट उड़ाई ॥२॥
। तेज न सहि सक सो फिरि आवा । मैं अभिमानी रवि निअरावा ॥३॥
। जरे पंख अति तेज अपारा । परेउँ भूमि करि घोर चिकारा ॥४॥
म. । अनुजक्रिया कृतार्णव तीरा । स्वकथा कथित म्हणे कपिवीरां ॥१॥
। आम्हि बंधु दो ऐन यौवनी । उडत निकट रवि गेलो गगनी ॥२॥
। तेज न साहु शके तो वळला । मी अभिमानी भानु गाठला ॥३॥
। दग्ध पंख अति तेज अपार । महिं पडलो चीत्कारत घोर ॥४॥

अर्थ - धाकट्या भावाची क्रिया सागरतीराला केली (कृत+अर्णवतीरा) व संपाती कपिवीरांस म्हणाला की स्वतःची कथा सांगतो (ती ऐका) ॥१॥ आम्ही दोघे भाऊ ऐन तारुण्यात असतां आकाशात सूर्याजवळ उडत चाललो ॥२॥ तो तेज सहन करू शकला नाही म्हणून परत फिरला व मी अभिमानी (असल्यामुळे सूर्याच्याजवळ गेलो. ॥३॥ (पण तेज अति अपार ! माझे पंख जळले व मी घोर चीत्कार करीत जमिनीवर पडलो ॥४॥

टीका- चौ. १ - (१) अनुजक्रिया कृतार्णवतीरा - कृत+अर्णव = सागर+तीरा. धाकट्या भावाची क्रिया केली. सर्वतीर्थमय सागराच्या जलांत स्नानकेला व त्या जलाने तर्पण वगैरे केले. याचेच नांव क्रिया केली. **(क) कपिवीर** -स्वतःला पाहून हे कपि घाबरून गेले होते हे माहित असता **'वीर'** म्हणत आहे. त्याचे पंख हळुहळु नवे फुटत आहेत हे त्यास कळल्याने ठरले की हे रामदूत महावीर आहेत; पण निराश झाल्याने घाबरून गेले आहेत. हे जाणून त्यांचे वीर्य जागृत करण्यासाठी **'वीर'** असे म्हणाला. भाव हा आहे की तुम्ही कपि असलांत तरि वीर आहात याची जरा आठवण करा. जटायूसारखेच तुम्ही वीर आहात. जटायूच्या व माझ्या वीर्यांत किती फरक होता तो तुम्हाला सांगतो.

चौ. २-४ - (१) ही गोष्ट सांगण्यात संपातीचे चातुर्य, प्रसंगावधान, समयसूचकता

व दूरदर्शिता इ. गुण दिसतात. **(क)** शंभर योजनांचा सागर याना लंघावयाचा आहे म्हणून सुचवितो की तो असाच आकाशातून उडत जाऊन ओलांडला पाहिजे. फार उंच जाऊन उडण्याचा व ओलांडण्याचा प्रयत्न कराल तर जळून खाऱ्यापाण्यांत बुडून मराल **(ख)** हट्टास पेटून केवळ अभिमानाने हे कार्य होणार नाही; व तारुण्याच्या अविचारी मदाने वागून अपयश येईल व विनाश होईल. जटायू धाकटा भाऊ तरुण असून सुध्दा अविवेकी व अभिमानी नव्हता म्हणून तो सूर्याच्या जवळ न जाता परत फिरला पण मरण काळी 'राम सच्चिदानंद दिनेश' त्याच्याजवळ आले; विश्वविदित कीर्ति व मुनिदुर्लभ गति त्याने मिळाविली व मी मोठा भाऊ असून अभिमानाने अविवेकी बनलो व येथे असा हीन, दीन, सदा क्षुधित, शक्तिक्षीण होऊन लक्षावधि वर्षे कुथत पडलो आहे.

सूचना - वा. रा. सर्ग . ५८ मध्ये संपातीने सांगितले आहे की इंद्र आणि वृत्रासुर यांचे युध्द चालले होते तेव्हा आम्ही दोघेभाऊ सूर्याकडे उडत गेलो. वामनावतार, सागरमंथन वगैरे मी स्वतः पाहिले आहे. यावरून ठरते की संपातीचा जन्म कृत युगाच्या आरंभी झाला असला पाहिजे; व पंख जळून पडणे इंद्रवृत्रासुर युध्दाचे वेळी म्हणजे कृतयुगातच घडले. येथेही चंद्रमामुनिनी 'ब्रह्म नरतनू त्रेतिं धरीलहि' असे म्हटल्याचा उल्लेख तेंच सांगतो. यावरून त्रेता युगाच्या चतुर्थ चरणांत, रामावतार काळांत, संपातीचे वय कमीत कमी २० लक्ष वर्षांचे असले पाहिजे व इतकी वर्षे आधी पुढे त्रेतायुगांत घडणाऱ्या रामावताराच्या कार्यात मदत करण्यासाठी म्हणून संपातीची योजना केली गेली होती. स्वंयप्रभा चरित्रांत हेच दाखविले आहे; व पुढे सुंदर कांडारंभी लंकिनी जे सांगते यावरून असेच ठरते की पुढे होणाऱ्या रामावतारांतील गोष्टी लाखो वर्षेआधी निश्चित ठरलेल्या होत्या.

सूचना - पंख तेजाने जळले याचा अर्थ आधुनिक शास्त्रीय ज्ञानाच्या आधारे कोणी असा करतील कीं अतिथंडीमुळे सुध्दा जळल्यासारखाच परिणाम होतो; पण सूर्यबिंब म्हणजे सतत जळत असलेल्या द्रव्यांचा गोल आहे हे आधुनिक विज्ञानशास्त्र सुध्दा सांगते व संपाती सूर्याच्या अगदी जवळ गेल्यावर त्याचे पंख जळाले; म्हणून थंडीने जळाले असे मानण्याचे कारण नाही.

हिं. मुनि एक नाम चंद्रमा ओही । लागी दया देखि करि मोही ॥५॥
। बहु प्रकार तेहि ग्यान सुनावा । देह जनित अभिमान छुडावा ॥६॥
म. । ज्यास नाम चंद्रमा एक मुनि । त्यास दया ये मजला पाहुनि ॥५॥
। मज उपदेशुनि बहुधा ज्ञाना । हत मम देहजनित अभिमाना ॥६॥

अर्थ - ज्यांचे नांव चंद्रमा होते असे एक मुनि होते; मला पाहून त्यांना माझी दया आली ॥५॥ त्यांनी पुष्कळ प्रकारानी मला ज्ञानाचा उपदेश केला व माझ्या देहजनित अभिमानाला नाहीसा केला ॥६॥

टीका - (१) वा. रा. मध्ये या मुनीचे नांव **'निशाकर'** सांगितले आहे. निशाकर-चंद्र,

चंद्रमा, अ. रा. चंद्रमा नांवच आहे. वा. रा. रामजन्मापासून रामदूत भेटे पर्यंतची सर्व कथा **निशाकर मुनीनी** संपातीला सांगितली असा उल्लेख आहे अ. रा. अध्यात्मज्ञानाचा उपदेश केला आहे व पुढील भविष्य सांगितले आहे. येथे बहुप्रकार=बहुधा, शब्दाने सर्वांचा समन्वय करून ठेवला. साधन काही का असेना आत्मज्ञान देऊन देहबुध्दि, देहाभिमान - अज्ञान रहित केला हे साध्य सर्वांच्या मते सारखेच आहे. **(क)** हे चंद्रमा मुनि म्हणजे अत्रिंच्या तीन पुत्रांपैकी एक. चंद्रनांवाचे, ब्रह्मदेवाचे अवतार, होते ते; त्यांचे बंधु दुर्वास ऋषि व भगवान दत्तात्रेय. चंद्रमा मुनि संत होते हे **'त्यास दया ये'** यानें सुचविले. **'येइ दया कोमलमन संता'** (३/२/९)

(२) त्यास दया ये- संपाति सहा दिवस बेशुध्द अवस्थेत पडलेला होता. तो शुध्दीवर आल्यावर दुःखाने विव्हळत असलेला चंद्रमा मुनीस दिसला. तेव्हा हा कोण काय, याचे प्रारब्ध कसे आहे इ. सर्व त्यानी ध्यान धरून पाहिले; व पुढे होणाऱ्या रामावतारांत याच्याकडून महत्वाची कामगिरी व्हावयाची आहे, आणि याचे आयुष्य संपले नसून रामावतार होऊन जाईपर्यंत यास मरण नाही इ. सर्व जाणले. पंखहीन झाला असल्यामुळे याला लाखो वर्षे दुःखकष्ट भोगीत रहावे लागणारच. पण दुःख सुखादि केवळ मनोविकार आहेत. आत्मज्ञान झाल्यावर कष्ट झाले तरि ते दुःखद वाटत नाहीत. सर्व दुःखाचे मूळ मी देह हा अभिमान आहे. या अभिमानातहि तिन्ही देहांच्या अभिमानाचा अंतर्भाव होतो. स्थूल देह मी हा स्थूलाभिमान, कर्ताभोक्ता मी हा सूक्ष्मभिमान; आणि मी अज्ञानी हा कारण देहाभिमान होय. आणि मी ज्ञानी हा महाकारण देहाभिमान होय; पण महाकारणाभिमानाने त्रिविध दुःखे त्यास दुःखी करू शकत नाहीत; तथापि तोहि घातकच असतो; कारण **'सुखसंगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ' (क)** आत्मज्ञान होऊन ते दृढ झाल्याने सर्व प्रकारचा अहंकार नष्ट होतो व सर्व दुःख शोकसंतापनाश होतो. मग देह राहो अथवा जावो याची चिंता त्याला रहात नाही. प्रारब्धानुसार देहाचे व्यवहार घडले व सुखदुःखे आली तरि ज्ञानीबुध्दी जलकमलवत अलिप्त असते. नारळाच्या करवंटीवर होणारे आघात आतल्या गोट्याला सहन करावे लागत नाहीत; एवढ्याच साठी **त्याला देहाभिमान रहित केला. हीच खरी व अनुपम दया; या दयेला उपमा नाही. अशी दया व कृपा करणारालाच ज्ञानदाता सद्गुरु म्हणतात.** त्याला जरि पंख दिले असते तरि तो शोकदुःखादिकांतून मुक्त झाला नसता **(ख)** असे दृढ ज्ञान देऊन त्यास सांगितले आहे की विप्रधेनुसुर संतमही यांचे हित तूं जिवंत राहण्याने होणार आहे. म्हणून तू आत्महत्या करूं नकोस. यापुढील भाग मानसांत आहेच.

हिं. । त्रेताँ ब्रह्म मनुज तनु धरिही । तासु नारि निसिचर पति हरिही ॥७॥
। तासु खोज पठइहि प्रभु दूता । तिन्हहि मिले तैं होब पुनीता ॥८॥
। जमिहहि पंख करसि जनि चिंता । तिन्हहि देखाइ देहेसु तैं सीता ॥९॥
। मुनि कइ गिरा सत्य भइ आजू । सुनि मम वचन करहु प्रभू काजू ॥१०॥

म. । त्रेती ब्रह्म मनुज तनु धरिल हि । निशिचरपति तन्नारिस हरिलहि ॥७।
। तच्छोधा प्रभु दूत धाडतिल । भेटत तूं त्यां पुनीत होशिल ॥८॥
। फुटतिल पंख नको करूं चिंता । त्यास दाखवुनि दे तूं सीता ॥९॥
। खरी ठरे मुनिवाणी आज हि । ऐकुनि वचन करा प्रभुकाज हि ॥१०॥

अर्थ - (चंद्रमा मुनी म्हणाले की) त्रेतायुगात ब्रह्म मनुजतनु धारण करील आणि निशाचरपति त्यांच्या नारीला चोरून नेईल च ॥७॥ तिच्या शोधासाठी प्रभु दूत पाठवितील, त्याना तू भेटलास (त्यांचा स्पर्श तुला झाला) कीं तू पुनीत होशील. ॥८॥ आणि तुला (नवे) पंख फुटतील ; काही चिंता करू नकोस; (मात्र) तूं त्यांना सीता दाखवून दे म्हणजे झाले ॥९॥ मुनीची वाणी आज खरी ठरलीच; (म्हणून सांगतो ते) ऐकून तुम्ही प्रभूचे कार्य कराच ॥१०॥
टीका. चौ. ७-८ - (१) त्रेती - त्रेता युगात; याने सुचविले की चंद्रमा संपाति भेट कृतयुगांत झाली. याविषयी चौ. ४ टीकेंतील सूचना पहावी. **(क)** ब्रह्म शब्दाने व मनुज शब्दाने सुचविले की शिवपार्वती संवादाची मनुशतरूपासंबंध असलेली कथा येथे चालू आहे. **प्रभू** शब्दाने सुचविले की **'प्रभु जरि जाणति सर्वहि वार्ते राजनीति राखिति सुरपाते'** (२३/१३) **(ख) दूता व नीता -** हे विषम यमक (हिंदीत) आहे अशी यमके फारच क्वचित मानसात आढळतात. ही विषमता सुचविते की सर्व समर्थ, सर्वज्ञ सर्वेश्वर प्रभु राम कुठे व **'कपि चंचल सबरीती हीन'** कुठे ? पण ते रामदूत झाल्याने प्रभुदूत=समर्थदूत झालेले आहेत. सकाळी ज्यांचे नांव घेणे सुध्दा पातक होते, त्या कपीच्या दर्शनाने व स्पर्शाने संपातीचे पाप नष्ट होणार ! **(ग) पुनीत होशिल -** सूर्यापराध केल्याचे, पूज्य पूजाव्यतिक्रमाचे पाप केले ते रामदूतांच्या दर्शनाने नष्ट होईल; रामदूत दर्शन अतिबहुत पुण्याने होते असे पुढे लंकिनी सांगत आहे. **'तात! पुण्य मम अती बहूत! दृष्ट नेत्रि रामाचा दूत'** (५/४/८)
चौ. ९-१० (१) नको करूं चिंता - पंख नवे येतील की नाही असा संशय मनांत आणून काळजी करूं नकोस. 'फुटतिल पंख' असे संपाती म्हणत आहे तोंच त्याला नवे पंख फुटून वाढत असलेले दिसू लागले ; असा भाव येथे घेणे जरूर आहे कारण पुढल्या चौपाईतच मुनिवाणी सत्य झाल्याचे तो सांगत आहे. **(क) खरी ठरे मुनिवाणी आज हि -** मी लाखो वर्षे वाट पहात येथे पडून राहिलो ; पण मुनिवचनावर दृढ विश्वास ठेवला म्हणून मुनिवचन खरे ठरलेले आज प्रत्यक्ष दिसले तुम्ही हि पाहिलेत तसेच तुम्ही सुध्दा मी सांगतो ते ऐकून घ्या व प्रभुकार्य करा म्हणजे ते होईल.

हिं. । गिरि त्रिकूट ऊपर बस लंका । तहँ रह रावन सहज असंका ॥११।
। तहँ असोक उपवन जहँ रहई । सीता बैठि सोच रत अहई ॥१२॥
हिं. दो. । मैं देखउँ तुम्ह नाही गीधहि दृष्टि अपार ॥
। बूढ भयउँ नत करतेउँ कछुक सहाय तुम्हार ॥२८॥

म. । लंका त्रिकूट गिरिवर आहे । रावण सहज अशंकित राहे ॥११॥
। तेथे अशोक उपवनि राहे । सीता बसुनि शोकरत आहे ॥१२॥
म. दो. । मी बघतो तुम्ही नाही दृष्टि अमित गृध्रांस ॥
॥ वृध्द असे, करतो न तर काही साह्य तुम्हास ॥२८॥

अर्थ - त्रिकूट गिरीवर लंका (नगरी) आहे; (तेथे) रावण राहतो व तो सहज शंका-भय रहित (अशंकित) आहे. ॥११॥ तेथे अशोक उपवनांत सीता रहात आहे ; व ती बसलेली असून शोकरत आहे ॥१२॥ (हे सर्व) मला दिसत आहे ; पण तुम्हाला दिसत नाही; कारण गृध्राना अमित-अपार दृष्टी असते. (आता) मी म्हातारा झालो आहे; नाही तर मी तुम्हाला काही तरी साह्य केले असते ॥दो. २८॥
टीका. चौ. ११-१२ (१) लंका त्रिकूट गिरिवर आहे - सुचविले की लंका नगरी दुर्गम ठिकाणी आहे. **सहज अशंकित** - स्वभावतःच निर्भय **(क) अशोक उपवनि राहे सीता** - यांने सुचविले की रावणाच्या अंतःपुरांत, घरांत वगैरे ठेवलेली नसून उघड्यावर आहे. **(ख) बसुनि आहे** - सुचविले की झोप वगैरे घेत नाही, सारखी बसलेली असते व शोकरत आहे याने सुचविले की रावणाला वश झालेली नसून नेहमी रामविरह शोकाने दुःखी आहे.
दो. (१) ल. ठे. पहिल्या चरणांत एक मात्रा कमी आहे; बाराच मात्रा आहेत. सीतेचे दुरून दर्शन झाल्याने संपातीला आनंद झाला आहे, पण शोकरत आहे हे पाहून व म्हातारपणामुळे काही सेवा करता येत नाही या जाणिवेने विषाद वाटला; यामुळे त्याच्या वाणीची गति रुध्द झाली; बोलतानां अडखळू लागला. नाऽही असे वाचावे लागते; हे नाट्य आहे. **(क) दृष्टी अमित गृध्रांस** - इतर भूचर, जलचर, नभचर प्राण्यापेक्षा गिधाडाना अपार दूरवरचे दिसते. **'वैनतेयाच्च नो जन्म सर्वेषां वानरर्षभाः ॥ अस्माकमपि सौवर्णं दिव्यं चक्षुर्बलं तथा'** (वा.रा) आमचा सर्वांचा जन्म गरूडा पासून असल्याने आमची दृष्टी व बल गरूडाप्रमाणेच दिव्य असतात. अझून सुध्दा गिधाडांची दृष्टी इतर कोणत्याही प्राण्यापेक्षां अपार आहेच. लंका किती दूर कोठे आहे हे आता तो सांगतो :

हिं. । जो नाघइ सत जोजन सागर । करइ सो राम काज मति आगर ॥१॥
। मोहि बिलोकि धरहु मन धीरा । राम कृपाँ कस भयउ सरीरा ॥२॥
। पापिउ जाकर नाम सुमिरही । अति अपार भवसागर तरही ॥३॥
। तासु दूत तुम्ह तजि कदराई । राम हृदयँ धरि करहु उपाई ॥४॥
म. । जो लंघिल शत-योजन सागर । तो करि रामकार्य मति-आगर ॥१॥
। मजला बघुनि धरा मनि धीर हि । रामकृपें कस होइ शरीरहि ॥२॥
। पापिहि ज्याच्या नामा स्मरती । अति अपार भवसागर तरती ॥३॥
। तुम्ही तद्दूत तजुनि कातर्या । राम धरुनि हर्दि करा उपाया ॥४॥

अर्थ - जो शंभर योजनांचा सागर उलंघन करील व जो बुध्दीचे आगर असेल तोच (हे) रामकार्य करील (करूं शकेल) ।।१।। माझ्याकडे बघून (तरी) मनांत धीर धरा; (मनांत विचार करा की) माझे शरीर कसे होते व रामकृपेने कसे झाले । ।।२।। ज्याच्या नुसत्या नामाच्या स्मरणाने (उच्चाराने) पापी सुध्दा अति अपार असा भवसागर तरून जातात ।।३।। त्याचे तुम्ही दूत आहांत (हे लक्षांत ठेऊन) (कातर्य) सोडा; व रामचंद्राचे ध्यान हृदयांत करीत उपाय करा. ।।४।।

टीका. चौ.-१-१ (१) शतयोजन सागर लंघिल - याने सुचविले की हा सागर शंभर योजने म्हणजे चारशे कोस रूंदीचा आहे व याच्या पलीकडे लंका आहे. हा ओलांडून पलीकडे जाण्या इतके सामर्थ्य, देहबल, पाहिजे. **(क) मति आगर** -सुचविले की नुसत्या शरीर सामर्थ्याने भागणार नाही; त्याच्या बरोबर अपार बुध्दिबलही पाहिजे. या दोन्ही गोष्टी ज्याच्या जवळ असतील तोच हे राम कार्य करूं शकेल. **(ख)** येथे उपदेश मिळतो की कार्यानुसार योग्य अधिकार पाहिजे. वाटेल त्याच्याकडे वाटेल ते कार्य सोपविणे किंवा वाटेल त्या अधिकारावर नेमणे हे कदाचित त्या त्या व्यक्तींचा फायदा करणारे ठरले तरि ते राष्ट्राचा, समाजाचा व धर्माचा विनाश करणारे होईल. हल्ली काय चालते व काय परिणाम होतात ते पहावे विचार करून !

चौ. २ - (१) मजला बघुनि धरा मनि धीर - 'जो लंघिल शतयोजन सागर' हे शब्द कानी पडतांच सगळ्या कपींचे हात पाय गळले; तोंडे उतरली, माना खाली लवल्या; असे सगळेच अति सचिंत, गलित धैर्य व हतवीर्य झालेले दिसले; म्हणून म्हणाला कीं असे निराश होऊन हातपाय गाळूं नका, चांगला धीर धरा. जरा माझ्याकडे पहातर खरे. काही क्षणांपूर्वी माझे शरीर कसे होते; व आता पंख फुटले, शक्ति आली. या गोष्टी केवळ रामकृपेने जशा घडल्या तसे तुमचे हि घडेल. रामकृपेने तुमच्यापैकी कोणाला तरि तशी अपार शक्ति व अपार बुध्दिमत्ता मिळेलच मिळेल; हे माझ्या उदाहरणाने उघड उघड दिसत आहे. शंभर योजनांच्या सागराचा तुम्हाला रामदूताना इतका बाऊ कसला वाटतो ? सांगतो ते ऐका.

चौ. ३-४ (१) पापिहि - पापी देखील. 'सहज शील की हे पाप्याचे । सदा वावडे मम भजनाचे' (५/४४/३) असे जे रामभजन विमुख पापी यांच्या मुखांतून राम नाम निघाले तर ते सुध्दा अपार भवसागर तरून जातात. ज्याच्या नामाचा असा प्रभाव आहे त्याच्या दूताना काय शंभर योजनांचा सागर तरून जाता येणार नाही? **(क)** तुम्हाला त्या भगवंताचे दर्शन झाले, भाषण कानी पडले व पुष्कळाना स्पर्शाचाही दुर्लभ लाभ झाला असेल. त्यांची अमृतमय दृष्टी तुमच्यावर पडली असेल; तुम्ही रामदूत आहांत. तुमच्या कोणाच्यातही ही पात्रता नसती तर सर्वज्ञ प्रभुनी तुम्हाला या दिशेलाच या कार्यासाठी कशाला पाठविले असते ? **'नाथ! नाम तव सेतु चढुनी भवनिधि तरति नर'** (६ मं. सो २) **'हा लघु जलधि तरत किति वार'** (६-१-१) भाव हा आहे की तुम्ही रामनामस्मरण करा म्हणजे तुमच्यातच असा योग्य वीर निघेल. **(ख) तुम्ही तद्‌दूत तजुनि कातर्या -** त्यांचे दूत असून तुम्ही असे भ्याड (कातर-भित्रे) बनलांत हे मात्र बरे नाही. भ्याडपणा कां आला याचे निदान संपातीने बरोबर केले; म्हणून सांगतो की **'राम धरुनि हृदिं करा उपाया'** -हे दूत निघाले तेव्हा

अंगदादिक रामध्यान करीत निघाले नाहीत. **'निघती हर्षे स्मरत रघुपती'** (२३८), पण हनुमान **'निघे धरूनि हृदिं कृपानिधाना'** म्हणून आता पुढे दिसले की हनुमानच हे कार्य करतात. संपाती सांगतो की थोडावेळ प्रभुचे नामस्मरण व ध्यान करा म्हणजे कोणाला तरि ते सामर्थ्य मिळेल. आणि मग त्याने रामध्यान करीतच उपाय करावा म्हणजे सिध्दीस जाईल.

''कपींस भेटे संपाती'' प्रकरण समाप्त.

हिं. । अस कहि गरुड गीध जब गयऊ । तिन्ह कें मन अति बिसमय भयऊ ।
। निज निज बल सब काहूँ भाषा । पार जाइ कर संसय राखा ॥६॥
। जरठ भयउँ अब कहई रिछेसा । नहिं तन रहा प्रथम बल लेसा ॥७॥
। जबहि त्रिविक्रम भए खरारी । तब मै तरुन रहेउँ बल भारी ॥८॥
म. । गरुड ! गृध्र हें वदुनि उडे जै । कपिगण सब विस्मयीं बुडे ते ॥५
। निज निज बल सब सांगूं लागति । पार जावया संशय सांगति ॥६॥
। झालो जरठ म्हणे ऋक्षेश । देहिं न अतां प्रथम बल-लेश ॥७॥
। यदा त्रिविक्रम होति खरारी । तदा तरुण मी बलवान् भारी ॥८॥

अर्थ गरुडा ! असे सांगून जेव्हां तो गृध्र उडून गेला तेव्हां सगळे कपि आश्चर बुडून गेले. ॥५॥ (नंतर) सर्व जण आपापले बळ सांगू लागले; पण (सागर) करण्याविषयीं सर्वांनींच संशय प्रगट केला. ॥६॥ ऋक्षेश जांबवान म्हणाला आता मी अगदी म्हातारा झालो; आता शरिरांत पूर्वीच्या बळाचा लेशहि उरला ना ॥७॥ ज्यावेळी खरारी (राम) त्रिविक्रम झाले त्यवेळी मी अगदी तरुण होतो व भ बलवान होतो. ॥८॥

टीका. चौ. ५ (१) गरुड ! गृध्रहे वदुनि उडे जैं - वाच्यार्थ वर दिलाच आहे. गूढ असा आहे. हे सांगून गरुडाप्रमाणे गृध्र जेव्हां उडून गेला. दोन्ही अर्थ योग्य आहे ज्याला १/२ घटकांपूर्वी समुद्राच्या पाण्याजवळ उचलून न्यावा लागला तोच संप गृध्र आता गरुडा सारख्या भराऱ्या मारीत उडून गेलेला पाहून गरुडा ! सगळे व आश्चर्याने थक्क झाले. **(क)** पण लक्षांत ठेवण्यासारखे **दुसरे आश्चर्य हे** की ज्या कृपेने हा अद्भूत चमत्कार घडला त्या प्रभूचे ध्यान करीत एका महावीराशिव कोणी स्वस्थ बसले नाहीत ! संपातीने बजाऊन सांगितले असता ही स्थिति अज्ञानी, कर्तृत्वाहंकारी व्यक्ती, संकट काळी सुध्दा या एका गोष्टी शिवाय **बाकी** **धावाधाव** -प्रयत्न, करतात. हे काय करतात पहा.

चौ. ६ - (१) जो तो आपले बळ सांगू लागला; पण सागर उल्लंघन करून जाईन असे कोणास वाटले नाही. गज म्हणाला मी १० योजने जाऊं शकेन, गव २०, गवय ३०, शरभ ४०, गंधमादन ५०, मैंद ६०, द्विविद ७०, सुषेण ८० वृध्द जांबवान म्हणाला की मी ९० योजने जाऊं शकेन; नंतर युवराज अं म्हणाला की मी पार जाऊ शकेन पण 'निवर्तने तु मे शक्तिः स्यान्नवेति न निश्च (वा.रा. ६५/३- १९) हेच अंगदाचे उत्तर येथे ही जांबवंताच्या उत्तरानंतर च आ
चौ. ७-८ (१) देहि न अतां प्रथम-बल-लेश - तारुण्यातल्या सामर्थ्याचा लेश असता तरि मी सहज जाऊन परत आलो असतो. शंभर योजने उड्डाण करणे **म्हण**

ा वेळी हाताचा मळ होता; पण आता काय उपयोग ? परंतु हे लक्षांत ठेवावे कीं ाच अति जरठ जांबवंताने रावणाला व मेघनादाला मिळालेला विजय एका क्षणांत ळीत मिळविला आहे. लंकेतील युध्दांत मुर्छित झाला नाही असा फक्त एकटा ांबवानच. यानंतर आठ लक्ष वर्षानी म्हणजे द्वापरयुगाच्या शेवटी भगवान ीकृष्णाबरोबर १८ अहोरात्र द्वंद्वयुध्द केले तरि पराभूत झाला नाही. यावरून ाचार करावा की नुसते सागर लंघनच किती अचाट शक्तीचे कार्य असेल! **(क) दा त्रिविक्रम होति खरारी** - ज्यानां आपण खरारी रामचंद्र असे म्हणतो तेच ्रिविक्रम भगवान वामन झाले होते**. बटुरूप होते, पण जेव्हा वाढू लागले तेव्हा दोन ावलांत सप्तस्वर्ग व मही व्यापून टाकली व तिसरे पाऊल टाकण्यास कुठेच जागा रली नाही. तेच हे प्रभू आहेत. त्यानां काय एका पावलांत हा सागर ओलांडता णार नाही ? **(ख)** या गोष्टीने त्याने आपले वय किती हे सुचविले वामनावतार ्त (सत्य) युगांत झाला. याचा अर्थच हा की संपातीचे व जांबवंताचे वय जवळ वळ सारखेच १८/२० लक्ष वर्षापेक्षां जास्त. मग आता शक्ति कशी राहणार ? ावेळी ऐन तारुण्यात असता शक्ति किती होती हे उदाहरणाने दाखवितो -

हिं. दो. । बलि बांधत प्रभु बाढेउ सो तनु बरनि न जाइ ।।
।। उभय घरी महँ दीन्ही सात प्रदच्छिन धाइ ।।२९।।
म. दो. । प्रभु बलिबंधनि वाढले ती तनु वर्णिल कोण ।।
।। प्रदक्षिणा कृत सात मी धावत घटिमधि दोन ।।२९।।

र्थ - बलीला बंधन करण्यासाठी जेव्हां प्रभु वाढले त्या वेळच्या त्यांच्या देहाचे वर्णन ोण करणार ! (पण) मी दोन घटकांत धावत धावत सात प्रदक्षिणा केल्या ।। दो. ९।।

का. - (१) प्रभु बलिबंधनि वाढले - ज्यानी बलीला पाताळांत घातला व देवांचे ्षण केले तेच हे प्रभु आहेत. **(क)** ते रूप किती विशाल होते याचे वर्णन ोणालाही करता येणे शक्य नाही. ते रूप फक्त दोन घटकाच टिकले; पण तेवढ्या ळांत मी धावत धावत सात प्रदक्षिणा घातल्या ! ते रूप आणखी काही वेळ राहिले सते तर आणखीही प्रदक्षिणा घातल्या असत्या. (ख) **प्रदक्षिणा घालताना धावू नये ासा** नियम असला तरी ते रूप अल्पकाळच टिकणारे होते म्हणून धावत घातल्या. **ा) तिसऱ्या चरणांत** हिदींत उच्चारांत सुध्दा बारा मात्राच आहेत. याने दाखविले की मसेवेच्या वेळी त्या बळातला लेशही राहिला नाही याबद्दल जांबवंताला वाईट वाटत ाहे. अनुवादांत तसे साधले असते पण 'धावत' हा महत्वाचा शब्द वापरता आला सता किंवा वाच्यार्थ श्रवणांत संशययुक्त झाला असता **'दोन घडीमधि केल्या दक्षिणा मी सात' ती तनु वदलि न जात'** असे म्हणतां आले असते किंवा ्दक्षिणा मी केल्या सात घटीमधि दोन' असे म्हणावे लागले असते. आता अंगद ांगतो :-

हिं. । अंगद कहइ जाउँ मैं पारा । जियँ संसय कछु फिरती बारा ॥१॥
। जामवंत कह तुम्ह सब लायक । पठइअ किमि सबही कर नायक ॥२
म. । जाइन लंघुनि अंगद सांगे । परि फिरतां संशय मनि लागे ॥१॥
। म्हणे जांवबान तुम्हि सब लायक । पाठवुं केवी सर्वां नायक ॥२॥

अर्थ - अंगद म्हणाला की मी (सागर) लंघन करून जाईन पण परतताना येववेल की नाही या बद्दल मनांत संशय वाटतो. ॥१॥ जांबवंत म्हणाला की तुम्ही सर्व काही करण्यास लायक आहात; पण तुम्ही सर्वांचे नायक असल्याने आम्ही कसे पाठवू - पाठवावे? ॥२॥

टीका - चौ. १-२ (१) फिरतां संशय मनि लागे - परत येतानां सागर ओलांडून येण्याची शक्ति माझ्यात राहीलच अशी खात्री मला वाटत नाही. एखादे वेळी मनुष्य आपल्या शक्तीच्या बाहेर काम करूं शकतो; पण त्यामुळे इतका थकवा येतो की साधारण शक्तीचे काम सुध्दा त्यास ताबडतोब करता येत नाही. **'निवर्तने तु मे शक्तिः स्यान्नवेति न निश्चयः** (वा. रा.) परत येण्यास लागणारी शक्ति माझ्यात राहील की नाही याबद्दल निश्चय होत नाही. **'पुनर्लंघन सामर्थ्यं न जानाम्यस्ति वा न वा'** (अ. रा.) (संशयाचे कारण काय या विषयी अनेक टीकाकारानी निराधार कल्पना लढविल्या आहेत व एकमेकांच्या मतांचे खंडन ही मा. पी मधे केलेले आहे.) **(क) तुम्ही सब लायक पाठवुं केवी सर्वां नायक** यावरून उपदेश मिळतो की राजा, युवराजा, नायक, नेता, पुढारी इ. जो मुख्य असेल त्याचे जीवित धोक्यात घालणे योग्य नाही. मुख्य नेताच गेला म्हणजे कार्यनाश होणार ! **(क)** अंगदाच्या भाषणाने, युवराजा व नेता या नात्याने त्यास कमीपणा येण्याचा संभव जाणून जांबवंताने त्याची बाजू सावरली. नेत्याच्या भाषणाने त्याचा कमीपणा दिसून आला तरि अनुयायानी व सेवकानी तसे न मानता त्याचा गौरवच करावा, **ही दुसरी मर्यादा येथे दाखविली. नेत्याबद्दल एकदा अनादर उत्पन्न झाला की त्याचे नेतृत्व प्रभावी ठरत नाही. (ख)** आता फक्त एक वीर राहिला आहे. तो प्रभूचे ध्यान व नामस्मरण करीत स्वस्थ बसला आहे. आता जांबवंत **'मंत्री अति वृध्द'** त्याला जागा करतात.

हिं. । कहइ रीछपति सुनु हनुमाना । का चुप साधि रहेहु बलवाना ॥३॥
। पवन तनय बल पवन समाना । बुधि बिबेक बिग्यान निधाना ॥४॥
। कवन सो काज कठिन जग माही । जो नहिं होइ तात तुम्ह पाही ॥५॥
। रामकाज लगि तव अवतारा । सुनतहि भयउ पर्वताकारा ॥६॥
म. । म्हणे ऋक्षपति श्रुणु हनुमाना । बससि मूक कां तूं बलवाना ॥३॥
। पवन तनय बल पवन समान हि । मति विवेक - विज्ञान - निधान हि ॥४।
। कठिण कोण जगि कार्य असे की । तात ! तुला जे ना करवे की ॥५॥
। तुझा रामकार्या अवतार । ऐकत होइ पर्वताकार ॥६॥

अर्थ - ऋक्षपति जांबवान म्हणाला की हनुमान ! हे पहा (ऐक) की तूं बलवान असून मुका का बसला आहेस ? ॥३॥ तू पवनतनय आहेस (म्हणून) तुझे बल पवनासारखे आहे; तू बुध्दि, ज्ञान व विज्ञान याचे निधान आहेस ॥४॥ जगांत असे कोणते कठिण कार्य आहे कीं हे तात ! जे तुला करवणार नाही ॥५॥ तुझा अवतार रामकार्यासाठी (च) आहे. हे ऐकताच हनुमान पर्वताकार झाला. ॥६॥

टीका. चौ. ३ - (१) ऋक्षपति - याने अतिवृध्द जांबवंताचा अधिकार सांगितला. राजा व अतिवृध्द आहे. अंगद नायक व युवराजा असला तरि तरुण व हनुमंताच्या बरोबरीचा. जांबवान फार समय सूचक व सर्वज्ञ आहे हे येथील त्याच्या भाषणाने आणि पुढील दोन कांडांतही दिसते. **(क) हनुमान** शब्दास मानसांत विशेष अर्थ आहे हे पूर्वी दाखविले आहे. या शब्दाने अंजनितनयाची जन्मकथा व हनुमान नांव पडण्याचा इतिहास सुचविला व सांगितले की सर्व देवांची शक्ति तुमच्यात आहे. कोणत्याही शस्त्रापासून व अग्निजल, वायू इत्यादी महाभूतांपासून तुम्हाला भय नाही. **(ख) बससि मूक कां** - सर्वांनी आपापले बल सांगितले आणि तू बलवान असून, या कार्यास लागणारे बल तुझ्या ठिकाणी असून तू असा मुक्या सारखा स्वस्थ, गप्प कां बसला आहेस ? बोलत कां नाहीस ? हनुमान गप्प कां बसला होता याचा विचार स्वतंत्रपणे पुढे केला आहे.

चौ. ४ - (१) पवनतनय - पवित्रतेचा प्रसार - विस्तार करणारा; हा अर्थ पूर्वी सिध्द केला आहे. येथून पुढे सुरसा प्रकरण समाप्तीपर्यंत बहुदा हनुमान व पवनतनय हे शब्दच वापरलेले आढळतील. **(क) 'मति विवेक विज्ञान निधान'** आणि **'बल पवन समान'** यानी सुचविले कीं जो अधिकार पाहिजे असे संपातीने सांगितले तो तुझ्या ठिकाणी जन्मल्यापासूनच असून सुध्दा का गप्प बसलास ? **'जो लंघिल शतयोजन सागर'** हे सामर्थ्य 'बलपवन समान' याने दाखविले आणि 'मति-आगर' हा अधिकार **'मतिविवेक विज्ञाननिधान'** याने दाखविला. पवन-वारा जसा सहज सागर ओलांडू शकतो तसे तुला सहज साधेल. आणि मार्गात येणाऱ्या विघ्नांतून पार पडण्यास व लंकेत कार्य करण्यास लागणारा अधिकार ही या दोन गोष्टींनी सुचविला.

चौ. ५-६ (१) कठिण कोण जगिं कार्य - सागरलंघनाचेच कशाला, जगांत कोणतेही अचाट कार्य करणे तुला जरा सुध्दा कठिण नाही. इतके सगळे जांबवंताने सांगितले तरि स्तब्धता कायम ! पण **(क) तुझा रामकार्या अवतार** हे शब्द उच्चारताच एकदम

पर्वताच्या सारखा विशाल देह झाला. **सूचना** - या चार चौपायांत जांबवंताने पांच गोष्टींचा उल्लेख केला. त्यातील शेवटच्या गोष्टी चे उत्तर क्रियेने लगेच दिले. बाकीच्यांची पुढे मिळतील : १. **बससि मूक कां ?** = सिंहनाद करि वारंवारां. २. पवन तनयबल पवन समान=लंघिन जलनिधि सलील खारा' ३. मतिविवेक विज्ञान निधान = 'जांबवंत मी पुसतो तुजसी करा योग्य उपदेशा मजसी. ४. कठिण कोण जगि कार्य = 'सहित सहायक रावण मारिन । उपटुनि येथे त्रिकूट आणिन' ५. तुझा रामकार्या अवतार = ऐकत होइ पर्वताकार ॥ कनकवर्ण तनु तेज विराजे विराजे।... राजे' अशी उत्तरे मिळाली आहेत.

हनुमान स्वस्थ कां बसले ?

यांत पुष्कळ रहस्य आहे व उपदेशही मिळतो.

(१) 'प्रेरक हृदिं रघुवंशविभूषण' हे मुख्य कारण आहे. हेतु हे आहेत :- (I) जर आधीच पुढे होऊन मी करतो असे हनुमान म्हणाले असते तर अहंकार दिसून आला असता. (II) बाकीच्या प्रत्येक वानरास असे म्हणण्यास फट सापडली असती की मी सुध्दा ते केले असते; हनुमान प्रथम पुढे झाला म्हणून आमचा नाइलाज झाला. या बाबतीत धनुर्भंग प्रकरणातील उदाहरण लक्षात घ्यावे. **'वीरविहीन मही मी जाणे'** असे जनकराजानी म्हटले (१/२५२/३) तरी सुध्दा रघुवीर पुढे सरसावले नाहीत; मुक्या सारखे स्वस्थ बसून राहिले. मग **'उठा राम भंगा भवचापा । वारा तात ! जनकपरितापा'** (१/२५४/६) असे विश्वामित्रानी सांगितल्यावरच राम उठले. तसेच आपल्याभक्तांचे एकमेवाद्वितीयत्व सिध्द होण्यासाठी **प्रेरक हृदिं रघुवंश विभूषणानी** बोलण्याची इच्छा होऊ दिली नाही. (२३/९ टीका पहावी).

(२) जे खरे पौरुषसंपन्न कार्यकर्ते असतात ते उतावीळ नसतात. दुसऱ्याना संधि देण्याचा ते प्रयत्न करतात. हे महत्वाचे कार्य माझ्याशिवाय कोणास करता येणार नाही **असा वृथाभिमान त्यास नसतो; व कोणी न केल्यास आपण करूंच असा दृढ आत्मविश्वास त्यास असतो.** यामुळे मत्सरास डोके काढण्यास वाव मिळत नाही.

(३) आपण स्वतःच पुढे होण्यापेक्षा (-निवडणुकीस उभे राहून मतांची भीक मागत किंवा ती लाच देऊन विकत घेत दारोदार हिंडत बसण्यासारखे) सर्वानी एकमताने प्रेमाने पुढे केल्यावर (इतर उमेदवारानी लाच न घेता आपली नावे मागे घेऊन, निवडणूक, मतदान, न होता बिन विरोध निवडून येण्यासारखे) पुढे येण्याने मतभेद व विरोध सहजच विरून जातात. **(क)** हनुमंताने न बोलण्यात अत्यंत नम्रता व प्रतिष्ठापराङ्मुखता दिसली. आधी पर्वताकार कनकवर्ण तनु, तेज विराजे । की जणुं अपर गिरीचे राजे अशी कृति करून दाखविली व मगच बोलण्यास प्रारंभ केला.

(४) हनुमंताच्या बालपणी मुनीनी हनुमन्ताला शाप दिला होता की तुझ्या अचाट अपार सामर्थ्याची तुला कोणीतरी आठवण करून दिल्याशिवाय तुझ्या शक्ति जागृत व क्रियाशील होणार नाहीत. त्याप्रमाणे जांबवंताने आठवण दिल्यावरच शक्ति जागृत झाल्या आहेत.

अध्यात्मपर अर्थ - (१) हनुमान हे विवेकवैराग्यादिसंपन्न तीव्रतम उत्तम साधकाचे प्रतीक आहे. जो जीव म्हणून जन्मला तो 'ईश्वर अंश नित्य अविनाशी । चेतन अमल सहज सुखराशी ।।' असला तरि कोणीतरी समर्थ सद्‌गरुने त्याला स्वस्वरूपाची जाणीव करून दिल्याशिवाय, आपण कोण आहोत याचे त्याला स्मरणच होत नाही; आणि अज्ञानवश विपरीत ज्ञानाने भ्रांत झालेला देहादिकानांच 'मी' मानतो. (२) मानव शरिरांत सुध्दा हनुमान शक्तिरूपाने आहेतच. ती शक्ती म्हणजेच कुंडलिनी. ती अशीच सुप्त असते; व तिला रामकार्य करण्याची इच्छाच होत नाही **(क)** जांबवंता सारख्या गुरुने आपल्या कृपेने अधिकारी शिष्याचे ठिकाणी तिला एकदा जागृत व क्रियाशील करून दिली म्हणजे ती त्या जीवाला घेऊन मोहसागर लंघून, देहरूपीलंकापुरीतील सहस्रार चक्ररूपि अशोकवनांत असलेल्या शांति व भक्तिरूपी सीता जानकीचा शोध लाऊन, तिचा आशीर्वाद घेऊन, रामचंद्रांची पूर्ण कृपा संपादन करून त्या जीवाला कृतकृत्य करते. हे रूपक योग, ज्ञान व भक्ति यानी संमिश्र असून सीतेच्या जानकीच्या प्राप्तीपर्यंत उलगडून दाखविता येते. पुढे टीकेत तसे दाखविले आहे. सर्व वानरगण साधक आहेत; त्यात हनुमान विवेकप्रधान वैराग्यसंपन्न तीव्रतम साधक आहेत; कोणी तीव्रतर. कोणी तीव्र कोणी मध्यम कोणी मंद इत्यादी.

हिं.। कनक बरन तन तेज विराजा । मान्हुँ अपर गिरिन्ह कर राजा ।।७।।
। सिंहनाद करि बारहिं बारा । लीलहिं नाघउँ जलनिधि खारा ।।८।।
। सहित सहाय रावनहि मारी । आनउँ इहाँ त्रिकूट उपारी ।।९।।
। जामवंत मैं पूँछउँ तोही । उचित सिखावनु दीजहु मोही ।।१०।।
म. । कनकवर्ण तनु, तेज विराजे । की जणु अपर गिरीचे राजे ।।७।।
। सिंहनाद करि वारंवारां । लंघिन जलनिधि सलील खारा ।।८।।
। सहित सहायहि रावण मारिन । उपटुनि येथे त्रिकूट आणिन ।।९।।
। जांबवंत मी पुसतो तुजसी । करा योग्य उपदेशा मजसी ।।१०।।

अर्थ - (पर्वताकार झालेला) देह सोन्याच्या वर्णाचा असून तेज (असे) प्रकाशत आहे की जणू दुसरा पर्वतांचा राजा ! (सुमेरू) ।।७।। वारंवार सिंहनाद केला (व म्हणाला की) हा खारा जलनिधि मी लीलेने लंघून जाईन ।।८।। अनुचरा (सहायां) सहित रावणाला च (हवातर) मारीन-मारतो; आणि (वाटल्यास) त्रिकूट पर्वतच उपटून येथे आणीन-आणतो ।।९।। जांबवंत मी तुला विचारतो तरि (मी काय करू याबद्दल) मला योग्य उपदेश करा. ।।१०।।

टीका. चौ. ७ - (१) कनकवर्णतनु ... गिरींचे राजे हिमालयाला पर्वतांचा राजा म्हणतात. पण तो कनकवर्णतनु नाही; म्हणून येथे 'मेरु : सुमेरु हेमाद्रि :' सुमेरु पर्वत समजणे जरूर आहे. 'जणु कज्जलगिरी सुमेरु लढती' (६/९५/७) यांत

रावणाला कज्जलगिरी व हनुमंताला सुमेरु म्हटले आहे.
चौ. ८-९ (१) सिंहनाद करि वारंवारा - 'मूक बससि कां ? वगैरे जे जांबवताने विचारले त्याचे जणू उत्तरच दिले की इतक्या सर्व गोष्टी मी करूं शकतो; पण यांतील कोणत्या कराव्यात किंवा करूं नयेत ते तुम्हीच सांगा. **(क) जलनिधि खारा** - भाव हा की हा खाऱ्यापाण्याचा लहानसा समुद्रच काय साती समुद्र हवेतर ओलांडून जातो याचे पाणी खारे असल्याने खाली पडलो तर जीव वाचविता येणार नाही असा असूनही हा सहज लंघून जाईन.
चौ. १० - (१) या चौपाईत सुंदर युक्तीने सुचविले आहे की वीररसाच्या उत्साहांत हनुमान जे बोलत आहेत व बोलले, ते सुसंबध्द नाही. तुजसी-तुला (तोही) हे एकवचन आहे व **'उपदेश करा'** (सिखावन दीजहु) हे आदरार्थी बहुवचन आहे. **(क)** आपण आवेशाने केलेल्या भाषणांत अनुचितपणा आहे हे हनुमंतास ही जाणवले; कारण की प्रभूनी ज्या गोष्टी करण्यास सांगितल्या त्यात रावणाला मारणे वगैरे गोष्टी नाहीत म्हणून आवेश जरा ओसरल्यावर म्हणाले की मला उचित उपदेश करा. असे म्हणून घसरलेली बाजू जरा सावरून घेतली -**ल. ठे. याप्रमाणे येथे जांबवान हनुमंताचे गुरु बनले; इतर कपींचे गुरुत्व त्यांच्याकडे दोहा** २६ मधेंच आले.

हिं. । एतना करहु तात तुम्ह जाई । सीतहि देखि कहहु सुधि आई ॥११॥
। तब निजभुज बल राजिवनैना । कौतुक लागि संग कपि सेना ॥१२॥
म. । जाउनि इतके तात करावे । सीते बघुनि वृत्त आणावे ॥११॥
। स्वभुजबळे मग राजिवलोचन । सवें कपिचमू कौतुक-कारण ॥१२॥

अर्थ - हे तात ! तुम्ही जाऊन इतके करावे की सीतेची गाठ घ्यावी व येऊन समाचार सांगावा ॥११॥ मग राजीवलोचन रघुवीर कौतुकासाठी कपिसेनेला बरोबर घेऊन स्वतःच्या बाहुबलाने (सीतेला सोडवून आणतील) ॥४२॥
टीका. : चौ. १२ - (१) स्वभुजबळे - भाव हा की रावणाचा व त्याच्या सहायांचा वध करणे हे आपले काम नाही. त्यासाठी कपिचमूची ही मुळीच आवश्यकता नाही. ते करण्यास राम स्वतः समर्थ आहेत. फक्त एक कौतुक म्हणून कपिसेना बरोबर घेतील इतकेच **(क) राजिव लोचन** - लाल कमळांसारखे तेज असलेले. नेत्रांचा लालवर्ण हा क्रोधाचा, शृंगाररसाचा किंवा वीररसाचा द्योतक आहे. **'अरुणनयन राजीव सुवेष'** (ख) जेथे वध करावयाचा हेतु असतो तेथे नेत्राना कमळाची उपमा दिलेला नाही असे काही टीकाकार म्हणतात, पण हे सत्य नाही; एक उदाहरण पुरेल. **'बघतो खलबल दल वदति राजीवाक्षकृपाल'** (६/६७) **'सज्य शार्ग करिं कटि तुणीर अरिदल. दलनि जाति रघुवीर'** (६/६८/१) कुंभकर्णाच्या सैन्याचा संहार करण्यास निघाले तेव्हांचे हे वर्णन आहे. **(ग)** क्रोध असेल तेव्हा मुक्ति कशी देता येणार असे काही टीकाकार म्हणतात; पण त्याना भ्रम झालेला असावा असे वाटते. **'निर्वाणदायी**

क्रोध ज्यांचा' (३/२६) **'येइ रोषरणि वधला रावण'** (१/४६/८) असे भरद्वाज म्हणाले आहेत; येथे राजिवलोचन शब्दाने सुचविले की ते कोमल, मनोहर व सुंदर असले तरी सर्व निशाचरांचा संहार करून, रावणाचा वध करून सीतेला परत आणण्यास प्रभु एकटे समर्थ आहेत.

(२) कौतुक-कारण - कौतुकासाठी, लीलेसाठी, खेळ करून दाखविण्यासाठी जी कुस्ती दोनचार क्षणांत निकालांत निघते, उत्तम मल्ल असून कोणी तरि एक जिंकतो व दुसरा हरतो ती कुस्ती पाहणे व तिची हकीगत वाचणे फारसे मनोवेधक, आल्हाददायक व रोमांचकारी होत नाही. पण ज्या खेळांत अनेक खेळगडी असून खेळांतील विजय सारखे हेलकावे खात असतो. कोण जिंकणार याचा काहीच अंदाज लागत नाही; आणि त्याची बाजू कधी चढती तर कधी पडती दिसते, तो खेळ कौतुकास्पद वाटतो. एकटे राम एक पाऊल टाकून सागरोल्लंघन करून गेले असते व एकाबाणाने रावणासह सर्व निशाचरांचा संहार केला असता तर अरण्य कांडापासून लंकाकांड समाप्तिपर्यंतचे रामायण१,२ श्लोकांत पूर्ण झाले असते. पण ते असे मनोवेधक, चित्तरंजक, राम व रामभक्त यांच्याविषयी आपुलकी उत्पन्न करणारे झाले नसते. नागपाशबध्द होण्यासारखी कौतुके का करतात हे आता छंदांत सांगतात.

हिं. । कपि सेन संग सँघारि निसिचर रामु सीतहि आनि है ।
। त्रैलोक पावन सुजसु सुर मुनि नारदादि बरवानि है ।।
। जो सुनत गावत कहत समुझत परम पद नर पावई ।
रघुवीर पद पाथोज मधुकर दास तुलसी गावई ।।१।।
म. । कपि-कटक संगे वधुनि निशिचर राम सीते आणिती ।
।। त्रैलोक - पावन सुयश सुर मुनि नारदादिक वानिती ।।
। जे श्रवत गातहि वदत समजत परम पद नर लभतसे ।
।। रघुवीर पद पाथोज मधुकर दास तुलसी गातसे ।।१।।

अर्थ - कपि सैन्य बरोबर घेऊन व निशाचरांचा वध करून राम सीतेला आणतील; त्या त्रैलोक्य पावन करणाऱ्या सुयशाचे वर्णन देव, मुनि व नारदादि करतील; ज्याच्या श्रवणाने, गानाने, कथनाने व समजण्याने मनुष्याना परमपद प्राप्त होते ते (सुयश) रघुवीरपदकमल-मधुकर तुलसीदास गात आहे ।।छंद१।।

टीका :- (१) त्रैलोकपावन = स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ यांतील लोकानां पावन करणारे सुयश असे म्हटले, पण परमपद प्राप्ति मात्र 'नर' करतात असे म्हटले. भाव हा कि रामसुयश जरि सर्वाना पावन करणारे असले तरि स्वर्ग व पाताळ या भोगभूमी असल्याने तेथील लोकाना परमपद प्राप्त करून घेता येत नाही. ते हवे असल्यास त्यानी मृत्युलोकांतच जन्म घेतला पाहिजे व मनुष्य देहच धारण केला पाहिजे. **(क) अध्यात्मपर अर्थ** - स्थूल, सूक्ष्म व कारणदेह = त्रिलोक; हे पावन होतील;

वासनादिमल जातील व ज्ञानप्राप्त होऊन परमपद लाभेल **(ख) सुर, मुनि, नारदादिक वानिती** - याच क्रमाने लंकाकांडांत व उत्तर कांडांत रामसुयश वर्णिलेले आहे. लंकाकांडांत रावणवध होताच **'वर्षंति सुमन देवमुनिवृंद । जयकृपाल जय जयति मुकुंद'** (६/१०३/११) नंतर ६/११० सुरमुनि, नंतर ब्रह्मदेव, नंतर इंद्र व नंतर त्रिपुरारि यानी स्तुती केली आहे. (II) उत्तर कांडांत -शंकर, सुरांश कपी व ऋक्ष, सनकादिमुनि, वसिष्ठमुनि; नारद तर रोज अयोध्येत येऊनरामकीर्ति-गान करीत जातात; व शेवटी दोहा ५१ मध्ये नारदानी स्तुति केली आहे.

(२) श्रवत गातहि वदत समजत - या चार स्वतंत्र गोष्टी आहेत असे समजणे योग्य नव्हे. सर्वानांच आधी श्रवण करावे लागते; त्या शिवाय गान वा कथन करता येणार नाही. **'विण सत्संग न हरिकथा'** (७१६१) तु. दासांचेंच उदाहरण घेऊ. **'गुरु वदले मज ती कथा सूकरखेति सुजाण'** (१) **'कशि उमजे मी जीवजड कलिमल ग्रसित विमूढ'** (१/३० म). एकदा श्रवण केल्याने तुलसी दासां सारख्याना कथा उमजली, चांगली समजली नाही. **'वारंवार परी गुरु सांगति' काही समजली मला यथामति'** (१/३१/१) या प्रमाणे **पुष्कळ वेळा, दीर्घकाळ श्रवण केल्यावरच यथामति समजते;** अशी समजल्यानंतरच दुसऱ्याला सांगता येणे शक्य होते. **'ज्ञान बुध्दि बल अंतरि जेवी । प्रेरि हरि मज वदेन तेवीं'** (१/३१/३) म्हणून कथा दुसऱ्यास सांगण्यापूर्वी **श्रवण व समजणे या दोन गोष्टी चांगल्या झाल्याच पाहिजेत.** आतांराहिले गान. **(क) श्रवण केल्यानंतर** त्याचे गान = कीर्तन करूं लागल्याने स्वतःस काय समजले काय न समजलें हे कळते. मग पुन्हा गुरुजवळ श्रवण करून, न समजलेले समजून घेता येते; म्हणजेच **गान ही श्रवण व समजणे यांच्या मधली मननाची पायरी आहे; म्हणून श्रवण, गान (कीर्तन, मनन) समजणे व कथन असा अनुक्रम लागतो; म्हणून ही चार साधने स्वतंत्र नाहीत.** कथन केल्या शिवाय खरोखर समजले असे ठरत नाही. कथेचे मर्म भाव व अर्थ समजून समन्वय करतां आला म्हणजेच समजले असे म्हणता येईल. दुसऱ्यास सांगण्याने एखादे शास्त्र सिध्दान्त ग्रंथ वगैरे जसे चांगले समजतात. तसे न सांगता समजत नाहीत. समजल्या सारखे वाटते इतकेच. म्हणूनच जे म्हटले की **'जे स्नेहे ही कथा सांगतिल । सावधान समजुनी ऐकतिल ॥ होतिल राम चरण -अनुरागी ।'** (१/१५/१०-११) तेच येथे सांगितले आहे. **(ख) परमपद**=कैवल्य; 'कैवल्य परमपद पावे' **'अति दुर्लभ कैवल्य परमपद'** अति दुर्लभ असे कैवल्य = परमपद सुध्दा मिळते मग इतर मोक्ष लाभतील यांत नवल काय ?

(३) पद पाथोज-मधुकर - मधुप न म्हणतां मधुकर म्हणणे सहेतुक व सुसंगत आहे. **(क)** मधु पान करीत असलेला (मधुप) भुंगा गात नाही व येथे गाण्याचा संदर्भ आहे, म्हणून 'मधुकर' अगदी सुसंगत आहे. **(ख)** मधुप स्वतःच मधुपान करीत आनंदमग्न होतो; पण मधुकर थेंब थेंब मध (मधु, पुष्परस) अनेक फुलांतून जमवून साठवून ठेवतो व गुंजाख करीत असतो. त्या प्रमाणेच अनेक संतपंकजा जवळून, व 'नानापुराणनिगमागम' रूपी सरोवरांतील रामचरितरूपी सरोजांतील मधु-मकरंद श्रीतुलसीदास मधुकराने कित्येक वर्ष आपल्या हृदयरूपी मोहोळांत साठवून ठेवला

होता तो (मकरंद) आता तुलसीदास मधुकर रामचरिमानस-गानाच्या=सविस्तर कथनाच्या निमित्ताने इतरांस वाटीत आहे; हा या मधुकराचा विशेष गुण आहे. **(ग)** या छंदांत थोडक्यांत हे सांगितले की **रामसुयश श्रवणादि चार साधनानी ज्याना जे पाहिजे ते मिळेल; इतर कठीण साधनांची आवश्यकता नाही.**

वि. ल. ठे. (१) अरण्यकांड समाप्तिपर्यंतचे रामचरित्र श्रीराममुखाने प्रारंभीच (२/१-३) सांगितले आहे. येथे जांबवंताने (I) 'जाउनि इतके तात करावे । सीते बघुनि वृत्त आणार्वे,' याने सुन्दर कांडाच्या आरंभापासून दो. ३१ पर्यंतची कथा सुचविली. (II) 'स्वभुजबळे मग राजिवलोचन । सवें कपिचमू कौतुक कारण' जातील; याने सुंदरकांड उत्तरार्धकथा सुचविली. (III) वधुनि निशिचर राम सीते आणिती' याने लंका कांडकथा सुचविली (IV) 'त्रैलोकपावन सुयश सुरमुनि नारदादिक वानिती' याने लंका कांड दो ११० पासून उत्तरकांड दो. ५२ रामचरित समाप्तिपर्यंतची कथा सुचविली आहे.(V) श्रवत गातहि वदत समजत परमपद नर पावती' याने (VI) उत्तरकाण्ड उत्तरार्धाची कथा सुचविली. शिवाय संपाति मुखाने अवतार व जन्मकथा, अरण्यकाण्डकथा व किष्किंधाकांड कथा सुचविली आहेच. **(क)** याप्रमाणे प्रत्येक काण्डांत संपूर्ण रामचरित्र मोठ्या युक्तीने ग्रथित केलेले आहे; कारण प्रत्येक काण्ड एक स्वतंत्र सोपान आहे.

सूचना - येथील रघुवीर शब्दाने साही प्रकारची वीरता सुचविली आहे. १. **कृपावीरता** सीते आणिती आणि 'कपि कटकसंगे' घेतिल; ही त्यांच्यावर कृपा; पुढे वारंवार केली आहेच. २. **युध्दवीरता** -वधुनि निशिचर ३. **दानवीरता** बिभीषणाला राज्य व सर्व राक्षसाना मुक्ति दिली आहे. ४. **धर्मवीरता** अधर्माने युध्द करणार नाहीत. सीतेला पतिव्रता धर्माचे दिव्य करावयास लावतील. ५. **विद्यावीरता** -पूर्वीचे प्रेम जाणून दशरथांस दृढ ज्ञान देतील. ६. **ऋजुता वीरता** - सुयश शब्दाने सुचविली. कपटाने मिळविलेले यश सुयश होऊ शकत नाही.

हिं. दो. । भव भेषज रघुनाथ जसु सुनहि जे नर अरु नारि ॥
॥ तिन्ह कर सकल मनोरथ सिध्द करहिं त्रिपुरारि ॥३० रा ॥
म. दो. । भव-भेषज रघुनाथ यश जे ऐकति नर नारि ॥
॥ त्यांचे सर्व मनोरथा सिध्द करी त्रिपुरारि ॥३० रा॥

अर्थ - जे कोणी स्त्री अथवा पुरुष रघुनाथयशरूपी भवरोगाचे औषध श्रवण करतील (कर्णपुटांनी सेवन करतील) त्यांच्या सर्व मनोरथाना त्रिपुरारि -शंकर सिध्द करतील ॥ दो. ३० रा ॥

टीका - (१) भवभेषज - भवरोगाचे औषध. **'संजीवनिमुळि भवरोगा ती । रामकथा श्रुति सूरी गाती** (७/११२८/२) **'संसारामयभेषजं सुखकरं श्रीरामनामामृतम'** (मं. श्लो.) या प्रमाणे **भवरोग हरणाच्या दृष्टीने रामसुयश व रामनाम यांचा परिणाम सारखाच** पण रामनाम अमृत आहे व रामसुयश = रामकथा **संजीवनमुळी आहे;**

इतका मोठा फरक दोहोत आहे. मुळी उगाळून देणारा पाहिजे, अनुपान पाहिजे व रोगी बहिरा नसला पाहिजे; म्हणजे यांत पराधीनता फार आहे; पण रामानामामृत गुरुनी एकदा कानांत घातले की इतर कशाचीही जरूर नाही; कोणत्याही परिस्थितीत ते सतत घेता येते. रामसुयश भवभेषज श्रवण=पुटानि सेवन करावयाचे असते. **(क) रघुनाथ -** भाव हा की रघुवंशांतील एका प्रसिध्द परमश्रेष्ठ, अनाथ झालेल्या पतिव्रतेला सनाथ करण्यासाठी जे सुयशकारी चरित्र केले व करीत आहेत ते भवभेषज आहे. **(ख) नर नारि** मागील छंदांत फक्त नर शब्दच वापरला आहे, त्याचा अर्थ कोणी दीड शाहणे कदाचित असा करतील की नारदादिकानी गाइलेल्या यशाचे श्रवण कथनादि केल्याने स्त्रियाना परमपद मिळणार नाही; तर तो अन्याय व अर्थाचा खून पाडणे ठरेल; तेथे नर-मनुष्य असा अर्थ आहे, तोच येथे नर नारी शब्दानी स्पष्ट केला. **(ग) सकल मनोरथ - 'पावति मनकामना - सिध्दि ते । त्यजुनि कपट ही कथा गाति जे'** (७/१२९/५). रघुनाथयश श्रवणकथनादि सुध्दा छलकपट सोडून केले पाहिजे. **'विषय मनोरथ** दुर्गम नाना। ते सब शूल-**' म्हणजे रोगच** आहेत. या शूलांचानाश पूर्णकाम झाल्याने होतो. जो पर्यंत विषयमनोरथ असतात तो पर्यंत परमपदप्राप्ति होत नाही. म्हणून येथे सांगून ठेवले की त्रिपुरारीच्या कृपेने सर्व मनोरथ पूर्ण होऊन, पूर्णकाम होतात व मग परमपद प्राप्त होते. **'कृपा पुरारि न करिति जयासी । भक्तिलाभ मम मुनि ! न तयासी'** (१/१३८/७) **हे काण्ड काशीपुरी आहे** हे मंगलाचरणांतच दाखविले आहे; नंतर शंकराचे मंगलाचरण केले आहे. येथे उपसंहारांत पुन्हा शंकरांचा उल्लेख केला. मंगलचरणाच्या पहिल्या व दुसऱ्या श्लोकात उभयविध रामनामाचे मंगलाचरण केले आहे; व पहिल्या श्लोकात वाच्यार्थाने रामलक्ष्मणाचे केले आहे; म्हणून उपसंहारांत पुढल्या सोरठ्यांत राम व नाम याचेच वर्णन करतात अगदी आरंभी नाम, म्हणून अगदी शेवटी पुन्हा नामच आहे !

त्रिपुरारि का त्रिशिरारि ?

या दोह्यातील 'त्रिपुरारि' ऐवजी 'त्रिसिरारि' पाठ काही ठिकाणी आहे. मानसांकांत (गीताप्रेस, गोरखपूर प्रतीत) 'त्रिसिरारि'च आहे. 'त्रिपुरारि' पाठ असावा असे पहिल्या अनुवादाचे वेळीच वाटत होते पण तो पाठ असल्याबद्दल आधार मिळाला नव्हता. पण मा. पी. वरून समजले की प्राचीन दोन पोथ्यांत 'त्रिपुरारि' पाठ आहे; व तोच अधिक सयुक्तिक ठरल्याने येथे घेतला आहे. हाच योग्य का ते पहा :-

१. काण्डाच्या आरंभी मंगलाचरणात विलोम व अनुलोम राम नामाचे वर्णन करून नंतर मंगलाचरणांतच **'त्यां न भजसि मन मंद कुणि कृपालु शंकर सदृश'** असे शेवटी म्हटले. त्याच्याच उलट क्रमाने शंकरांचा उल्लेख येथे प्रथम केला व पुढील सोरठ्यात राम नामाचा उल्लेख आहे. म्हणजेच उपक्रमात जसा **रामनाम व शंकर** यांचा निकट **संबंध दाखविला** तसाच येथे उपसंहारांत शंकर (त्रिपुरारि) व रामनाम यांचा संबंध दाखविला. **(क)** मध्ये **'नामबळे ज्या शंकर काशी । दे सकलां समगति अविनाशी ॥** (१०/४) यांत नाम शंकर व काशी यांचा संबंध दाखविला आहे. मध्ये वारंवार

शंकरांचा उल्लेख आहे; शंकरांच्या त्रिपुरारींच्या कृपेशिवाय रामकृपा करीत नाहीत असे रामच म्हणाले आहेत; व हे कांड काशीपुरी असल्याने उपक्रमांत जसा शंकर व रामनाम यांचा संबंध दाखविला तसा उपसंहारांत असणे जरूर आहे. काशीचा संबंध रामनामाबरोबर उपसंहारांत ही सुचविला आहे तो पुढील सोरठ्यांत दिसेल.

हिं. सो. । नीलोत्पल तन स्याम काम कोटि सोभा अधिक ॥
॥ सुनिअ तासु गुन ग्राम जासु नाम अघ खग बधिक ॥३०म॥
म. सो. । नीलोत्पल तनु शाम काम कोटि शोभा अधिक ॥
॥ ऐका तद्गुण ग्राम यस्य नाम अघ खग वधिक ॥३०म॥

अर्थ - ज्याचे शरीर नीलकमलासारखे श्याम असून शोभा कोटि कामदेवांच्या शोभेपेक्षा अधिक आहे, आणि ज्यांचे नाम पापरूपी खगांचा वध-संहार करणारे आहे त्यांच्या गुणसमूहाचे श्रवण करा. करावे ॥३०म॥

टीका - (१) सूचना - या कांडाच्या मंगलाचरणात दोन सोरठे आहेत तर उपसंहारांत एक दोहा व एक सोरठा आहे. **(क)** नीलोत्पल तनु .... अधिक - **'नीलसरोरुह नीलमणि–'** (१/१४६) टीका पहावी; तोच अर्थ व तेच भाव येथे नीलोत्पल शब्दांत आहेत. उपक्रमांत इंदीवरसुंदर म्हटले आहे. इंदीवर=नीलसरोरुह नीलोत्पल, नीलकमल, येथे **'नीलोत्पल शाम कामकोटि शोभा अधिक' (ख)** येथे रूप गुण व नाम यांचा क्रमशः उल्लेख करून श्रवण करण्यास सांगितले आहे. याने सुचविले की रामकथा श्रवण करताना रूपाचे ध्यान करीत असावे, कानानी गुणसमूह=चरित्र श्रवण करावे; पण त्यावेळी मुखांत त्यांचे नाम 'राम' असू द्यावे म्हणजे कथा-सुयश श्रवणाने परमपदलाभ सहज होईल. **(ग) कामकोटि शोभा अधिक -'लाजति तनुशोभा बघुनि कोटि कोटि शत काम'** (१/१४६) कामदेवाचें सौंदर्य जगांतील सौंदर्याची सीमा म्हणून गणले जाते. कामदेवाचे बल आहे नारी; म्हणून नारीच्या सौंदर्यावर नर मोहित होतात व नरांच्या सौंदर्यावर नारी मोहित होतात. परंतु कामदेवाचे सौंदर्य ज्यांच्या सौदर्यापुढें भास्करापुढे खद्योतासारखे आहे, त्या रामरूपाचे ध्यान करा म्हणजे 'दीप शिखेसम युवति तनु होइ न मना पतंग' (अरण्य कां-उपसंहार) हे सहज साधेल, कामपाशांतून सहज सुटतां येईल; व श्रवण करताना स्त्रीपुरुषांस एकमेकांकडे पहावेसे वाटणार नाही, व जगांतील कोणतेच रूप, दृश्य मनाला मोहित करूं शकणार नाही.

(२) तद्गुण = त्याचे गुण; ग्राम=समुदाय, समूह=गुणगण. यांचा प्रभाव बा. कां दो ३२/२ पासून ३२ अखेर पहावा. **(क) यस्य नाम अघ खग वधिक** -'राम' सकल नामांहुनि अधिक हि । असो नाथ ! अघखगगण वधिकहि' (३/४२/८) यावरील टीका मुद्दाम पहावी. येथे फक्त 'गण' शब्द नाही, पण भाव तेच आहेत. पापरूपी पक्ष्यांचा नाश करणारे, पापरूपी मेघांचा वायूप्रमाणे विनाश करणारे **(ख)** अघवधिक=अघविनाशक=अघहानिकर मंगलाचरणाच्या पहिल्या सोरठ्यांत

'ज्ञानखाणि अघहानिकर' असा काशीचा उल्लेख केला आहे. येथेही अघहानिकर=अघवधिक हा उल्लेख करून काशीचा संबंध दाखविला. (ग) मंगलाचरण श्लोकात रामनामामृताचे वर्णन केले व येथे उपसंहारांत शेवटच्या चरणात रामनामाचा प्रभाव थोडक्यात सांगितला.

सूचना - याप्रमाणे रामनामामृत सेवनाने हृदय पूर्ण निर्मल, परम पवित्र झाले म्हणजे मगच वैराग्यज्ञानसंपन्न साधक प्रेमभक्तीचा अधिकारी होतो. म्हणूनच पुढील म्हणजे सुंदरकांडाच्या मंगलाचरणांतच भक्तीची याचना केली जात आहे. वैराग्यज्ञान प्राप्तीनंतर रामनामामृत गोडी चाखणे हा या किष्किंधा काण्डाचा मुख्य विषय असल्याचे उपक्रमांत दाखविले आहेच.

इति श्री रामचरितमानसे सकल कलिकलुष विध्वंसने चतुर्थः सोपानः समाप्तः

(किष्किंधा कांड समाप्त)

श्री मानसगूढार्थ चंद्रिका किष्किंधा-काण्ड अध्याय चौथा समाप्त

इति श्री - रामचरितमानस - गूढार्थ-चंद्रिका -

टीकायां किष्किंधाकाण्ड टीका समाप्त.

श्रीराम - रामदूत - चरणकमलार्पिताऽस्तु

'कामधेनु कलि कासी' (वि. प. २२) मराठी अनुवादासह.
काशीस्तुति (राग-भैरव)

सेइअ सहित सनेह देह भरि कामधेनु कलि कासी ॥
समनि सोक संताप पाप रुज सकल सुमंगल रासी ॥१॥
सेवा स्नेहा सहित जन्मभर कामधेनु कलिं काशी ॥
शमनि शोक संताप, पाप रुज सकल-सुमंगल-राशी ॥१॥
मरजादा चहुँ ओर चरन वर सेवत सुरपुर बासी ॥
तीरथ सब सुभ अंग, रोम सिव-लिंग अमित अविनासी ॥२॥
मर्यादा चहुकडे चरण वर सेविति सुरपुरवासी ॥
तीर्थ सकल शुभ अंग, रोम शिव-लिंग अमित अविनाशी ॥२॥
अंतर ऐन ऐन भल, थन फल, बच्छ बेद बिस्वासी ॥
गल कंबल बरुना बिभाति जनु लूम लसति सरिताऽसी ॥३॥
स्तन फल, अंतर्गृही कास ती वत्स वेदविश्वासी ॥
गलकंबल जणु वरुणा भ्राजे लूम लसत सरिताऽशी ॥३॥
दंडपानिभैरव विषान, मल-रुचि-खलगन-भयदा-सी ॥
लोल दिनेस त्रिलोचन लोचन करन-घंट घंटा-सी ॥४॥
दंडपाणिभैरव विषाण मलरुचि-खलगण-भीतिद ही
लोलार्क त्रयलोचन लोचन कर्णघंट घंटा ही ॥४॥
(१. लूम=पुच्छ, शेपटी २सरिता अशी='अशी' नांवाची नदी.)
मनि कर्णिका बदन ससि सुंदर सुरसरिसुख सुखमा-सी ॥
स्वारथ परमारथ परिपूरन पंचकोसि-महिमा-सी ॥५॥
मणिकर्णिका वदनशशि सुंदर सुरसरि-सुख सुषमा-ही ॥
परिपूर्ती परमार्था स्वार्था पंचकोशि महिमा ही ॥५॥
विस्वनाथ पालक कृपालुचित लालत नित गिरिजा-सी ॥
सिध्दि, सची, सारद पूजहिं, मन जोगवति रहति रमा-सी ॥६॥
विश्वनाथ पालक कृपालु अति, लालन करि गिरिजा-सी ॥
सिध्दि, शची, शारदा पूजिती रंजवि चित्त रमा-सी ॥६॥

पंचाच्छरी प्रान, मुद माधव, गव्य सुपंचनदा - सी ॥
ब्रह्मजीव सम रामनाम जुग आखर विस्व-बिकासी ॥७॥
पंचाक्षरी प्राण, मुद माधव गव्य सुपंचनदा - सी ॥
ब्रह्मजीव सम रामनाम - युग - अक्षर विश्वविकासी ॥७॥
चारितु चरति करम कुकरम करि मरत जीवगन घासी ॥
लहत परम पद, पय पावन, जेहि चहत प्रपंच उदासी ॥८॥
जी कर्मे म्रियमाण जीवकृत त्या चरते चाऱ्यासी ॥
मिळे परमपद पावन पय जे इच्छिति की संन्यासी ॥८॥
कहत पुरान रची केसव निज कर - करतूति - कला - सी ॥
तुलसी बसि हरपुरी राम जपु, जो भयो चहै सुपासी ॥९॥
कथित पुराणि रची केशव, निज कर-कर्तृत्व-कला-सी ॥
तुलसी हरपुरि वसुनि रामजप जर वांछिसि सुखराशी ॥९॥

सूचना - मराठी अनुवाद भैरव रागांत म्हणता येईलच असे नाही; कारण या लेखकाला राग माहीत नाहीत. अर्थ पुढील विवेचनांत क्रमशः दिला आहे.

कामधेनु - काशी व किष्किंधा तुलना

१. सेवा स्नेहासहित-जन्मभर कामधेनु कलिं काशी - कलियुगात कामधेनु असलेली काशी जन्मभर सेवा. 'वास उमा शंभू हि ती काशी कशि सेव्य न' (मं. सो. १) अगदी तोच विषय. **(क) शमनि शोक संताप पापरुज सकलसुमंगलराशी** - शोक संताप व पाप शमन करणारी व सर्व सुमंगलांची रास कामधेनु व काशी आहेत. **'कळुनि मुक्तिजनिभूहि ज्ञानखाणि अघहानिकर'** (मं.सो.१) ज्ञानाने शोकसंताप नाश=शमन होतात व मुक्ति मिळते. **पापरुजशमनि**=अघहानिकर, तारेला ज्ञान देऊन शोकसंताप हरणकेला आहे. चंद्रमामुनींनी संपातीला **'उपदेशुनि बहुधा ज्ञाना । हरिती देहजनित अभिमाना'** (२६/६) व त्याचे दुःख निवारण केले आहे. सुग्रीवाचा शोकसंताप शमन केला आहे. **सकल सुमंगल राशी मुक्तिजनि**=मुक्तीला जन्मदेणारी भूमि. मोक्ष सकल मंगलांची-कल्याणाची रास आहेच. **मंगलरूप बने वन तैंते** (१३/५) या प्रमाणे काशीस्तुतीचा उपक्रम व किष्किंधा कांडाचा उपक्रम यांत पूर्ण साम्य आहे.

(२) मर्यादाचहुकडे चरणवर - काशीच्या चतुःसीमा म्हणजेच कामधेनुचे चार उत्तम चरण आहेत. **चतुःसीमा चार चरण हा एक पदार्थ झाला. सुग्रीवाचे दूत किष्किंधेच्या चारी दिशांस गेले आहेत. (क) सेविति सुरपुरवासी** - काशीनिवासी लोक हे काशी कामधेनूची सेवा करणारे स्वर्गातले देव आहेत. **किष्किंधानिवासी वानर देवांचे अंश** आहेत. **'महिवर वानरवपु धरूनि सेवा हरिचरणांस (१/१८७) 'मधुकर खगमृगतनु सुर धरती । सिध्द मुनी प्रभुसेवा करती'** (१३/४) सुग्रीवाची किष्किंधावासी प्रजा,

सेवक हा दुसरा पदार्थ (ख) तीर्थ सकल शुभ अंग -कामधेनुच्या ज्या अंगाचा पुढे उल्लेख केलेला नाही अशी अंगे येथे ग्रहण करावयाची आहेत. काशीतील इतर सर्व तीर्थे ही कामधेनूची बाकीची अंगे अवयव आहेत -सुग्रीवाच्या सेवकांपैकी व किष्किंधेंतील ज्यांचा उल्लेख पुढे मागे केला नाही ते इतर वानर या काशीतील इतर तीर्थ होत. **नल, नील, द्विविद इत्यादी. हा तिसरा पदार्थ आहे. (ग) रोम शिवलिंग अमित अविनाशी -काशीतील अगणित शिवलिंग हे कामधेनूच्या अंगावरील रोम** आहेत. 'विविधवर्ण दाही दिशां दिसती कीश परुथ ॥ दृष्ट उमेम्या कीश कटकतें । मूर्ख चि ते करूं गणना म्हणते' (२२/१) **अगणित वानरगण जे पाठीमागून** किष्किंधेंत आले **ते कामधेनूचे अगणित रोम** व या **काशीतील अगणित शिवलिंगे आहेत. शिवलिंगे अविनाशी तसे हे वा देवांश असल्याने अमर -अविनाशी आहेत व भगवंताचे नित्य सेवक, पार्षद आहेत.** शिव रामसेवक च आहेत. (दो. २६ टी. प.) **हा चौथा पदार्थ झाला.**

(३) स्तन फल अंतर्गृही कास ती वत्स वेदविश्वासी - **अंतर्गृही** ही **कामधेनूची कास** (ओटी, अडण) आहे, **चार पुरुषार्थ हे चार स्तन**-सड आहेत. व **वेदविश्वासीजनता** हे **वासरुं** आहे. **(क) अंतर्गृही कास - सुग्रीवाचा राजवाडा, अंतःपुर ही किष्किंधेतील अंतर्गृही आहे.** ही **कामधेनूची कास** आहे. **हा पांचवा पदार्थ झाला. (ख) चार फलस्तन -अर्थधर्मकाम व मोक्ष हे चारस्तन** होत. काशीतील अंतर्गृहींत हे मिळतात तसे **सुग्रीवाच्या अंतःपुरांत हे चारी पदार्थ भरलेले** आहेत. सर्वांनां मिळाले आहेत. **त्यांचे सकल मनोरथ सिद्ध करी त्रिपुरारि** (३०२) काशींत त्रिपुरारि अंतर्गृहींत आहेत. यावरून सुद्धां त्रिपुरारि पाठच योग्य ठरतो. **किष्किंधेंतील त्रिपुरारि हनुमान आहेत** हें पुढें स्पष्ट होत आहे. हनुमानानेंच सुग्रीवाला योग्यवेळी उपदेश करून त्याच्या सर्वस्वाचें रक्षण केलें आहे. **५+४ =९ पदार्थ झाले**

(२) वत्स वेद विश्वासी- सुग्रीव वेदविश्वासी होता म्हणून **अग्निसाक्षिक मैत्री** केली, वालीची यथाविधि क्रिया केली, संपातीने याच कांडांत जटायूची क्रिया केली, वानरदूत यथाविधि प्रायोपवेशनास बसले. सुग्रीवाने लक्ष्मणाची पूजा केली. **'वेद पढणारे बटुसमुदाय'** आहेतच. **काशीतील वेदविश्वासी जनता** जसे **काशी कामधेनूचे वत्स** तसे **किष्किंधेंतील** लोक **हे वत्स** आहे. गाईच्या वत्साला चार स्तन-सड - मिळतात तसे किष्किंधेतील लोकाना **यथाधिकार चार पुरुषार्थ,** (चार फळे) मिळाले आहेत. **हा दाहवा पदार्थ - (ग) गलकंबल जणुं वरुणा भ्राजे - वरुणा नदी हीजणू गाईच्या गळयाची पोळी** आहे. गाईच्या शेपटीपेक्षां **गलकंबल रूंद व नागमोडी असते.** तशी **वरुणा नदी** काशीच्या वरच्या बाजूस आहे. **'सरिताजल जलनिधिमधि जाउनि** (१४/८) **असा मोठ्या नदीचा उल्लेख** आहे. **११ पदार्थ** झाले.

(३) लूम लसत सरिता- जशी **लूम=पूच्छ;** गाईची शेपटी गळयाच्या पोळीच्या मानाने फार अरूंद व सरळ असते. **क्षुद्रनद्या भरूनी फोंफावति'** (१४/५) ही या **काशीतील अशी नदी** आहे. **वरुणा** (संस्कृत वरणा) **व अशी** या दोन नद्यांमधील जो भाग तो **वाराणशी. १२ पदार्थ झाले.**

(४) दंडपाणि भैरव विषाण मलरुचि खलगण-भीतिद - काशींतील हातांत दंड धारण केलेला भैरव हे कामधेनूचे विषाण आहे. ते पापाची आवड असणाऱ्या (मल रूचि) खलगणानां भयदायक असते, भीति दाखविते. कामधेनु कोणाला मारीत नाही पण भीति दाखविते. दंडपणिभैरव एक आहे. तसेच धेनूचे विषाण एक असते; दिसणारी शिगे त्याचे दोन फाटे असतात.

(क) किष्किंधेंत लक्ष्मण दंडपाणिभैरव आहेत. मलरुचि **सुग्रीवादिकानां भय दाखविण्यासाठी कोदंडपाणि** व **भैरव**=भीषण बनून गेले आहेत. 'लक्ष्मण सकोप कानी पडले । अति भयविव्हळ कपीश' (२०/२) 'क्रोध बघुनि कपि चहुं दिशी पळले' (१९/८) 'भय दावुनि या घेउनी (१८). **सुग्रीव प्रतिज्ञा विसरला** व स्त्री, राज्य इत्यादि भोगरूपी **मळांची रूचि वाढत चालली** होती. खला सारखा कृतघ्न बनलाच होता. **१३ पदार्थ झाले. (ख) लोलार्क त्रयलोचन लोचन - लोलार्क** व **त्रिलोचन** ही काशीतील दोन मोठी तीर्थे आहेत. हे **काशी कामधेनूचे दोन डोळे** आहेत. **(क)** लोलार्क -लोल + अर्क) लोल=चंचल **अर्क=सूर्य. सुग्रीव सूर्यपुत्र** आहे. त्याचे मन एकदा रामकृपेने अलोल झाल्यानंतर सुध्दा विषयानी त्याचे ज्ञान हरण केल्याने चंचलमन झाला आहे; म्हणून **लोलार्क तीर्थ सुग्रीव १४ पदार्थ** झाले. **अंगद त्रिलोचनतीर्थ डावाडोळा आहे, कारण तो युवराज आहे व सुग्रीव राजा आहे म्हणून उजवा डोळा. १५ पदार्थ झाले. (ग) कर्णघंट**–घंटा कर्णघंटा हे एक काशीतले मोठे **तीर्थ, काशीकामधेनूच्या गळयांतील घंटा** आहे. गाय चरण्यास गेली म्हणजे तिच्या गळयांतील घंटा वारंवार वाजत असते. त्या घंटेच्या आवाजाने, गाय कोणत्या दिशेस चरत आहे, हे समजते. या कांडांत -काशीपुरींत घंटे सारखा घण घणित ध्वनि वारंवार ऐकू येतो' **'श्रुणु सुग्रीव वालिला एक चि शरे वधीन'** (६); २ 'भय दावुनि या घेउनी तात सखा सुग्रीव'. (१८); ३ 'नगर जाळतो क्षार' (१९); ४ सांगा पक्षामधि न परतती । ते मम हस्ते वधिले जाती' (१९/५); ५ आज समस्ता भक्षण करतो' (२७/३); ६ 'धन्यजटायू सम न जाहला' (२७/७); ७ मी बघतो तुम्हि नाही दृष्टि अमित गृध्रांस' (२८); ८ सिंहनाद करिवारंवारां' (३०/८); ९ त्यांचे सकल मनोरथ सिध्द करी त्रिपुरारि (३० स) **हे खणखणीत आवाज आहेत**. या शिवाय **मधेमधे अनेक वेळा हलुहलु घंटा वाजल्या आहेत. १६ पदार्थ झाले. (५) मणिकर्णिका वदनशशि सुंदर** -मणिकर्णिकातीर्थ काशी कामधेनूचें चंद्रासारखे सुंदर **मुख आहे. चंद्रमामुनि** या काशींत **मणिकर्णिका तीर्थ आहे**. त्यानी आपल्या शीतल उपदेशरूपी अमृतमय किरणानी संपातीचा दुःखसंताप हरला. १७ पदार्थ झाले. **(क) सुरसुरिसुख सुषमा ही - गंगेपासून मिळणारे सुख ही काशी कामधेनूची परम शोभा** आहे. सुषमा=परमा शोभा (अमरे) 'सुंदरवन कुसुमित अति शोभे' वनाची **परमशोभा** हेच या काशीतील सुरसरिसुख आहे. **१८ पदार्थ** झाले **(ख) 'परिपूर्ती परमार्था स्वार्था पंचकोशि महिमा - काशीच्या पंचक्रोशीचा महिमा म्हणजेच कामधेनूने होणारी स्वार्थाची व परमार्थाची परिपूर्तता. 'पावे राज्य कोष पुरनारी'** हा सुग्रीवाचा स्वार्थ पुरा झाला आहे. येथे परमार्थ म्हणजे परोपकार असा अर्थ करणे जरूर आहे; कारण

परमार्थ= मोक्ष चार फळांत येऊन गेला आहे. स्वयंप्रभेचा परमार्थ पूर्ण झाला आहेच संपातीचा परमार्थ पूर्ण झाला आहे. **स्वयंप्रभेने व संपातीने फारच मोठा परमार्थ केला आहे. हा या काशीतील पंचक्रोशीचा महिमा आहे. ११ पदार्थ झाले.**

(६) विश्वनाथ पालक कृपालु अति - अति कृपालु विश्वनाथ, काशी विश्वेश्वर **काशीकामधेनूचे पालनकर्ते** आहेत. **शिवावतार हनुमंतानेच** किष्किंधेचे पालन केले आहे. रघुवीराची भेट व मैत्री करवून सुग्रीवाचे पालन केले; लक्ष्मणाची समजूत घालून दंडपाणिभैरवाच्या भीतीपासून रक्षण केले. सर्व नगरी जाळून खाक (क्षार भस्म) करणार होते पण हनुमंतानेंच रक्षण केले. वानरदूत पाण्यावाचून मरत असत हनुमंतानेच रक्षण **केले.** प्राण वाचविले. वानरदूत प्रायोपवेशन **करून मरणार होते (अंगद सुध्दा) पण सागरलंघन** करून सीताशोध लावण्यास तयार झाले म्हणून त्यांनी प्रायोपवेशन सोडले. २० पदार्थ झाले. **(क) लालन करि गिरिजा-सी** कामधेनूचे लालन करणारी **गिरिजा** आहे. **गिरिजे सारखी** या काशीकामधेनूचे लालन करणारी **तारा** आहे. हनुमंताच्या बरोबर लक्ष्मणाची समजूत घालण्यास तीच आली होती. २१ पदार्थ झाले. **(ख) सिध्दि शची शारदा पूजिती - सर्वसिध्दि,** सर्वैश्वर्यसंपन्न **शची**=इंद्राणी, आणि वाक्यविशारद **शारदा** देवी **काशी कामधेनूची पूजा** करणाऱ्या आहेत. या काशीत **स्वयंप्रभा पूजक** आहे. तिच्या ठिकाणी हे सर्व गुण आहेत सिध्दी तिच्याजवळ होत्या हे एका निमिषांत रामदूताना विवरांतून काढून सागरतीरावर पोचविण्याने सिध्द आहे. तिच्या विवरांत इंद्राणीसारखे ऐश्वर्य होतेच ती शिवपूजा करीतच असे, कारण तेथील मंदिर शिवमंदिर होते. **शारदेसारखी** ती **वाक्यपटु** होती. तिने रामदूतांचे आतिथ्य म्हणजे पूजनच केले. २२ पदार्थ झाले **(ग) रंजवि चित्त रमासी** - काशी कामधेनूचे मनोरंजन करणारी **रमा** आहे. मंगलरूप बने वन तैंते । करिति निवास रमापति जैंते' (१३/५) **रमाच निसर्ग सौंदर्य रूपाने प्रगट** होऊन चित्तरंजन करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. खरीसीता अग्नीत गुप्त आहे मायासीता लंकेत आहे. या काण्डात रमा शब्द येथेच व फक्त एकदाच आहे रमविणारी ती रमा; **निसर्गलक्ष्मी** कंदमूल फलपत्र इत्यादीनी व आपल्या सौंदर्याने **मनोरंजन** करीत आहे. **२३ पदार्थ** झाले.

(७) पंचाक्षरी प्राण, मुद माधव, गव्य सुपंचनदा सी - पंचाक्षरी मंत्र काशी कामधेनूचा प्राण (पंचप्राण) आहे. **बिंदुमाधव हा आनंद** आहे आणि **उत्तम पंचगंगातीर्थ** (पंच नदी तीर्थ) **पंचगव्य** आहे. **(क) जांबवान पंचाक्षरी** आहे. हनुमान निष्प्राण सारखा बसला होता. त्याला पंचाक्षरी मंत्राने झाडा देऊन **सप्राण** केला **पंचाक्षरी**=मांत्रिक हा अर्थ आहेच. **सर्व** वानरांत त्याने चैतन्य भरले. या कांडाच्या मंगलाचरण सोरठ्यांत शिवपंचाक्षरी मंत्र आहेच. २४ पदार्थ झाले. **(ख) मुद माधव- माधव=रमापति (रामचंद्र) प्रवर्षणा**वर राहिल्यापासून जिकडेतिकडे किष्किंधेंत आनंद होता. माधव=**रमापति प्रवर्षणावर** आहेत. **२५ झाले. (ग)** गव्य सुपंचनदा गव्य=**पंचगव्य-** पंच गव्याच्या प्राशनाने, स्पर्शाने पापनाश होऊन पुनीत पावन होता येते **'शोधि तिचे प्रभू दूत धाडतिल । भेटत तूं त्या पुनीत होशील'** (२८/८

रामदूतांच्या स्पर्शाने संपाती पुनीत झाला व त्याला नवे पंख फुटले, अगतिक **होता** त्याला गरूडासारखी गति मिळाली. ते वानर पंचगंगातीर्थ -पंचगव्यासारखे **आहेत. गोदुग्ध**, गोदधि, **गोघृत, गोमय व गोमूत्र** या पांचपदार्थांच्या मिश्रणाला **पंचगव्य** म्हणतात. त्या वानरांत **'गजो गवाक्षो गवय शरभो गंधमादनः'** (वा. रा. ६२/२) **हे** आहेतच व मानसांत **'गद'** वानराचा उल्लेख पुढे आहे; म्हणजे 'ग' कारानें आरंभ होणाऱ्यानांवाचे पांच वानर रामदूतांत आहेतच. २६ झाले. (।) ब्रह्म जीव सम रामनाम युग अक्षर विश्वविकासी -रा आणि म ही दोन अक्षरे ब्रह्म **व** जीव यांच्यासारखी विश्वाचा विकास करणारी काशी कामधेनूत आहेत. 'कुन्देन्दीवरसुंदरौ' या मंगला चरणाच्या श्लोकांत या दोन अक्षरांचेच मंगलाचरण केले आहे. हे काण्डंच रामनामपर आहे; हे प्रारंभींच (काण्डवैशिष्टयांत) सविस्तर दाखविले आहे. २८ झाले.
(८) 'जी कर्मे म्रियमाण जीव कृत त्या चरते चाऱ्यासी' - मरणाऱ्या जीवाने जी **चांगली वाईट कर्मे केली** असतील, तो **काशीकामधेनूचा चारा-गवत** आहे; ते ती खाते. म्हणजेच त्याचे कोणतेच कर्म ती शिल्लक ठेवीत नाही. 'ज्या योनि कर्मे जन्म तेथे रामपद अनुराग तो' (१०/छंद २) असे **वालीने** मागितले तरि सुध्दा **किष्किंधाकाशी कामधेनूनें** त्याची सर्व कर्मे रूपी चारा खाऊन टाकला. त्यामुळे कर्मानुसार जन्म मागून सुध्दा त्याला मिळाला नाही; कारण कर्मच शिल्लक राहिले नाही. कर्माचे फळ भोगण्यासाठीच जन्म घ्यावा लागतो ! **२९ पदार्थ झाले.** हा चारा खाल्ला की ती दूध देते **(क) 'मिळे परमपद पावन पय, जे वांछिति संन्यासी'- मोक्षरूपी पावन दूध** मिळते जे कर्मसंन्यास केलेले संन्यासी इच्छितात पण मिळणे फार कठिण असते. या किष्किंधा काशीत सुध्दा 'परमपद नर पावती' (३० छंद). अधम अभिमानी, रामभक्तविरोधी, **पापी वालीला किष्किंधा काशीत मरण आल्याने परमपद मिळाले. 'वालिस राम धामि निज धाडति'** (११/१). **३० पदार्थ** झाले. म्हणूनच तीस गोष्टी सूचक तीस दोहेच आहेत.
(९) कथित पुराणिं रची केशव निज कर कर्तृत्व कलासी - पुराणांत वर्णन आहे की काशीची रचना केशवाने आपल्या स्वतःच्या हातानी हस्त कौशल्य कलेसारखी केली आहे. तसेच मानसांतील **किष्किंधाकांडरूपी काशी क्षेत्र भगवंतानी जणू आपली संपूर्ण कला खर्च करून निर्माण केले आहे. (क) विनय** पत्रिकेची रचना श्री. रामचरित मानसानंतर झाली आहे; व तिच्यांत काशीस्तुति हे एकच पद आहे. असे वाटते की **किष्किंधा कांडांतील गूढभाव प्रगट करण्याचे साधन म्हणूनच हे पद लिहिले असावे.** या तीस अंगोपांगाचें सूचन करण्यासाठीच या काण्डांत तीस दोहे आहेत हे आता कोणीही सुविचारी मनुष्य मान्य करील. **(ख)** हा गूढभाव येथे प्रगट झाल्याने **सुंदरकाण्डांत साठ दोहे** का ? याचेंहि सयुक्तिक उत्तर सहज मिळाले. **सुंदरकांड कांचीपुरी** आहे. कांचीत शिवकांची व विष्णुकांची असे दोन विभाग आहेत. त्याप्रमाणे सुंदर कांडाच्या **पहिल्या तीस दोह्यांत** शिवावतार हनुमंताचे चरित्र आहे, ती **शिवकांची** आणि राम शिव अभेद असल्यामुळे पुढील तीस दोहे विष्णुकांचीचे असून त्यात रामचरित्र आहे.

उपसंहार - तुलसी हरपुरि वसुनि राम जप जर वांछिसि सुखराशी

'ऐका तद्गुण - ग्राम यस्य नाम अघखगवधिक' याचा अर्थ पूर्वी टीकेंत लिहिला आहेच. **'अघवधिक'** नें काशीपुरीची सूचना देऊन त्याच्या बरोबरच रामनामाचा उल्लेख केला व सुचविले की रामनामाने पापविनाश झाल्यावरच सुख मिळेल. या पदांतील उपसंहारांत तेंच सुचविले आहे. या विवेचनाचे सार कोष्टक रूपाने दाखवून हे प्रकरण पूर्ण केले जाईल.

विशेष सूचना- मानसपीयूषांत किष्किंधाकाण्ड टीकेच्या शेवटी, कोष्टक रूपाने प्रज्ञानानंदाने पाठविलेली तुलना प्रसिध्द झाली आहे. पण तिच्यात काही दोष राहिले आहेत; ते मानसमणि मासिका करतां हा लेख लिहून पाठविताना दृष्टोत्पत्तीस आले व सुधारले गेले. म्हणून या लेखांत केलेले विवेचन व **पुढील कोष्टकातील सारच अंतिम सत्य** आहे असे समजावे. म्हणून गू. चं. टीकेशी **विसंगत असे** या पूर्वीच्या कोणत्याही लिखाणांत काही आढळून आल्यास ते **त्याज्य समजावे.**

(२) मानसाचा समग्र पाठ करवत नसेल तर उत्तर हिंदुस्थानांत केवळ सुंदर कांडाचा पाठ करतात, ते चांगलेंच आहे. पण **सर्वांत लहान असलेल्या या मानसाच्या हृदयाचे पाठ अर्थानुसंधान पूर्वक केल्यास वरील तुलनानुसार शेवटच्या दोह्यांत दिलेली फलश्रुति आशुतोष त्रिपुरारीच्या कृपेने सहज सुलभतेने पदरांत पडेल अशी खात्री वाटते.**

श्री. किष्किंधा काशी विश्वेश्वर हनुमान की जय; माधव-रमापति रामचंद्र की जय ! दंडपाणिभैरव लक्ष्मणजी की जय.

काशी कामधेनु आणि किष्किंधा तुलना

काशी	कामधेनु	किष्किंधा
१. चतुःसीमा	चरण	चारी दिशानां दूत गेले.
२. सेवक पुरवासी	सुरपुरवासी	देवांचे अंश सुग्रीव सेवक
३. इतर सर्व तीर्थे	अन्य शुभ अंग	नलनीलादि अन्य वानर
४. शिवलिंग अमित	रोम अमित	अगणित वानर सेना.
५. अंतर्गृही	कास (ओटी)	सुग्रीवाचे अंतःपुर.
६-९ चार फल (पुरुषार्थ)	चार स्तन (सड)	अर्थधर्म कामादि सुग्रीवादिकांस मिळाले
१०. वेदविश्वासी	वत्स	वेद पढति बटु समुदाय
११. वरुणा नदी	गलकंवल	मोठ्या नद्या 'सरिताजल जलनिधिमधि जाऊनि'
१२. 'अशी' नदी	पुच्छ	क्षुद्रनद्यांचें वर्णन.

१३. दण्डपाणिभैरव	विषाण	किष्किंधेंत गेलेले संक्रुध्द कोदंडधारी लक्ष्मण
१४. लोलार्क तीर्थ	उजवा डोळा	सूर्यपुत्र राजा सुग्रीव
१५. त्रिलोचन तीर्थ	डावा डोळा	युवराज अंगद
१६. कर्णघंटा तीर्थ	घंटा (गळ्यांतील)	'वालिला एकचि शरें वधीन' 'नगर जाळतो क्षार' इत्यादि घोषणा घंटेचे ध्वनि आहेत.
१७. मणिकर्णिका तीर्थ	वदनशशि सुंदर	चंद्रमामुनि.
१८. गंगेपासून होणारे सुख	परमाशोभा	निसर्ग सौंदर्याची परम शोभा.
१९. पंचक्रोशी महिमा	स्वार्थपरमार्थपूर्ति	पावे राज्यकोष पुरनारी इ. 'परोपकारांची पूर्ति
२०. विश्वनाथ	पालक कृपालु	हनुमान, सर्वांचे पालनकर्ते.
२१. गिरिजा	लालन करणार	तारा.
२२. सिध्दिशचीशारदा	पूजक	स्वयंप्रभा
२३. रमा चित्त	रंजनकरणार	सृष्टिसुंदरी,निसर्ग लक्ष्मी.
२४. माधव (बिंधुमाधव)	मुद (आनंद)	रमापति रामचंद्र
२५. पंचाक्षरी मंत्र	प्राण	जांबवान, पंचाक्षरी शिवमंत्र.
२६. पंचगंगा तीर्थ	पंचगव्य	संपातीला स्पर्श करणारे रामदूत
२७-२८ रा, म (मंत्राक्षरे)	ब्रह्म जीव	मंगलाचरणांत रा, म अक्षरांचे वर्णन आहे.
२९. मरणाऱ्याचे कर्म	चारा-गवत खाते	वालीचे कर्म नष्ट झाले.
३०. परमपद प्राप्ति	पावन दूध	परम पद नर पावती'

उपक्रमाचे व उपसंहाराचे साम्य विवेचनांत दाखविले आहे. याप्रमाणे कामधेनु काशीच्या तीसही अंगांचे पूर्ण साम्य (अस्तित्व) आहे; म्हणून

कामधेनु किष्किंधा काशी हे साधार सिध्द झाले.

हनुमान त्रिपुरारीने राम लक्ष्मण सुग्रीवादि समस्तांचा मनोरथ कसा पूर्ण केला हे पुढील कांडांत पहावयास मिळेल. **'त्यांचे सकल मनोरथ सिध्द करी त्रिपुरारि।'**

किष्किंधाकांड परिशिष्ट १ समाप्त